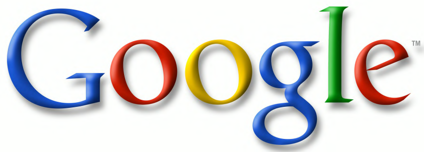
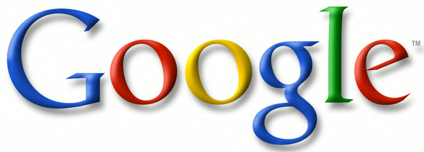
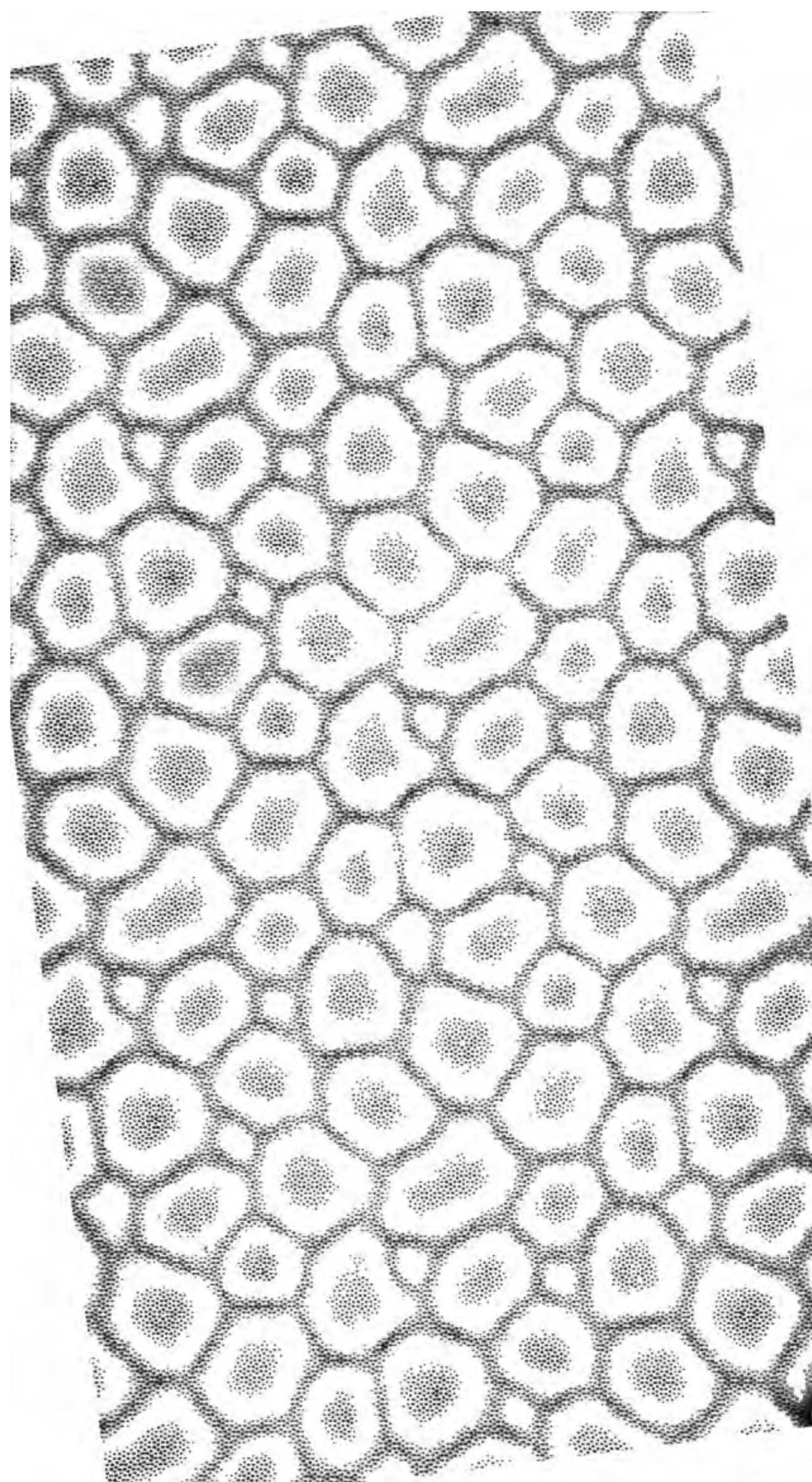

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE.

INHOUD.

VAN HET

DERDE DEEL.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

DRUKFOUT.

Bladz. 207 *reg.* 17 *staat* over *lees* voor.

De noot (†), geplaatst op bladz. 212, had moeten staan op bladz. 213; omgekeerd, de noot (*), welke men vindt op bladz. 213, onderaan op bladz. 212.

VRIJHEID VAN HARINGVAART EN VISSCHERIJ. — NOTA, IN DEN JARE 1610, DOOR DE NEDERLANDSCHE GEZANTEN AAN DE ENGELSCHE REGERING INGEDIEND.

DOOR

Mr. *G. W. VREEDE.*

In het XIX. Hoofdstuk der Verantwoording van Hugo de Groot, leest men het volgende:

»Voor den handel van Oost-Indië, voor de conservatie van de Laken-neeringh in dese landen, heb ick soo veel gedaan, als yemand anders: *voor de vryheyd van de haringvaart ende visscherye*, so vele (dat) de heer Carleton, Ambassadeur van sijne Maj. van Groot Bretaigne, by mijne vyanden zijnde opgemaact om publijckelijcken yet, geduerende mijne gevangenisse, tot mijn nadeel te segghen, niet anders heeft ghevonden te seggen, dan dat ick de *eerste* was, die het propoost van de selve vryheyt, als gegront op alle volckeren recht, ende op immemoriale possessie, hadde aangevangen: hoe wel by my noyt yet anders was geseyt noch geschreven, *als 't gunt d'Ambassadeurs van de Heeren Staten Generaal* in den jare 1610, *eer ick in de Regieringe was ghecomen*, *in Engheland hadden ghesustineert*, ende ooc onse voorouders van tijd tot tijd, selfs over honderd ende meerder jaren (*)".

Die verklaring is dubbel merkwaardig. Aan de eene zijde vermeldt onze onsterfelijke, diep beleedigde landgenoot, met edele zelfvoldoening, Carletons getuigenis; aan de andere, verdedigt hij zich tegen het verwijt, als of hij eene nieuwigheid had voorgestaan. »Ik was nog niet in de regering," merkt hij aan, »toen 's Lands Afgevaardigden

(*) Bladz. 207.

tot Jakob I. voor de vrijheid van haring-vaart en visscherij spraken. — Nooit heb ik iets anders gezegd of geschreven, dan hetgeen *zij* reeds hadden beweerd."

Als men in het oog houdt, dat De Groot eerst in 1613 naar Engeland ging, kan men, wat de tijdorde betreft, aan de Gezanten van 1610 den voorrang toekennen. In den *letterlijken* zin kan ook de verdediging opgaan, dat de groote man destijds nog geen deel had aan het beleid van staatszaken. De Groot was, noch Pensionaris, noch Gecommitteerde Raad. Maar, hij was *Fiscaal*: in die hooge betrekking stond hij het regt der grafelijkheid van Holland, Zeeland en West-Friesland voor; had hij in 1609 het gulden werkje over de vrijheid der zee (*) en, juist in het oogenblik van de afreize der Ambassadeurs, een ander boek over de oudheid der Bataafsche Republiek, in het licht gegeven (§). — Is het te gelooven, dat men hem, Oldenbarnevelds regtehand, Hollands wonder, die kort te voren de vrijheid van zeevaart en handel voor het opgetogen Europa zoo luisterrijk had gehandhaafd, — bij de vaststelling van het berigtschrift der Gezanten, althans bij het ontwerpen van nota's, waarin de vrijheid van haringvaart en visscherij moest worden betoogd, geheel buiten het spel zoude hebben gelaten? dat men, noch zijne pen zoude hebben gebruikt, noch zelfs zijne geleerdheid en scherpzinnigheid te hulp geroepen? — De Groots eigene zending naar Engeland in 1613 zoude hiermede weinig strooken; want ook toen was hij nog niet in de regering: hij was steeds Fiscaal (†). Eerst na zijne terugkomst werd hij tot Pensionaris van Rotterdam gekozen.

(*) *Mare Liberum, sive de jure, quod Batavis competit ad Indica commercia, Dissertatio.* Zie over dat geschrift, H. LUDEN, *Hugo de Groot*, bl. 25—30.

(§) Opdragt aan de Staten van Holland en West-Friesland van het werkje *de Antiquitate Reipublicae Batavicae*, XVII. Kal. April 1610.

(†) In die hoedanigheid deed hij eed den 7 December 1607. *Jaarboekje van de Regterlijke Magt*, voor 1839, bl. 49.

Wat er van den invloed moge zijn, door Hugo de Groot persoonlijk uitgeoefend op de ten jare 1610 gevoerde onderhandelingen; gewis is die van de denkbeelden, in het *Mare Liberum* ontwikkeld, in het diplomatisch vertoog niet te miskennen. De onbekrompene bereidvaardigheid van mijn' vriend, den heer Bibliothecaris HOLTROP, stelt mij in staat, den inhoud van dat staatsstuk mede te deelen. Uit VAN METERENS verslag kenden wij dien dus verre alleen bij uittreksel.

In de Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage berust een afschrift der *Instructie van de Hooge Mogende Heeren, die Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, voor de Heeren, Heere Johan van Duvenvoorde, Ridder, Heere van Warmondt, Esselyckerwoude ende Alckemade, Ambachtsheer van Heijloo ende Oestdom, houtvester van Hollandt ende Westvrieslandt; Johan Berck, Heere in Godschalxoordt, Eerste Raedt ende Pensionaris der Stadt Dordrecht; Albert de Veer, Raedt ende Pensionaris der Stadt Amsterdam; Elias van Oldenbarnevelt, Raedt ende Pensionaris der Stadt Rotterdam, ende Albert Joachimi, Gecommitteerde van de Heeren Staten van Zeelandt in haere Ho. Mo. Vergaderinge, Gesanten ende Ambassadeurs van de Hoochgemelte Heeren die Staten Generael aen de Coninckl. Ma*t. *van Groot Brittanien, mitsgaders voor Heere Noel de Caron, Ridder, Heere van Schoonewalle, Ambassadeur Ordinaris by syne Ma*t. *van deselve haere Ho. Mo.* (*). Het berigtschrift voert de dagteekening van »den lesten Meerte A°. 1610."

Men wane niet, dat een zoo statelijk gezantschap, met een lid van Hollands oudsten Adel (§) aan het hoofd,

(*) *M. S.* No. 268, groot 61 bladzijden in-folio.

(§) Intusschen stierf de Heer van Warmond nog vóór de afreize van het gezantschap: »quand ses hardes estoient quelque temps embarquées et luy prest de s'embarquer avec nous." *Aanspraak der Ambassadeurs tot Koning Jakob.* De Heer van Warmond overleed den 15 April 1610. Dat hij voornamelijk aan het hoofd der Ambassade was geplaatst, ten einde daaraan meer uiterlijk aanzien bij te zetten, blijkt uit hetgeen de Gezanten aanteekenen

uitsluitend of voornamelijk de belangen der haringvaart en visscherij had te verdedigen. Daartoe ware een der Pensionarissen van de Hollandsche steden, of wel de bekwame Joachimi, genoegzaam geweest. — Maar, het was een zeer ernstig, gewigtig tijdstip, waarin de Ambassade werd afgevaardigd. Door de ijverige bemiddeling van Frankrijk en Engeland was, een jaar te voren, het bestand met de Aartshertogen en Spanje gesloten. De uitvoering van dat verdrag gaf echter stof tot veelvuldige klagten, en in de getrouwe, stipte naleving van hetzelve moesten de twee groote, naburige Mogendheden, als waarborgen, voorzien. Gelijktijdig derhalve wendde men zich tot Henrik IV. en Jakob I., zoowel om hen voor den lang verleenden onderstand, in het bijzonder voor hunne magtige tusschenspraak, plegtig te danken, als om hunne verdere medewerking ter vereffening der verschillen met de Aartshertogen te verkrijgen. — Doch de Ambassade had tot naaste zorg Europa's dreigenden toestand, door den twist over de erfopvolging in Kleef en Gulik sinds eenige maanden op het felst geschokt. Door de heerschzuchtige aanmatiging van den Aartshertog Leopold verbitterd, dacht men er aan, met vereenigde kracht de Spaansche heerschappij aan te grijpen. Geheel de Protestantsche Unie van Duitschland, Nederland, Engeland (*), Zwitserland en Denemarken, traden tot de verreziende ontwerpen van Henrik IV. toe. Het kwam er nu op aan, de sterkte der krijgsbenden, den tijd en de plaats van het zamentreffen, te beramen. Ziedaar, zoo verre Engelands deelneming aan het Verbond betrof, het hoofddoel van onze Gezanten.

De bepaalde strekking van het tegenwoordig geschrift gedoogt geene uitweiding op het onmetelijk veld van Henriks, zoo verschrikkelijk teleurgestelde, staatkunde. Om

omtrent eene vraag der Engelsche Koningin, » curieuselyck vragende naer de qualiteyt van den Heere van Brederode (Walraven, hoofd der Ambassade in Frankrijk), ende oock van den overleden Heere van Warmond."

(*) Nogtans met schroom en den gewonen naijver.

dezelfde reden gaan wij het verhaal der reize en ontvangst van de Ambassadeurs voorbij, en beperken ons tot het volstrekt ter zake dienende.

Volgens Art. XXI. van gemelde Instructie hadden de Gezanten onder anderen voor te dragen: »dat ooc tot kennisse van haere Ho. Mo. gecomen is seeker placcaet op den name van S. Ma^t. geëmaneert den 16 Mey int sevende jaer van S. M^t. Ryck van Groot Brittannien (*); waerby vercondicht werdt syne Ma^ts. expresse geliefte te syn, dat niemant geoorlooft sy te visschen op eenige syne custen ende zee van Groot Brittannien, Ierlandt, ende andere omleggende Eylanden, voor ende aleer hy versocht ende vercregen sal hebben licentie van S. Ma^t. ofte syne Commissarissen; ende hoewel haere E. Mo. niet en connen geloven, dat d'intentie is, daer onder te begrypen d'Ingesetenen van de Vereenichde Nederlanden, jegens d'oude tractaten mette Croone van Engelandt ende Schotlandt respective gemaect, nochtans soe sulcx by sinistre interpretatie soude mogen worden verstaen, sullen by alle mogelicke middelen arbeyden, omme te hebben verclaringe, dat sulcx d'intentie van S. Ma^t. *niet en is.*"

In het laatst van April 1610 in Engeland aangekomen, werd hun alras, bij monde van den Groot-Thesaurier, Graaf van Salisbury, »op 't stuck van de visscheriën" verklaard, »datter reden was om sich te verwonderen, waeromme wy souden gelooven, dat S. M^t. soe lieff soude hebben U Ho. Mo. ondersaten, dat hy henluyden meerder als anderen wt dit placcaet soude willen eximeren; dat men daeromme de redenen soude moeten verstaen; dat sy wel wisten, dat de saeken naer rechten disputerende, d'opinien van haere Legisten met d'onse niet wel en souden overeencomen."

Gelijk meer aanzienlijke Staatslieden tot de onderhandelingen wegens de gewigtige, Duitsche aangelegenheden werden verkoren; zoo werden Sir Julius Caesar, Kanselier

(*) Van Meteren, *Nederl. Historie*, fol. 580 en 581. (» By den Coninck. Een proclamatie belangende 't visschen. — 6 Mei 1609".)

van den Exchequer (»ofte Finantie") en Sir Thomas Parey, Kanselier van het hertogdom Lancaster, beide leden van 's Konings Raad; Sir Daniël Dun en Sir Christopher Perkins, beide Meesters van de Requesten, met Doctor Martin, Advocaat van den Koning en Levinus de Munck, »Clerk van 't signet van S. Mat.," een Vlaming (*), bijzonderlijk gelast, tot het onderzoek der twistpunten wegens de visscherij.

Dien ten gevolge overhandigde men den Engelschen een vertoog van dezen inhoud.

»*Raisons que les Ambassadeurs de Messeigneurs les Estats Generaulx des Provinces Unies pensent militer pour la conservation et le mainctenement du droict de la pescherie.*"

»Premierement doibt on considerer, qu'il est tout notoire, que les Provinces Unies sont en paisible possession vel quasi, de librement pescher par toute la Mer, de quel usage, selon le droict, Ils ne peuvent estre depossedés par voie de faict.

»2. Et posé que les Provinces Unies n'estoyent *poinct* en ladicte possession, — Ils auroient neantmoins droict do pouvoir pescher par toute la Mer, *idque triplici nomine.*

»*a.* En premier lieu, pour ce que, selon le droict escript, l'usage de la Mer est commun à tous, tellement qu'en icelle ung chascun peult librement naviguer et pescher, sans qu'icelle usage, selon droict, peult estre defendu par quelqu'il soit. *Est enim juris naturalis*, *quemadmodum et usus aëris.* § Instit. *et quidem*, *de rer. divis.* L. 2 et 4 Dig. *eod. tit.*

»Quod adeo verum est, ut et littorum usus jure gentium communis sit. § 5 *littorum* Instit. eod. tit. L. 13 *injuriarum* § 7 (D. *de injur.*) *si quis me* usque ad finem legis.

»Atque illud obtinet, etiamsi Populus Romanus in ea littora Imperium habeat, nisi talis sit usus, qui publicum usum impediat. L. 3. et ibi gl. in verb. *populi Romani esse arbitror*, juncta l. seq. D. *ne quid in loco publ.*

(*) Van Meteren, fol. 608 *d*, noemt hem *de Monick.*

»Et quod ne eodem quidem casu Jurisdictio Imperiumve Romanum in mare extendatur, sed quod ejus usus communis maneat omnibus hominibus, ut aëris (*). Textus est expressus in dicta lege 3. »Littora enim" inquit Ictus, »in quae Populus Romanus imperium habet, Populi Romani esse arbitror, *Maris* autem communem usum omnibus hominibus, ut aëris."

»Et licet gl. in dictâ l. 2 D. *de rer. divis.*, contra hanc Icti distinctionem, Imperatori etiam in mari Jurisdictionem videatur tribuere, usum tamen ejus communem, proprietatem autem nullius esse existimat, eamque jurisdictionem in solâ protectione videtur constituere, sc. ut caveat ne usus ejus impediatur, vel deterior fiat, juxta textum in d. l. 3 et l. seq. D. *ne quid in loco publ.*

»Atque illa gloss. opinio non de Oceano (§), sed de mari Mediterraneo, quod illis tantum cognitum, et Romano Imperio olim inclusum fuit, intelligenda esset; diversum autem constituendum est in Oceano, qui nullius Imperio circumducitur (†), sed totum circumfluit orbem, et omnium fere Regnorum limes positus est.

»*b.* Secondement les Provinces Unies ont droict de pouvoir pescher par toute la Mer, en vertu des Traictez, faicts entre les Roys de la Grande Bretaigne et les Provinces des Pays-Bas. (Tractaat van Hendrik VII. en Aartshertog Philips A. 1495; van Binche 19 Febr. 1541, tusschen Karel V. en den Koning van Schotland, en met Maria Koningin

(*) *Inleid. tot de Hollandsche Rechtsgel.*, II. B. 1ste D. § 17. »Allen menschen komt toe in 't gemeen de Zee en Lucht, als zynde van wegen hun onbegrypelykheid, en van wegen den dienst, die zy in het gemeen schuldig zyn, *ongedeeld* gebleven onder de menschen."

(§) Grotius, *de Jure Belli ac Pacis*, L. II. cap. II. § III. No. 2. *Mare Liberum*, cap. VII. »Illi enim de Mediterraneo loquuntur, nos de Oceano."

(†) Verg. hiermede het *Mare Liberum*, cap. I. Item cap. V. *Mare non esse proprium Lusitanorum titulo occupationis.*

van Schotland (15 Dec. 1550), bevestigd bij het verdrag tusschen Z. M. (Jakob I.) en de Staten (A. 1594). (*)

»c. Finalement les Provinces Unies ont droict de pescherie par toute la Mer de Nort, aultrement nommé l'Ocean Germanicque, pour ce qu'en icelle ilz ont usé de ce droict *de longues années et pardessus la mémoire des hommes*, tellement qu'en tout évenement ilz auront *prescript* ce droict là.

»Tant plus, qu'ilz ont eu si bon et juste tiltre, comme il est montré cy dessus, *cum ad praescribendum hujusmodi jus vel potius libertatem sufficeret titulus putativus et possessio decem vel viginti annorum.*

»Il y a aussy raisons d'Estat, qui ne permettent que les Provinces Unies quictent ou mettent en dispute le poinct de libre usage de la Mer;

»Car ils est tout notoire, que par la seule pescherie ès Provinces Unies s'entretiennent plus de vingt mille mariniers, èsquels consiste une grande partie de la puissance et seureté du pays; tellement que ces gens, pour la conservation de nostre Estat, doivent estre maintenus, sans quelque diversion. — Et par la mesme pescherie sont aussi conservés ès Provinces Unies diverses commerces et maintes manufactures qui en dependent, par les quelles sont entretenus *deux fois aultant* de personnes, qu'est aussy une grande force pour le pays.

»Et est considérable, qu'estant présupposé qu'on peult faire défence de *pescher* en Mer, et principalement en l'Ocean, si on n'en pouroit tirer ceste dangereuse consequence, qu'on poulroit aussy défendre la *navigation* par la Mer; *nam usus maris respectu hominum consistit tantum in* NAVIGATIONE *et* PISCATIONE, *quae eodem jure censentur.*

»Et consécutivement par tel moien pourroit on aulx Provinces Unies oster le reste de leur maintien, prospérité et

(*) Bor, XXXI. B. fol. 838—843. Kluit, *Index Chronolog.* ad A. 1594. No. 209. (Item ad A. 1469 No. 71; 1496 No. 89.) Dumont, *Corps Diplomat.*, T. V. P. I. p. 507.

conservation, qui consiste seulement ès negotiations et commerces, etc.

» Et quand les aultres Roys, et principalement celuy d'Espaigne, practiquera le mesme, alors non seulement les inhabitans des Pays Unis, *mais mesmes les subjects de Sa Majesté* seront forcluz tant de la navigation de la Mer Mediterraine (qui se faict seulement par *la estreche de Gibraltar*), que de celle des aultres pays d'Africa, d'America et des Indes Orientales, puisqu'on ne peult frequenter ces pays, sans passer la Mer d'Espaigne: sans doubte pretendra le mesme droict, et tant plus, pour ce qu'il n'y a aultre Prince qui confine la Mer d'Espaigne de l'aultre costé, comme se faict au regard de la Mer de Nort.

» On ne peult justement imputer à Messeigneurs les Estatz ou leurs subjectz, que quelques villes maritimes de la Grande Bretaigne poulroient estre appovries ou depeuplées.

» Car il n'est point à croire que cela seroit advenu par l'abandon et interruption de leur pescherie, et qu'icelle seroit causé, pour ce que les habitans des Provinces Unies par apres ont entreprins et tellement augmenté le mestier de la pescherie, que les subjects de Sa Maté seroient necessitéz d'abandonner leur accoustumée pescherie.

» Premierement pour ce qu'il n'apparoistra jamais, que les subjects de Sa Maté ont oncques eu quelque grande pescherie des Harangs, qu'ilz souloient accommoder, saler et mettre en tonneaux, qui est le seul mestier de pescherie, que les inhabitans des Provinces Unies font aulx costes de la Grande Britaigne (*).

» Secondement, à cause que ledit mestier d'ainsi accommoder les harangs, est premierement inventé et continuellement exercé par les inhabitans des Provinces Unies, et

(*) Over de haringvangst der Hollanders op de Engelsche en Schotsche kusten verg. men ACHENWALL, *Staatsverfass. der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche u. Völker*, I. Th. s. 238, 240 folg. 245—248 (zevende uitgaaf.) Over de Iersche haringvangst, fol. 251, 252. *Aloude vrijheid van handel en nijverheid in Nederland* (1840), bl. 281, 282.

specialement par ung de *Biervliet*, la sepulture duquel avecq une inscription de la dite invention pour perpétuelle mémoire, est conservée en l'Esglise de la dicte ville jusques aujourdhuy.

»Tellement que les inhabitans des Provinces Unies debvroient estre préferéz en ladicte pescherie, si en icelle invention et préoccupation auroit lieu (*).

»Mais puisqu'il est loisible à ung chascun de imiter ce qu'est inventé par ung aultre, nous confessons, qu'il a esté, et est encores licite aux subjects de Sa Maté, de faire ladicte pescherie en mesme liberté, que les subjects de Messeigneurs les Estatz.

»Et pourtant seroit-il beaucoup moins considérable, si les subjects de Sa Maté eussent aultrefois eu plus grande pescherie, et qu'icelle fut diminuée, et que celle des inhabitans des Provinces Unies fust augmentée; *nam qui suo jure utitur, nemini injuriam facit.*

»Mais pour ce que la dicte pescherie est plus commode pour les subjects de Sa Maté, à cause que l'harang se tient ordinairement environ les costes de la Grande Britaigne, on doibt fermement croire, qu'ilz eussent desja prevenu les nostres en ladicte pescherie, si elle eust esté beaucoup prouffitable, et point trop difficile et dangereuse.

»Et puis que cela n'est point advenu, on doibt tenir pour certain, que les subjects de Sa Maté ont eu et ayent encores *moiens de vivre plus commodes et prouffitables* que ladicte pescherie, et que partant ilz l'ont volontairement negligé ou intermis.

»Car il n'y a nulle apparence qu'ilz seroient empeschez ou deboutez de leur pescherie par les inhabitans des Provinces Unies, puisque leur condition n'est point telle, qu'ilz vouldront souffrir la moindre injure de quel qu'il soit.

»Mais il est tout certain que ladicte pescherie donne *si peu* de prouffit, et souventesfois si grandes dommages, qu'on trouveroit en la Grande Brittaigne bien peu ou nul-

(*) *Mare Liberum*, cap. II. »Inventio nihil juris tribuit, nisi in ea quae ante inventionem nullius fuerant."

les personnes, qui vouldroient estre *Reeders* ou participans ès navires de pescherie, *et les mariniers de la Grande Britaigne ne se contenteront point de si maigre victualie et peu de gaige*, etc.

»Et le mestier de ladicte pescherie est si delicat, que le corps de la pescherie faict dommage non seulement en prenant *peu* (qu'on peult facilement comprendre), mais aussi en prenant *trop*; car en prenant trop, le prix de l'harang s'abbaisse tant, qu'ilz ne peuvent recouvrer les despens qu'ilz ont faicts pour la prinse, tellement servie d'une prinse mediocre qu'on peult difficilement trouver; et pourtant la pescherie n'est faict ou exercé quasi par aultres, que par ceulx qui font de mestiers ou negotiations, qui en tout ou en partie dépendent de la dicte pescherie."

Welk was het antwoord der Britten, op dit half regtsgeleerd, half staatkundig vertoog? Wat zeiden zij op die half ernstige, half schertsende uiteenzetting der voor- en nadeelen aan de vischvangst verbonden? op de zonderlinge, en toch juiste, karakteristieke redenering, dat de Engelschen niet, »op soo kleynen mageren gagien en soberen montkost souden willen varen, en daeromme gheen Reeders ofte op- ofte wtsetters en souden bekomen", gelijk VAN METEREN het vertaalt (*)?

Die Geschiedschrijver teekent wel aan, dat er »groote disputen van wederzyden vielen"; dat er, »op verscheyden reysen, vele arguatien, allegatien ende wederlegghingen van wederzyden" plaats hadden; maar hij zegt ons niet, hoe, op welke regts- en staatsgronden, de Engelsche Commissarissen de uitsluitende aanspraak van hunnen, door eigenwaan verdwaasden Jakob I. verdedigden.

Zie hier, wat het verslag der Nederlandsche Ambassadeurs deswege behelst. »Eerst deur de mont van Parey, ende daernae deur Julius Caesar (§)" (treurige persoons

(*) Fol. 609 *a.*

(§) Komt als Lid van den Geheimen Raad en *Master of the rolls* voor in het *Rapport der Legatie van de Heeren F. van Aerssen*, *Bas en Stavenisse* A. 1621--1623, mij door den Heer

t'selve mochten doen ten respecte van hare ondersaeten, die *ex alio capite*, *quam ex ratione usûs maris*, gehouden waeren, hare gebooden te onderhouden, ende dat daernae verstaen moste worden, quod ad dictam legem Rhodiam *de jactu* dicitur: »Imperatorem mundi dominum et legem maris, sc. Imperatorem suis subditis legem dare, tam in negotiis quae mari, quam quae terrâ geruntur, — prout constat ex toto isto titulo: nam jus, eo loco dictum, non alios, quam qui Imperio Romano subjecti erant, stringebat." Ende soo men de voorss. text ende d'opinie van de Doctoren anders wilde verstaen, dat t'selve — niet alleen stryden soude jegens alle redenen van rechten, maer selfs jegens den expressen text in L. 3 D. *ne quid in loco publ.* »Mare in nullius imperio vel dominio esse, sed usum ejus omnibus communem tamquam aëris, licet ipsa littora Romani Imperii et dominii sunt (*); dat de D. D., die eenige Princen ofte Republycken recht ende jurisdictie gaven in de zee, t'selve meest funderen op de *prescriptie* ofte langduyrich gebruyck, — ende dat 't selve echter, nae het gevoelen van velen, geen plaetse can hebben, overmits de zee niet geoccupeert ofte beseten can worden, ende dat prescriptie, *quae juris est civilis* (§), niet anders plaetse en can hebben, als onder den geenen, die onder één civil gebiet syn staende, sulcx dat deselve onder Princen ende Republycken jegens elckanderen geen plaets en can hebben; — dat echter in desen geen praescriptie geallegeert en conde worden, overmits Syne Mat. ofte desselffs voorsaten noyt eenige jurisdictie ofte gebiet over de zee gebruyct hadden, omme het gebruyck van dien — yemant te *verbieden*, quod in L. 2 § 1. Dig. *de rerum divis.* (†) Im-

(*) Gevoelen van CELSUS. »ULPIANUS, zegt DE GROOT t. a. p. mare omnibus naturâ patere dixit, et ita omnium esse sicut aërem." Zie verder DE GROOT § IX. No. 2.

(§) Verg. hiermede het *Mare Liberum*, cap. VII. *Mare aut jus navigandi proprium non esse Lusitanorum titulo* PRAESCRIPTIONIS *aut consuetudinis.*

(†) MARCIANUS. »Et quidem naturali jure omnium communia sunt illa: aër, aqua profluens et mare: et per hoc littora maris."

peratori quidem tribuat jurisdictionem in mari, sed putat eam in solâ protectione consistere (*), scilicet ut curet, ne usus ejus (quem omnibus communen esse vult) aliquo modo per piratas, vel aliter impediatur, aut deterior fiat; quod Gloss. et Doctores, qui hac de re scribunt, agant de Mari Mediterraneo, — et non de Oceano, qui illis incognitus et Romano Imperio numquam inclusus fuit; dat L. 14 *sane* D. *de injuriis*, niet en sprack van een open (§) zee, sed de aliquâ particulâ vel diverticulo maris, quod jam occupatione et diuturnâ possessione privati juris factum est, quod cum libero mari et patente Oceano nihil commune habet; dat wy de exemplen van andere Coningen ende Republicquen ignoreerden, ende dat wy — niet en gelooffden, dat sy sulcken geboth tegens *wtheemschen* hadden gestatueert ende geëxecuteert, ende dat t' selve — ons niet en conde praejudicieren — als tegens recht ende redenen gedaen synde, *quod in exemplum trahi non debet.* Insonderheyt, naerdien de Coningen van Groot-Britanniën *noyt* sulcx en hadden geuseert; — maer dat *ter contrarie* de zee, raeckende de custen van Groot-Britanniën, by een yder ende namentlick by de Ingesetenen van de geunieerde Provintien, vryelick was gebruyct, — sulcx dat wy deselve vryheyt geprescribeert souden hebben; — te meer, alsoo wy daertoe *tam ex jure scripto, quam ex pactis conventis*, soe rechtveerdigen tittel hadden, dat men de tractaten met recht niet en con-

(*) Opmerkelijk is hier de overeenstemming met het *Mare Liberum*, cap. V. »Qui vero dicunt mare aliquod esse imperii Romani, dictum suum ita interpretantur, ut dicant jus illud in mare *ultra protectionem* et jurisdictionem non procedere."

(§) »Quidni, vraagt DE GROOT, (*de Jure Belli ac Pacis*, L. II. cap. III. § X. No. 2 en 3.) et portio maris inclusa littoribus ejus fiat populi eorumve populorum, cujus quorumve sunt littora, dum ea pars maris ad territorium comparata non major sit quam *diverticulum maris*, comparatum ad magnitudinem fundi privati?" Hij antwoordt: »Sed multa, quae natura permittit, *jus gentium* ex communi quodam consensu potuit prohibere."

de wederleggen ex eo capite, dat in 't laeste tractaet in den jare 1520 van t stuck van de visscherie geen vermaen en was gedaen, ende veel min ex eo capite, dat deselve tractaten niet ten besten waeren geobserveert, overmits het tractaet van Anno 1520 alleen gemaeckt is op t poinct van commercie, sonder eenige — derogatie van den tractate de A°. 1496, twelck in alle poincten, het stuck van de commercie niet concernerende, is gebleven in syn geheel, ende consequentelick ooc in t geene ten opsien van de *visscherie* aldaer geseyt werdt, twelck in den jare 1520 (*), ten tyde van t *laeste* contract, *niet* en was gevioleert, ende mitsdien geen nieu tractaet ofte handelinge en vereyschte. Dat wy wel bekenden, dat ten opsien van *de commercie* de voorseyde tractaten niet ten besten waeren geobserveert, maer dat wy niet en conden geloven, dat de contraventie *eerst* van *onse syde* gedaen soude syn; — dat daerom de *non*-observantie van de voorsz. tractaten de Heeren Staten niet geimputeert en conde worden, sonderlinge *niet* ten opsien van t poinct van de *visscherie*, t welck — altyts — inviolabelick was geobserveert. Dat oversulcx d'admissie van onse vischerie *op deselve tractaten* genomen conde worden, ende dat in sulcken gevalle t'selve geen consequentie conde hebben, ingevalle Syne Ma^t^. *ex jure scripto vel consuetudinario* recht meende te hebben, om die visscherie — *te verbieden*, ende dat ons weynich soude verschelen, off wy de vischerye *ex communi vel particulari* jure mochten behouden, mits dat wy in alle gevalle van de conservatie van dien versekert waeren," enz.

Nog waren de Britten niet uit het veld geslagen, ook niet ontwapend door de schrandere toegevendheid, welke de Nederlandsche onderhandelaars aan het slot van de voorgaande rede lieten doorstralen. Daarom »allegeerden de Engelschen verder, dat het verbieden van de visscherie stonde in de *vrye wille* van Syne Ma^t^. ende dat daerom jegens deselve noch possessie, noch praescriptie geallegeert

(*) Bij BOR t. a. p. vind ik wel gewag gemaakt van Tractaten van 1541, 1550 en 1551, maar niet van dat van 1520.

mochte worden: *nam contra ea, quae facultatis sunt, non currit praescriptio.*" De bedoeling des Konings was, den onzen, niet de *geheele*, maar de *gedeeltelijke* visscherij te benemen, »ende consequentelick, dat sy het *getal* van onse visschers meenden te besnyden ofte verminderen, naer haer geliefte." — »Op t laeste seyden sy, dat tusschen de navigatie ende visscherie een groot onderscheyt was, overmits de navigatie alleenlick bestonde in de naeckte *passage*, sonder interest van de geenen, die recht hadden totte zee, ende dat de visch daerentegens gehouden moste worden voor de *vruchten* van de zee, die sonder consent van den Heer niet genoten conden worden: sulcx (merken onze Gezanten geestig aan,) dat sy ten opsien van den visch *recht van thienden* scheenen te pretenderen."

In overeenstemming derhalve met hetgeen in het Fransch geschrift was aangevoerd, hielden de onzen de stelling vast: »navigatio et piscatio in mari ejusdem naturae sunt et pari jure censentur." (*)

Eindelijk »wierde ooc by een van de voorscr. (Engelsche) Heeren geallegeert, dat *jure naturali primaevo* alles, soe wel landt als waeter, gemeen is geweest, ende dat nochtans notoir was, dat het geheele landt in jurisdictie, ende het meerendeel van dien ooc in eygendom, gedistingueert was. Wy seyden daerjegens, dat tusschen het *landt* ende *zee* dienaengaende een seer groot onderscheyt was, overmits dat het landt niet alleen pertinentelick verdeylt (§), gesepareert ende geoccupeert ofte beseten conde worden, maer dat 't selve ooc van over veel hondert, jae duysent jaren ge-

(*) *Mare Liberum*, cap. V. »Quae autem navigationis, eadem piscatûs habenda est ratio, ut communis maneat omnibus."

(§) *De Jure Belli ac Pacis*, L. II. cap. II. § III. No. 3. »Quae communia omnium fuerunt et in primâ divisione divisa non sunt, ea non jam divisione, sed occupatione transeunt in jus proprium, nec dividuntur nisi postquam propria esse coeperunt." Verg. hier in 't bijzonder het *Mare Liberum*, cap. VII, en de aldaar aangehaalde plaats uit ALPHONSUS CASTRENSIS. *Inleiding tot de Holl. Rechtsgel.* II. B. 1ste D. § 17.

occupeert ende voor t meerendeel ooc gesepareert was, ende dat sulcx ten opsien van de *zee niet* en conde geschieden, namentlick niet ten regarde van de Noortzee", enz.

»Sy, — zoo besluiten onze Nederlanders hun verhaal wegens de twistvraag, — scheenen nochtans te gevoelen, dat Syne Mat. recht hadde; doch hebben — beleoft favorabel rapport te sullen doen, ende versochten tot dien eynde copie van het tractaet, met Schotlandt gemaect, twelck wy hen — gesonden hebben."

Beducht voor den indruk, dien een al te levendige strijd op dit punt bij den met zijne koninklijke magt zóó hoog ingenomen Jakob I. (*) zoude maken, uiten de Staten-Generaal in een schrijven van 10 Mei 1610 den menschkundigen raad, dat de Ambassadeurs zich niet te zeer in de geschillen over het regt van visscherij zouden verdiepen, maar veeleer trachten, een uitstel van één, twee of drie jaren te »gewinnen", om de zaak middelerwijl rijpelijk te onderzoeken. — Opmerkelijk ook is het volgende, wat in dien vertrouwelijken brief voorkomt: »Ende voor soe veel de *presenten* raeckt, gementioneert in ulieder voorgaenden, en vinden niet raedtsaem, ons daerinne voorder te eslargeren, — vreesende andersints meer vyanden als vrunden te maecken; *dan, daer het soude aencommen op een swarte koe ofte bont peert*, remitteren 't selve tot ul. discretie."

Veel korter is de vermelding van 's Konings besluit omtrent de, wederzijds zoo vurig verdedigde aangelegenheid. De Gezanten berigten, »dat Syne Mat., om te bethoonen syn faveur, ende de Heeren Staten ende haer ondersaten *in dese gelegentheyt* niet te *bedroeven*, d'executie van dien (van t placcaet op t'stuck van de visscherie) soude *surcheren*."

Die bezorgdheid van Jakob I, om de Staten niet te be-

(*) Blackstone, *Commentaries on the laws of England*, I. 246. »As it is atheism and blasphemy, zeide de Koning, »in a creature to dispute what the deity may do, so it is presumption and sedition in a subject to dispute waht a king may do in the height of his power." (Bell's edition, 1813.)

stroeven, brengt ons onwillekeurig tot de noodlottige gebeurtenis terug, welke het hoofddoel der beide Ambassaden naar Frankrijk en Engeland eensklaps, voor een goed gedeelte, verijdelde, en den draad van Henriks reusachtige ontwerpen afbrak. De verfoeijelijke sluipmoord, op den edelen Koning gepleegd, in het eigen oogenblik, dat hij aan het hoofd van het Protestantismus te velde toog, vervulde het erkentelijk gemoed der Nederlandsche Staten met schrik en afgrijzen; en, ofschoon men die treffende tijding in Engeland met meer koelheid bejegende, altijd wantrouwend, dat de ongelukkige Monarch inzigten voedde, die met Groot-Brittannië's belangen kwalijk strookten, — was toch de schok te geweldig, dan dat hij niet voor eene wijl de bezadigde beraadslaging over de ondergeschikte vraag der haringvaart en visscherij zoude hebben doen verschuiven. — Ziedaar dus de *gelegentheyt*, op welke 's Konings Staatsdienaren zinspeelden, en die, hetzij in waarheid, hetzij als uitvlugt, de ten uitvoer legging van het nadeelig plakkaat verhinderde.

Overigens betuigde Jakob, bij het statelijk afscheid, hetwelk hij onzen Gezanten gaf, »dat hy dit placcaet niet hadde gemaect door sollicitatien van eenige courtisanen ofte hovelingen, maer op de clachten van syne ondersaten, ende soe die naermaels wederomme mochten commen claegen, dat hy de clachten stellen soude in handen van de Heeren Staten."

Zoowel de Ambassadeurs van den jare 1610, als onze Gezanten van latere dagen, schijnen dien belagchelijken opvolger der fiere Elizabeth, den geleerden Meester Jakob, naar het leven te hebben getroffen. Die zeldzame mengeling van goedhartigheid, van gulle opregtheid en gevoel van billijkheid, aan de eene zijde, — van ingebeelde alwetendheid en dommen hoogmoed, aan de andere; die bespottelijke aanmatiging van koninklijk gezag, gepaard met de nietigste zwakheid en onderwerping aan laatdunkende gunstelingen; dat ijdel gesnap, in even platte taal, als lage gemeenzaamheid geuit, is nergens naauwkeuriger geschetst, of liever door niemand getrouwer afgemaald, dan in de

verslagen van de onderscheidene Nederlandsche afgevaardigden. Welk een Koning, die zich tot de verklaring vernedert, dat ditmaal althans niet de lastige aandrang »van eenige courtisanen", maar de klagten zijner onderdanen, hem het plakkaat hadden afgeperst! Welk een wezen, dat de kroonen van Engeland en Schotland, van Ierland en Frankrijk, draagt, en, in vollen ernst sprekende, beweert, dat hij »het stuck der predestinatie soe wel als yemant anders hadde geëxamineert, ende bevonden hadde, dat men daerinne niet seekers conde statueren; dat hy selfs daerinne niet altyt van één gevoelen hadde geweest; *dat hy wel wilde wedden*, *dat syn opinie* de beste *was*, maer niet soe dier, dat hy syn salicheyt daeraen wilde hangen!" (*) Eindelijk, welk een Vorst, die het taai, dikwijls lofwaardig geduld moede, hetwelk hij aan het onderzoek van spitsvindige haarkloverijen van *liquiditeit* of *illiquiditeit*, van *schade* en *in morâ stelling*, trots den fijnsten Jurist, maanden lang had besteed, ten slotte een' Ambassadeur, zóó spotvogel als François van Aerssen, vergramd zulk een verwijt toevoegt: »Ghy en moet mynen Raedt niet *vilipenderen;* Ick en ben noch *Cameel*, noch *Esel*, om al dit werck op myn rugge te nemen; waer soudt ghy noch eenen Coninck vinden, die t soude willen doen?" (§)

Dan, het is de plaats niet, de deugden en gebreken van Koning Jakob zoo vlugtig te beschouwen. Minder voegzaam verschijnt dat vreemd figuur nevens het verheven onderwerp, de vrijheid of heerschappij der zee, door mannen, als Hugo de Groot en Selden, behandeld. Ik eindig alzoo deze bijdrage, in de overtuiging, dat ook anderen, in het Vertoog van onze Gezanten, zoowel bij monde als bij geschrift voorgedragen, de duidelijke sporen van den invloed van het *Mare Liberum* zullen bespeuren. Ook

(*) Rapport der Ambassadeurs van 1610.

(§) *M. S. Rapport van van Aerssen*, *Bas en Stavenisse.* (1621—1623. Prov. Utrechtsch Archief.) Bijna letterlijk heeft L. VAN AITZEMA dat verslag opgenomen in de *Saken van Staet en Oorlogh*, III. B. fol. 195—205 (A. 1623.)

als proeve van de toenmalige wijze van diplomatisch verkeer, is dat stuk lezenswaardig. — Belangrijk zoude het zijn, daarmede het verslag der Gezanten naar Engeland van den jare 1613 te vergelijken, en na te gaan, in hoeverre het betoog, door Hugo de Groot en zijne ambtgenooten gevoerd, inderdaad van dat hunner voorgangers verschilde. Zoo als de Nota van 1610 dáár ligt, zoude men haast geneigd zijn, de zinsnede uit de *Verantwoording*, aan het hoofd van dit opstel vermeld, geheel anders op te vatten en De Groot *zelven* als den Schrijver aan te merken van de Memorie, door de Ambassadeurs ingediend. Deelt men in die meening niet, men zal dan toch wel willen toestemmen, dat die Heeren het *Mare Liberum* van den Fiscaal met vrucht hadden gelezen.

AANTEEKENINGEN.

» *Mare Liberum*"

Acht en twintig jaren na de uitgave, oordeelde De Groot, Ambassadeur van Zweden te Parijs, in dezer voege koelzinnig over het beroemd geschrift van zijne jeugd. *Epistola* 765: (Ludovico Camerario 20 Maji 1637 edit. BLAEU.) » Pontanus si de me benignè locutus est, ut scribis (neque enim librum vidi), fecit hoc magis pro amicitiâ inter nos pervetere, quam pro meis meritis. Fuit enim meum opus de Mari Libero optimo scriptum in patriam animo, sed aetate juvenili. Nunc et in Daniâ audio responderi Seldeno, puto, non ut disputetur, an mare in jus proprium cujusquam possit concedere, sed quanta cuique pars cessura sit." Als Diplomaat voegt hij er bij: » Fortè et Suedi in ea positione aliquid reperient sibi utile ad Balticum, Finnicum, Botnicum mare vindicandum. Iis *ne vel imprudens adverser*, intra silentium me contineo." Zoo had hij den 24 Januarij 1636 (*Epist. Supplem.* No. 365) aan zijnen broeder, Willem de Groot, geschreven: » Seldeni librum, ut scripsi antehac, plenum inveni variae eruditionis. Et jam cum eum scriptitari intelligerem, adversarium ei destinabam Cunaeum.

Digna est palaestra, in quâ se exerceat vir egregius. Ego, cum Suedia multum teneat orae maritimae, quid aliud praestare possum quam silentium?" Verg. hiermede PESTEL, *Comment. de Republ. Batavâ*, § 139.

»*Johan van Duvenvoorde*, *Johan Berck*, *Albert de Veer*, *Elias van Oldenbarnevelt*, *Albert Joachimi*, *Noël de Caron*".

Verg., over ieder afzonderlijk, SCHELTEMA's *Staatkundig Nederland* in v., hoewel in de artikelen *Duvenvoorde* verwarring heerscht. — Voor de kennis der handelingen van den Pensionaris *Berck*, zijn nuttig de brieven van den Engelschen Gezant Dudley-Carleton. Met blakenden ijver stond hij het welzijn van zijn Dordrecht voor. (*Lettres* I. 113.) Immers berigtte de Staats-Secretaris R. Winwood den 14 September 1616 aan Carleton: »Je ne dois pas oublier de vous dire, que Mr. Bercke, Pensionnaire de Dort, a eté ici cet été pour engager cette nouvelle compagnie de teinturiers et d'aprêteurs à aller s'établir dans cette ville; et pour les attirer d'autant mieux, il leur a promis la *révocation* de cette défense, (l'entrée des draps Anglais teints et aprêtés;) si du moins il en faut croire l'Alderman Cockagne, Gouverneur de cette Compagnie, quoique je doive avouer, que M. Bercke me l'a nié tout net. Cette manière de procéder paroît fort étrange à sa Majesté, qu'une Province sousmain et par des moyens indirects *contre-carre* le bien d'une autre; car Middelbourg est en possession d'avoir chez elle nos marchands, et l'a eté depuis plus de 30 ans. La prospérité de cette ville tient à la résidence de ces marchands; et si *la Hollande*, *instar lienis*, tire à elle *succum et sanguinem* de tout le commerce, comment la Zélande payera-t-elle son contingent?" Berck scheen overigens met ongenoegen van Winwood te zijn gescheiden. — Zie verder, wegens Berck, VAN WIJN, *Bijvoegs. en Aanmerk. op* WAGENAAR, X. 77 en XI. 13. (Als Ambassadeur te Venetië genoot hij, in vervolg van tijd, even als Joachimi in Engeland, eene jaarwedde van negen duizend gulden.) — Aangaande den Pensionaris *Albert* of *Ellert de Veer*, daarna lid van den Hoogen Raad, ook bekend als Geschiedschrijver, verg. men mijne aanteekening in het *Jaarboekje van de Regterl. Magt* voor 1839, bl. 42. — *Elias van Oldenbarnevelt*, broeder van 's Lands Advocaat, wordt, nevens dezen, smadelijk aangevallen in de vuile *Gulden Legende van den Nieuwen St. Jan.* — Eenstemmig,

daarentegen, waren de tijdgenooten in den lof van *Joachimi.* Hoe gunstig vreemde Staatslieden over hem dachten, kan blijken uit de *Dépêches d'Hollande* van den Franschen Ambassadeur te 's Hage, den Heer d'Espesses, die den 19 October 1624 van hem schreef: » Monsieur Joachimi nous est revenu, qui est un esprit qui passe l'ordinaire de ce pays." (*) Maar, inzonderheid strekt te zijner eer, wat in die *Dépêches* betrekkelijk de benoeming van Joachimi tot gewoon Ambassadeur aan het Engelsche Hof, na den dood van Noël de Caron, ter dagteekening van den 23 Januarij 1625 wordt aangetroffen. Hier moet ik het schrijven van den Gezant in zijn geheel overnemen, om te doen zien, met welk eene magtige mededinging de brave Zeeuw te kampen had (§). D'Espesses dan meldde aan den Staats-Secretaris d'Ocquerre, Minister van Lodewijk XIII: » J'ay une seule action politique à vous raconter, qui est la députation de l'Ambassadeur ordinaire en Angleterre en la place du dernier décedé, pour laquelle il y a eu de grandes contentions. Les compétiteurs apparens estoient le Sieur *de Wosberghe* (Casper van Vosbergen,) Conseiller du Grand Conseil, Zélandois, homme de mérite, et comme domestique et favorisé du Prince d'Orange, et le Sieur *de Paw* (Adriaan Pauw, naderhand Raadpensionaris), dont les qualités vous sont connues. Son bon-homme de père, Pensionnaire d'Amsterdam, l'estoit venu assister, avec la recommandation de ses anciens services, la considération de ses richesses et la prérogative de la ville qui offusque et embarasse bien souvent non seulement la Province d'Hollande, mais toute la République. Le sieur *d'Hersans* (François van Aerssen) *sans se déclarer*, avoit donné à la traverse, ayant devancé les deux antres d'une voix. Mais le Sieur *Joachimi*, de la Province de Zélande, les a eu toutes. C'est un vieillard, dont je vous ay déja fait quelque mention, l'un de nos Commissaires, qui a l'esprit tel, que je n'ay vu *aucun pareil* en ce pays: je l'aurois jugé plus digne *d'y tenir le timon dans le Conseil*, que d'estre envoyé pour servir le dehors; mais je croy, que l'on a voulu par cette élection apaiser la bourrasque des contendans, et

(*) Handschrift der Koninklijke Boekerij, weleer het eigendom van den Raadpensionaris De Witt, mij door mijn' vriend HOLTROP, met vergunning van Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken, welwillend ten gebruike toegestaan. (T. I. fol. 87.)

(§) T. I. fol. 164 *b.* 165 *a.*

keur donner l'exclusion sans envie." Na met zooveel juistheid te hebben geoordeeld, eindigt de Gezant op echt Fransche wijze: » Vous excuserez, si je vous écris si exaetement une nouvelle, qui n'est de considération que pour le lieu où je suis, et comme de nulle importance en celuy où vous estes; mais c'est un vice inséparable de l'honneste bannissement, pendant lequel je demeureray," etc.

» Verreziende ontwerpen van Henrik IV."

Welke die ontwerpen waren ten aanzien van Duitschland en Spanje, is eer te gissen, dan met naauwkeurigheid te bepalen; doch, dat de vermoedens van onze Geschiedschrijvers, als of Henrik een' verraderlijken toeleg op onze eerst onlangs erkende Souvereiniteit had gesmeed, van allen redelijken grond ontbloot zijn, valt, geloof ik, niet moeijelijk aan te wijzen. — Kortheidshalve zal ik ditmaal uit het verslag van onze Ambassadeurs in Engeland A°. 1610 eenige uittreksels mededeelen, die het bewijs opleveren, dat de Republiek met den ridderlijken Koning in de meest innige verstandhouding stond, zóó zelfs, dat dit de achterdocht der Britten wekte. Zelfs was, bij Art. XV. van hunne Instructie, den Nederlandsche afgevaardigden deze bijzondere last opgedragen: » Sullen by de beste gelegentheyt ondersoucken, off S. Mat. niet goet en vindt, dat een *naerder* verbintenisse van mutuelle assistentie gemaect werde tusschen Syne Mat., den Coninck van Vranckryck, die Vereenichde Nederlanden, die Chur- ende Fursten ende andere Stenden van Duytschlant te samen, alsoe buyten twyffel sulcke *naerder* verbintenisse *voor de geheele Christenheyt* seer dienstelick soude wesen, ende alle injuste occupatien, attentaten ende meneën te meer beletten; ende, indien Syne Mat. daertoe inclineert, sullen verstaen, tot *wadt* tijt en plaetse t'selve bequamelick soude mogen geschieden."

Zie hier nu, wat het bedoeld verslag wegens den eersten indruk der droevige tijding van den moord van Henrik IV. behelst, en hoe de Engelsche Staatslieden allengs hun mistrouwen en hunnen kwalijk verkropten spijt openbaarden. — » Des maendachs den 17den (Mei 1610) tusschen drie en vier uren," zeggen de Gezanten, » hebben wy gevisiteert den Ambassadeur van Vranckryck. Ende onder anderen vragende, off hy niet nieus hadde, verclaerde Syne Ed., dat hy besich was, soe wy inquamen, met t'ontfangen van een pacquet, twelck by hem *noch niet was geopent;* wy vonden hem wat *ge-*

altereert, doch wierde 't selve geëxcuseert op eenige indispositie van syn persoon; maer des avonts vernamen wy door een' Edelman, ten selven eynde aen ons gesonden by den Heere Groote Thresorier (Cecil, Graaf van Salisbury), de onverwachte droevige tydinge van t'assassinat geperpetreert Vrydaegs te voorens aen den persoon van den Coninck van Vranckryck. Waerop wy een memorie sonden aen den voorscr. Heere Ambr., die ons de waerheyt voor antwoort daervan verseeckerde."

Den 22 Mei daaraanvolgende schreven onze Nederlanders aan Hun Hoog Mogenden: »Het was den 19den, dat wy metten Heere Thesaurier op deze subyte doot confereerden, den Staet van U. Ho. Mo. ende van de possiderende Cheur- ende Fursten, maer voornemelick den jegenwoordigen noot van haere affairen (die nu apparentelick van t'secours van Vranckryck gedestitueert sullen syn), recommanderende mette beste redenen. Wy hebben hem gevonden van seer goeden wille, doch sulcx, dat hy niet en conde resolutive spreken vóór de compste van S. Mat."

Inmiddels hadden de Staten-Generaal, den 18 Mei bevorens, op den eigen dag, dat men te 's Hage de rouwmare had verstaan, bij een' brief, onderteekend *J. van Oldenbarnevelt*, den Gezanten gemeld, »dat die Heeren onse Gesanten wt Vranckryck voorleden Sondach naer den middach alhier wel te passe wedergekeert syn, Godt loff, seyndende hierby gevoucht copie van t schriftelicke antwoort, die haer E. van S. Mat. hebben ontfangen op de medegaende Instructie, mitsgaders van desselfs Mats. brief, aen ons gescreven, die welcke Ul. aen S. Mat. ende die Heeren van synen Raedt sullen mogen communiceren, ten eynde S. Mat. *nae de waerheyt* van het gebesoigneerde van onse gesanten mach geinformeert, ende des overleden Conincx intentie en resolutie, om die possiderende Fursten in haer rechtvaerdige saeke te mainteneren, te seeckerder mach weten, ende sullen UE. Syne Mat. daerwt *serieuselick vermanen ende bidden*, op dit extraordinaris accident ende ten aensien van den jegenwoordigen staet ende gelegentheyt van saeken, die hoochgemelte Fursten niet alleene te willen assisteren mette geaccordeerde 4000 mannen, maer met soe veel volcx ende middelen meer, als d'importantie ende consequentie voor den welstant ende verseekertheyt *van de geheele Christenheyt* vereyscht, ende daerbenevens ooc de saeken in Vranckryck met synen goeden raedt ende auctoriteyt te helpen fortificeren ende mainteneren, *lettende UE. sunderlinge op de deliberatie ende resolutien, die aldaer sullen wer-*

den genomen, metten aencleven ende dependentien van dien, omme ons daervan by alle occasien, ende ooc *by extraordinaris wegen*, *te verwittigen*, opdat wy deselve voor het gemeene beste mogen corresponderen, voor soe veel den staet deser landen eenichsints sal mogen lyden; Daertoe wy ons ooc ten wttersten sullen esvertueren, omme S. Mat. te secunderen, ende sult voorts U affscheyt voorderen ende wedercompste spoedigen, soe veel doenlick is."

Die brief, zeiden wij, was door Oldenbarneveld onderteekend; maar, wie anders, dan die wijze Staatsman, kan, bij zulk een' dringenden, verrassenden nood, onder den druk van een zoo treurig berigt van onberekenbare gevolgen, met gelijke, kalme voortvarendheid zulk een' brief hebben geschreven?

De Gezanten kwijten zich mede, zonder verwijl, van den last, hun door de Staten-Generaal gegeven, en leveren den 24 Mei 1610 namens hunne Meesters, deze schriftelijke verklaring aan Jakob I. in: »Nous ont commandé bien expressement de remonstrer à Vostre Majesté, combien cest assassinat est considérable au regard des Roys, — et qu'il donne bien de la matiere à tous Roys, Princes et Républicques de la Chrestienté de penser serieusement à l'extirpation des principaulx Autheurs de ces practiques infernales; — estant à cest heure donnée l'occasion à V. Maté de faire paroistre à tout le monde, qu'il est de sa puissance de tenir les affaires de France, d'Allemaigne et des Provinces-Unies hors des griffes de ceulx là qui s'imaginent la Monarchie".

Doch het zwakke brein van Koning Jakob wist zich niet tot het standpunt te verheffen, door onze wakkere Republikeinen met bitteren spot aangeduid. — Ook deed de anders kundige Graaf van Salisbury zijn' argwaan wegens een' bedekten handel tusschen Nederland en Henrik kennen. De Groot-Thesaurier begreep, »dat de Mat. van Vranckryck eenige *voordere* openinge hadde gedaen, ende dat tusschen denselven ende d'Ambassadeurs (de Nederlandsche) yet *voorders* verhandelt was, als de Mat. van Groot-Britanniën van de eene offte andere syde was geopent, oft ooc wte voorsc. stucken seeckerlick conde verstaen werden, ende begeerde oversulcx van ons te weten, *wadt* voordere openinge aen de Heeren Staten gedaen was van 't geene gesecht wordt int article van de Instructie, spreekende van *de generale breekinge*, ende wadt daerop gehandelt was, waervan by de brieven relatie gedaen wierdt tot het rapport van de Heeren Ambrs. Waerop wy, —, merken de Gezanten aan, -- verclaert hebben, dat wy van t rapport ende besoigne niet

anders en wisten, als t'geene wy wt de voorscr. stucken hadden verstaen, maer dat wy ooc wel wisten, dat soo men achterdencken hadde, dat S. Mat. van Vranckryck yet soude mogen proponeren belangende een *generale rupture ofte breeckinge*, 't sy vermits t'vertrecken van den Prince van Condé, de saeke van Savoyen, ofte andersins, hare Ho. Mo. met voordachticheyt haere Ambrs. gelast hadden, t'selve te excuseren, als wesende een saeke daerinne hare Ho. Mo. niet en souden willen treden sonder voorgaende communicatie met de Mat. van Groot-Bretannie, synen raedt ende advis, ende naerder rype deliberatie van de Provincien, ende wy daeromme wel gelooffden, dat de Mat. van Vranckryck daerop naerder hadde willen spreecken met Syne Excie, Syne Gen. Graeff Wilhelm ende andere in Syne Mats brieven gementioneert, maer van alles niet *seeckerlick* souden connen spreecken. Wy hebben wel gemerct, dat wy met al dit geen volcomen contentement hebben gegeven, *maer achterdencken gebleven* is, dat yetwes achtergehouden wierde; ende seyde de Heere Groot-Thesaurier in substantie, *dat den Coninck van Vranckryck gemeent hadde te doen een* COUP DE MAISTRE, maer dat, diet *al* wilde hebben, wel *al* conde verliesen, ende dat men sulcx niet en behoorde gedaen, ofte ter hande genomen te hebben, sonder t'selve Syne Mat. van Groot-Bretannien eerst te communiceren."

Was dus Koning Henrik het hoofd eener uitgebreide zamenspanning, de Nederlanders waren daarvan veeleer deelgenooten, dan slagtoffers. — Die geheele zaak wordt, voor 't overige, in een geheel nieuw licht gesteld door de rijke briefwisseling van Duplessis Mornay, in 1824 te Parijs in twaalf lijvige boekdeelen uitgegeven, wier gebruik ik der minzaamheid van den geleerden G. H. M. DELPRAT verschuldigd ben. Zij is ook uit het derde deel der Negotiatiën van den Minister Winwood zeer goed opgehelderd, door den vermaarden HALLAM, *Hist. Constitut. d'Angleterre*, T. II. p. 75 (uitg. van GUIZOT.) »La question, comme Winwood l'écrivit à Salisbury, était non pas la succession de Clèves et Juliers, mais de savoir si la maison d'Autriche et l'Eglise de Rome, l'une et l'autre sur son déclin, recouvreraient leur lustre et leur grandeur dans ces contrées de l'Europe." HALLAM laat het karakter van den bekwamen Salisbury regt wedervaren (*).

(*) Pag. 73—75.

»Meester Jakob".

Maître Jacques noemde hem Henrik IV. Streng, maar wèl uitgedrukt is het oordeel van MACAULAY over dien Vorst. (*Edinburgh Review;* vertaald in de *Revue Britannique*, Août 1837. *Le Chancelier François Bacon*, p. 115.): »Jacques Ier monte sur le trône: Bacon met toute son adresse à obtenir une part dans la faveur de son nouveau maître: conquête assez facile. Comme prince et comme homme, Jacques avait plus d'un vice; jamais on ne l'accusa de mépriser le talent et la science. Il y avait *deux hommes* dans cet homme: l'érudit, le bel esprit, l'auteur, qui discutait, perorait, écrivait; et le *radoteur imbécile*, qui jouait sur le trône son rôle de niais. Faites — en un chanoine d'Oxford; sa vie canonicale va s'écouler avec honneur; la postérité le respectera; rival de Casaubon et de Vossius, il siègera parmi les traducteurs de la Bible et les membres du Synode de Dordrecht. Mais, dans le rang où la fortune l'avait mis, ses faiblesses le couvrirent de honte, et ses talens n'eurent aucun prix. On eût pardonné mille bizarreries puériles au professeur, en faveur de son savoir: ce savoir, porté sur le trône en fit un pédant et un sot." Verder: »Jacques Ier, timide dès le berceau, faible de tempérament et de caractère, habitué aux mortifications et aux humiliations de tout genre, avait beau soutenir des théories despotiques, et rattacher sa couronne au droit divin, il ne fut pas son maître un seul jour. Roi né pour être esclave, Villiers (de Hertog van Buckingham) le traita en esclave, et cette insolence, qui lui était naturelle, eut tout le succès de la politique la plus raffinée."

ONUITGEGEVEN STUKKEN,

BETREKKELIJK

DE GESCHIEDENIS DER SPAANSCHE HEERSCHAPPIJ EN DIE VAN DEN OPSTAND TEGEN SPANJE,

BIJZONDER IN GELDERLAND.

I.

De Raden, leden des Hofs van Gelderland, aan de Koningin Maria, Landvoogdesse der Nederlanden.

Aen die Coninghinne.

Allergen. Vrouwe. Wij (1) gebieden ons in aller oedtmoedicheyt ende aller onderdaenicheyt in de guede gracie van Uwe Ma^t^.

Allergen. Vrouwe. Hoewel wij mitten Inquisitoren op t stuck van den heyligen Christen geloue, doctor Sonnius ende Prior van de Predikeren tot Swoll (2), wesende al-

(1) *Wy*] Raden des Hofs van Gelderland waren, in dezen tijd: Dr. Johan Stratius, Joost van Kraneveld, Jan Gillis, Christoffel Graaf tot Meurs, Johan van Witenhorst Heer ter Horst, Jacob Pieck Heer tot IJsendoren, Dr. Johan Stalborch, Jeronimus Lettin en Hano Ripperda. De tweede der genoemden, Joost van Kraneveld, bekleedde tevens de bediening van momber.

(2) *Prior van de Predikeren tot Swoll*] Deze was Barend Gruwel of Grouwel, sedert 1546 in Gelderland met het geloofsonderzoek belast. Maar, bij den overvloed van werk, was zijne

hier binnen Nymmegen, om te procederen tegen den ghenen, die bij inquisitie, bij den seluen prior hierbenoirens alhier gedaen, bevonden sijn geweest suspect ende geïnfecteert te sijn van heresie, als wij Uwe Mat. nae dat hier all gedaen sal sijn int breet sullen aduerteren; bevonden hebben, bij informatie darop genomen, dat die pastoiren van Well (3) ende van Berghen, to behoerende den Heren van Well, zeer besmett sijn mitt verscheyden heresie, daervan die Heere ende Vrouwe aldaer schijnen niet vrij te zijn, als Uwe Mat. vyt copie van deselue informatie, hier bijgevueght, breeder sal moegen verstaen, soe dat te vermoeden is, dat sij voel van de inwoenderen der vurscr. twee dorpen, alwaer sij langen tijt gewoent hebben, mede geinfecteert ende geseduceert moegen hebben. Ende daeromme ons gedocht hadde van noode te zijn, daer inne van stonden aen te versien, ende datter materie genoich was om voireerst tegen den vurscr. twee pastoren mitt apprehensie van haer persoenen ende anderssins nae behoeren te procederen. Nochtans, gemerckt dat sij geseten ende woenachtich sijn in plaetzen, staende onder jurisdictie ende heerlicheyt des vurscr. Heren van Well, ende beduchtende,

dienst alleen niet voldoende. Den 1 Januarij van dit jaar 1550 klaagde het Hof, dat met de inquisitie op sommige plaatsen zelfs nog geen aanvang gemaakt had kunnen worden; daarbij was de Prior zeer hardhoorig. Het Hof verzocht dan, dat hem Doctor Sonnius, die althans voor eenen tijd lang in Holland wel gemist kon worden, mogt worden toegevoegd. Deze kreeg weinige dagen daarna zijne aanstelling. Met weet, dat hij in 1562, door Koning Filips, tot eersten Bisschop te 's Hertogenbosch werd benoemd. Hij wordt als een geleerd en verlicht geestelijke geroemd.

(3) *Well*] De heerlijkheid Well, hier bedoeld, te onderscheiden van Well in de Bommelerwaard, ligt, op den regter oever van de Maas, beneden Venlo, niet ver van Goch, en alzoo in het toenmalig Overkwartier van Gelderland. Het dorp Bergen ligt iets lager aan dezelfde rivier. — Heer dier heerlijkheid was Adriaan van Bylant. Hij weigerde later, brieven van Kanzelier en Raden te ontvangen, zoo die niet door den Stadhouder zelven geteekend waren, zeggende *met de boeven te Arnhem niet te doen te hebben.*

dat, bij die apprehensie vurscr., niet alleen den seluen oirsaeck gegeuen soude wordden, hem te beclagen, dat men in sijn heerlicheyt (4) getast hadde; maer oick andere edelluyden, alhier heerlicheyden hebbende, bij auontuere de saecke niet wel ouermerckende, die hant aen sullicke clacht soude houden; hebben wij hierinne niet willen doen, sonder Uwe Mat. eerst hieraff te aduerteren, biddende darop der seluer guede meyninge ende gelieffte te weten. Ende off Uwe Mat. darop soude willen hebben ons aduis, dunckt ons, onder correctie, dàt die selue soude moegen veruuegen, dat Key. Mat. dede beuelen den momboir alhier, mitt sullicker assistentie, als men daer toe soude behoeuen, die vurscr. twee pastoren te apprehenderen ende tot Arnhem te brengen, om aldaer tegen henluyden bij den Inquisiteurs geprocedeert te wordden nae behoeren, ende dat sijne Key. Mat. eenen scherpen bryeff, mit zijner Mats. eygen handt geteekent, soude moegen doen schrijuen aen den vurscr. Her van Well, ende in zijn affwesen aen zijn huysvrou, hem aduerterende van den last die die selue Mat. den momboir als bouen gegeuen soude hebben; hem ordinerende ende beuelende daromme, bij zijner Mats. hoochste straff ende ongenaede, den seluen momboir darinne niet alleen alle assistentie ende bijstandt te doen, maer oick te veruuegen, dat hem daerinne gheen empeschement van yemant aengedaen wordde, ende hem die vurscr. pastoren tot Arnhem te laeten vueren, daerbij vuegende, dat hij gheen redelicke oirsaecken en soude konnen hebben hem dien aengaende te beclagen, gemerckt dat die personen vurscr. gheestelick sijnde ende die saecke van hoere apprehensie, heresie aengaende, principalijck staen tot kennisse van de vurscr. Inquisiteuren, bij de pauselijke heylicheyt ende zijne Mat. daertoe veroirdent, te meer zo die selue personen aldaer zo lange ongestrafft geseten hebben; mitt comminatie, dat, indien hij offt zij int tghene

(4) *heerlicheyt*] Een ander blijk, hoe bezorgd de Geldersche Raden waren, om de regten van de eigenaren der heerlijkheden te ontzien, is ons voorgekomen in hun advies op het plakkaat van den 29 April 1550, hier vóór deel II. bl. 255, 256.

vurscr. is negligent waere, off dat doer sijn off oir oirsaecke die vurscr. pastoren nit geapprehendeert muchten wordden, sijne Mat. sullicx aen sijn offt oire persoen ende guedt soude verhaelen. Ende dunckt ons voirts, onder correctie, dat men den vurscr. bryeff, mitt copie daraff, soude moegen seynden in handen van den momboir, om executerende sijnen last, hem eerst van de personen van de vurscr. pastoren te versekeren, ende daernae den seluen bryeff den Her van Well offt zijn huysvrou te presenteren, want anderssins doende ende den bryeff te voirens euerleuerende, soude zeer te beduchten staen, dat die pastoren daraff gewaerschout soudden moegen wordden ende ontkommen souden, omdat het eygen gebreck des Heeren ende Vrouwen van Well niet int licht zoude commen. Niettemin, wat Key. ende uwe Mayesteyten gelieuen sal hier inne gedaen te wordden, bidden wij geaduerteert te wordden, om ons darnae te reguleren.

Ten anderen, Allergen. Vrouwe, die vurscr. doctor Sonnius heefft ons verthoent zekeren bryeff van Uwe Mat. in date van den XVIIen dach deses tegenwoordigen maents Martij, die hij ghisteren ontfangen heefft, bij wellicken Uwe Mat. hem ende meester Lambert Willemssz. (5) ordineert to reysen nae Frieslandt, om aldaer te procederen tegen den Abt van St. Bonifaes tot Dockum, tegenwoerdelick gevangen op ten blockhuyse tot Leeuwaerden, wellicke ordinantie van Uwe Mat. hij willich ende bereedt is te achteruolgen ende volbrengen. Maer soe die saecken alhier begonst ende in gueden train sijnde niet geeyndt en konnen wordden voir Paesschen ende gheenssins en dient die nu te interrumperen, alzoe wij verhopen dat deynde der seluer causeren sal binnen dese stadt (6) ende ouer den

(5) *Lambert Willemssz.*] Deze was pastoor te Delft en tot dus ver met het geloofsonderzoek in Holland en Zeeland belast.

(6) *dese stadt*] Namelijk, Nijmegen. Men weet, dat de nieuwe leer dáár reeds vroeg een groot aantal aanhangers, en daaronder van aanzienlijken stand, gevonden had. Voorbeelden zijn verzameld in G. VAN HASSELT, *Geldersch Maandwerk*, deel II. bl. 102—113; een ander zal ons in den naast volgenden brief voorkomen.

gansen lande vermeerderinge ende augmentatie van de dienst van God almechtich ende Key. Mats., waertoe (ende oick soe verre men tegen den pastoren vurscr. sal moeten procederen) die vurscr. doctor Sonnius alhier grootelick van nooden is; bidden wij oedtmoedelick, dat Uwe Mat. gelieue den seluen doctor van de reyse van Frieslandt te deporteren ende den vurscr. meester Lambert Willemssz. alleen off mitten Prior van Zwoll vurscr., die het quartier van Frieslandt, als darbij residerende, well kennen mach, off mitt yemand anders, te committeren, ende ons darop te laeten weten Uwer Mats. guede gelieffte.

Allergen. Vrouwe. Wij bidden Godt almechtich Uwe Mat. in hoogen ende voirspoedigen regimente lanckleuende te conserueren. Geschr. tot Nymmegen, den lesten dach Martii XVc vijfftich.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

II.

De Raden, leden des Hofs van Gelderland, aan de Koningin Maria, Landvoogdesse der Nederlanden.

Aen die Coninghinne.

Allergen. Vrouwe. Wij gebieden ons in aller oedtmoedicheyt ende aller onderdaenicheyt in die guede gracie van Uwe Mat.

Allergen. Vrouwe. Wij hebben gesien ende gevisiteert die supplicatie hierbij gevueght, aen Uwe Mat. gepresenteert bij Reyner van Wijhe burchgraue tot Nymmegen. Ende achteruolgende die appostille op margine der seluer gestelt ende den bryeff daerop aen ons gedepescheert, seynden wij ouer bij dese die informatien, genomen op den feyten ende stucken in de vurscr. supplicatie gementionneert,

wellicke stucken soberlicker bij den suppliant genarreert wordden, dan sij toegekommen ende geschiet sijn. Wordt oick bij hem verzwegen, dat hij, ter cause van dat hij in verleden jaeren eenen priester, besmet zijnde van heresien ende ter oirsaecken van dien fugitiff sijnde, ende oick den heyden ende joeden vyt desen lande gebannen wesende, tot verscheiden reysen geleyde gegeuen hadde, bij den momboir aengesproken is geweest ende dat in de saecke totter replick exclusiue geprocedeert is geweest, blijckende bij copie van de aensprake des momboirs mitten stucken daer toe dienende ende van den antwoerde des suppliants, oick gaende bij dese. Ende soe voel aengaet ons aduis opt versoeck desseluen suppliants, gemerckt datter drie off vier straffwerdige stucken sijn, van wellicken die waerschouwinge, heren Jochum Dyemer gedaen, het enormste ende gequalificeerste is, te meer alzoe die Graeff van Hoichstrate mitten Raedt nae Nymmegen gereist was, alleenlick om die apprehensie desseluen heren Jochums te doen doen, ende van hem sijn complicen ende alle gelegentheyt der stadt aengaende theylich Christen geloue, soe men verhopten, te vernemen, ende dat tfeyt vurgescr. doer dit geheel landt gespreyt ende in mont van eenijegelicken is, dunckt ons, onder correctie, daeromme ende om obedientie te winnen ende onderhouden, dat men den suppliant gheenssins en behoert pardoen te verleenen, maer trecht sijnen voirtganck te laeten hebben ende den momboir te ordineren sijn conclusien aengaende tleste feyt te amplieren. Ende off ymmers Uwe Mat. gelyeffde tpardoen te accorderen, dat tzelue nit en behoert te sijn sonder hem te belasten mitt sullicke penitentie, tsij mitt priuatie sijns ampts off anderssins, dat eenijegelick, sijn misbruyck wetende, oick verstae dat hij daer voir geleden heefft.

Allergen. Vrouwe. Wij bidden God almechtich, Uwe Mat. in hoghen voirspoedigen regimente lanckleuende te behueden. Geschr. tot Arnhem, den XXten dach Maij XVcL.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

III.

Kanzelier en Raden des Hofs van Gelderland, aan den Stadhouder Charles de Brimeu.

Aen den Stadtholder.

Edel vnd Waelgeboren genediger Her. Alsoe op huyden v. G. vertreckende dieselue ons. operlacht, ons te bedencken vnd aduiseren, desghoenen haluen Albert die Ruyter, Amptman te Bomel, Tyelre vnd Bomelreweerde, v. G. vnd oick ons op ghisteren aengesacht, eynes weuershaluen, zijnde eyn kettersche leerar vnd predicant, sich tho Gameren buyten de stadt Saltboemel enthaldende, die wellicko groote menichte, jae somwijlen eyn oder twee hondert persoonen, soe burgeren der stadt Saltboemel vurscr. als andere onderdanen, to sich to der predicatien erweckte; om onse aduijs vnd goedtduncken, hoe men sollicken boesen predicken vnd consequencie opt allerbest vurkhomen muchte, to bedencken vnd opt soedelicxst uwe G. ouer to schrijuen, daermit v. G. (die doch der meynongh were, die durchluchtige hoichgeborne Furstinne Hertoughinne tho Parma vnd Plaisance etc. generale Regentinne, daervan te spreken) gefattet vnd geresolueert bij oire Hoicheyt khomen muchte, om uwer G. vnd onse aduijs te ontdecken etc.; Sollen wij v. G. (ons, voir soe voele onser yetz bijden anderen zijn, rijpelick bedacht hebbende) daer op to dienstlicker meynongh nyet verhalden, dat (als v. G. sich lichtelick selffs sal weten to erinneren) in dese vnd gelijcke saecken nyet off ymmers zeer weynich fruchtbaers to doen off voirtonemen staet, sonder voir all te hebben die informatie, die den amptman beuolen is te nemen, ende voirts sonder bij andere voirgaende informatie die gestaltenisse vnd gelegentheyt des predicants vnd der discipelen, hoorders vnd navolgers eygentlick, vnd des handels generalick (voir soe veel moegelick), vernhomen to hebben, wellicke informatie ons yetz benomen vnd nyet gestadet wil worden, Vnd dat, off men schoon informatie gebruycken

muchte, dieselue nyet soe in der ilen genomen worden kunde, men sich wael rijpelick to bedencken hebbe, hoe men hier inne am besten (achtervolligende Co. Ma[ts]. onses allergen. Heren ernste meynongh) vnd mit vermijdongh aller inconuenienten vnd *scandali* procederen soll mogen. Want voir eerst to betrachten staet, dat Saltboemel een guede vnd vast stercke stadt is, aen Hollandt vnd Brabandt grensende, vuyt wellicke (woemen yetwesz voirnhame dat feelde, vnd daerdurch een inconuenient off oproer sich ergauen) die oproerissche rebellen vnd kettersche seer hardt vnd qualick to verdrijuen sollen wesen. Daer beneffens staet to bedencken, dat, off men schoon den weuer, den predicant off yemandt van zijnen adherenten off discipelen bekhomen kunde, dat daer egheen gevenckenisse en is, daer men yemandt voir thien off twaelff boeuen off sectarissen (die doch om mallickanderen to helpen voel bedarffs doen) bewaren off halden soude kunnen. Dat oick die vurscr. amptman, den predicant gevangen hebbende, die macht nyet en heefft (sijnes gedanen eydts haluen) sullicke gevangen alhier to Arnhem off elderswaer buyten zijnen ampte to doen vueren off brengen, twellick van wegen Co. Ma[ts]., als die hooge ouericheyt, bij eenen schuttemeister (wanneer hier noch een waire) geschien kunde. Doch, gnediger Her, diewijle dit een saecke is van zeer grooter importantie, derwellicker beginsel noodich is to resisteren, weten wij voir dit mael vnd in aenschouw der geferlickheyt deses loopendes tijts, gheen beter noch gefuechlicker middel te bedencken, dan dat men voir al den weuer, sich (woe bouen gesacht) in een dorp genoempt Gameren bij Bomel enthaldende, aengrepe, vnd dat deser gestalt (edoch allet onder correctie vnd beter gefuelen) id sollen sich, aengemerckt alhier gheen schuttemeister en is, die Preuost des Marssaulx, off zijn beuelhebber, stadtholder off dyergelijcke officier sijner Ma[ts]., vnd die vurscr. amptman van Bomel, Tyelre vnd Bomelre weerden, mallickanderen (opt allersecretelickxste) binnen die stadt van Shertougenbossche in eene herberge dachlegghen, vnd aldaer eyn vhre vnd stonde middel fuegen vnd maniere ramen, hoe sij sich sa-

mentlick in der nacht to Gameren vinden sollen laeten vnd den weuer van zijn bedde opnemen, den dan die vurscr. preuost (sonder toedoen des amptmans) hier binnen Arnhem sal brengen, daer toe hem euenwael die amptman sol doen guideren vnd leyden, *dergestalt dat men in gheen onderheerlickheyden en quame vnd derhaluen inconuenient voirviele*, als wael eher geschiet is. Vnd dieselue weuer angefangen vnd hier gebracht zijnde, sal men dan zijnenthaluen doen vnd ordonneren nae behoir, vnd off hij schoon gemist worde, so dunckt ons doch in allen gevalle, dat (nae dyen gedanen aenslage) men aldaer to Bomel vnd daer ontrent, daert van noode sal zijn, een scherp mandement vnd placcaet vuytgaen vnd publiceren muchte laeten, daermit eenen yederen, van wat staete off qualiteyt hij oock waere, die mit eenigen quaden secten vnd opinien tegen onsen heyligen alden Christen Catholixen gelooue besmettet vnd den vurscr. predicant off andere zijns gelijcken adherenten waeren ende hem gehoirt hadden, beuolen wordde, binnen vierthien daegen nae gedane publicatie sullickes mandements vnd placcaets, sich vuyt die vurscr. stadt vnd ampten, vnd voirt vuyt allen desen furstendomb Gelre vnd graeffschap Zutphen to ergeuen, vertrecken vnd blijuen, op peen, dat, indyen men yemanden bekhomen kunde, dieselue aen lijff vnd guedt gestrafft soll werden. Edoch mit den aenhange, dat, ingevalle eenige oirer dwalonghen, erreurs vnd secten goet vnd vast berouw vnd leydtwesen hadden vnd droegen, dat dieselue sich selffs binnen denseluen vierthien daegen sollen aen den Amptman vnd die Schepenen, Burgemeesteren vnd Raedt der stadt Saltbomel melden, oire dwalinge bekennen, derseluer gantzelick vnd geheel affstandt doen vnd daer van renuncieren moegen, mit beloeffte van sich hin voirt to draegen als guede Catholicksche persoonen ende guede onderdanen nae die alde Religie onser moeder der heyliger kercken, sonder oick dese ende sullicke off gelijcke kettersche predicanten off yemanden van derseluer secten meer aenhengich, fauorabel to zijn, off mit hen to hanteren, frequenteren etc. vnd dat men sij dan wederomme in genade nemen soll. Twellick wij v. G.,

doch allet onder correctie als bouen, voir onse aduis nyet sollen verhalden, om oirer hoicheyts meynongh te vernhemen.

Edell vnd Wael Geboren genediger Her. Nae onse gantz dienstwilligo recommandatie tot v. G., willen wij Godt almechtich gebeden hebben, dieselue in allen voirspoet lange vnd gesondt leuen to erhalden. Geschr. tot Arnhem, den XIIen Maij XVcLXV.

Uwer G. dienstwillige

Die Cantzler etc.

Naar de oorspronkelijk minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

IV.

De Stadhouder Charles de Brimeu, aan Kanzelier en Raden, leden des Hofs van Gelderland.

Messieurs. Jay receu vostre lettre, et aduis touchant les heretiques de Bommel. Pour responce, puis que ie suis informé de l'Amptman, que la chose est fort cessée, et que les predicans auec vne grande partie de leurs adherants sen sont allez, ie nen feray aultre chose pour à ceste heure, iusques à ce que iaye aultres nouuelles de luy. Atant messieurs, nostre Seigneur vous ayt en sa saincte garde. De Meghen, ce XIIIIe de May, l'an 1565.

Vôtre bon amy

(*Get.*) Charles de Brimeu.

(*Het opschrift is:*) A Messieurs le Chancelier et Conseil du Roy en Gueldres.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig uit het Archief van het voormalig Hof van Gelderland.

V.

Kanzelier en Raden des Hofs van Gelderland, aan de Hertogin Margareta van Parma, Landvoogdesse der Nederlanden.

Aen de Hertoughinne.

Durchluchtige Hoichgeborne Furstinne, genedigste Vrouwe. Wij gebieden ons opt dienstlicxst ende onderdanichst in die guede gracie van uwe Hoicheyt.

Genedichste Vrouwe. Gesien zijnde bij ons in den Raede uwer Hoicheyts missiue in date van den laetsten Julij voirleden, sampt copie van de bryeuen (7) bij V Hoicheyt aen de Eertzbisschoppen, Bisschoppen ende anderen van de gheestelickeyt der Landen van herwaertzouere geschreuen, daermit hun beuolen is id heylige generael Concilium laetstmael binnen die stadt Trente gehouden ende gecelebreert, vuyt to roepen, publiceren vnd verkundigen etc.......... Vnd soe voel den lesten puncte der missiuen vurscr. belanght, daerbij V Hoicheyt ons beuehelt to aduiseren, aen wat Landtdekenen offt andere gheestelicke persoenen in desen Landen (die wijle dieselue sdeels staen onder die jurisdictie van vuytlendische Bisschoppen) men soude moegen schrijuen, tvurscr. heylige Concilium in sullicken quartieren, als den vuytlendischen Bisschoppen onderworpen zijn, oick to onderhouden ende doen onderhouden, als in allen anderen plaetsen deser landen van herwaertsouer; Sal v Hoicheyt belieuen te verstaen, dat (naedyen wij allen vliet aenkeert om sullicx te weten) wij verstaen hebben ende bericht zijn worden, dat eyne mr. Steuen Heyden, Scholaster ende Canonick van Sinte Stevens kercke binnen Nymmegen, Officiael ende Landtdeken sije van wegen des Proests tho Xancten, ouer die stadt ende trijck van Nym-

(7) *bryeuen*] Het bevelschrift aan de Bisschoppen, hier bedoeld, is van den 11 Julij 1565, en uitgegeven in het *Groot Geldersch Plakkaat-boek*, deel I. col. 314--316.

megen, mit oick ouer id ampt van Maes ende Wael, ende dat die reste van den quartiere van Nymmegen, mit sampt id quartier van Arnhem, als die Veluwe ende Veluwenzoom, sdeels sijn (belangende die gheestelicke jurisdictie) onderworpen den Eertzbisschoppe van Vtrecht, in derseluer qualiteyt, sdeels den Proest van Arnhem (die zijnen officiael heefft to Saltboemel), vnd sdeels den Proest van Sinte Peters tot Vtrecht (twellick is die vurscr. Eertzbisschop), hebbende oick zijnen Officiael ter Nyekerck op Veluwe. Ende aengaende tquartier van Ruremonde, is tselue quartier der ghestelicker ouericheyts haluen mestdeels den bisdomme van Ludick vnd die reste den eertzbisdomme van Coellen onderworpen. Vnd ouer t deel des bisdombs van Ludick is die Archidiaken van Kempenlandt Ordinaris, hebbende twee Landtdekenen, te weten den Deken van den Graue heren Simon Kreefft, ende noch eenen (wyens naem ons onbewust) to Hensbergh in den lande van Gulick residerende. Ende die ander onderdanen, onder Coellen gehoirende, hebben tot oiren Landtdeken eenen heeren Peter Rogghen, Pastoir tho Stralen, aldaer oick residerende.

Ende soe voel die Graeffschap Zutphen belanght, sorteert derseluer gheestelicke jurisdiction sdeels onder den Bisschop van Munster, diewellicke gheenen Officiael off Landtdeken in de selue graeffschap heefft residerende, sdeels onder den vurscr. Eertzbisschop van Vtrecht, ende die reste (8) onder den Proest ende Archidiaken to Deuenter.

(8) *die reste*] Namelijk, zoo als blijkt uit eenen bij het Hof ingekomen brief van Peter van Appeltorn, gedagteekend te Zutphen den 5 September 1565: de nieuwe stad van Zutphen, Doesburg, Doetinchem, Lochem, Warnsveld, Oud en Nieuw Keppel, Steenderen, Almen, Drempt, Angerlo, Hummel, Gorssel, Vorden, Wichmond en Ruurlo, nevens de dorpen Wilp, Twello, Terwolde en Nieuwbroek, op de Veluwe. Opmerkenswaardig is deze vereeniging van enkele Veluwsche dorpen onder hetzelfde geestelijk regtsgebied met een groot gedeelte der graafschap Zutphen. De heer VAN SPAEN, (*Inl. tot de Gesch. van Gelderland*, deel IV. bl. 150, verg. ald. bl. 138 en 139) vond zich door deze opmerking bevestigd in zijn gevoelen, dat de oude *pagus Hameland* zich tot

Twellick is, genedichste Vrouwe, tghoene wess wij tot noch toe dyenthalue hebben kunnen vernhemen.

Durchluchtige hoichgeborne Furstinne, genedichste Vrouwe. Wij bidden Godt almachtich, Uwe Hoicheyt in hoogen voirspoedigen regimente lange ende gesondt leuende te behueden. Geschreuen to Nymmegen, den laetsten dach Augusti XV^c^LXV.

Uwer Hoicheyts

onderdenichste ende oidtmoedichste Dienaers

Die Cantzler etc.

op den linker oever van den IJssel uitstrekte, terwijl de geleerde BONDAM vroeger *die rivier zelve* als de scheiding tusschen het gebied der Saksen en der Friezen had willen leeren kennen. Maar zijn deze beide gevoelens niet te vereenigen, en is het ongerijmd, te vooronderstellen, dat de loop van den IJssel dáár vroeger eene meer westelijke rigting gehad heeft, zoodanig, dat de streek, waar de genoemde dorpen gevonden worden, oudtijds aan den regter oever gelegen was? Elders toch (bij voorb. a. w. deel I. bl. 18 en deel III. bl. 13) geeft de heer VAN SPAEN zelf te kennen, dat het geestelijk regtsgebied der Bisschoppen oorspronkelijk steeds eene rivier tot grensscheiding had, zoodat de stichten van Keulen en van Utrecht door Rijn en Waal bepaald werden en nimmer die rivieren overgegaan zijn. Onwaarschijnlijk kan overigens de vooronderstelling van eene zoo aanmerkelijke verandering in den loop der rivier niet geacht worden: de stad Rees lag oudtijds op den linker Rijn-oever en is door het verloop van den stroom op den regter oever verplaatst (VAN SPAEN, t. a. pl. deel III. bl. 6), en door het verlanden van den Ouden Rijn en het graven van het Pannerdensche Kanaal, zijn de dorpen Herwen, Aart en Pannerden van den Betuwschen grond afgescheurd. Waarom zou, in eenen tijd, van welken de gedachtenis verloren is gegaan, ten aanzien van Wilp, Twello, Terwolde en Nieuwbroek niet iets diergelijks plaats hebben kunnen vinden? Uit naauwkeurige onderzoekingen, zoo ten aanzien van oude instellingen, waarvan de sporen niet ten eenemale verdwenen zijn, als aangaande de plaatselijke gesteldheid, is hieromtrent vroeg of laat misschien nadere inlichting te wachten.

VI.

Kanzelier en Raden des Hofs van Gelderland, aan de Hertogin Margareta van Parma, Landvoogdesse der Nederlanden.

Aen de Hertoughinne.

Durchluchtige Hoichgeborne Furstinne, Genedichste Vrouwe. Wij gebieden ons opt dienstlicxst ende onderdanichst in die guede gracie van uwe Hoicheyt.

Genedichste Vrouwe. Hoewel in Junio laestvergangen wij bij Commissarissen onder anderen verscheiden puncten (in wellicken wael noodich were, dat mitten eersten wordde geremedieert) uwe Hoicheyt hebben doen aengeven van de vergaderinge ende particuliere Landtdagen, soe die gedeputeerde deser Furstendombs Gelre vnd Graeffschaps Zutphen ondernemen, to oeren waelgefallen (buyten voirweten vnd sonder consent des Heeren) to maecken vnd beteyckenen, op wellicken voelerleys aengericht, tractaten vnd secrete vereede consideratien gemaeckt vnd sullicx geconcipieert wordet, dat daer deur sijner Ma[ts]. Hoicheyt vnd gerechticheyt nyet alleenlick vertreden, maer oick villicht gehandelt wordt, dat, wannehr id int licht queme, men tselue nyet en sal behoiren noch willen lijden etc. Ouermits wellicken geschapen zijn sullicke inconuenienten te zullen verrijsen, dat men dieselue namaels nyet lichtelick en sall kunnen affwenden off daerinne alst behoert remedieren. Vnd soe nv die legation deser landtschap, die zeer lange voirhanden geweest (als wij verstaen), gesloten ende die gedepüteerde tot V Hoicheyt khomen sullen om eenige weruinge te doen, vnd die bij hun geconcipieerde articulen van reformatie der Landtrechten, vnd oick om veranderinge off restrinctie der ordonnancie deser Cancelrie (9) to erhalden; Hebben wij onser eydts

(9) *ordonnancie deser Cancelrie*] Deze is van het jaar 1547, gegeven door Keizer Karel V. en te vinden in SCHRASSERT, *Codex*

vnd offitii haluen nyet onderlaten kunnen, uwe Hoicheyt id selue punct nochmael mit vliete te vermanen, sonderlinge soe wij voir zeker bericht zijn worden, dat die nyeuwe ende alde gedeputeerde off vrunden van deputatie (soe men die noempt) geslóten sollen zijn, jaerlicks eene gemeyne versàmelinge in eene der vier hoofftsteden te houden, in wellicke dan zij allerleys tracteren ende sluyten sullen nae oiren waelgefallen; jae oick, dat sij, als wij verstaen, algereets eene verbondt off confederatiè gemaeckt, twellick sij noemen die *Vnion*, daer voele dingen in begrepen, die sij te obserueren vnd doen obserueren gemeynt zijn, vnd die oick vast bij den principalen van adel beteyckent sol zijn, doch so secreet (10) gehalden wordt, dat men nyet daer tusschen khomen noch copie daer aff gekrijgen kan. Als oick wij uwe Hoicheyt nyet verhalden moegen, dat die vursçr. alde vnd nyewe gedeputeerde nu nyelicx aengenomen hebben, eenige partijen, in saecken, daervan die jurisdictie soe claerlick sijne Ma[t]. off ons in sijner Ma[ts]. plaetse competeert, dat sij die mit gheenen behoirlicken off apparentlicken middelen to landtrechte krijgen en kunnen, voir sich to bescheiden vnd trecken, bij maniere, alst schijnt, van jurisdictie voluntaire ende submissie off compromisse, als sij nv (woe ons voirghekomen is) gedaen hebben in saecken, daer geclaecht wordt bij onderdanen, op deen zijde van de riuiere geseten, tegen dandere, op dander zijde derseluer riuiere vnd in anderen ampten gelegen, in materie van hooffden vnd kribben, wellicke partijen sij bescheiden mits hun segghen vnd sij (om sich tot oire vuytsprake to submitteren) bewegen, als sollent saecken sijn daer die Landtschap hoichlick aen gelegen waere,

Gelro-Zutphan., t. II. bl. 75—82. Herhaalde malen, bepaaldelijk in 1556 en 1559, hadden reeds de afgevaardigden der Landschap hierin verandering trachten te bekomen; telkens echter zonder gevolg.

(10) *secreet*] De verbondbrief of *Unie*, op welke hier gedoeld wordt, is tot op den huidigen dag onbekend, en de gedachtenis daarvan alleen in dezen brief bewaard gebleven.

vnd oick der Landtschaps meynongh sullicx (vnd dat sij sich soe submitteren sollen) to wesen, dergestalt dattet die partye, daer durch bedacht zijnde, nauwelicx dorren weigeren, daer vuyt sij gedeputeerde naemaels die ende dergelijcke saecken sullen willen tot oire erkentenisse trecken ende dieselue conuerteren in *jurisdictionem ordinariam.*

Oick hebben die Burgermeisteren, Schepenen vnd Raedt deser stadt Arnhem ende die gedeputeerden van der Veluwen het gericht van Veluwen (verkundicht ende die partijen om tselue to versoecken menichfoldelick, soe van buyten als binnen slandts, tot oiren grooten kosten gekhomen zijnde) tot drye mael opgeschreuen, onder dexel oirer versamelinge, in wellicken sij in wichtigen geschefften der Landtschap (soe sij verluyden lieten) doende waeren, vnd laetstmael dat sij in handelinge waeren oire Landtrechten te reformieren, affgeschreuen ende (nyettegenstaende id ernstelick wederschrijuen des Drosten van wegen des Heeren) ten laetsten geschreuen, op sullicke oire excusatie vuyt to sullen blijuen, als vuyt copie des schrijuens ende wederschrijuens hierbij gaende te sien is. Daerdurch dan dieselue Drost sich noch heefft bewegen laeten, alsoe dat partijen daer durch, to oiren grooten schaden ende nyet sonder groote opsprake, nu ongeferlick anderhalff jaer rechtelooss gebleuen. Id schijnt oick, dat die selue gedeputeerde sullicke ordonnancie off reformatie (11), als sij buyten Co. Mat. geconcipieert hebben, alsoe gemeynt zijn ten

(11) *ordonnancie off reformatie*] De landbrief, naar welken het regt op de Veluwe bediend werd, was in het jaar 1532 door Hertog Karel gegeven. (Zie *Geld. Plakkaatb. App.*, deel I. col. 146.) De Staten van het Kwartier hadden nu in 1564 een nieuw ontwerp aan de Hertogin Landvoogdesse aangeboden, met verzoek om dat te bekrachtigen. Deze bekrachtiging is echter niet gevolgd, om de gewigtige bedenkingen, welke het Hof, aan welks beraadslaging de Hertogin het ontwerp onderworpen had, er op maakte, en zóó bleef het oude Landregt in werking, tot dat, eerst in 1593, de Staten der Provincie, op voorstel van die des Kwartiers, het *Gereformeerd Landregt van Veluwe en Veluwen-Zoom*

naestkhomenden gerichte to gebruycken, diewijle sij aen den vursor. Drost schrijuen, dat, soe die voirgenomene reformatien ende nye ordinantien der Landtrechten noch nyet al gesloten off volkhomen gemaeckt zijn, daer durch (bij den doen verkundichten gerichten) aen der bancken groot mangel vnd onuerstant vallen vnd schadelick oproer geschien koste etc. Als oick in der Graeffschap Zutphen schijnt, dat der nyer Reformatien aldaer gemaeckt naegeleefft worden wil, vuyt hierinne besloten copie eener acten, alhier voir ons in den Raede tusschen partijen voirgevallen. — Woewael wij denseluen partijen voir affscheydt gegeuen hebben, dat sij sich nae den alden gebruycke reguleren souden. Ons is wael eher voirgekhomen bij hun gesloten to zijn, dat, off schoon sullicke oire geconcipieerde reformatien te houe nyet wollen geaggreert wordden, sij euenwael die te gebruycken gemeynt weren, dan wij hebben sullicke temeriteyt nyewerlt geloefft off geloeuen willen, als wij oick noch en doen; maer durch desen vnd gelijcken middelen sol sij wael wat apparencie to hebben schijnen. Dan soo voel ist, genedichste Vrouwe, dat indijen sullicke deputatien, versamelingen ende particuliere Landtdagen geleden worden, alle die obedientie vernijelt vnd in desen landen nimmermeer eendracht noch vrede zijn, noch justitie eenigen voirtganck hebben sall, vnd wat dienst wij in dem gevalle sijne Mat. alhier dan doen sullen kunnen, staet bij eenen ijederen lichtelick to betrachten.

Id is oick, genedichste Vrouwe, van grooter vermetelheyt sonder twijffel een groot beghinsel ende merckelick exempel tghoene wesz V Hoicheyt vernhemen sal vuyt tween hier oick bijligghende ons ouergegeuenen supplicatien, die eene bij sijner Mats. Boschmeister (12) vnd dandere bij

uitvaardigden, dat tot op onzen tijd in werking gebleven is. Zie G. VAN HASSELT, *Dissert. de potestate legislatoria Principi Gelriae unice propria*, Traj. 1803, bl. 79—86.

(12) *Boschmeister*] De Boschmeester was belast met het opzigt over de Veluwsche bosschen, die, gelijk alle onbebouwde gronden in dat landschap, gerekend werden tot het vorstelijk domein te

den Brandtmeister (13) op Veluwen, twellick twee offitien zijn altijt bij den Heeren ende Fursten gegeuen, ende tot grooten nut vnd vnderhaldongh der boschen ende der heyden (welcke heyde men hier soe om to brouwen ende backen, als anders, nyet ontberen kan) opgericht ende geinstitueert sijn, ende nu bij desen manieren geheel bedornen ende te nyete sullen gemaeckt worden, want doch voirtaen wij wijders daerinne nyet en weten to remedieren, als zeker zijnde, dat, indyen wij yet daer inne voirnemen, doen off ordonneren, wij nyet geobedieert en sullen worden; vnd hebben derhaluen uwe Hoicheyt die supplicatien toe to seynden vnd die saecken hierbouen verhaelt weder in memorie to reduceren nyet onderlaten kunnen; ten eynde dat v Hoicheyt nu, die wijle die vurscr. gedeputeerden der Landtschap daer zijn sollen, sullicke regardt op allet nemen ende

behooren. Hij moest zorgen, dat geen hout door ongeregtigde personen gehouwen werd, dat de jonge spruitjes door het vee niet werden afgegeten; hij ontving de *recognitiën*, die voor het plaatsen van schaapskooijen op de dominiale heetvelden en voor het drijven der schapen over dezelve betaald werden; ook die gelden, welke, onder den naam van *rijsvoederen*, jaarlijks moesten uitgekeerd worden, door de landlieden onder Ede, Barneveld, Putten, Ermelo, Dorenspijk, Heerde, Epe, Apeldoren, Voorst en Oosterbeek, als afkoop hunner overoude verpligting, om jaarlijks eene zekere hoeveelheid *rijs* of brandhout ten dienste van 's Hertogs hofhouding aan te voeren. Die afkoop nu bestond in *twee snaphanen of een halven rijder gulden* voor elk rijsvoeder; (zie SCHRASSERT, *Codex*, II. p. 196.) later werd dit betaald met *elf schellingen*, van welke schellingen twintig een pond uitmaakten. Dit was voorheen in Gelderland de gewone rekenmunt, tot dat de ponden met guldens, de schellingen met stuivers, voldaan en verantwoord werden. (Zie *Gedenkw. uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel I. bl. XXXII. en XXXIII.) — Een later berigtschrift voor den Boschmeester, namelijk van het jaar 1685, is te vinden in SCHRASSERT, t. a. pl. bl. 70 - 74.

(13) *Brandmeister*] Zie het Plakkaat over de heetbranden op de Veluwe van den 7 Mei 1556, in het *Groot Geld. Plakkaatboek*, deel I. col. 201—203.

dergestalt daer inne remedieren doe, als sij tot conseruatie sijner Mat[s]. Hoicheyts ende gerechticheyts, vnd oick tot vrede, eendrachticheyt, oirboir vnd proffijte deser landen vnd derseluer gueder onderdanen, beuinden sal to behoiren vnd best geraden te zijn.

Ende ten laetste en souden wij oick uwe Hoicheyt nyet kunnen verzwijgen, hoe dat, soe binnen Vtrecht eenige sectarissen gevangen waeren, die binnen desen Furstendomb Gelre tot Maurick, Lyenden ende sus in der Nederbetuwen conuenticulen van de ketters gehanteert hadden, wij aen den Procureur Generael van Vtrecht geschreuen, ende dieselue ons extracten vuyt eenige informatien to geschickt heefft, daer inne eenige in desen landen vurs. wonende ende frequenterende benoempt stonden, ende onder anderen een schoenmaecker, mit name Joost, tot Lynden vurscr. wonende, ter oirsaecken van wellicken schoenmaecker wij oick hier beuoirens tot mehrmael aan Claes Vijge (14) Amptman in Nederbetuwe, ten eynde dat hij geapprehendeert mucht worden, to vergeeffs hebben geschreuen gehadt. Ende dat soe nu wij wederomme aen denseluen Amptman geschreuen, hij ons daerop mit een zeer onbehoirlicke, duystere ende incorrecte andtwoirde bejegent, dairop wij (ons des grootlicks verwonderende) hem nochmael geschreuen hebben, ten eynde dat wij zijne ende der Ritterschaps eygentlicke meynunge weten mogen, off sij den placcaten opt stuck van de ketterye ende heresye, in desen landen gepubliceert, naegaen willen off nyet, als v Hoicheyt allenthaluen vuyt hierbij gaende copien belieuen sal to vernhemen. Wij hebben daerop noch gheen andtwoirde ontfangen, anders dan die ghoene, die hier oick bijgeleyt is, ghisteren buyten die porte deser stadt bij den knechten

(14) *Claes Vijge*] Reeds in het voorgaande jaar had de Momber in last bekomen, tegen dezen Ambtman te procederen, onder anderen, omdat hij op eigen gezag de Wet te Tiel verzet had; maar bij brief van den 6 November 1564 had het Hof aan 's Konings Geheimen Raad in bedenking gegeven, om de zaak te laten rusten, uit hoofde van de gevaarlijke tijdsomstandigheden.

des momboirs gevonden zijnde, wellicke momboir op huyden hier in den Raode gebracht heefft. Dan, genedichste Vrouwe, wannehr id soe toe gaen sal, vnd die gerichten nyet en sollen willen opten placcaten wijsen, also id schijnt dat sij nyet en willen, ende sonderlinge op dat van den secten ende ketteryen, ende als oick eenige voirhin opten gebode van de stercke bedelaers opten galeyen to schicken (15) geweigert hebben, ende sij die judicature ons nyet toestaen en wollen, als sij ongetwijffelt oick nyet en doen, ende off sij ons schoon die selue judicature toestunden, dat sij euenwael nyet lijden en wollen, dat wij bij Commissarissen deses hoiffs, daer die judicature dan hangen soll, informatien alst behoirt lieten nemen, alst doch voirhin mehermael, als genouchsaem te bewijsen is, sonder bekroen off wedersegghen geschiet vnd gebruyckt is, dan sij (woe Uwe Hoicheyt bewust) nv gheenssins lijden off gestaden willen, soe kan nyet alleenlick v Hoicheyt, maer oick yedermallick geringen verstandes lichtelick affnemen, waer her die saecke onses heyligen Christen Catolickschen geloones vnd onser moeder der heyliger alder Catholicxscher Kerken (die doch sijne Co. Mat. so ernstlick behertiget vnd to erhalden voirgenomen) tenderen vnd verloopen willen.

Durchluchtige Hoichgeborne Furstinne, wij bidden Godt

(15) *bedelaers opten galeyen to schicken*] Belangrijk is het, hiermede te vergelijken het plakkaat, waarop in deze woorden gedoeld wordt. Het is van den 25 Februarij 1562 en uitgegeven in het *Groot Geld. Plakkaatb.*, deel I. col. 284 - 287. Onder *straetschenders*, *bedelaers*, *rabauwen ende vagabunden* worden ook begrepen *die onder t dexel van religie geinfecteert ende besmet sijn met secten ende dwalingen in desen tijden regnerende*, *hen vervoirderden ende onderwonden te prediken*, *psalmen te singen*, *overgestelt oft getranslateert sijnde na hun valsch verstant*, *ende oick andere liedekens*, *om daer duere oplopen ende seditiën onder die voorz. ondersaten op te roeren.* Voor zoover zij gezond en sterk waren, moesten zij naar Antwerpen worden opgezonden, om daar hun leven lang op de galeijen te dienen. Zie ook het plakkaat van den 8 Mei 1556, t. a. pl. col. 203—207.

almachtig, Uwe Hoicheyt in hoogen voirspoedigen regimente lange vnd gesondt leuende te bewaren. Geschreuen tho Arnhem, XXen Decemb. XVcLXV.

Uwer Hoicheyts

oidtmoedige Dienaers

Die Cantzler etc.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

(*Dit wordt vervolgd.*)

DE ANGLEN IN NEDERLAND,

OF

AANMERKINGEN

OVER DE

LEX ANGLIORUM ET WERINORUM

HOC EST

THURINGORUM,

DOOR

P. C. MOLHUYSEN.

Tit. I.

De Homicidiis.

I. Si quis Adalingum occiderit, DC. solidis componat.

II. Qui liberum occiderit, CC. sol. componat.

III. Et de vtroque si negauerit, cum XII. iuret, aut in campum exeat, vtrum ille voluerit, ad quem caussa pertinet.

IV. Qui seruum occiderit, XXX. solid. componat, aut si negauerit, cum V. iuret.

Tit. II.

De ictu laesis.

I. Qui Adalingum ictu percusserit, XXX. sol. componat, aut cum V. iuret.

II. Qui liberum, X. sol. componat, aut cum quinque iuret.

Tit. III.

De vulneribus.

I. Sanguinis effusio Adalingi XXX. sol. componatur, aut cum sex hominum sacramento negetur.

II. Liberi hominis, X. sol. aut sex hominum sacramento negetur.

Tit. IV.

De fractura ossium.

I. Os fractum Adalingo XC. sol. componatur, aut XII. hominum sacramento negetur.

II. Libero XXX. solidis componatur, aut sex hominum sacramento negetur.

Tit. V.

De transpunctione et membris laesis.

I. Corpus transpunctum similiter.

II. Coxa vel brachium transpunctum, ut sanguinis effusio.

III. Oculus vnus, vel ambo excussi Adalingo, CCC. sol. componantur, libero, C. solidis; aut si negat, XII. hominum sacramento negetur.

IV. Nasus abscissus similiter. Auris similiter. Lingua similiter.

V. Manus vel pes abscissus, similiter: aut si manca pependerint, medietas componatur.

VI. Qui Adalingo vnum vel ambos testiculos excusserit, CCC. sol componat. Si libero, C. sol. componat, vel iuret, vt superius.

VII. Si vectem similiter.

VIII. Qui pollicem absciderit, XXXIII. solid. et tremissem componat. Si indicem et impudicum similiter. Si medicum et minimum similiter.

IX. Articulus pedis abscissus vt os fractum componatur.

X. Vultiuam L. solid. componat, vel cum sex iuret.

XI. Qui alium percusserit, ut surdus fiat, Adalingo CCC. solid. componat. Libero C. sol. componat, vel cum XI. iuret.

HAEC IVDICIA VVLEMARUS DICTAVIT.

XII. Si contra stomachum vulnus factum erit, et claudi non potuerit, XII. sol. pro ipsa apertione componat.

XIII. Si ipse stomachus perforatus fuerit, nec vulnus medicamento claudi potuerit, pro vulneris apertione totidem sol. componat, quot pro ipso vulnere composuit.

XIV. Si intestina vel botelli perforati claudi non potuerint, similiter faciat, id est, totidem solid. apertionem vulnerum componat, quot pro ipsis vulneribus composuit.

XV. Si utraque coxa ferro vel quolibet telo traiecta fuerit, VI. solid. componat.

XVI. Si folliculus testiculorum cum coxa, IX. sol. componat.

XVII. Si utraque coxa cum testiculis fuerint perforata, XV. sol. componat.

XVIII. Si quis alium in facie percusserit, vt oculus vel os torqueatur, IIII. solid. componat.

XIX. Si quis alium in brachio vel in crure percusserit vt ipsa membra decrescant, et ita fuerit subtiliatum, vt duos digitos minuatur, IV. solid. componat: si vnum, II. solid. si digitus dimidius, solid. si sexta pars digiti est, vnum tremissem.

XX. Qui harpatorem, qui cum circulo harpare potest, in manum percusserit, componat illum quarta parte maiori compositione, quam alteri eiusdem conditionis homini. Aurifices similiter. Foeminas fresum facientes similiter.

Tit. VI.

De Alodibus.

I. HEREDITATEM DEFUNCTI FILIUS, NON FILIA SUSCIPIAT. SI FILIUM NON HABUIT QUI DEFUNCTUS EST, AD FILIAM PECUNIA ET MANCIPIA, TERRA VERO AD PROXIMUM PATERNAE GENERATIONIS CONSANGVINEUM PERTINEAT.

II. Si autem nec filiam habuit, soror eius pecuniam et mancipia: terram proximus paternae generationis accipiat.

III. Si autem nec filium, nec filiam, neque sororem habuit, sed matrem tantum superstitem reliquit, quod filia vel soror debuerunt, mater suscipiat, id est, pecuniam et mancipia.

IV. Quod si nec filium, nec filiam, nec sororem, aut matrem dimisit superstites, proximus qui fuerit paternae generationis, heres ex toto succedat, tam in pecunia atque mancipiis, quam in terra.

V. Ad quemcunque hereditas terrae peruenerit, ad illum vestis bellica, id est lorica, et vltio proximi, et solutio leudis, debet pertinere.

VI. Mater moriens filio terram, mancipia, pecuniam dimittat, filiae vero spolia colli, id est murenas, nuscas, monilia, inaures, vestes, armillas, vel quidquid ornamenti proprii videbatur habuisse.

VII. Si nec filium, nec filiam habuerit, sororem vero habuerit, sorori pecuniam et mancipia, proximo vero paterni generis terram relinquat.

VIII. Vsque ad quintam generationem paterna generatio succedat. Post quintam autem filia ex toto, siue de patris siue matris parte, in hereditatem succedat, et tunc demum hereditas ad fusum a lancea transeat.

Tit. VII.

De furtis.

I. Qui gregem equarum in parco furatus fuerit, in triplum componat, si autem foris gregem commouit, quot equae fuerunt, tot capita in commotionis mulctam componat, et quot abstulit, tot in triplum componat, hoc de ceruo, boue, vacca, oue, porco, iudicatum est.

II. Qui scrofas sex cum verre, quod dicunt son, furatus est, in triplum componat, et delaturam sol. VII. et in freda totidem.

III. Qui ornamenta muliebria, quod rhedo dicunt, furto abstulerit, in triplum componat, delaturam XII. sol. et in freda similiter.

IV. Homo in furto occisus, non solvatur: sed si proximus eius dixerit innocentem occisum, campo eum comprobet innocentem, vel XII. hominum sacramento, furem credi juste occisum.

V. Qui hominem liberum infra patriam vendiderit, soluat eum quasi occisum, et in fredam solid. XII. Qui liberum extra solum vendiderit, soluat eum similiter, et in fredam sol. LX. Similiter de foemina.

VI. Qui liberum liganerit, X. sol. componat. Qui Adalingum XXX. sol. si negat, cum XII. iuret, aut campo decernat.

VII. In omni re furto ablata, si is cui res componenda est, dixerit capitale peius esse, quam quod ablatum est, iuret de debito solus, peius non esse quod offert, illo quod abstulit, et ita soluat secundum legem.

Tit. VIII.

De incendio.

I. Qui domum alterius noctu incenderit, damnum triplo sarciat, et in fredo solid. LX. aut si negat, cum vndecim iuret, aut campo decernat.

Tit. IX.

De liberto occiso.

I. Seruus a domino per manumissionem libertate donatus, si occisus fuerit, LXXX. sol. componat, vel quidquid ei solui debeat, medietas compositionis liberi hominis soluatur.

Tit. X.

De vi.

I. Qui liberam foeminam rapuerit, reddat eam cum solid. CC. et quidquid cum ea tulit, restituat, addens ad unamquamque rem sol. X.

II. Si libera foemina, sine voluntate patris, aut tutoris, cuilibet

nupserit, perdat omnem substantiam quam habuit, vel habere debuit.

III. Qui foeminam nobilem virginem, nondum parientem occiderit, DC. solid. componat: si pariens erit, ter DC. sol. si iam parere desiit, DC. solid.

IV. Qui liberam non parientem occiderit, bis LXXX. et VI. solid. et duos tremisses componat: si pariens est, DC. solid. si iam desiit, CC. sol. componat.

V. Si seruus liberam foeminam rapuerit, dominus compositionem soluat, ac si occisa fuisset.

VI. Similiter de viduae raptu, vel interfectione iudicatum est.

VII. Qui alterum intra septa propria occiderit, in triplum componat, vel quidquid damni ibi commiserit, tripliciter emendet.

VIII. Qui nolens, sed casu quolibet, hominem vulnerauerit, vel occiderit, compositionem legitimam soluat.

IX. Qui domum alterius collecta manu hostiliter circumdederit, trium primorum qui fuerint, vnusquisque solid. LX. componat, et rei similiter. De ceteris, qui eos secuti sunt, solid. X. unusquisque, et in bannum Regis solid. LX.

Tit. XI.

Si quadrupes damnum fecerit.

I. Si quadrupes damnum quodlibet fecerit, possessor pro qualitate damni vel compositionem soluat, vel sacramentum iuret.

Tit. XII.

De minoribus caussis.

I. Quidquid homo alteri fecerit, quod iniustum factum dicatur, X. solidis componat, aut cum quinque iuret.

Tit. XIII.

De potestate testandi.

I. Libero homini liceat hereditatem suam cui voluerit tradere.

Tit. XIV.

De veneficiis.

I. Si mulier maritum veneficio dicatur occidisse, vel dolo malo ad occidendum prodidisse, proximus mulieris campo eam innocentem efficiat: aut si campionem non habuerit, ipsa ad nouem vomeres ignitos examinanda mittatur.

Tit. XV.

De campo.

I. A duobus solid. vsque ad maximam compositionem, in furto et vulneribus campus iudicat.

Tit. XVI.

De delictis seruorum.

I. Omne damnum, quod seruus fecerit, dominus emendet.

Tit. XVII.

De animali alieno laeso.

I. Qui quadrupedia alterius in sepem cuiuslibet seu fossam minauerit, ibique vel mortua fuerint, vel damnum aliquod pertulerint, is qui eam minauit, damnum emendet.

II. Si homo laqueum, vel pedicam, vel quodlibet machinamentum, ad capiendas feras in sylua posuerit, ibique pecus vel jumentum alterius captum, vel mortuum fuerit, qui machinamentum fecit, damnum emendet.

EXPLICIT. LEX ANGLIORUM ET WERINORUM.

Wij hebben de gansche wet der *Anglen* en *Werinen* aan het hoofd van dit opstel geplaatst, omdat wij meenen, hier eene Nederlandsche wet vóór ons te hebben, die weinig algemeen bekend en toch wel waardig is, nader onderzocht te worden. Bovendien zijn er duistere plaatsen in, wier opheldering aan deskundigen wordt aanbevolen. Een enkel woord, gelijk bij voorb. beneden, bij de verklaring van *fresum*, zal blijken, geeft in dergelijke stukken somtijds een licht, waardoor de oorsprong en de tijd der gansche wet voor den dag komt. Zoo ik mij niet bedrieg, heeft LINDENBROG, *Frankf.* 1613, dezelve het eerst, met de overige oude wetten der *Saliërs*, *Friezen*, *Saksen* enz. uitgegeven; de afdruk hierboven is uit het *Corpus Juris Germanici antiqui* van JO. GOTTL. HEINECCIUS, *Halae* 1738, p. 445—452.

Prof. H. MÜLLER te Würtzburg is in zijn werk: *Der lex Salica und der lex Angliorum et Werinorum Alter und Heimat*, *Würtzb.* 1840, op de gedachte gekomen, dat deze wet van Nederlandschen oorsprong is, en dat zij in kracht was in het land der *Thoringers*, in de nabijheid der Salische Franken, die hij in een gedeelte van het tegenwoordige België plaatst, zich noordelijk uitstrekkende tot aan de *Merwe*. Wij meenen voor deze

stelling bewijzen gevonden te hebben, die alle overweging waardig zijn, en tot belangrijke gevolgen kunnen leiden (*).

TACITUS (*Germ.* c. 40.) noemt de *Anglen* en *Varinen* onder de Germaansche volken in éénen adem; doch hunne woonplaats is uit zijn berigt niet op te maken. Bij PTOLOMAEUS, die later schreef, komen *de Anglen* zuidwaarts van de Elve voor. Het is te vermoeden, dat deze stammen, bij de groote volksverhuizing, ook in de algemeene beweging zullen gedeeld hebben; en wij stellen ons voor, dat zij, voortgestuwd door de *Saksen* achter zich, en vóór zich ruimte hebbende door den inval der *Salische Franken* in België, als met den stroom zuidwaarts en zuidwestwaarts zijn afgezakt. Daarmede wordt echter de mogelijkheid niet ontkend, dat er van deze stammen, terwijl de *Saksen* op hen aandrongen, regts of links zijn ter zijde geweken, zoodat het verhaal omtrent de woonplaats van *Anglen* aan de *Holsteinsche* en *Sleeswijksche* kusten op waarheid kan steunen. Maar belangrijk is de volgende plaats van ADAM VAN BREMEN: *de Saksen zijn eerst omtrent den Rijn gevestigd geweest en Anglen genoemd, waarvan een gedeelte, van hier naar Brittanje komende, de Romeinen van dit eiland verjaagd heeft. Een ander gedeelte, Thuringen innemende, heeft dat gewest behouden* (§).

(*) Bij deze voldoe ik aan het verzoek, om het opstel *Engeland en Engelanderholt*, in den *Overijsselschen Almanak voor oudheid en letteren* van 1841, ook in deze Verzameling, van meer dan enkel provinciaal belang, te plaatsen. Ik geef het hier, met de wet zelve, eenigzins breeder ontwikkeld en met bijzonderheden vermeerderd, die mij, na het afdrukken in het bovengemeld jaarboekje, zijn voorgekomen.

(§) *Igitur Saxones primo circa Rhenum sedes habebant et vocati sunt Angli, quorum pars inde veniens in Brittanniam Romanos ab illa depulit insula. Altera pars, Thuringiam oppugnans, tenuit illam regionem.* (*Hist. Eccl.* c. 3.) Men ziet, de Kanonik van *Bremen*, in de nabijheid der *Sleeswijksche* kust, meldt geen woord van den overtogt naar Brittanje van deze

Wij vinden nu werkelijk aan den Rijn sporen van het verblijf der *Anglen*, namelijk *op de Veluwe* en in de nabijheid. Meer dan ééne plaats heeft den naam van dezen volkstam bewaard. In Overijssel is evenzeer een *Hengelo*, als in het graafschap Zutphen. (De verwisseling der letters *a* en *e* is, gelijk men weet, zeer gewoon, en de letter *h* is slechts eene adspiratie.) Onderscheidene malen komt de naam van *Engelenburg* en *Engelenberg* op de Veluwe voor. Mogelijk hebben de plaatsen *Enghuizen* en *Angerlo* (eertijds *Angeler*) eenen dergelijken oorsprong. Duidelijker is het in de buurschap *Engeland* bij Beekbergen, die reeds, in een charter van 801, bij BONDAM, onder den naam *villa Englandi* voorkomt (*). Doch vooral moeten wij de aandacht vestigen op het belangrijke *Engelander holt* en hierover breedvoeriger spreken.

In de nabijheid van het dorp Beekbergen en de daaraan grenzende buurschap Engeland, verheft zich de grond en rijst tot eene, voor onze streken, zeer belangrijke hoogte, van waar men de schoonste vergezigten geniet. Op dezen hoogen grond, waar men de IJssel-boorden diep beneden zich ziet liggen, steken weder heuveltoppen als zoo vele koepels uit. Ik heb mij voor eenigen tijd opzettelijk naar dit schaars bezochte en eenzame oord begeven en er den diepen indruk verkregen, dat er geene betere plaats kon gekozen worden, om voor eenen Germaanschen volkstam tot tempel en raadzaal te dienen, dan deze. Immers, in bos-

zijde. De Saksen, die bij hem reeds één waren met de Anglen, hebben *van de Rijnzijde* dit eiland veroverd. Vreemd is de vermelding van *Thuringen:* maar moeten wij hierdoor *Thoringia* aan de Merwe verstaan, dan is het berigt zoo duidelijk, als men wenschen kan.

(*) Op den regter oever van de Vecht, niet veel boven Hardenberg, komt een *Engeland* voor, en eene tweede buurschap van denzelfden naam op denzelfden oever dier rivier, op weinig afstand noordwaarts van Dalfsen. Onder Wijhe en Goor is *Hengvelde*, onder Olst is *Hengvorden*, d. i. *overtogt der Anglen* over den IJssel. Wij zien hier duidelijk de rigting, die de voorttrekkende volkstam genomen heeft, namelijk, met de Saksen in den rug, uit het noordoosten naar het zuidwesten heen.

schen, het liefst op hoogten gelegen, verrigtten de oude Germanen hunne godsdienstige plegtigheden, hielden zij hunne volksvergaderingen om over vrede of krijg te beslissen, deden zij hunne geschillen af, gaven de oudsten des volks hunne gewijsden en spraken zij regt. Welk een statige plek moet het geweest zijn, toen het eiken kreupelhout, dat thans laag opschiet, zich in hooge boomstammen verhief en de vergaderplaats, tot welke men door een digt bosch moest doordringen, van alle zijden beschaduwde. De naam *holt* drukt het toch uit, dat er een bosch geweest is, en, zoo de overlevering het niet meldde, zou de gesteldheid van den grond het reeds aanduiden.

Ook buiten betrekking tot de *Anglen* is deze plek in de geschiedenis van Gelderland hoogst merkwaardig. SLICHTENHORST (*Tooneel des lands van Gelder*, bl. 111.) meldt: *van de* in Veluwe en Veluwenzoom *gevelde en gewraekte vonnissen werd 'er geklaerd aen het Engelander holt in 't hert van de Velouw, aldus geheeten van de Vorstin Eleonore, dochter en zuster der Koninghen van Engeland.* Wij hebben onlangs ontdekt, dat deze Schrijver later het ongegronde dezer afleiding van den naam heeft ingezien. De arbeidzame G. VAN HASSELT heeft in zijn stukje: *Twee schetsen van Geldersche Klaarbanken van 't hooge gerigt van Veluwe en Veluwen-zoom aan Engelanderholt bekend gemaakt*, *Arnh.* 1805, een handschrift van A. VAN SLICHTENHORST medegedeeld, waarin deze omtrent de bovengenoemde gissing der naamsafleiding schrijft: *dan deese gissinge bevoel ik nu onwaarschijnlijk te sijn en daardoor te worden gestraft, dat er in sekere brief van Grave Gerard van Nassauw, gegeven op het jaar* 1227 *en alsulks langen tijd voor de geboorte van deese Engelsche Princesse, wert gedagt aan eenen Hendrik, Regter van Ingelhaute, daar mede na allen schijn dit ons Engelanderhout gemeynt wordt.* Het bedoelde stuk staat bij BONDAM, Afd. II. No. 132, bl. 359, en deze *Henricus* wordt, in het eene afschrift, *Judex in Engelant*, in het andere, *in Engelaute* of *Engelhaute*, genoemd. Ten tijde van SLICHTENHORST moet dit oord nog boschrijk geweest zijn,

want hij noemt het *een schraale en eensaame vlakte, rontsom beset met boomen.* Overigens is het genoemde stukje van VAN HASSELT voor ons onderwerp van belang. Hij geeft niet alleen een paar afbeeldingen van de bank van appèl, die daar in dit onherbergzame oord onder den blooten hemel opgerigt werd, waaruit men zien kan, hoe de regters zaten, maar wij zien ook, in welke jaren er geklaard is, en andere bijzonderheden meer. Nadat er in 101 jaren geen gerigt gehouden was, had zulks het eerst weder plaats in 1571, *in het wilde velt, daar een groot huis van planken met zittingen en banken toegesteld, ook verscheyden huysen en tenten waaren opgeslagen en een vrije markt wierdt gehouden, als of er een leger voor een stad gelegen hadde.* Het houden der klaring ging met veel moeite en kosten gepaard; men moest voor het onderhoud en den leeftogt der talrijke Regters, Stadhouder, Kanselier en Raden, Ridders en Stedegezanten zorgen (*); het hout tot de gerigtsbank moest te Arnhem bewerkt en vervolgens op wagens vervoerd worden. VAN HASSELT deelt de naauwkeurige rekeningen van dezen toestel van het jaar 1563 mede. Het is dus niet te verwonderen, dat men de plaats der zitting gaarne veranderen wilde, en dat men in October van het jaar 1573, na den eersten dag aan *Engelander-holt* begonnen te zijn en er de bank gespannen te hebben, het gerigt te *Arnhem* voortzette. Men had vroeger reeds als redenen opgegeven de koude dagen, en dat de meesten der Ridderschap wel jonge, sterke lieden waren, maar ook ouden, die men in zaken van zoo veel gewigt het meest noodig had, ook anderen, die niet de sterksten waren, en, om de ongelegenheid der herbergen, kwaad traktement en ongewoon leven, te verre zouden moeten loopen, eer zij bij de bank waren, enz. (§). Eindelijk voelde men zoo algemeen de

(*) Volgens de rekening van 1395 (VAN H. bl. 8) werd zilver, wijn en brood naar *Engelander-holt* gebragt, waár de Graaf toen was.

(§) *Midlertijd sol die Bancke alle dagen en nacht bij den van Brummen bewaart worden in aller gestalt, als off men*

bezwaren van het houden der klaring op deze afgelegene plaats, dat in het jaar 1620, op den Landdag te Nijmegen, bepaald werd: *Is aenvenckelick gheordonniert ende gestatueert, dat van nu voortaen die plaetse van Engellander holdt om het groote ongherijfswille aldaer, bij den Quartiere t'elckens sal moghen verlecht worden ter naester ende bequaemster plaetse. Edoch dat om die outheydts wil ghelickewel de naem van claronghen aen Engellander holdt verblijve ende gecontinueert worde* (*).

Moesten wij zeggen, dat er, naar de zeden der oude Germanen, geene geschikter plaats voor hunne volksvergaderingen en regtsplegingen konde gekozen zijn, dan dit oord: het is even waar, dat, naar de gewoonten van latere tijden, geene ongeschikter plaats voor de handhaving der justitie konde gebezigd worden. De gewoonte, om hier appèllen te beslissen en het hoogste gerigt te houden, die wij gezien hebben, dat stellig bewezen kan worden reeds in het jaar 1227 gevolgd te zijn, moet dus nog hooger opklimmen. En van waar zullen wij die afleiden, dan van eenen Germaanschen stam, die zich in dezen omtrek gevestigd had? Het is bekend, dat zulke door oud herkomen als gewijde plaatsen ook elders (men denke aan den *Upstalboom* in Friesland) nog lang gebruikt, ten minste in eerbiedig aandenken gehouden werden. De naam *Englandi*, dien wij gezien hebben, dat reeds in 801 voorkomt, leidt ons regtstreeks naar de *Engelen* of *Anglen*. Hier was hun *Holt*, hun bosch bij uitnemendheid, hun *sacrum nemus*.

daer soll komen sitten, *alsoe dat men niet seggen konde*, *dat idt Gericht affgedaen*, *geschorst off gefarsten waere.* Van Hasselt, bl. 39. Waarom moesten die van *Brummen* juist de bank bewaren? Ik vermoed, dat dit ook op eenen historischen grond steunt. Onder *Brummen* behoorde de *Engelenburg*, mogelijk in oude tijden het verblijf van eenen der Hoofden der *Anglen*, van eenen man van aanzien in het gerigt van *Engelander-holt*, die er met zijne onderhoorigen heen trok.

(*) *Gereform. Landrecht van Veluwen*, 1621, cap. XXIII. art. 1.

Maar er is nog iets, dat deze zelfde plaats geschiedkundig merkwaardig maakt. Het ligt in eene los daarheen geworpene aanteekening van VAN HASSELT, uit eene oude rekening medegedeeld. De Landsheeren van de *Veluwe* schijnen hier ook in oude tijden gehuldigd te zijn. Het wordt gemeld van Hertog Arnoud in 1424, toen de Ridderschap van Veluwe opgeroepen werd, om te *Beekbergen* te komen, ten einde de huldiging te doen. (Bl. 7.) Dit is volkomen in overeenstemming met de oude gewoonte in Overijssel, waar de Landsheeren van *Twenthe* op den *Markeberg* gehuldigd werden, dezelfde merkwaardige plaats, waar eens de Saksen hunne volksvergaderingen hielden, toen S. Lebuinus er het Christendom predikte. Om de ongelegenheid der plaats schijnt men deze gewoonte later te hebben laten varen.

Wij willen nu ook de wet zelve in het oog vatten, die wij vooronderstellen, dat in *Engelander-holt* in kracht was, want wij spreken er niet van, dat zij daar zou *gegeven* zijn. Het oude regt der Germanen was niet beschreven, maar werd mondeling overgeleverd en door de aanzienlijksten van den stam toegepast. Naar omstandigheden en behoeften werden er veranderingen in gemaakt. Volgens eene aanteekening van REINHARD, in het leven van Karel den Groote, liet deze Vorst »de regten van alle volken onder zijn gebied, welke niet beschreven waren, te boek stellen." En hieraan zullen wij ook wel de bewaring der *Lex Angliorum et Werinorum* te danken hebben. Zij is veel korter dan eenige andere en heeft geen spoor van het Christendom. Veeteelt schijnt het hoofdbedrijf van dit volk oorspronkelijk geweest te zijn. Er is niets in, dat voor onze streken niet past. Het is ons oogmerk niet, deze wet te verklaren, want daartoe zoude eene gansche verhandeling noodig zijn; maar de volgende aanmerkingen zullen toch kunnen dienen, om het gevoelen te versterken, dat het volk, waarvoor zij diende, op den Nederlandschen bodem *in de nabijheid der Friezen* zal moeten gezocht worden.

Even gelijk bij de wet der Friezen, zoo zijn ook hier (*Tit.* V. § 12—20) bijvoegselen van WLEMARUS, die

in de eerstgenoemde wet een *Sapiens*, een *Wijze*, genoemd wordt. Het verdient opmerking, dat, terwijl de oorspronkelijke wet verschil van straf bepaalt, naar gelang de misdaad tegen eenen edele, vrijen of slaaf gepleegd is, de boeten in zijne gewijsden gelijk zijn naar de misdaad, niet naar den stand. Zouden wij hieruit het vermoeden niet mogen afleiden, dat dit volk onder den invloed van een ander volk gekomen is, met name van de *Friezen*, wier Wetgeleerden deszelfs regt wijzigden, onder wier overheersching het onderscheid tusschen de standen verloren ging? Iets dergelijks was bij de Anglen zeer natuurlijk. Zij raakten tusschen de Saksen en de Friezen ingeklemd. Wij kunnen het gevoelen niet laten varen, dat een groot gedeelte der weerbare manschap het land verliet, om, met de *kust bewonende Saksen*, Brittanje te veroveren: maar daardoor geraakten de achtergeblevenen des te gemakkelijker onder de magt hunner naburen. De massa van het Saksische volk achter hen breidde zich tot den IJssel uit en hetgeen aan de andere zijde dezer rivier lag geraakte onder de *Friezen*. Hierdoor wordt dan niet alleen het berigt opgehelderd, dat de *Veluwe* van ouds onder *Friesland* behoorde (*), maar ook het verschijnsel, dat deze landstreek van de vroegste tijden af genoegzaam slechts door hoorige lieden bewoond was en als een domein van den Landsheer uitmaakte. De kern van den stam had zich verwijderd; bij de overigen verdween zelfs de naam, en zij werden dikwijls *Saksen* genoemd, met welke zij, wat taal en zeden betreft, veel meer overeenkomst hadden, dan met de *Friezen* (§).

In de duistere § 20 van dezen V^den^ Titel is mij het

(*) VAN SPAEN, *Inl. tot de Gesch. van Gelderland*, deel IV. bl. 132, 136, en *Hist. van Gelderl.*, deel I. bl. 12, 20.

(§) Zie ons opstel in den *Overijss. Almanak* voor 1838, bl. 40. Nog heden hebben de inwoners van de Veluwe veel meer overeenkomst met de *Overijsselschen*, dan met de *Friezen*, behalve aan de kust der Zuiderzee, die blijkbaar tot eenen anderen stam behooren.

slot duidelijk genoeg, om er een tweede bewijs voor de betrekking van dit volk tot de *Friezen* uit af te leiden. De vrouwen, die *fresum* maken, zijn weefsters van die wollen stoffen, welke ten tijde van Karel den Groote zoo beroemd en geacht waren, dat deze Vorst rokken van die stoffe aan zijne ambtenaren op feestdagen schonk. Zij werden bij de *Friezen* vervaardigd en naar dezen oorsprong *fries* genoemd (*). Alle andere verklaringen, die men bij de uitleggers vindt, zijn gedrongen. Het volk der *Anglen en Werinen* had dus ook de industrie der *Friezen* overgenomen. — Nu nog eenige woorden over de *Werini* en *Thuringi*, aan het hoofd dezer wet genoemd.

Gelijk *Anglen* en *Varinen* bij TACITUS samen genoemd worden, zoo komen zij ook aan het hoofd dezer wet vereenigd voor, want deze *Werinen* zullen wel dezelfde als de *Varinen* zijn. Bij den schok, die de eersten zuidwestwaarts dreef, kunnen wij vermoeden, dat ook de laatsten niet in hunne woonplaatsen gebleven zijn. En, inderdaad, er is een berigt van hun verblijf *aan den uitloop van den Rijn*. Het is wel van eenen Schrijver, die te Konstantinopel leefde; maar bij gebrek van beter moeten wij er ons mede behelpen. PROCOPIUS (§) heeft het verhaal van eenen oorlog tusschen Radegis, Koning der *Warni*, met de reeds naar Brittanje overgetrokkene *Anglen*, wegens het afbreken van een voorgenomen huwelijk met eene *Anglische* Prinses ontstaan, die echter met het huwelijk eindigde. Dit had plaats omtrent het jaar 550, dus eene eeuw na den overtogt der Anglo-Saksen naar Brittanje. Hoe romanesk het luide, (VAN BUREN SCHELE heeft het onlangs ook romantisch behandeld) er is toch innerlijke waarschijnlijkheid in. Het kan ons, na het aangevoerde omtrent de Anglen, niet bevreemden, dat *Warni* (Ουαρνοι) ook nu

(*) WACHTER, *Gloss. in voce Fries.* VAN ASCH VAN WIJCK, *over het Handelsverkeer van Utrecht* heeft er bijzonderheden van medegedeeld.

(§) *De bello Gothico*, l. IV. c. 20. in het *Corp. Hist. Byzant.*, II. p. 216.

niet ver van den oudtijds met hen verbondenen volkstam voorkomen, en dat zij, ook nadat Anglen naar Brittanje overgegaan waren, betrekkingen met hen onderhielden. Daarom aarzelen wij niet, om het berigt, wat de hoofdzaak betreft, voor waar aan te nemen (*). Zij moeten dus de gansche breedte van ons land zijn doorgetrokken. Aan naauwkeurige bepaling van tijd en grenzen is wel niet te denken. Hier stootten zij, gelijk wij ons voorstellen, op de *kust bewonende Saksen*, te weten op dat gedeelte van het achter hen naar den IJssel voorttrekkende Saksische volk, hetwelk zich, reeds eenen geruimen tijd te voren, boven den uitloop der Elve, ter zee van hetzelve afgezonderd en eene uitgebreide streek van de kust der Noordzee bezet had.

Het bijvoegsel in het opschrift der wet, *hoc est Thuringorum*, heeft groote moeijelijkheid gegeven. Aan de *Thuringers* in Duitschland denkende, wist men niet, hoe deze met *Anglen* en *Varinen* in zulk eene naauwe betrekking konden gestaan hebben, dat ééne wet voor allen diende. Daarom heeft men wel eens gedacht, dat men hier alleen de wet der *Thuringers* voor zich had, en dat de woorden *Angliorum et Werinorum*, door afschrijvers, eigendunkelijk of bij vergissing waren bijgevoegd. Er is geene oude Germaansche wet, omtrent welke meer onzekerheid bestaat, dan omtrent deze. Prof. MÜLLER meent, gelijk gezegd is, dit *Thuringia* of *Thoringia* in ons vaderland gevonden te hebben, en wel in *Zuid-Holland*, of een gedeelte

(*) Zie het gansche verhaal bij WAGENAAR, deel I. bl. 313, die er waarde aan hecht, en *Bijvoegs.* deel I. bl. 76-79. Het is bij MÜLLER, *der Lex Salica Alter und Heimat*, S. 119, een hoofdbewijs voor den Nederlandschen oorsprong der *Lex Angliorum et Werinorum*. Hij maakt de juiste aanmerking, dat PROCOPIUS te Konstantinopel wel weten kon, wat aan den Rijn gebeurd was, daar er kort daarna een Frankisch gezantschap, vergezeld van eenige Anglen, te Konstantinopel gekomen was; en de *Warni* werden, luidt het verhaal, toen van de Franken *door den Rijn* gescheiden.

daarvan. Plaatsen van oude Schrijvers, die van *Thuringia* of *Thoringia* gewagen, kunnen niet wel anders verklaard worden (*), en de vroegste oorlogen der Franken tegen de *Thoringiers* moeten een nabij gelegen volk raken. — Er is inderdaad (bij WITTEKIND, den monnik van Corvey, aan het begin van zijne Saksische historie (*)) eene Sage, volgens welke *zeevarende Saksen* met *Thuringers* in betrekking komen. Zij is deze. Er was, na de landing en eenen langdurigen, daarop gevolgden oorlog, een verdrag tot stand gekomen, dat de Saksen zich van rooven onthouden, en alles, wat zij noodig hadden, voor geld koopen zouden. Weldra hadden zij geen geld meer en het berouwde hun, dezen schadelijken vrede gesloten te hebben. Op zekeren dag komt een jongeling van de vloot, beladen met gouden versierselen, die hij, na eenige woordenwisseling met eenen Thuringer, voor eenen schoot vol aarde of zand verkoopt. De Thuringers lagchen over de onnoozelheid van den Saks en wenschen den kooper van het goud voor zulk eenen prijs, geluk. Ook de Saksen meenen, dat het hunnen landsman in het hoofd schort, als hij, in plaats van met goud, met aarde beladen, naar de vloot terugkeert. De jongeling zegt: »volgt mij slechts en gij zult zien, of ik krankzinnig ben," en zij volgen hem, terwijl hij de gekochte aarde zoo dun mogelijk over het land strooit. Hier vestigden de Saksen hunne legerplaats, en toen de Thuringers zich over de bondsbreuk beklaagden, verklaarden de Saksen, dat zij den gekochten grond in vrede wilden bezitten of met de wapenen verdedigen. Nu vloekten de ingezetenen het Saksische goud en den kooper. Het kwam tot een gevecht, waarbij de Saksen nog veel meer

(*) Bij voorbeeld die van GREGORIUS *van Tours*, dat de Franken, na eerst de oevers van den Rijn bewoond te hebben en deze rivier overgestoken te zijn, *door Thoringia* getrokken zijn. Daar men dit niet begreep, maakten sommigen er *Tungri* van. De aangehaalde plaats van ADAM VAN BREMEN (zie boven bl. 56) wordt dan ook eerst begrijpelijk.

(§) PERTZ, t. V. p. 418.

veroverden. De Thuringers deden, in het gevoel van hun onvermogen, den voorslag, om te onderhandelen; men zou van beide zijden ongewapend komen. Het werd aangenomen; maar de Saksen verborgen hunne korte zwaarden (*Sahsen*, *Zeissens*) onder hunne kleederen en maakten eene algemeene slagting, waardoor zij schrik inboezemden aan de naburige volken. — Dit verhaal nu zouden wij op *onze Thuringers* kunnen toepassen, indien WITTEKIND niet gemeld had, dat het in het land *Hadeln* (bij de *Wezer*) gebeurd is. Maar daardoor komt men in eene nieuwe zwarigheid. In het land *Hadeln* zijn nooit Thuringers gezeten geweest, gelijk PERTZ te regt aanmerkt. De naam, òf van het land, òf van het volk, is eene feil. Daarom laten wij de Sage voor hetgeen zij is: eene onzekere overlevering; maar die, in verband met andere verwarde berigten omtrent *Thuringen*, groote waarschijnlijkheid bijzet aan het vermoeden, dat die stam zich hier gevestigd heeft.

Er is daarenboven onder ons een spoor van namen, dat naar eenen dergelijken stam wijst. *Doringen* en *Duur* in Overijssel, *Doornenburg*, *Dorenweerd*, *Dorostadium*, *Dordrecht* enz. doen ons aan *Doringers* denken, en, bij eene zeer gewone verwisseling der letters *d* en *o* in *t* en *u*, aan *Toringers* en *Turingers*. Dat deze namen met elkander verwant zijn, blijkt uit de verandering van *Dorostadium* in *Duurstede*, verblijfplaats der *Duringers*, en van *Dordrecht* in *Thuredrecht*, overtogt der *Thuringers*. — Maar, in plaats van op dergelijke naamsafleidingen te bouwen, die, bij gemis van andere bewijzen, dikwijls onzeker zijn, brengen wij eene plaats uit het testament van den H. Willebrordus, uit het begin der achtste eeuw, onder de aandacht. Hij geeft aan het klooster te Epternach zijn gedeelte in *Aimistadi aan de rivier Wielheo in het land der Turingasnes* (*). Deze bepaling was noodzakelijk,

(*) *Villa, quae vocatur Aimistadi, super fluvio Wielheo in pago Turingasnes.* MIRAEUS, *Op. Dipl.*, t. I. p. 12, en V. H. en V. R., *Kerk. Hist. en Oudh.*, deel I. bl. 22. Deze plaats is wel aan bedenking onderhevig, maar wij kunnen de gronden voor ons gevoelen hier niet wel mededeelen, daar zij ons te ver zouden afleiden.

daar de overige goederen, over welke hij beschikte, in *Toxandrie* lagen. Het komt er slechts op aan, waar wij dezen *pagus* der *Turinglieden* (*Turing-gasten*) moeten zoeken. Ik meen, niet in Duitschland. *Aimistadi* luidt, geheel Hollandsch, als *Eemstede* of *Heemstede*. De *Eem* was in de nabijheid van Dordrecht, alwaar het dorp *Eemskerk* in 1421 door den S. Elizabeths vloed verzwolgen is, en zich later nog het klooster *Eemstein* bevond. Het tegenwoordige *Emmikhoven* schijnt er nog den naam van te hebben. Ook was in die streek de rivier de *Wiel* (Zie GOUDHOEVEN, *Kronijk*, bl. 524.) en nog is er *Wieldrecht*, overtogt over de *Wiel*. In den omtrek van den Zuid-Hollandschen waard moet dus, naar ons oordeel, dit *Turingerland* gezocht worden. Van dit gevoelen zijn ook sommige Nederlanders in vroeger tijd geweest, van welke wij alleen noemen VAN DER HOUVEN, die meent, *dat de Batavische Doringers tot Dordrecht item tot Durostatum hunne volkplanting gehad hebben* (*), en JAC. EYNDIUS in zijn *Chronicon Zelandiae*, p. 117, die er ook bewijzen uit oude geschiedkundige berigten voor aanvoert.

Het zoude ons, na deze bewijzen gewogen te hebben, met MULLER, niet vreemd voorkomen, dat de bewoners van *Thoringia*, ten tijde van den inval der Frankische stammen in België, als leden van dit verbond, zijn medegetrokken en aldaar met dezelve langzamerhand zijn zamengesmolten. (In *Turnhout*, *Tournay* of *Doornik*, *Dour*, is misschien nog het spoor van hunnen naam, ofschoon wij hier niet op bouwen, en het beroemde kasteel der Frankische Koningen, *Dispargum*, lag dáár binnen hun territoir.) Hunne hier verlatene landstreek werd grootendeels door *Warni* bezet, die, met den stroom der landverhuizing medegevoerd, tot herwaarts waren afgezakt; maar de Franken bleven die landstreek nog *Toringia* noemen. Zij zagen het als een gedeelte van hun stamland aan en wendden er hunne wapenen tegen, toen zij zich, onder hunne eerste Koningen, in België en het noorden van Frankrijk gevestigd hadden.

(*) M. BALEN, *Beschr. van Dordrecht*, bl. 78.

Van hier dan ook, dat, bij het te boek stellen der oude wetten, *Werinen* en *Thuringi* voor eensluidend gehouden werden, want de eersten bewoonden het land der laatsten. Op die wijs is er eenheid in de verschillende berigten.

Zijn deze aanmerkingen juist, dan hebben wij in de *Lex Angliorum et Werinorum* eene wet, die eens op onzen vaderlandschen grond van kracht was, en zij is waardig uit dit oogpunt nader beschouwd en opgehelderd te worden. Zij toont ons het oorspronkelijk onderscheid der standen van edelen, vrijen en hoorigen; zij bepaalt het erfregt, dat in gebruik was; zij verspreidt licht over de manier van regtspleging en duidt de gewoonte, zoo van de zuiveringsproef door vuur, als van den geregtelijken tweestrijd aan; zij doet ons den voortgang der industrie onder de heerschappij der Friezen zien, enz. Zij kan als eene bijdrage tot oud-vaderlandsche zeden gebruikt worden.

Het aangevoerde zal ook dienen kunnen, om de geschiedenis der verovering van Brittanje door Saksen en Anglen op te helderen, en het ondersteunt het gevoelen van hen, die meenen, dat deze verovering van *onze* kusten is ondernomen (*). Hier kwamen, gelijk zoo even is aangemerkt, de stammen, die regtstreeks uit Duitschland waren afgezakt, op de zeevarende Saksen, die zich vroeger van hun volk hadden afgezonderd (§), en toen de Koning der Britten dezen

(*) Onder anderen AB UTRECHT DRESSELHUIS, in zijne verhandeling: *de provincie Zeeland in hare aloude gesteldheid en geregelde vorming beschouwd*, Middelb. 1836. Zie ook WAGENAAR, deel I. bl. 290.

(§) Er is dan ook geene reden, om het berigt van MELIS STOKE en van MAERLANT te verwerpen, dat het land *beneden Nijmegen* eertijds *Nedersassen* heette. *Bijvoegs. op* WAGENAAR, deel I. bl. 79. Van het verblijf van *Saksen* op de zeekust is in *Sassenheim* de geheugenis bewaard; de komst van *Anglen* en *Warni*, die veel gelijkheid met hen hadden, zal deze benaming meer algemeen gemaakt hebben. De namen der bijzondere volkstammen verdwenen en allen werden *Saksen* genoemd, gelijk over de zee de naam van *Saksen* in dien van *Engelschen* onderging. Ook bij ADAM VAN BREMEN zijn *Saksen* en *Anglen* aan den Rijn één volk in zijn

de transmarinis partibus (gelijk BEDA zich uitdrukt) om hulp vroeg, volgden spoedig in onderscheidene expeditiën meer fortuinzoekers uit de nabijheid. De *Anglen* maakten eenen hoofdstam uit, die de nog tegenwoordig geldende bepaling van het erfregt (*Tit.* VI.) derwaarts overbragt. Een spoor van hunnen togt naar de kust heen is mogelijk nog te vinden in het dorp *Engelen* aan de Dieze en den polder *Engeland* in het land van Putten (*). Namen, gelijk bewezen kan worden, *Kennemer-Friezen*, dus bewoners van de *Rijnmonden*, deel aan de onderneming: wij mogen hetzelfde gelooven van de *Warni* of *Werinen*, die er waarschijnlijk onder den meer algemeenen naam van *Saksen* of *Anglen* opgenomen werden, die wij mogelijk nog in *Warham*, *Warwick* en *Warwickshire* vinden. Na dezen aftogt hadden de *Friezen* ruimte, om zich verder zuidwaarts, ook in *Zuid-Holland*, uit te breiden, en zij deden dit, om vervolgens door de *Franken* te worden ondergebragt. Het moet ons dus geenszins bevreemden, dat wij treffende overeenkomsten vinden tusschen eigennamen van personen in het Anglo-Saksische tijdperk met eigen namen in de verlatene landstreken (§), en tusschen na-

begrip. Wij houden ons overtuigd, dat de oorlogen der eerste Frankische Koningen tegen de *Saksen* grootendeels betrekking hebben op deze bewoners van den *Neder-Rijn* en wenschen dit punt eens nader opzettelijk te onderzoeken.

(*) *Tegenw. Staat van Holland*, deel VII. bl. 189.

(§) LAPPENBERG in zijne *Geschichte von England* schrijft, S. 84: »Tot de bewijzen van het vaderland der naar Engeland getrokkene Saksen uit de taal behoort nog de gelijkheid van de eigennamen der Angel-Saksen, alsmede de namen van plaatsen in westelijk Engeland met de Neder-Saksische.” Beklaagt hij zich over het gemis van oud Neder-Saksische dokumenten, van welke slechts weinige tot in of vroeger dan de twaalfde eeuw reiken: wij hebben in het *Charterboek* van BONDAM onwaardeerbare stukken, die tot de achtste eeuw gaan, en, naar ons inzien, dit punt beslissen. Het is eene goudmijn voor onze geschiedenis, wier belang wij dagelijks meer leeren kennen. De namen, die daar eenvoudig in en onder de giftbrieven staan, toonen, welke stam aan de schei-

men van plaatsen op het bezette eiland met namen uit onze oorden (*). Voorts wordt het begrijpelijk, waarom de Christen-zendelingen juist in onze landstreek hun bekeeringswerk begonnen, want, na het medegedeelde, wordt

ding van Rijn en Waal, aan beide zijden van den IJssel, op de Veluwe en ook in de Betuwe, in de achtste eeuw en vervolgens geleefd heeft. Wij hebben de oudste giftbrieven bij BONDAM opzettelijk vergeleken met het *Chronicon Saxonicum*, eene der beste bronnen voor de Anglo-Saksische geschiedenis (uitgave van J. INGRAM, *Lond.* 1823), en zijn getroffen over de onmiskenbare gelijkheid der eigennamen. Zie hier bij de greep eenige: *Willibald*, *Oodhelm*, *Reginald*, *Raginger*, *Thiatbald*, *Frithuward*, *Ulfbald*, *Grimbald*, *Egbald*, *Warmund*, *Egilbert*, *Wibert*, *Godin*, *Adelward*, *Herifrid*, *Edelgar*, *Heribert*, *Athalwin*, *Rodger*, *Wulfhelm*, *Abbo* enz. In 855 (BONDAM, bl. 32) woonde in den pagus *Flethetti* aan de Eem een naamgenoot van Koning *Athelbald* van Mercië, een land, gelijk BEDA meldt, door *Anglen* bevolkt. Zoo wel in onze streken, als in Engeland, waren de eigennamen zamengesteld uit *athel* (edel), *wald*, *bald*, *wold*, *fried*, *win*, *wulf*, *helm* enz. Van dien vorm waren ook de namen der eerste geloofsverkondigers, *Wilfried*, *Willibald*, *Werenfried*, *Ewald*, *Adelbert*, *Marchelm* enz. Welke politieke veranderingen er in hun stamland voorgevallen waren, zij vonden er na bijna drie eeuwen nog hunne taal en oude zeden, zelfs hunne eigene namen: alleen de Godsdienst scheidde hen van elkander. Het berouwt mij daarom ook niet, vroeger eens het gevoelen te hebben voorgedragen, dat de moord der beide *Ewalden niet hoog in Saksen* heeft plaats gehad, maar waarschijnlijk in de nabijheid van den *Heimenberg*, te Laar aan de Eem.

(*) Omtrent het tweede, door LAPPENBERG gemeld, de gelijkheid van plaatselijke namen, hebben wij verrassend opgemerkt: *Agastaldas-ham* in Northumberland (ook door *Anglen* bezet) en *Agastalda-burg* in Hameland (1046); *Daventree* in het oude Mercië en *Daventre* (Deventer aan den IJssel); *Brunan-burg* of *Brun-burg* (938) en *Bruns-berg* bij Zutphen; *Fullanham* aan de Theems en *Fullan-hove* (Vollenhove); *Apuldre* (893) thans Appledore, en *Apoldro* (BONDAM 793) thans Apeldoren; *Heam-stede* (1103) en *Haamstede*; *Asendic* of *Esendic* (656) en *Isendike*; *Hardwick* aan de Saverne en *Hardewick* (Harderwijk);

de getuigenis van BEKA van waarde: *de Nedersaksen, die doorgaans Friezen genoemd worden, hebben, met eene talrijke vloot, het Britsche eiland ingenomen*, en die van BEDA: *de Anglen en Saksen en Merciërs, die kort te voren Brittanje ingenomen hadden, waren uit Neder-Duitschland gekomen.* Daarom gelooven wij ook, dat men het eerste bezoek dier zendelingen bij de *Saksen* niet tot het achter den IJssel gevestigde *Saksische volk* moet be-

Elborough en *Elburg; Elton* en *Elten*, oudtijds ook wel *Elton*. Deze lijst van overeenkomsten, die men wel niet toevallig zal kunnen houden, zouden wij zeer kunnen vermeerderen, vooral indien wij de ons, bij dit opzettelijk onderzoek, bekend gewordene Engelsche namen gebruiken wilden, om de onze op te helderen. Eene reeks van ophelderingen is ons daarbij voor den geest gekomen. Om ook hiervan voorbeelden te noemen: *Hadham* moet hetzelfde als ons *Hattem* zijn; *Cleve* hetzelfde als *cliff, klip, rots; Ochten* zal kunnen afgeleid worden van *Ochta*, die in de Anglo-Saksische geschiedenis voorkomt; *Doddendaal* en *Dodewaard* van *Doddo* en *Dodo*, gelijk in Engeland (963) een *Dodesdorp* was. Te *Babbrigh* moet eene brug geweest zijn, en misschien is hier wel het oude *Nabalia* te zoeken, waar de brug vroeger tot een mondgesprek tusschen Cerialis en Civilis diende. *Lobede* (Lobith) heeft den naam van het *lage bed* der rivier. De benamingen *Ooy* en *Oyen* wijzen op *eye*, eene streek door water omringd, *een eiland;* en van dien aard waren of zijn nog de plaatsen, die zóó heeten. Eene der hoogten van Engelander-holt heet *Heeren-hul*, en *hul* is in het Anglo-Saksische *een berg. Kwikborn* bij Epe is in die taal *levensbron. Kootwijk* en dergelijke namen, uit *cote* en *coate* zamengesteld, duiden eene verzameling van onaanzienlijke woningen of *hutten* aan. Voor *Dunoog* zouden wij thans zeggen *bergzigt*, van *dun, duin, berg*, en *hogian* of *ogian*, ons werkwoord *oogen. Dommerholt* bij Gorsel is *gerigtsbosch; Gorsel* zelf komt van *gorst, heide. Raese* (zoo wordt *Rees* uitgesproken) staat in het Anglo-Saksische woordenboek: *cursus, impetus fluvii. Hengestschoten* staat bij BEDA (p. 41.) als een bosch aan de Eem ten tijde van Karel den Groote, en *Horssen* ligt bij Nijmegen. (HENGEST en HORSA.) Indien *Kesteren* niet van het Romeinsche *castra* komt, kan het vergeleken worden met het Anglos. *ceaster*,

palen, maar tot deze *Neder-Saksen*, dat is, de bewoners van onze landstreken. Het standpunt, waarop wij ons geplaatst hebben, kan welligt hier en daar nog opheldering aan zekere duistere punten der geschiedenis geven, en wordt aan de nadere overweging van deskundigen aanbevolen (*).

nu in Engeland *chester*. Een Anglo-Saksisch element is ook in de benamingen, die met *her* en *win* beginnen of met *wijnen* eindigen. Maar wij moeten afbreken, schoon de stof nog niet is uitgeput. — Daar het eene denkbeeld het andere voortbrengt, zoo vermoeden wij, dat de handel, dien de stad Tiel op Engeland dreef, en die in de 10e en 11e eeuw reeds aanzienlijk was, begonnen is met de verhuizingen van de naburige *Anglen* naar het Britsche eiland. Een stam, die er drie Rijken stichtte, hoe klein zij dan ook waren (*Oost-Anglen*, *Mercië* en *Northumberland*), moet er gewis in groote en kleine expeditiën zijn heengetrokken, hetzij te land tot aan de zeekust, hetzij uit de havens van onze rivieren. — Nog wilden wij over de zwakheid der bewijzen voor de afkomst der *Anglen* van de *Sleeswijksche* kusten spreken, doch deze aanteekening is reeds lang genoeg. Men kan ze bij LAPPENBERG, S. 88 en 89, met veel onzekerheid zien voorgedragen, en ieder beslisse dan bij de vergelijking. Hij zelf erkent ook, bij de donkerheid, die over hunne herkomst zweeft, dat, toen de Saksen van de oevers der Elve zuidwaarts trokken, zij ook door scharen van Anglen, die nabij hen in het Noorden woonden, kunnen vergezeld geworden zijn.

(*) Na dit alles geschreven te hebben, is het mij aangenaam te zien, dat ook A. F. H. SCHAUMANN (*Gesch. des Niedersächsischen Volks*, *Gött.* 1839.), S. 25, met een woord zegt, dat de verovering van Engeland het *Duitsche Saksen* niet raakt, maar geschied is door de *Saksen*, die zich vroeger aan de *Vlaamsche* en *Fransche* kusten hadden nedergezet en aan scheepvaart en zeeleven gewoon waren; naast hen woonden echter ook andere Duitsche stammen, met name *Anglen* en *Varner*. Hij beklaagt zich ook over de gewoonte, om bijna elken aan het Romeinsche Rijk grenzenden volkstam door den algemeen gewordenen naam van *Saksen* aan te duiden, waardoor een volkomen helder inzigt in de gebeurtenissen van die tijden onmogelijk wordt. — Het punt, waarop wij gekomen zijn, houden wij vast, om het bij verdere onderzoekingen tot leiddraad te doen dienen.

BRIEF

VAN

FILIPS VAN BOURGONDIË, BISSCHOP VAN UTRECHT;

MEDEGEDEELD DOOR

G. H. M. DELPRAT.

Filips van Bourgondië, Bisschop van Utrecht (1517—1524), vroeger (1511) met het zeer ongelijksoortig ambt van *Admiraal van der zee* bekleed, schijnt zich, tijdens de waarneming van zijne kerkelijke waardigheid, nog gaarne met oefeningen te hebben onledig gehouden, die de herinnering van vroeger krijgsbedrijf konden terug voeren. Hij was gewoon, zich jaarlijks te verlustigen met het papegaai- of vogelschieten, en bewees steeds bij die gelegenheid groote welwillendheid aan de Utrechtsche Schutters, blijkens de daarvan bij A. MATTHAEUS, *Analect. med. aevi*, t. I. p. 186, bewaarde aanteekening.

Als eene nieuwe bijdrage tot Filips groote belangstelling in de jaarlijksche schuttersoefeningen, volgt hier een brief, door mij afgeschreven uit het oorspronkelijke, zoo als dat gevonden wordt onder de losse papieren, afkomstig uit de nalatenschap van S. A. GABBEMA, in het Archief van het *Old-Burger-Weeshuis* te Leeuwarden berustende.

Phils. van Bourgdien. Bisschop t'Utrecht.

Eerbare lieve Vrunde. Uwe scriften ons nu toegesant met begeerten, oe ghij verstaen wij voer en maendage naestcomende binnen onse stadt aldaer met coemen en souden omme den papegay mitten olden scutten te schieten,

wij denselven scutten enen bequamen dach beteyckenen en comen wilden, den zij dan gheerne tot onser Incompste aldaer verwachten wolden, hebben wij, wijder inholts, ontfangen. Ende as soe die gichte [*jicht*] ons weder op 't nye zeer scarp genomen ende befangen heeft, datr wij der merckelicke passie doer lijden ende noch gheen beteringe inne en versien, Des ons 't meer van harten leet en wij dus nootlicken behindert worden aldaer te comen, als wij des volcomelicken gesloten weren, doch soe wij noch niet vuelen en cunnen en hoe't sich voerder en stellen sal willen, weten wij u op dese tijt na gelegentheit om reden voersz. als ghij dat suld overleggen connen gheen anderen dach te benoemen omme den papegay mitten scutten voersz. te schieten. Dan ons docht geraden, zij den beraemden dach omme te schieten voertgaen litten, ende willet daer en tusschen noch guet worden, en ons einichsins moglic vallen, willen wij tegens denselven dach ons noch bij u aldaer voegen, wij u voer een gutlic antwoordt in den lesten te connen geven. Gode bevolen. Gegeven op onsen slote Duerstede, ultima Maji MDXXI.

(*Geteek.*) Philippus.

(*Lager staat :*) Herdinck.

(*Het opschrift luidt :*) Den Eerbaren onsen lieven vrunden Borgermeysteren Scepen ende Raedt onser Stadt Utrecht.

BIJDRAGE

TOT DE GESCHIEDENIS

DER

GEREGTELIJKE GENEESKUNDE.

Kairle Hertoige van Gelre etc.

Wij doin kondt, Soe eyn tijt lanck heir bynnen onser stat Saltboemell ind in den ampt van Boemelre ind Tielre weerden vast merckelick gebreck geuallen is ind noch velt int ondersueck van onsen bruecken, auermits dat geen stedich geswaeren artzeter int yrst van onser wegen bij den gewonden gehaelt wurdt, die dairaff certificacie op sijnen eedt doin muchte van den wonden (1); So bekennen wij mit desen onsen apenen placait, dat wy, by raide ind informacie sommiger onser vrinde ind om sunderlingen trouwen ind gelouen der wy ons versien tot meister Derick die Beir, denseluen gesatt ind geordiniert hebben, setten ind ordinieren tot onsen geswaeren aertzeter bynnen onser stat ind in den alingen ampt vurscr., beuelende v Herman Pieck onsen amptman aldair ind allen anderen onsen Ritteren, Raden, Scepenen ind ondersaiten in Boemelre- ind Tielreweerden, begeren ind gesynnen van onsen Scholtz, Scepenen, Burgermeisteren, Rait, gemeinen burgeren ind

(1) *certificacie — van den wonden*] Namelijk aangaande de lengte en de diepte der toegebragte wonden, als waarnaar, ingevolge het Landregt, de breuken of boeten, die door den dader, zoo aan den Heer, als aan den beleedigde moesten betaald worden, berekend werden. Zie het Landregt van 1327 in mijne *Gedenkw. uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel I. *Oork.* No. 215.

ingesetenen aldair, dat sy denseluen meister Derick dair vur halden ind gebruycken to allen tyden ter plaitze wair ind wannier des noit geboirt, ind hon vur eynen anderen artzeter bij den gewonden ind gequetsten laiten halen, om rechte kennysse van den wonden ind quetsingen te dragen, dair wy ind onse ampluyde 'onse bruecken nae moigen doin vorderen ind nyemant ongelick en geschie. Hyrop hieff hij ons sijnen eedt van trouwen gedain ind sall oick guetlick ind gerne allen vlijt ind neersticheit aen keeren om redelick loyn die gewonden ind gequetsten mitter hulpen Gaits to genesen, dair wij verstain hij voile kunsten ind versochticheit (2) aff hiefft, as vorder kundich is, bynnen ind buyten onser stat Saltboemell vurscr., ind dyt allet duerende bis tot onsen wederseggen ongeuertlick ind sonder argelist. Gegeuen onder onsen secr. Segell hyrop gedruck des mannendaiges nae onser lieuer Vrouwen dach Assumpcienis Anno Domini M—XCquinto.

Naar de minute of het gelijktijdig afschrift, te vinden in deel III. der *XVI. Libri* uit den tijd van Hertog Karel van Egmond, in het Provinciaal Archief van Gelderland berustende.

---

(2) *versochticheit*] Kiliaan vertaalt *versoeck* met *experientia*, ervaring, ervarenheid.

LAATSTE ZIEKTE

VAN

PRINS *MAURITS*;

DOOR

Mr. G. W. VREEDE.

Somber en treurig was het einde van den grooten veldheer. Het geluk, naar het scheen, had hem verlaten. Zijne ondernemingen; die op het kasteel van Antwerpen, hoe rijpelijk doordacht, mislukten. Breda, de roemrijke verovering zijner jongelingsjaren, thans door Spinola benaauwd, neigde ten val. Verdriet — wil men — verkortte een leven, door wraak en partijzucht vruchteloos belaagd.

Met uitzondering van het breedvoerig verslag der vijf krankbezoeken, door den Predikant Bogerman, den bekenden Voorzitter der Synode van Dordrecht, bij den Prins afgelegd, te vinden bij AITZEMA (*), zijn, wegens de laatste ziekte en gemoedsgesteldheid van den, even geliefden, als fel gehaten, Vorst, weinig meer, dan zeer uiteenloopende gissingen, tot ons gekomen.

BRANDT, van Oldenbarnevelds onthalzing sprekende, en van het leedwezen, hetwelk Maurits daarover later zoude hebben betoond, voegt daarbij: »Ook heeft men sedert noch andre tekenen van wroeging of naeberouw, in dien Vorst,. konnen merken, met naeme op sijn doodtbedde, te sijner plaetse te melden" (§).

Twijfelachtig is het, wat, in de ontboezeming bij Bogerman,

(*) *Saken van Staet en Oorlogh*, V. Boek, fol. 376—384.

(§) *Historie van de Rechtspleging*, bladz. 199. (Uitgave van 1708.)

's Prinsen herhaalde verklaring moet beteekenen: »Ick hebbe ghesondight. — Ick hebbe *grooffelijck* ghesondight. Dit is al mijn bekommernisse, ofte mijn berouw groot genoegh is over mijne sonden; Ick hebbe Godt *grootelijcks* gheoffenseert," en meer betuigingen van dien aard. — AUBERY, in zijne *Mémoires pour servir à l'Histoire de Hollande et des autres Provinces-Unies* (*), verhaalt: »Au printemps de l'an 1625 M. le Prince Maurice mourut, lorsque le Marquis Spinola assiegeoit la ville de Breda. L'opinion commune est, qu'il mourut *de chagrin* de ne pouvoir sauver cette place qui luy appartenoit en propre, et qu'il avoit surprise il y avoit trente-quatre ans: *mais la plus véritable* fut le déplaisir de voir son dessein de souveraineté (§) entierement avorté par tant d'obstacles qui empescherent l'exécution." BILDERDIJK schrijft den dood des Vorsten toe »aan de gevolgen van eene verstopping in de lever, waaruit zich een *sciroma* (ongeneeslijke verharding) gevormd had." Ofschoon erkennende, dat Maurits »miste Antwerpen te verrassen, Breda niet kon ontzetten, en met half November (1624) ziek in de Hage kwam" (†), zwijgt BILDERDIJK van *verdriet*, zoowel als van Bogermans troostgronden.

Liever misschien, dan het berigt van dien Godgeleerde, 's Prinsen veeljarigen vertrouweling en raadsman, die echter Maurits eerst bezocht, toen deze bijna op het uiterste lag, zal men in de brieven van den Ambassadeur d'Espesses, Gezant van Lodewijk XIII bij de Staten-Generaal, opvolger van Aubery's vader, Du Maurier, een vrij omstandig verslag der langdurige ongesteldheid van den Vorst lezen, hetwelk de plaats van een dagverhaal (*bulletin*) zoude kunnen innemen, en in allen deele AITZEMA's eigene

(*) Paris, 1688, p. 296.

(§) H. DE GROOT schrijft, 9 Januarij 1625, aan Du Maurier: »Creditur Danus (Christiaan IV) nostris minus male velle, ex quo Princeps Mauritius *summae rerum potitus aut est*, *aut putatur*." Epist. No. 208. (uitg. van BLAEU.)

(†) *Gesch. des Vaderl.*, deel VIII. bl. 100.

opgave bevestigt, dat Maurits, wel is waar, sinds zijne terugkomst te 's Hage uit het leger, bestendig zijne kamer hield, »doch daerom niet naliet alles door sijn hooft te laten gaen" (*).

Zie hier dan, wat het handschrift der Koninklijke Boekerij, getiteld: *Dépêches d'Hollande, faites par M. d'Espesses, Ambassadeur pour le Roy Louis XIII.* (§), wegens die ziekte en de gesprekken van den Gezant met den Vorst behelst.

Brief van d'Espesses aan den Koning (19 October 1624): »Quelques-uns ont voulu faire le Prince d'Oranges fort malade, et même retiré à *Guirtremberg* (Geertruidenberg) *d'ennuy* de ce mauvais succès (de mislukte verrassing van het kasteel van Antwerpen); mais la vérité est, qu'il a esté seulement quelques jours sans sortir, *pour son mal d'estomach* qui le prend quelquesfois." (T. I. p. 85.)

Brief aan den Staats-secretaris d'Ocquerre (11 November 1624): »Par celle-cy vous aurez avis de la meilleure disposition du Prince d'Oranges, lequel a esté travaillé plusieurs jours de ce même mal qu'il eut à *Made* (nabij Geertruidenberg), duquel je vous donnay avis à l'heure même; mais cette charge a été *plus rude* et à donné de l'apréhension, non seulement pour le présent, mais aussi pour l'avenir. Il a toujours fait la meilleure mine qu'il a pu, mais je sçay un de ses familliers (†) à qui il a confessé n'avoir jamais tant éprouvé de douleur depuis qu'il se connoist." (T. I. p. 99 *b*.)

(*) *Saken van Staet en Oorlogh*, Boek IV., fol. 357.

(§) Du Maurier was der Hervormde leer toegedaan, d'Espesses der Katholijke. »De koningh liet korts hierna", zegt AITZEMA, Boek IV. fol. 355, »door den Ambassadeur d'Espesses handelen het secours van *twintigh schepen* tegen Rochelle of Soubize. Daerom hij hier van nooden hadde een *Catholyck* Ambassadeur."

(†) Vermoedelijk Caspar van Vosbergen, Raadsheer in den Hoogen Raad.

Den 14 November meldt d'Espesses weder aan Lodewijk (t. I. p. 103.): »Le Prince d'Oranges est à *Rosandal*, *ne se laissant pas voir*, ce qui le fait publier plus malade qu'il n'est; mais les avis qu'il estudie pendant ce loisir *et les petites supputations* (*) *qu'il fait*, font plus de bien à sa santé, que ne feroient toutes les ordonnances des médecins. J'écrivis fort succintement à Vostre Mat́é de sa *retraite de Made*, qui, au jugement même du Marquis (Spinola), a esté une des belles actions qui se soit faite il y a long-temps, d'avoir rétiré et divisé une armée en plein jour à la veüe d'une plus puissante, mêmement des deux tiers de cavalerie, les sentinelles à la portée du pistolet, sans aucune perte ny desordre."

De Fransche Staats-secretaris was met dien terugtogt minder ingenomen. »Le retour de vostre laquais de Rosandal", schrijft hij den 19 November aan den Ambassadeur, »raporte une nouvelle assés facheuse, puisque le passage du convoy de 4 chariots a esté exécuté. *J'admire la retenue et la prudence* de voir son ennemy à veue et ne l'attaquer pas: je veux croire qu'il se reserve pour une meilleure occasion, puisqu'il ne parle point de Breda, comme d'une place perdue" (§).

Nu berigt d'Espesses, den 21 November, aan den Koning 's Prinsen onverwachte terugkomst uit het leger (†). »Lundy, 18 du présent, le Prince d'Oranges arriva inopinément en ce lieu à onze heures de nuict, depuis que le messager

(*) Bij die berekeningen denkt men aan de *Wisconstige Gedachtenissen* van 's Vorsten leermeester, Simon Stevin.

(§) T. I. p. 107 *b.*

(†) T. I p. 108. Brief van d'Ocquerre, 8 December 1624. T. I. p. 125. *b.* »J'ay receu la dépêche du 21 et 25 du passé, faisant mention de l'arrivée inopinée de M. le Prince d'Oranges à la Haye *à deux fins*, l'une pour recouvrir la santé, l'autre pour pourvoir aux affaires par la communication qu'il en donnera à l'assemblée de Mrs. les Etats. Si le sujet de l'un est désiré, l'autre sera très utile," enz. Die beleefde woorden moesten den zieken Vorst denkelijk worden overgebragt.

se fut chargé du paquet adressé à M. d'Ocquerre pour le service de vostre Majesté. Le sujet de ce voyage si peu préveu a esté *l'indisposition et le chagrin* du dit Prince, dont les médecins luy ont plustost promis la guérison en ce changement d'air; et de fait il commence à se reconnoistre quelque léger amandement en sa personne. Je me suis contenté de sçavoir de ses nouvelles et ne l'ay point visité que cette après diner, partie pour lui laisser du repos, partie pour l'exemple. Je l'ay trouvé debout, fort maigre, mais avec de la vivacité. Ses premières parolles ont esté de m'enquérir sur la santé et du séjour de Vostre Majesté, sur quoy l'ayant satisfait, il m'a continué forces interrogatoires, tant sur les nouvelles de France, que celles qui y apartiennent, et m'a expliqué de luy même cette *seconde* (*) entreprise d'Anvers, dont j'avois écrit un mot par ma dernière, fondée sur des lettres surprises du *veedor general* (§), qui se plaignoit aux Ministres du Roy d'Espagne en ce pays de leur peu de soin à renforcer la garnison depuis le dernier dessein sur cette place, et menaçoit d'en écrire en Espagne. De plus il y avoit avis que rien n'avoit esté changé aux portes ni aux ponts, et qu'il ne faisoit point de garde dehors. Sur ces instructions ayant reformé et augmenté ce que l'expérience de la faute naguères arrivée avoit appris estre nécessaire à un tel effet, tant pour les hommes que pour les machines, le succez néanmoins a manqué par *l'incommodité du temps* (†),

(*) D'Ocquerre schrijft deswege aan den Gezant (8 Dec. 1624, t. I. p. 126.): »C'est un malheur très grand que la première et seconde entreprise d'Anvers, et la faute première devoit estre reparée par le second dessein. Dieu ne l'a pas voulu, et a reservé M. le Prince d'Oranges pour jouir d'une guerre plus avantageuse."

(§) Inspecteur-Generaal van de monstering. — Nunez de Taboada, *Dictionn. Espagn. Français*, v. *Veedor.*

(†) Aubery, *Mémoires*, p. 238. »Les vents et le ciel s'opposerent à son dessein. Il (le Prince) avoit donné si bon ordre à toutes choses; l'entreprise estoit si bien conduite, et il s'en promettoit une si heureuse issue, qu'il disoit qu'il n'y avoit que Dieu seul qui pust l'empescher de réussir."

qui a esté si extraordinaire la nuit destinée à l'exécution, qu'un chemin de 4 heures n'a pu estre fait en 12, ce qui a obligé à revenir sans rien faire. Il y avoit 900 hommes de pied et 2000 chevaux. Messieurs de Candale et Bouillon commandoient chacun une file."

Nog meldt d'Espesses in dien brief: »Le Prince d'Oranges parle de retourner dans quinze jours; mais, que sa santé et la bienséance me permette de l'enquérir davantage, je sçauray plus de ses desseings et de toutes les affaires particulieres deça, et lors j'en donneray advis à Vostre Majesté."

Brief van den Gezant aan d'Ocquerre (25 Nov. 1624, t. I. p. 117.): »De quoy je suis moins en peine, que de la santé du Prince d'Oranges, dont les variations me font peur, et je ne m'arreste pas tant aux propositions qu'il fait de retourner bientost à son armée, *ni à ses autres discours dignes de son courage*, qu'à ce qu'un chacun peut juger en le voyant, par les marques évidentes de son indisposition: je veilleray pour ce regard, afin d'en tenir Sa Majesté punctuellement avertie."

Eenige weken vóór de komst van d'Espesses hier te lande was het tractaat van Compiègne tusschen Nederland en Frankrijk gesloten (*). Bij het verleenen zijner onderstandgelden, had Lodewijk XIII op de krijgstoerustingen van Maurits, maar vooral op diens opperbevel en geoefenden blik, gerekend. Van daar 's Konings bezorgdheid, en die van zijne staatslieden.

»Ce jour même," dus luidt een nadere brief van d'Espesses van den 28 November aan den Staats-secretaris (§), »ayant esté visiter le Prince d'Oranges, et luy ayant montré un avis d'Espagne qui le pouvoit rejouir, portant entr'autres que l'armée de mer pour le Brésil estoit si grosse

(*) Men treft den inhoud aan in de *Dépêches* van d'Espesses, en bij DUMONT, *Corps Diplomat. du Droit des Gens*, t. V. p. 2. No. 254, p. 461 suiv.

(§) *Dépêches*, t. I. p. 119 suiv.

en dessein, qu'elle se trouvoit *immobile* jusqu'àprésent, et tout plein d'autres impuissances de cette nation d'un coté et des vanités de l'autre, particulièrement de vouloir rompre avec la France *et d'estre recherchez de paix par Mrs. les Etats*, sans que ce discours semblât aucunement affecté, ou tenir de l'interrogatoire, — il en choisit la dernière partie, pour me dire, qu'à la vérité, quand le Chancelier *Peccius* (Peckius) vint icy à la fin de la trève, s'il se fut mieux conduit, il y avoit telle inclination au repos dans la Province, qu'il ne sçait ce qu'il en fut arrivé (*); mais qu'àprésent les affaires estoient engagées. Ce qui m'a semblé très remarquable d'un tel personnage, lequel peu avant m'avoit dit, qu'il jugeoit bien qu'il alloit avoir une grande maladie sur les bras, et autres choses touchant sa personne, que je croy qu'il n'eût pas dit ailleurs. En effet, je luy trouvay plus mauvais visage que de coutume, et depuis je ne voy pas amandement notoire en sa santé: ses plus affectionnez et les principaux d'icy témoignent fort ouvertement leurs craintes de son indisposition présente, ce que j'ay cru ne vous devoir pas dissimuler: car bien qu'il n'y ait rien qui conclue par nécessité à un mauvais succez, la prévoyance de soin ne fut jamais que très utile. — *Cependant l'on tient icy force conseils, mais toutes choses y languissent.*"

Den tweeden December schreef d'Espesses nogmaals aan d'Ocquerre (§): »Le bruit de la meilleure santé du Prince

(*) »Anders waren redenen ghenoech", meent AITZEMA, B.I. fol. 40. (A°. 1621); »waerom men alhier *niet* hadde behooren plotselijck de handelingh af te breecken, ofschoon Peckius sijn eysch soo ongherijmt maeckte: want in 't begin van *alle* handelinghen ongheschikte *postulaten* voorkomen: *iniquum petitur ut aequum obtineatur.*"

(§) T. I. p. 121 col. *b.* Zoo schreef d'Ocquerre den 8 December (p. 127 *a.*): »L'on nous assure avec certitude, que la santé du Prince Maurice est recouverte, et que son courage le porte à retourner bientost à son armée: sa personne y est grandement désirée, et autant nécessaire pour l'état, auquel sont à présent les affaires."

d'Oranges, que l'on publie lui estre revenue par les bonnes nouvelles du traité de mariage, est plus grand partout, qu'elle n'est en son opinion. C'est bien amandement de ne *pas empirer* en cette saison, et ne voudrois pas nier qu'il n'y eût quelque chose de mieux. Néanmoins, puisqu'il *sommeille plus* qu'il ne doit, et qu'il se plaint de n'avoir nul apetit, et que sa *maigreur* est *extraordinaire* contre son naturel, je pense que les jugemens qui se feront *passé le solstice* seront les plus assurés."

In den volgenden brief van den 6 December, wederom aan den Staats-secretaris, komt de Ambassadeur op die ontzettende vermagering terug (*). Vooraf gaat een blijk der voortdurende deelneming van Maurits aan staatszaken.

»Avant-hier au soir", zegt hij, »le Prince d'Oranges m'envoya un gros paquet de lettres surprises, en Espagnol partie: il y en avoit entre autres du Comte *d'Oxtrate* (Hoogstraten) avec quelques remontrances des Provinces Walones, qui toutes témoignoient une grande lassitude de la part des contribuans aux vivres et charoys: et quasi impossible de relayer les chevaux, ruinés par les fréquens convoys: disette de vivres par tout le pays, famine au camp, mais une meilleure constance, avec proposition de manger plustost les ossements des chevaux (ce sont les propres termes d'une de ces lettres), que de lever le siège. Il y avoit aussy quelque mot de la crainte de Mansfelt et des levées qui se font en diverses provinces voisines: de quoy je ne doute point que M. de Baugy (§) ne vous mande la vérité."

Maar, om tot den ziekte-toestand van Maurits weder te keeren: »Hier on ne vit point le Prince d'Oranges. Je luy ay fait aujourdhuy une courte visite; il esteit sans douleur, et avoit reposé et mangé, et néanmoins m'a dit,

(*) T. I. p. 124.

(§) Resident van Frankrijk te Brussel, opvolger (A. 1628) van d'Espesses te 's Hage. Aitzema (VIII. B. fol. 771.) noemt hem »een man van jaeren, ende wat koelsinniger als d'ander." (d'Espesses.)

qu'il se portoit bien pour un homme qui avoit perdu 52 livres de chair (*), et que depuis 40 ans jusques à cette maladie, il n'en avoit pas perdu deux. *Il explique ainsy toutes choses exactement*, et s'est un peu mis en songe, (ce) que l'on ne peut si bien escarter tous les faiseurs de propositions de paix, qu'il ne s'en coule toujours quelqu'un dans le pays, dont il juge le nom seulement nuisible à toutes bonnes résolutions. — Il m'a dit, que si les reytres, dont je vous ay parlé cydevant, faisoient tant les rencheris, qu'il valoit mieux les laisser là, et qu'il sçavoit bien que l'Electeur de Cologne ne souffriroit pas que la neutralité fut enfreinte."

Nog zegt d'Espesses aan het einde van dien brief (§): »Le premier jour je feray mes plaintes au Prince d'Oranges, afin de tacher à en tirer secours (ter bevordering van eene, reeds lang slepende onderhandeling ter gunste van Fransche kooplieden), et menaceray d'en faire de publiques devant que d'en venir aux effets, pour en faire peur comme d'une pierre, qui est encore à la main, et ne pas endurcir des esprits contre l'unique esguillon dont je les puis piquer," enz.

Werkelijk kondigde zich thans voor eene wijl eenige beterschap bij den Prins aan. Ten minste vaardigde de Gezant, den 12 December, dezen brief aan Lodewijk XIII. af (†). »Le courier de Vostre Majesté arriva vendredy

(*) Aubery, *Mémoires*, p. 243. »Ce Prince estoit très-robuste et infatigable dans le travail. Il paroissoit plus petit qu'il n'estoit, à cause qu'il estoit fort *gros* et fort replet." Ook op p. 254 noemt hij hem »si laborieux, fort *gras*, — *replet* et sanguin".

(§) T. I. p. 125 *a*. Die prikkel (»esguillon"), van welken d'Espesses spreekt, was de bedreiging der nietbetaling van de onderstandgelden.

(†) T. I. p. 127 *b*. — Art. I. van het Tractaat van Compiègne: »Que Sa dite Majesté fera fournir aux dits Etats-Généraux par prest, dans la présente année 1624 douze cent mil livres, et pour les années 1625 et 1626 en chacune d'icelles un million de livres,

au soir avec les deux lettres de change pour Mrs. les Etats et la dépêche portant ses commandemens, laquelle estant ample et la plus part en chiffre, m'occupa presque tout le lendemain matin, et jugeay à propos mesmement en l'état où est le Prince d'Oranges à présent, de le visiter devant l'audiance, laquelle estant retardée par le dimanche, je la concertay au lundy nonobstant la feste, et touchay sommairement le sujet des grandes dépenses, qui obligent Vostre Majesté à *distraire* les six-vingts mille livres des 600 du second payement de l'année présente selon le traité, lesquels je leur representay comme très avantageux à leur estat, à quoy j'ajoutay la nécessité, à laquelle le desordre des finances avoit obligé Vostre Majesté, d'ordonner une recherche contre ses officiers, qui en avoient eu le maniement (*); et tant mes parolles, que les lettres de change que je presentay de la part de Vostre Maté, furent reçues avec toutes sortes de temoignages de respect et de contentement, en meslant néantmoins les actions de graces de quelques remontrances des grandes charges et nécessités du pays, duquel la principale espérance seroit en la magnanimité et libéralité de Vostre Majesté. Le soir même me fut envoyé l'acte de réception desdites lettres, portant obligation de me fournir quittance en bonne et deüe forme, sitost qu'elles seront actuellement acquittées. Quant au

les quelles sommes seront fournies en chacune année aux dits Sieurs les Etats, en la ville d'Amsterdam ès mains de Pietre Real, Receveur de la Province d'Hollande, à la fin du mois de Juin, et le reste dans le mois d'Octobre ensuivant." Over de inhouding der 40,000 kroonen (120,000 lives), zie AITZEMA, IV. B. fol. 357.

(*) *Supplem. Epist.* H. GROTII, No. 78 (Guilielmo Grotio.): »Incboata hic inquisitio *in harpyas aerarii.* Captus e nobilissimis unus. Beaumarchaeus, homo ex infimâ fortunâ ad regiam opulentiam pervectus, Marchionis Vieuvillani et Vitriaci socer, aufugit in Hispanicam, ut fertur, Burgundiae partem. Praesidet quaestioni Memmius." (Lutetiae Kal. Novemb. 1624.) In den volgenden brief zegt DE GROOT: »Novi hic nihil nisi inquisitio in *hirudines aerarii,* cujus tamen exitum fore *redemtionem scelerum et reditum ad mala vetera multi augurantur.*"

Prince d'Oranges, il enquit fort le gentilhomme, envoyé de V. M. (*), outre sa bonne disposition, de plusieurs autres choses regardant l'état présent des affaires de France et de celles qui apartiennent, et l'entretint aussy des nouvelles de deça, ce qui me fit demeurer plus longtemps que je n'aurois fait depuis sa maladie, qui semble *diminuer* de jour en jour: ce que ledit gentilhomme sçaura fort bien raporter à V. M., et aussy ce qu'il a veu à Rotredam et à Dordereck touchant les préparatifs tant par eau que par terre, qui sont en état de produire bientost effet, et dont j'ay meilleure espérance que je n'ay jamais eu des deux entreprises d'Anvers," enz.

Ook de volgende brief aan den Heer d'Ocquerre, ter dagteekening van 16 December, toont 's Prinsen rustelooze bemoeijing met de belangen van den dag overtuigend aan. De veege staat van Breda, de middelen om het beleg te doen opbreken, de vrees dat alle ongenoegzaam zouden zijn, kwelden hem zonder verpoozing, en ondermijnden hoe lang zoo meer zijne, reeds zoo deerlijk geschokte gezondheid. »Korstondig was die flikkering van beterschap, en AITZEMA zegt te regt (§): »Sulcks als oock 't ghemelde mislucken (der verrassing van Antwerpen), ende het apparent verlies van Breda zijn geest, ghelijck de sieckte het lichaem, soo langhs soo meer verteerde."

Doch, hooren wij d'Espesses (†): »Je vis hier" schrijft hij, »le Prince d'Oranges, qui m'entretint amplement sur cela (de voorgenomen, maar, wegens tegenwind, vertraagde aanslag te water), et me dit, qu'il n'y avoit rien

(*) D'Ocquerre beantwoordt 's Prinsen wellevende navraag den 27 December (T. I. p. 138 *b.*) in dezer voege: »Si M. le Prince d'Orange s'est enquis soigneusement des affaires de France et de la santé de Sa Majesté, elle a eu aussy un très particulier désir d'entendre des siennes et de la disposition de laquelle on entretenoit souvent Sa Majesté de différens avis et non sans beaucoup de crainte de sa maladie."

(§) IV. B. bl. 357.

(†) T. I. p. 131 *a*, *b*.

perdu, si le temps se rendoit plus propre; mais par son discours il faut que tant de circonstances favorables se rencontrent pour cet effet, que cette disposition se peut espérer rarement en un siècle. Il me dit qu'il s'estoit rendu 20 hommes de cheval des ennemis, qui alléguoient l'incommodité du camp pour cause de leur retraite. Il se découvrit aussy à moy du secret de la durée des vivres, que les dernieres lettres dê Breda portent ne pouvoir passer 3 mois; cela s'appelle un mois de plus à l'extrémité. — Il se parle toujours de la levée de 2000 chevaux vers les frontières, mais cela va lentement, et avec si étroite observation de bon ménage, que je crains qu'elle n'en soit moins utile aux nécessités présentes."

» J'avois" — dus gaat d'Espesses voort, » différé de vous mander, qu'à mon audience je (*) pris le temps de me plaindre fort par le menu de tous les manquemens, qui s'estoient commis depuis que je suis en ce lieu aux affaires des marchands. — Je *commençay* hier seulement à parler au Prince d'Oranges de ces affaires qui sont facheuses, — ne l'ayant voulu faire *que je ne trouvasse la santé un peu plus ferme*" (§).

Ook de eerstvolgende berigten van den Gezant maken gewag van het werkdadig aandeel van Maurits aan verschillende handelingen. » Comme je pensois fermer ma première lettre," meldt hij, in een tweede schrijven van denzelfden 16 December 1624, aan den Staats-secretaris, » le Sieur de *Belugeon* (†) m'est venu trouver, meu à ce

(*) T. I. p. 132.

(§) Nog den 19 December schreef d'Espesses: » Le Prince d'Oranges se va toujours *fortifiant*, de manière qu'il y a sujet d'en bien espérer." T. I. p. 135 *a*.

(†) Buitengewoon, geheim afgevaardigde van Lodewijk XIII. (eigenlijk, in den schijn, van den Hertog de l'Esdiguières, Pair en Connétable van Frankrijk.) De ratificatie van dit verdrag (*Traité du Sieur de Belujon avec Messieurs les Etats*, in dato 's Hage 24 December 1624, voerende de onderteekening van Maurits), door den Koning, had plaats den 25 Februarij 1625. De Staten beloof-

faire, à ce qu'il m'a dit, par le Prince d'Oranges, qui luy avoit fait paroistre de ne pas trouver à propos qu'il fut entré en ouverture de traité à mon deçu, ne faisant point aparoir de commandement du Roy d'en user de la sorte: sur quoy m'ayant pressé d'entendre le sujet de sa venüe, que j'eusse désiré un peu moins publique, je luy ay temoigné, que le bruit, qu'il en avoit fait luy-même en se présentant à Mrs. les Etats, avoit esté assés contraire à son intention et à la charge qu'il avoit de negotier *le plus secrettement qu'il se pourroit*, et luy ay remontré comme j'en avois usé en l'affaire du Comte de Mansfelt, qui fut de ne *point* parler à l'assemblée, mais de faire ensorte, qu'un des Commissaires pour les affaires des marchands fut aussy chargé de conférer sur ce sujet, et que Mr. de Noortwick (*), se trouvant l'un de ces Commissaires, lequel avoit assignation à demain matin chez moy pour l'affaire desdits marchands, il pourroit y venir sous couleur de quelques lettres de M. le Connétable pour les Sieurs de Sève, intéressés en la Société des Indes Orientales, en faveur desquels en effet il a aporté lettres au Prince d'Oranges, et que par ce moyen je tascherois à estourdir et *donner le change du bruit qui couroit en ce lieu*, qu'il y estoit venu pour affaires de *marine* et de *vaisseaux*, et que le reste estoit soubs prétexte d'affaires domestiques:

den, eene vloot van 20 schepen naar de Middellandsche zee te zenden. — Men leest dat verdrag bij d'Espesses, deel I. p. 204—209.

(*) Nicolaas van Bouchorst, onderhandelaar te Compiègne Ao. 1624, met Henrik van Essen, Adriaan Pauw en Gideon van Boetselaer. Zie, wegens dien Staatsman, SCHELTEMA, *Staatk. Nederl.* in v. *Bouckhorst (Nicolaas van den)*. »Je croyois" meldt d'Espesses, t. I. p. 132 *a*, » que c'estoit avantage d'avoir M. de Noortwick pour Commissaire, estant homme de qualité, de jugement et qui a été employé en France; mais il a une disposition si propre à fournir occasion à toutes sortes d'excuses et fuites, dont je ne prévois pas la fin si prompte, que cela me fait quasi changer d'opinion."

du quel *expédient* il est allé conférer avec le Prince d'Oranges, auquel je m'assure qu'il ne déplaira pas."

Wijders, den 19 December, mede aan d'Ocquerre (*): »Suivant ce que je vous écrivis par ma derniere du 16 touchant le Sieur de Beluyon, le Sr. de Noortwick vint chez moy le lendemain, où il le trouva, et je fis tout ce que je jugeay pouvoir estre utile à eschauffer l'affaire, comme j'avois fait à la *couvrir*, ayant fait trouver à cet effet tous les marchands à l'heure de la conférence, — dont le sommaire fut aporté aussitost au Prince d'Oranges, que je ne peus voir, par ce que le reste de l'après-disner estoit destiné à traiter avec Mrs. des Etats, lesquels ne manquent point non plus que luy de bonne affection à ladite affaire, comme ce qui peut tendre aux mêmes fins. Le jour suivant je le fus voir avec ledit Sr. de Belujon, et il m'aprit qu'il venoit 8 Regimens d'Infanterie d'Allemagne aux Espagnols."

Bij dit vergevorderd jaargetijde en den onvermoeiden ijver des Vorsten, om, ook in menig ander opzigt, 's lands welzijn krachtdadig te behartigen, ja zelfs, om nietige geschillen, door de gekrenkte eigenliefde van vreemde zendelingen verwekt, menschkundig te vereffenen, mogt d'Espesses den Prins wèl de getuigenis geven (§): »Il ne se peut rien passer en cette saison, qui mérite la présence du Prince d'Oranges, que l'intérest de sa santé retient icy *très-utilement*."

(*) T. I. p. 134 *b*. Den 23 daaraanvolgende schrijft d'Espesses van eene ligting ruiterij: »quelque levée de Cavalerie par petites troupes en divers endroits, estant de cette espèce de gens, que le Prince d'Oranges apelle *maquignons d'armes*. Il y a quelques jours que je n'ay point été voir ledit Prince, n'ayant point d'affaires qui m'y ait nécessité, et pour luy laisser le temps libre sur la conclusion de l'Assemblée de Hollande, qui finit à l'heure que je vous écris. — Il ne s'est rien resolu, que je sache, pour de nouvelles trouppes *par terre*, mais bien encore une *flotte pour le Brésil*." T. I. p. 136 *a*, *b*.

(§) T. I. p. 137 *a*. (23 December 1624.)

»La stérilité des nouvelles continue en cette région," schrijft d'Espesses op nieuw den 30 December aan den Minister (*): »J'ay vu le Prince d'Oranges depuis deux jours, qui ne m'en a point appris. Il me témoigna un grand désir de l'avancement des forces du Comte de Mansfelt, et me toucha la grande nécessité de remettre l'infanterie à couvert, à qui la réputation coustoit cher, ajoustant que trois semaines de retraite dans les villes luy rendront bien 6000 soldats de 9000 du Comte." De Gezant verhaalt verder, hoe zekere Jonkvrouw T'Serclaes, uit Zuid-Nederland herhaaldelijk naar Holland gekomen, de gemoederen tot vrede met Spanje trachtte voor te bereiden. Maurits droeg van die heen- en wederreizen, en haar bedekt oogmerk, kennis (§).

Eindelijk vernemen wij weder eene kleine omstandigheid betrekkelijk 's Prinsen ongesteldheid. D'Espesses meldt, den 2 Januarij 1625: »Hier le jeune Prince Palatin fut baptisé avec assez grande cérémonie, en laquelle, outre la Princesse de Portugal (Emilia van Nassau), que la Reinemère avoit chargée de faire l'office de la présentation en son nom, M. de Bouillon tint le lieu de la République de Venize, et le Comte d'Oxfort celuy de Monsieur de Savoye. Les Ambassadeurs furent invités au festin du soir, où la compagnie fut belle et grande; et sans les afflictions publiques et *l'absence* du Prince d'Oranges, qui ne voulut pas sortir *au froid*, les festes et spectacles n'y eussent esté obmis. Ce n'est pas que ledit Prince d'Oranges n'aille toujours se renforçant: même hier *il prit un peu d'air dans son petit jardin*, mais il fait bien se conserver sa santé, qui est utile" (†).

De staat van die gezondheid onderging daarna, gedurende eenigen tijd, weinig zigtbare verandering; en, te midden van levendige, talrijke gesprekken met den vertegen-

(*) Pag. 140 *b*. 141 *a*.

(§) Verg. deswege mijne mededeelingen in het *Compte-rendu de la Commission Royale d'Histoire*, te Brussel, 1839.

(†) T. I. p. 146 *a*.

woordiger van Lodewijk XIII. en sommige staatsleden, nu eens over het beleg en ontzet van Breda (*), dan weder over den krijgshaftigen Mansfeld en enkele uitgeweken Hugenooten, die 's Konings haat op de reede van Vlissingen te vergeefs zochten te ontwijken, behield Maurits de hoop, zijne krachten zoo verre hersteld te zien, dat hij in het voorjaar den veldtogt in persoon konde openen. — »D'ailleurs", zeide d'Espesses den 9 Januarij 1625, »il paroist en bonne vigueur de corps et d'esprit," — hoewel hij er, als blijk van 's Prinsen moedelooze stemming ten aanzien van het behoud van Breda, bijvoegt: »que l'intérest particulier et la crainte de la perte prochaine portent *à se deffier de tout au-delà de son ordinaire*" (§). Nogtans schreef hij, eenige weken later, den 20 Februarij: »Hier j'eusse bien eu santé pour faire la déclaration de l'état du traité de mariage; si l'on eût pu voir le Prince d'Oranges; *mais il avoit pris des drogues:* il travaille tant qu'il peut à remettre sa santé, affin de sortir bientost en campagne, et témoigne vouloir bien employer le secours qui luy vient si abondamment" (†). Die geneesmiddelen hadden, naar het schijnt, geene goede uitwerking. Immers meldt d'Espesses, den 24 Februarij: »Le Prince d'Oranges a esté assés *abattu* des remèdes qu'il a pris ces jours passéz; mais il *semble* se renforcer à présent" (**). Sedert

(*) Brieven van d'Espesses, 6 Januarij 1625; (onderhoud met Maurits over de door Frederik Henrik verijdelde onderneming van den vijand tegen Heusden en Waalwijk) 13 Januarij, 16, 17, 20, en 23 Januarij; (over de Algerijnsche zeeroovers) verder van 27 en 29 Januarij; 2, 6 en 10 Februarij 1625. (Aanvraag van schepen tegen Soubize en zijne Protestanten.)

(§) T. I. p. 154 *a*. En in dien zelfden brief, p. 154 *b*: »à ce qu'il m'en confirma hyer — qu'il ne falloit rien espérer passé la fin de Mars."

(†) T. I. p. 186 *a*. Het bedoeld huwelijk was dat van den Prins van Wales (Karel I.) met de zuster van Lodewijk XIII, Henriette Marie. Zie de *Proposition* (aan de Staten-Generaal) *du 22 Février 1625*. T. I. p. 186 *b*. tot 187.

(**) P. 191 *b*.

bleef de zieke kwijnen: »Je n'ay pu voir le Prince d'Oranges (berigt hij nader den 10 Maart), depuis Mardy, ayant esté obligé à garder la chambre, mais je sçay à toutes heures de ses nouvelles: *il semble* qu'il se porte mieux, et je ne pense pas qu'il se tienne long-temps en ce lieu, ayant à présent ce qu'il avoit tant désiré pour se mettre à la campagne, et n'y ayant pas aparence de froidures après ce grand dégel en saison si avancée" (*). Weldra begon men het ergste te vreezen: wèl bleef de Prins met de uiterste inspanning werkzaam, en onderhandelde hij eenige malen met den woeligen, moeijelijk te bevredigen Mansfeld en den Franschen Gezant; — doch het bleek, dat hij zich te sterk afmatte: »Tout seroit plein de bonne espérance," schreef d'Espesses nu den 17 Maart aan Lodewijk, »si l'ardeur qui a (§) travaillé tout cet hyver ledit Prince, n'estoit formée *en fièvre* à ce soir: il n'a pu néanmoins estre persuadé de se mettre au lit. Cet accident sera *la fin* de la maladie *ou de ce grand personnage*, qui m'a temoigné plus d'une fois depuis peu, et à de ses familiers, *d'estre ennuyé de la vie*, tant *l'affoiblissement où il se voit*, qui lui empesche d'agir avec sa vigueur ordinaire, *luy donne de degoust*." — »L'indisposition" zegt hij verder »du Prince d'Oranges est capable de changer beaucoup de choses; je ne prétends pas d'en donner plus de crainte, et d'en prendre plus mauvaise opinion [qu']il n'y a de sujet; mais je suis emeu, et veilleray sur ce sujet *selon l'importance d'icelle*." Aan den Staats-secretaris meldt hij denzelfden dag (†): »Je ne puis vous écrire de

(*) T. I. p. 202 *a*.

(§) T. I. p. 213 *a*, *b*. »J'apréhende bien sur la fin de la maladie du Prince d'Oranges," antwoordt d'Ocquerre den 28 Maart: »elle vient à s'augmenter dans une conjecture (conjoncture) très importante." T. I. p. 236 *a*.

(†) P. 214 *a*. En toch bemoeide zich de Vorst met zelfs niets beteekenende zaken. »Hier je fis ensorte qu'il ordonna deux gentilhommes *pour garder* Monsieur de Candalle, sur ce qui m'avoit esté mandé, que Monsieur le Marquis de Galerande estoit

petits avis de la place et des bruits du camp, peu important à la décision des affaires, pendant que la santé du Prince d'Oranges *me donne de si vives aprehensions.*" — »Les États" berigt de Gezant weder den 20 aan den Koning, »n'ont sceu prendre une derniere resolution — sans en communiquer au Prince d'Oranges, la santé duquel est en tel point, *que l'on ne luy ose trop parler* de ce qui se présente, *ny de resoudre encore sans luy.* J'ay fort aidé à haster la venue du Prince Henry, qui doit estre bientost icy avec les principaux officiers de l'armée, pour arrester ce qui concerne la guerre. Il parle aussy de renforcer les députés des Provinces pour songer (*) à l'ordre du gouvernement *en cas de mutation:* il y a longtemps que j'ay représenté à Vostre Majesté *ce que j'en craignois*, et ay souvent redoublé mes avis sur ce sujet, affin de pouvoir estre instruit de bonne heure de ce qui seroit à faire en semblable occurrence. Et cependant ay tasché à préparer ce que j'ay jugé utile, *mesmement de cultiver avec grand soin la bienveillance du Prince Henry*, à quoy il m'a temoigné toute correspondance de sa part."

Ook aan d'Ocquerre gaf d'Espesses dienzelfden dag te kennen: »Le Prince Henry vient d'arriver tout à cette heure, et est allé descendre chez le Prince d'Oranges, qui n'est pas empiré, *sinon en ce qu'il n'amende pas*" (§).

In weerwil van dien zorgelijken toestand, was Maurits genoodzaakt, zijne rust aan drukke onderhandelingen met

party pour le faire *apeller sur quelque mécontentement touchant la Lieutenance Colonele de son regiment.*"

(*) P. 215 *b.* »Généralement" zegt d'Espesses wijders, p. 216 *b.*, »les aparences sont favorables pour ces gens-cy *qui ne manquent que de la bonne santé du Prince d'Oranges*, lequel seul défaut en comprend *beaucoup*; mais le Prince Henry, qui le doit soulager en cette occasion, au moins jusqu'à ce qu'il soit en meilleur estat, outre qu'il a toutes les bonnes conditions requises, *semble encore estre assisté de bonne fortune en toutes ses entreprises:* ce qui m'empêche de mal-espérer."

(§) P. 217 *b.*

den Franschen Gezant en buitengewone afgevaardigden van Lodewijk XIII op te offeren. Het gold de uitrusting der vloot tegen de Hugenooten: de Admiraal Haultain zoude daarover het bevel voeren: »Le lendemain," zoo schrijft d'Espesses aan den Koning (*), »je fus chez le Prince, accompagné desdits Sieurs, avec lequel nous conferâmes, et le jour ensuivant fis la proposition, selon ce qui m'estoit ordonné, aux dits Sieurs Etats, et dès l'aprèsdisner les commissaires s'abouchèrent avec moy, et depuis chaque jour nous avons amplement negotié, et tel plus d'une fois et avec le Prince d'Oranges, *tantque l'état de sa santé l'a permis*, sans compter les allées et venues de l'Amiral Hauteing, lequel a fort travaillé pour acheminer l'affaire, y ayant notable interest."

Den volgenden dag meldt de Gezant aan d'Ocquerre (§): »Les nouvelles de Breda sont toujours bonnes, mais celles *du Maistre* le sont *pas*. — Mesme il *ne dort point*, et mange assez peu, et se va affoiblissant." Merkwaardig is, wat hij er bijvoegt: »Le Prince Henry m'a prié de luy rendre office pour le regard de quelques arrérages des pensions de la feue Princesse d'Oranges sa mère (†): je pense *qu'à la rencontre présente* il seroit bien à propos de l'obliger, et si le Sieur Tassin, qui a charge de les poursuivre, vous va trouver, de luy faire connoistre, que j'en aurois écrit. Ce Prince est plus magnifique que son ainé, lequel s'excusa de prendre une pension de trente mil écus, que le feu Roy luy offroit; *et les hommes s'engagent par divers moyens*."

(*) 23 Maart 1625, t. I. p. 223.

(§) T. I. p. 228 *b*.

(†) De Minister greep die gelegenheid, Frederik Henrik te verpligten, gretig aan. Hij antwoordt den 16 April (T. I. p. 265 *a*.): »Je feray office suivant l'intention de M. le Prince Henry pour les arrérages des pensions de feue Madame la Princesse d'Oranges, sa mère. Le sieur Tassin ne m'en a encore parlé: je luy feray connoistre avec quel désir je le veux servir en cette affaire." — »Le Prince Henry" merkt AUBERY aan, p. 330, »estoit fort pécunieux."

Van nu af wordt het gevaar, van uur tot uur, dreigend. »Nous avons *eu peur*," dus luidt een brief van den 27 Maart (*) »de *perdre* le Prince d'Oranges *devant la fin de cette lune*, mais voyant qu'il s'alloit consommant petit à petit, faute d'apetit et de sommeil, il s'est résolu à prendre *des drogues violentes*, qui luy ont fait en partie recouvrer l'un et l'autre. Car hier il commença à manger de la viande solide, ce qu'il avoit discontinué depuis plusieurs jours, et *s'est endormy ce matin*, de maniere comme j'y ay envoyé, il dormoit encore, et ayant réiteré le même office *presentement qu'il est tard*, l'on m'a mandé, qu'il avoit encore dormy l'après-disner, et puis s'estoit promené et paroissoit *un peu plus gay*. S'il peut gagner la lune d'Avril, il se pourra remettre, *principalement s'estant résolu de se décharger de la fatigue sur le Prince Henry*, *laquelle résolution l'a quasi autant tourmenté que son mal;* et, dèsqu'il se sentira tant soit peu de vigueur, nous ne le tiendrons pas icy. Ledit Prince Henry a eu 2 jours durant une très violente colique et qui l'eût mal traité si elle eût duré. Il se porte mieux, et plusieurs croyent qu'avant que de retourner à l'armée, il épousera *à petit bruit* sa cousine de Solms, pour laquelle il a une ancienne affection et à quoy chacun l'invite" (§).

Vier dagen daarna bevestigde d'Espesses die tijding: »Le Prince d'Oranges est tant soit peu amendé au dire mesme de ses médecins, ce qui me fait espérer qu'il pourra sortir de ce decours de lune, et *peut-estre* se remettre. Le Prince Henry doit épouser après-demain sa cousine de Solms, dont je vous ay donné avis, et trois jours après aller à l'armée, qui se prépare pour estre dans dix ou 12 jours à la campagne, et cependant s'en va grossissant de nouvelles troupes et recruës (†), qui arrivent d'heure à autre."

(*) T. I. p. 230 *b*.

(§) T. I. p. 231 *a*.

(†) P. 233 *a*. (Brief van den 3 Maart 1625.) Aan den Koning deelt hij den 7 April mede: »Le Prince Henry épousa vendredy Mademoiselle de Zolmes sans cérémonie; s'acheminera huit jours

Alle hoop verdween nu allengs. Zelfs naaste bloedverwanten werden ter naauwernood bij den lijdenden Vorst toegelaten. »Je désire voir le Prince d'Oranges", meldt d'Espesses den 3 April, »mais les médecins qui en chassoient son propre frère deux jours devant ses noces et 8 devant que d'aller à l'armée, me mandèrent qu'ils me feroient sçavoir quand il pourroit estre vu. Aujourdhuy ils lui ont fait une opération de périlleuse attente, qui a esté de lui presser une dureté au foix (foie), mais qui a réussy à son soulagement; jusqu'à cette heure néanmoins la compagnie luy est defendue pour tout le jour" (*). Aan den Koning berigtte hij den 7: »Le Prince d'Oranges s'est excusé de recevoir les visites des Princes et Princesse Palatine, et des nouveaux mariez, *priant que l'on le laisse mourir en repos;* et néanmoins, puisqu'il gagne temps, sur les avis mesmes que j'ay eu de ses médecins, je ne veux pas absolument désespérer de sa santé." Den 10 schreef hij nader (§): »L'aprèsdiner (van den 8) le Prince d'Oranges m'envoya le secrétaire Junius, me dire qu'il estoit bien mary, que la mauvaise santé ne luy permit de me voir, et me pria d'avoir agréable de traiter avec ledit secrétaire envers lequel j'eus plus de liberté d'user de menaces (†). Le Prince Henry", voegt hij in dienzelfden brief, »part demain pour aller à l'armée, où est arrivé la cavallerie de M. de Bouillon et du Landgrave: le résultat des conférences a esté *d'autoriser* M. le Prince d'Oranges pour donner audit Prince pouvoir de commander en son absence" (**).

après vers le Langstrat, rendez-vous général, et s'il use de diligence, se pourra avantager du bruslement de l'église de Ginneken, dont je fis mention dans ma depesche," enz. — P. 241 *b.*

(*) T. I. p. 239.

(§) P. 242 *a.* »Le bruit continue du partement du Prince Henry à vendredy," schrijft de Gezant nog den 7 April aan d'Ocquerre. (P. 244 *a.*)

(†) T. I. p. 248 *b.* 249 *b.*

(**) »Le Prince Henry, qui partit vendredy pour l'armée, s'est trouvé mal à Rotredam et n'a pas laisé de passer outre. Demain

Hoe de toestand des Prinsen verergerde, blijkt uit het schrijven van den 17 April: »Le Prince d'Oranges a eu fort la fièvre ces derniers jours, l'a encore et est si mal, qu'il s'est envoyé excuser par son écuyer de voir Monsieur d'Infreville (buitengewoon afgevaardigde van Lodewijk XIII), lequel pourra partir demain comme je l'espère, et porter au Roy le susdit traité, (*des vaisseaux* (*), over welke de Admiraal Haultain het gebied zoude hebben), l'assurance du *partement* des vaisseaux, et toutes nouvelles de ce pays."

Nog schrijft op denzelfden 17 April de Gezant aan den Staats-secretaris (§): »Je voudrois bien pouvoir m'exempter d'entendre des nouvelles de la santé du Prince d'Oranges, pour n'estre point obligé à vous en mander de pareilles."

Inmiddels was Koning Jakob I van Engeland overleden, en ontving de Ambassadeur den last, plegtig rouwbeklag te doen bij den ongelukkigen Koning en Koningin van Bohemen (†). »J'ay resolu" dus geeft Lodewijk zijnen wil te kennen, »de faire rendre les offices de condoléance à mon cousin, le Prince Palatin et à la Princesse, sa femme, fille du défunt Roy, et parce qu'estant maintenant à la Haye, vous le pourrez commodement faire, je vous ay choisy pour cela. Je désire donc que vous voyez l'un et l'autre de ma part, — et que pour faire les dites visites de condoléance, il faut que vous soyez en habit de deuil, et toute vostre famille." —

»Vous visiterez aussy", zoo vervolgt de Koning, »mon cousin, le Prince d'Oranges, sur le sujet de sa maladie,

se doit tenir grand conseil de guerre à Heusden. La considération du lieu et beaucoup d'autres font croire universellement que l'on attaquera Bosleduc, mais je suis d'opinion contraire." 17 April 1625. T. I. p. 255 *a*.

(*) Zie dat Tractaat, in dato 12 April 1625, bij d'Espesses, t. I. p. 250 *b*. — 253 *b*. Dumont, *Corps Dipl.*, t. V. p. II. p. 471. (No. 262.)

(§) T. I. p. 257 *b*. 258 *a*.

(†) T. I. p. 268, *a*, *b*. (Brief van den 19 April 1625.)

et luy temoignerez le désir que j'ay de sa guérison, pour le besoin que le Public a de sa personne, laquelle m'est aussy en très-grande considération pour la bonne amitié que je luy porte" (*).

»Vous verrez aussy" dus besluit hij, »mon cousin, le Prince de Nassau (Frederik Henrik), et ma cousine, sa femme, sur le sujet de leur mariage, et temoignerez à l'un et à l'autre, que j'ay une grande joye de leur commun consentement."

In den hopeloozen staat, waarin Maurits verkeerde, dacht men, zich niet tot zijne gewone geneesheeren te moeten bepalen, maar ook vreemde, en wel eene zonderlinge hulp te kunnen inroepen. »*Un nouveau médecin Juif*", meldt d'Espesses kort vóór 's Prinsen dood, »donne encore quelqu'espérance de (§) la santé du Prince d'Oranges, bien toutefois qu'il n'y ait pas plus sujet de le croire que tous ses semblables." — »Le médecin Juif, nommé *Joseph Bueno*, a fait prendre quelques poudres au Prince d'Oranges, et ne souffre pas que l'on en désespère. S'il le peut remettre en santé, je ne le tiens pas absolument indigne de son nom."

Doch ook de kunst van den veelbelovenden Israëliet mogt den Prins niet behouden. — Een zeer gewigtige brief van d'Espesses aan Koning Lodewijk, van den 23 April (†), kondigde de rustige ontbinding van den lang gemartelden Vorst aan:

(*) P. 269 *a*, *b*. (Brief van d'Ocquerre over hetzelfde onderwerp.)

(§) P. 271 *b*. 273 *a*. (21 April 1625). Bogerman bij AITZEMA spreekt van de Doctoren Rumph en Valentius, niet van Bueno. *Saken van Staet*, B. V. fol. 377, 383.

(†) T. I. p. 273 *b*. — 275 *a*. Tevens schrijft hij aan d'Ocquerre: »Il n'y a point icy d'autres nouvelles que la mauvaise que je mande au Roy, du décès du Prince d'Orange, qui est mort d'un mal de foye, quasi de la mesme façon, que son premier et digne adversaire le Duc de Parme; hormis que, pour ce qui est dudit Prince, il n'y a *point* d'aparence de *poison*, *quelque bruit que l'on en ait voulu semer*, et j'en suis après avoir vu tout à cette heure les médecins." (P. 275 *b*.)

» Bien que la longue maladie du Prince d'Oranges," seide de Gezant, » ait donné tout le loisir de pourvoir aux inconvéniens, dont l'on auroit jugé cet État pouvoir estre menacé par son décès, et que l'on n'en aperçoive jusqu'à cette heure les causes proches et évidentes, — si est ce que cet accident estant de telle conséquence, j'aurais cru faire faute, si j'avois différé plus longtemps à dépescher exprès pour en avertir Vostre Majesté: à quoy j'ay choisy le Sieur Joly, l'un des prestres qui est en ma maison, lequel pour la communication que luy donne sa profession, peut informer V. M. de beaucoup de particularités de ce pays, et je n'ay pu me désaisir des secrétaires en une saison, où il y aura à agir peut-estre plus que je ne puis prévoir, et où les occasions m'obligeront à faire un second envoy. Quant à la fin du Prince d'Oranges, la fièvre, *qui, pour estre lente*, avoit esté longtemps sans estre reconnue, s'estant échauffée avec la saison, l'avoit rendu dès la fin du caresme en tel état, que plus vraysemblablement l'on en prenoit, ce qui en est arrivé, qu'un meilleur succès: sinon, que ces derniers jours un médecin Juif avoit trouvé moyen de le faire dormir, et mesme luy avoit donné quelque vigueur *avec l'or potable et autres distillations*, promettoit à la faveur du mois *de May*, de le pouvoir remettre; mais il s'est tellement mécompté, que l'heure présente entre 5 et 6 du soir, le 23e d'Avril, a esté la dernière de la vie de ce grand personnage, *lequel jusqu'au dernier soupir a toujours paru* avoir l'esprit fort clair ET LIBRE DES TERREURS DE LA MORT (*). Il y a quelques semaines qu'il ne se laissoit plus visiter fors à ses médecins, ministres et quelques fois à ses proches, *hormis lorsque les nécessitez du public ou la curiosité des nouvelles, qui ne l'a point abandonné*, luy faisoit admettre ou envoyer quérir quelqu'un: il avoit [*ar*]*resté* dès le mois de Mars et depuis trois jours *fait* un codicile avec grand soin et ordre (§);

(*) Misschien heeft de Gezant opzettelijk alle kwaadaardige uitstrooisels willen tegenspreken.

(§) Het testament van Prins Maurits, bij AITZEMA, heeft de dag-

a dit quelques parolles fort moralles à tous les siens et a expiré peu après avoir dit adieu avec beaucoup de tendresse à la Princesse de Portugal, sa soeur de père et mère; je n'ay pas pu aprendre quelles ont esté ses dernieres exhortations, tant au Prince son frère, que Mrs les États pour le gouvernement de la police et des armes; mais je ne doute point qu'elles n'ayent esté dignes d'un tel homme, et que l'observation n'en soit utile: — duquel, outre les bonnes qualitéz qui ont esté assez connues, j'ay toujours remarqué celle d'estre parfaitement affectionné à Vostre Majesté."

Gewigtig noem ik dien brief, waarin de Gezant van een' magtigen Koning, even stellig, als eerbiedig, spreekt van het kalm verscheiden van den zeldzamen Man, wien ligtgeloovige of kwaadaardige partijhaat te dikwerf heeft afgeschilderd, als, in de laatste oogenblikken, aan de helsche folteringen van ontwaakten gewetensangst ten prooi. — Vergeten wij niet, dat d'Espesses voor Lodewijk niets behoefde te verbergen; dat de inhoud zijner berigten blijkbaar uiterst vertrouwelijk is, en hij te minder voor onderschepping of misbruik zijner brieven had te vreezen, vermits een hem toegevoegd geestelijke derzelver overbrenger was. — Stellen wij daartegen de zeer verdachte bron, waaruit sommige onzer Geschiedschrijvers hunne schrikbarende sprookjes putten, en men zal, dunkt mij, de overtuiging verkrijgen, dat, indien Maurits, Oldenbarneveld's beleid, invloed op de Staatsleden en waakzamen ijver ontberende, wel eens met leedwezen de gebeurtenissen van 1619 heeft herdacht, — een gevoel, door de mislukte aanslagen op Antwerpen en andere misrekeningen bij een ligt ontvlambaar gemoed, nu en dan, tot zekeren graad van verbittering gestegen; — niets evenwel het denkbeeld regtvaardigt, als of een Vorst, veertig jaren lang het sieraad van Nederland, en wien, nog op het doodbed, geheel Europa met ontzag huldigde, een' misdadiger gelijk, het voorwerp zijner boosheid gestadig voor het verwilderd oog zoude hebben zien zwe-

teekening van 13 April 1625. B. V. fol. 453 — 455. Zie mede DUMONT, *Corp. Dipl.*, t. V. p. II. p. 472 suiv. (No. 263.)

ven, en, na een glorierijk leven, in vertwijfeling zoude gestorven zijn.

Thans volgt, in het handschrift der Koninklijke Boekerij, eene *Proposition sur la mort du Prince d'Oranges* (*), welke aanspraak de heer d'Espesses tot de Staten-Generaal hield.

» Il me seroit plus aisé de vous fournir des larmes que des parolles, si l'office que j'ay à vous rendre ne m'obligeoit à soustraire des yeux de vostre assemblée quelqu'aparences de ce que je souffre en vous, pour vous représenter par mon discours ce qui doit estre plus propre à diminuer et adoucir vostre juste douleur. Le Roy mon Maistre ayant uniquement chéry et estimé la personne et les vertus du feu Prince d'Oranges, il ne se peut que sa perte ne luy soit à beaucoup de déplaisir, et qu'il n'ait le coeur vivement touché de compassion de l'accident survenu à ces Provinces, auxquelles ce Père de la Patrie se trouvera à dire en un temps où il y estoit nécessaire et utile au bien général; mais, puisqu'il a ainsy plu à Dieu et que ce mal est sans remède, vous devez vous persuader, que sa Majesté redoublera son soin pour la conservation de cette République, comme le besoin en sera accru, et revivra la bienveillance dont elle a esté toujours cy-devant portée envers ledit Prince, à Vos Seigneuries et ce qui en reste. C'est aussy à vous, Messieurs, non point à déplorer par de vains regrets le décès de ce grand personnage, mais à suivre ses traces et exemples, tant à nourrir concorde et modération audedans, comme à faire paroistre inviolable résolution à defendre la liberté au dehors, et surtout à maintenir constamment les alliances, que l'expérience du passé vous a fait connoistre estre les vrays et seurs apuis de vostre union, sans ouvrir les oreilles aux flatteries, par lesquelles l'on voudroit vous endormir dans la douce présomption de la félicité présente, pour vous en faire en peu de temps déchoir. Messieurs, quand vous perdites inopinément le feu Prince Guillaume

(*) T. I. p. 276 *b.* — 278 *a.*

de Nassau, à qui tous ces pays doivent tout ce que les hommes peuvent devoir à un mortel (*), toutes choses estoient encore comme incertaines et nouvellement reglées; vos principaux voisins irrités et leur secours à peu près redouté à l'égard des desseins des ennemis; vos adversaires autant enflez de leurs bons succès par toute la Chrétienté, comme à présent ils sont menacez et ébranlez des mauvais. La jeunesse du Prince Maurice (§) ne permettoit que l'on en prit les assurances, que l'age et l'heureuse conduite vous ont données de ce qui le doit suivre, et qui sçaura bien remplir la place qui luy est laissée. Aujourd'huy vous avez tous les avantages contraires à ses deffauts, de manière qu'il est à espérer, que tant que vous cheminerez vostre train ordinaire, pourvu que vous ne manquiez à vous mêmes, nonseulement vous durerez en florissant état, mais viez de plus en plus vous eslevant en prospérité, et persévérerez en ceste gloire d'avoir esté choisis de Dieu dans la foiblesse de l'oppression pour résister longuement à l'ambitieuse puissance qui tasche d'engloutir la Chrétienté avec non moindre admiration, que celle qui surprend les étrangers, quand à l'arrivée en ce pays, ils se rencontrent à considérer, comment vos digues et ces petits monceaux de sable, espars sur vostre rivage, arrestent les continuelles violences de l'impétueux océan."

(*) VAN WIJN haalt dit gezegde aan in de *Bijvoegs. en Aanmerk. op* WAGENAAR, deel X. bl. 119.

(§) In zijne opdragt van *Dio Cassius* aan Philips Lodewijk Graaf van Hanau, ten jare 1592, geeft de geleerde JO. LEUNCLAVIUS aan den jeugdigen Maurits dezen lof: »Id providentiae tutorum, et industriae praestantis Viri, *Jo. Milleri*, debemus: qui, ut te, cum Alberto fratre, nunc ad tuam et illustris familiae laudem educat; *ita superioribus annis de ipsâ praeclare meritus est republicâ*, quum ad omnem virtutis gloriam formaret *succrescens illud in dies belli fulmen*, *Mauricium Comitem Nassovianum*, *propinquum tuum*, *filium Guilielmi principis Aurasini*, *quo nullum e proceribus Europaeis*, *vel pluribus animi*, *vel nobilioribus donis ornatum*, *cognovisse videor*." (Francofurti apud Andreae Wecheli heredes.)

AANTEEKENINGEN.

» BRANDT".

In den *derden* druk der *Historie van de Rechtspleging*, *» met aanteekeningen vermeerdert*," (Rotterdam, bij Philippus Losel, 1721), vindt men, bl. 252, ter opheldering van de, door BRANDT *niet* aangeduide » andre tekenen van wroeging, of naeberouw," deze aanmerking: » Ik gisse, dat de heer G. BRANDT voornemens is geweest het sterven van den Prins in het vervolg van zijne historie der Reformatie (*) op zijne plaetse te boek te stellen: maar zijne ontijdige doodt het achtervolgen van dat werk verhindert hebbende, zal het den lezer niet onaengenaem zijn, dat ik hiervan eenige bijzonderheden invoege, waervan sommige mijns wetens van geene historijschrijveren tot noch toe gemelt zijn. Ik bezit zeker schrift van een zeer goede en mij welbekende handt, zijnde een *Kopij van een Memorie geschreven met d'eige handt van Uitenbogaerdt;* waervan d'inhoudt is als volgt: *Maurits heeft in zijne ziekte gezeit tegens zijnen broeder Frederik:* ik weet niet wat het is! wat ik bij de handt neme, het mislukt mij. Godt heeft zijn hant van mij getogen. *Frederik verhaelde dit aen van der Mijle: van der Mijle aen mij. Als ook:* gij zult haest uw' broeder en Breda verliezen.

'T is zeker, dat Maurits, zittende voor 't vier in zijn' nachttabbert, ziende naer de tafel, zeide tot den page, in 't aenhooren van Matthijs de Cors (§), *(die dit vertelt heeft):* Doet (†) dat hoofdt wegh: *en noch:* ziet gij dat hooft niet? bij Godt, ziet gij dat hooft niet? doet het wegh, zeg ik. *Dit hebbe ik uit den heere van der Mijle.*

Ook is waer, dat hij gezeit heeft, als dat de page bezigh was, om van Maurits bonten tabbert, waer in hij sluimerende bij 't vier zat, een' vonk af te slaen, die van het hout in het bont gesprongen was, en Maurits daervan wakker wordende, zeide: Laet branden 't een met het ander, Godt heeft mij verlaten.

Van een andere handt vinde ik ook aengeteekent, dat de Prins

(*) Nam. het jaar 1625.

(§) *Kamerling van Zijne Excellentie.*

(†) Zie *Barnev. Leven*, in-8vo. bl. 334.

ziek te bedde leggende, tegens den oversten Pinsen zeide: wat hebbe ik gedaen, ik hebbe eerlijke luiden gedechargeert, en een deel schelmen in de plaets gestelt."

Die aanteekeningen van ongenoemden, naar aanleiding van hetgeen twee onverzoenlijke vijanden van Maurits elkander zouden hebben verhaald, of van hetgeen ondankbare, althans snapachtige dienaren van den Prins uitstrooiden, schijnen tegen de verzekering van Bogerman, gesterkt door het verslag van d'Espesses, bezwaarlijk op te wegen. — Van meer belang ware het, te vernemen, wat een man, als de Raadsheer Vosbergen, die Maurits bijna niet verliet (*), in die dagen bijwoonde. Uitenbogaert was uitlandig, en Van der Mijle keerde eerst onder de regering van Frederik Henrik naar 's Hage weder. — Aan *geruchten* ongetwijfeld ontbrak het niet; men zeide immers wel, zonder eenig bewijs, dat de Prins vergeven was?

Overigens heeft die *derde* druk van BRANDT's *Historie* groote waarde, uit hoofde der daarin, op bl. 10—24 en 91—102, voorkomende *Gedenkschriften* en *Deductie* van *H. de Groot*. De laatste moest voor de XXIV Regters dienen: de eerste vermelden het voorgevallene in de voorloopige verhooren. — Het gebruik daarvan ben ik den heer N. VAN DER MONDE verschuldigd.

» *d'Espesses*"

Die Gezant was met H. de Groot persoonlijk bekend. Onze landgenoot schreef van hem: » Spessius, qui ad vos venturus est, operam suam mihi liberaliter obtulit: sed eâ ego non utar (§). — Spessius ad vos venit post Pascha, Maurerius licet vasa colligat: est autem Spessius et familiâ ortus insigni et laudatissimo patre, literatus ipse et Romano-Catholicus, sed bonarum partium. — Spessius ad vos venit stipatus duobus sacerdotibus. Et satis apud illum loci erit, ita ut nihil causae futurum sit, cur qui ita sentiunt, alibi cum discrimine quaerant Jesuitarum conciunculas. — Putatur Espessaeus

(*) AITZEMA, B. V. fol. 380, 383. Het verdient wèl overweging, dat een zoo vrijmoedig en naauwkeurig Schrijver, die in 't breede over de ziekte, het testament en de begrafenis van Maurits spreekt; die het verslag van Bogerman geheel overneemt, en hetzelve hekelt, geen der geruchten betrekkelijk de wroegingen, die Maurits zouden gekweld hebben, der vermelding waardig hebbe gekeurd.

(§) *Supplement. Epist. Grotii*, No. 68—70. (1624.) No. 81 meldt hij 28 Nov. 1624.): » In pecuniae regiae tractatores severa inquisitio est.

ad vos iturus postquam dimissa erit nostrorum Legatio: cui satis serio Rex commendabit causam Catholicorum Romanensium. — *Spessius quibus sit usurus amicis* scire aveo. De Hogerbetio nuper suaseram ut tentaretur via per Spessium (*), Carletonum et Rutgersium." — D'Espesses vertegenwoordigde Frankrijk te 's Hage gedurende omstreeks vier jaren, en in den beginne scheen men tamelijk wèl met hem tevreden. Later waren het *vrienden* (§) (eene soort echter, naar welke H. de Groot *niet* vroeg), die hem in minachting en ongenade bragten. Men verweet hem een weinig voegzaam, zedeloos gedrag, en eene al te innige gemeenzaamheid met lieden, welke hij, Ambassadeur, op een' afstand had behooren te houden. — Ook leefde hij, in den laatsten tijd, in telkens hernieuwden twist met de Staten - Generaal. » Een notabel spiegel ende exempel voor publycke Ministers van groote Princen, merkt de schrandere AITZEMA aan, dat se niet al te seer steunen op de macht ende grootheydt van haer principalen, ende daerom te stouter spreecken, ende ageeren bij de gheene daer sij aen ghesonden zijn: want een Prins sal weynigh zwaerigheydt maecken, om sijn Minister te herroepen, hoe bequaem ende capabel, *oock hoe lief hij hem zij*: als hij siet dat ghemelde sijn Minister *onaenghenaem* is bij de gheene welckers vriendschap hij van nooden heeft, ofte gebruycken wil." — Door aanhuwelijking was d'Espesses aan Cinq-Mars (†) verbonden. De gunst, waarin deze en andere leden zijner familie bij den Koning stonden, moet de terugroeping van den Gezant zoo lang hebben vertraagd. Immers leest men in een' der brieven van De Groot (ter dagteekening van den 8 September 1626): » Cardinalis Riceliacus,

Inter alios jussus duci in vincula, sicubi reperiatur, socer duorum Legatorum, alterius in Brittanniâ, alterius in Batavis, Espessaei, inquam." Verder Epist. 84.

(*) *Epist. Supplem.*, No. 73—76. (12 Mei en 6 Sept. 1624.)

(§) AITZEMA, *Saken van Staet en Oorlogh*, B. V. fol. 768. » De Koninckllijcke Fransche Ambassadeur d'Espesses hadde zich *wat te familiaer* aengestelt met eenige van sijne Lantsluyden: uyt welcke gemeensaemheyt dickwils volcht verachtinge." Zekere Kapitein Fouilloux durfde in de volle vergadering der Staten-Generaal verklaren, » dat somtijds den Ambassadeur met hem ende dierghelijcke sich vond in het *bordeel*; ja dat hij wel des Conings Paket ofte Brieven opende ende las in het *bordeel*." (Ao. 1628.)

(†) GROTIUS, *Supplem. Epist.* No. 122 (Ao. 1626.): » Advectus eo sum carrucâ Defiati, qui Espessii uxoris sororem in matrimonio habet." No. 124: » Alii Defiatum, Espessii affinem, destinant."

cui omnia prosperrime procedunt, quod initio *nutantis* adhuc potentiae non potuit, nunc agit ut Legatos omnes *mutet*, mittatque sibi id debituros. *Espessio non nimium* eum confidere argumento est, quod Marchionem Roteliacum ei destinat successorem, et quidem *ante expletum triennium* (*). Is autem perstat rem excusare. Si Rex institerit, curandum erit amicis nostris ut intelligat *non omnia in patriâ nostrâ penes eos esse quorum affectus Espessius induerat*, ut saltem *paulo aequiora huc nuntientur*. Id publicè et nostrâ privatim interest." Men ziet, De Groot was van den goeden dunk omtrent den Gezant bekomen, vermoedelijk omdat deze, bij zijn vertrek naar Holland jegens François van Aerssen en andere Staatslieden van die partij slecht gestemd, zich welhaast door eerstgenoemden had laten belezen (§). — Niettegenstaande Richelieu's voornemen, bleef d'Espesses hier tot in 1628. — (Volgens AITZEMA, V. B. fol. 442, was zijn voornaam *Charles*).

» AITZEMA."

Deze geschiedschrijver deelt het volgende mede, in de hoofdzaak instemmende met de gezantschaps-berigten van d'Espesses. » Prins Maurits" zegt *hij*, » hadde groote hoop gheset op desen aenslagh (van Antwerpen) denselven houdende seer verseeckert; sullende gheseyt hebben, *niemandt als Godt alleen kan se beletten.* — *Hij was alreede sieckelijck*, ende dit mislucken verdubbelde sijn verdriet. Noch een ongheluck ghebeurde, 't welck was: dat een groot ghetal sijner Hutten van een stercken windt omgheslagen werden. — Eyn-

(*) Het gewoon verblijf van een' Ambassadeur was van *drie* jaren. Zie AITZEMA, B. IV. fol. 355. De brief van DE GROOT is *Supplem.* No. 132. Verder No. 143 (Cal. Febr. 1627.): » Espessium *revocandum* ante triennii exitum intelligo, et jam successori supellex a Rege assignatur."

(§) GROTIUS, *Epist.* 151 (*Supplem.*) 13 Aug. 1627: » Deliberatur hic de Legatione splendidiore ad nostros mittendâ, ne et ipsi augeant Galliae mala. Spero si quis eò iturus est, nostris rebus minus iniquum fore, quam is fuit qui nunc *reditum ultro dicitur postulare*." En toch schijnt daarna Van Aerssen, met behulp van Vosbergen, de terugroeping van d'Espesses bevorderd te hebben. AITZEMA vermeldt, dat » zij hem niet goet waren," omdat hij hunne zending naar Frankrijk had tegengewerkt, en voorspeld, dat zij niet zouden uitrigten. » Gelijck sij ook inderdaet, zegt AITZEMA, niet hebben uytgericht." Hetzelfde getuigt A. VAN DER CAPELLEN, van eene bezending, door Van Aerssen in 1626 in Frankrijk bekleed. *Gedenkschr.*, Deel I. bl. 401.

delijck, Prins Maurits gheduyrende *twee en twintich dagen* die hij te *Meden* (Made) was gebleven, sijn moeyten voor Breda verlooren hebbende, dede de retraitte blasen, ende de Hutten in brandt steecken. Van dien tijdt af was hij grynich, geemelijck, ende niet wel te spreecken, daer bij oock eyndelijck quam sijne siekte (*). — Voorts soo brocht desen eerlijcken aftocht soo veel voordeels aen de reputatie van Prins Maurits, als sijn ongeluckighen aenslagh hem leetwesen veroorsaekt hadde. Hij mocht stoutelijck als Antigonus, doen hij retireerde, segghen: *dat hij niet wech gheloopen was, maer sijn ghelegentheyt achterwaerts gesocht hadde.*"

Daerna Prins Maurits tot Rosendael sieck gheworden, liet sich in 't laetste van 't jaer brengen in den Haegh: verdrietigh ende pijnlijck niet alleen om zijn indispositie (die van quaet tot ergher ginck) maer oock, om dat hij voor ooghen sagh het verlies van Breda: een plaets, daer hij zijn sin seer op gheset, ende na zijn lust hadde laten fortificeeren: als een meesterstuck, ja als een wonder voor de werelt."

» Sa cousine de Solms"

Amalia van Solms. Eene Vorstin, zeer verschillend beoordeeld. AUBERY (§) spreekt van haar met veel lof. » Quand M. le Prince Maurice" zegt hij, » mourut l'an 1625, il conseilla à son frère Henry Frederic son principal héritier, d'épouser Mademoiselle de Solms (qui estoit venue en Hollande avec la Reine de Boheme), dont la beauté et la bonne grace estoient accompagnées de modestie et de sagesse; elle est morte depuis peu, fort âgée, et s'appelloit Amélie, fille de Jean Albert, Comte de Solms." Aan haar schrijft AUBERY, voor een goed gedeelte, de verheffing van Willem III toe: » la grande mère de ce jeune Prince, femme d'un courage masle, qui souffroit fort impatiemment le rabbaissement de la Maison d'Orange, qu'elle avoit veue dans sa plus grande splendeur, ne servit pas peu à réveiller tous les dépendans et toutes les créatures du nom de Nassau, qui estoient en très grand nombre" (†). — Bekend is het, hoe groot een' invloed Amalia, vooral in

(*) B. IV. fol. 335, 336 en 357.

(§) *Mémoires*, p. 299. Zie over dat huwelijk BILDERDIJK, *Geschiedenis des Vaderlands*, d. VIII. bl. 100.

(†) P. 302, 303. — Met grooten lof gewaagt van Amalia Prof. SIEGENBEEK, in zijne *Redevoeringen en Verhandel.* (1836), bl. 169, 170.

Frederik Henriks meer gevorderden leeftijd, op haren gemaal, en daardoor op de algemeene leiding der zaken, uitoefende: waarom zij beurtelings door Frankrijk en Spanje werd gevleid. Zij scheen voor geschenken van vreemde Hoven niet ongevoelig (*). Althans verhaalt de Fransche Minister De la Barde (LABARDAEUS, *de rebus Gallicis*, L. V. p. 247, op het jaar 1647), doelende op de vredehandelingen te Munster en de poging der Spanjaarden, om zich met de Republiek afzonderlijk te verdragen, in weerwil van het tusschen Nederland en Frankrijk bestaand verbond, hoe de Prinses den Zeeuwschen afgevaardigde De Knuyt tot de sluiting van dien afzonderlijken vrede aanvuurde: » Hic Zelandiae publice Legatus *privatim Arausii cliens* erat, qui tum ob perditam valetudinem, sicuti ferme homines tali suo tempore, *in uxoris Solmiae fuit potestate: quae quoniam ab Mazarino haud satis se cultam arbitrabatur*, eo nobis (Gallis) *infesta* erat, atque omni ope nitebatur, uti pax Hispanos inter et socias Civitates, posthabito foedere nostro, sanciretur, de quà re *Knutium continuo*, sicuti et Batavorum Civitas Pavium, *fatigabat*." Nogtans zoude Amalia zelve vroeger de bewerking van het Bondgenootschap met Frankrijk tegen Spanje hebben bevorderd. » Quod uti fieret", verzekert Labardaeus (§), » *pervicerat Hercules Charnacaeus*, Regis apud Socias Civitates Legatus, *rei suae studens*, *quam ipsi amplam per id bellum fore* Arausius atque hujus uxor *Aemilia Solmia receperant*. Adjuverat et *Josephus Clericus Tremblaius Capucinus*, qui — cardinalatum promereri studebat." Richelieu had zeer wel begrepen, hoe die Vorstin niet slechts te ontzien, maar ook

(*) Verg. ook eene aanteekening van den Hoogleeraar TIJDEMAN, geput uit AMELOT DE LA HOUSSAYE, in de *Nalezing* op BILDERDIJK's *Gesch. des Vaderl.*, d. IX. bl. 305. — Zoo deelt H. de Groot aan Johan Oxenstjerna en Salvius den 19 (29) Octob. 1644 mede: » Misit Regina R. (Anna van Oostenrijk, moeder van Lodewijk XIV) uxori Pr. Arausionensis *adamantem*, qui valeat 20 millia scutatorum." (Edit. JO. MEERMAN.) Zie verder WICQUEFORT, *Hist. des Prov. Unies*, l. I. p. 55. » La Princesse, sa femme, qui avoit tousjours eu grand pouvoir sur son esprit — écoutoit les Espagnols, *et trouvoit son compte dans la paix*." (uitg. van 1719.)

(§) Ibid. p. 245. Den verderen titel van het werk van *De la Barde* geeft Prof. TIJDEMAN op in BILDERDIJK's *Gesch. des Vaderl.*, d. XI. bl. 264. Over dien Staatsman en Schrijver verg. men BAYLE, *Dict. Hist. et Crit.* in v. Zie ook dezen in v. *Charnacé*. Het Tractaat van 1634, met laatstgenoemde gesloten, vindt men bij WICQUEFORT, *Hist. des Prov. Unies*, Preuve XIII. du livre I, p. 92—98.

voor Frankrijk te winnen. Een artikel van het berigtschrift voor d'Estrades (A°. 1641) luidt aldus: »Il donnera à Madame la Princesse d'Orange de la part du Roi des pendans d'oreilles de diamans, que Lopez m'a vendu cinquante mil écus, l'assurera de mes très humbles services, et lui fera entendre qu'elle doit à mes soins la gratification que le Roi lui fait" (*). Die veranderlijke, staatkundige bemoeijingen, en de ergerlijke tooneelen, na het overlijden van Willem II, tusschen Amalia en hare schoondochter, moeder van Willem III, voorgevallen, vermeerderden de achting voor de Prinses niet. Van Beuningen (§) durfde den 30 November 1661 uit Frankrijk aan den Raadpensionaris De Witt schrijven: »Omtrent de saecke van de P. v. O. (Willem III.) heb ick, daer het nodigh ofte dienstigh konde sijn, soodanige informatien gegeven uyt de stucken mij door U. WelEd. toegesonden, dat er in dezen niets versuymt is van 't geen tot U. Wel Ed. intentie kan strecken. — Mad. de *P. D.* (Prinses Douairière) *is hier soo bitter gehaet ende soo weynigh geaght*, dat de voornaemste oorsaeck, om de Soon geen contentement te doen, is *de haet* tegens de Moeder, ende die moght wel vrughteloos doen uytvallen (hoewel ick 't niet vertrouwen wil) de sollicitatien die werden aengewent, om 't Dom. van O. (Prinsdom van Oranje) geëvacueert te hebben, soo dat mijns oordeels degeen die van haeren 't wegen hier spreeckt (Constantijn Huygens (†)), *niet te apprehenderen is*, ende soo ick vermoede, wel siet dat sijn Meestresse seer onbequaem hier is, om iets met haer credit uit te wercken." — Dat die ongunstige uitdrukkingen op Amalia van Solms slaan, ofschoon dan niet de moeder, maar *grootmoeder* van den minderjarigen Willem III, blijkt uit den titel *Prinses Douairière*, steeds door de weduwe van Frederik Henrik gevoerd, hebbende Willems moeder, Mary Stuart, dochter van den ongelukkigen Karel I, dien van *Prinses Roijaal* gedragen (**). Ook was laatstgemelde reeds in Januarij 1661 in Engeland (§§) overleden. — Men verg. DE WITT's *Brieven*, deel IV. bl. 62, 64, 66, 73 en volg.

(*) *Lettres, Mém. et Négociat. de M. le Comte* D'ESTRADES, t. I. p. 53 (uitg. van 1719.)

(§) DE WITT, *Brieven*, d. I. bl. 463.

(†) Zie SCHELTEMA, *Staatk. Nederl.* in v.; verder: DE WITT's *Brieven*, d. I. p. 440., 473 en 531.

(**) Zie vooral AITZEMA's *Herstelde Leeuw.*

(§§) Bij BILDERDIJK, d. IX. p. 123, staat 3 Januarij 1662 voor 1661.

» Frederik Henrik".

Aan de ijverige belangstelling van den heer Predikant DELPRAT dank ik de aanwijzing van eene reeks van brieven, voorkomende in de *Mémoires et Correspondance de* DUPLESSIS-MORNAY, waaruit blijkt, dat de Hertogin De Rohan, vriendin van Mornay, door tusschenkomst van dezen en van den Ambassadeur Van Aerssen, ten jare 1613 een huwelijk van hare dochter met Frederik Henrik trachtte tot stand te brengen. Vergel. t. XII. p. 121. » Au reste" schrijft Mad. de Rohan (Catherine de Parthenay) (*) aan Duplessis, den 14 Maart 1613, » j'ai receu une nouvelle qui me fasche fort; c'est que le Comte Henry veult espouser une fille du Landgrave qui est fort belle, et que la princesse d'Orange mesmes crainct que cela ne se fasse: s'il vous plaisoit en escrire à M. d'Aersens, afin qu'il *empeschast qu'il ne s'engageast là ni ailleurs*, jusques à ce qu'on eust essayé *de faire consentir la Royne* (Maria de Medici) *à ce que nous desirons*, vous m'obligerés de plus en plus." — Mornay voldoet aan het verzoek in zijn' brief van den 22 Maart daaraanvolgende: » Je vois madame de Rohan" zegt hij aan Van Aerssen, » fort en peine d'une nouvelle qu'elle a receue, que M. le Prince Henry soit en volonté d'espouser une fille de M. le Landgrave, fort belle, *contre l'esperance qu'on lui avoit faict concevoir pour sa fille*, et là dessus elle vous reclame, et moi pour elle; non que je ne voie que la saison *n'est pas encores propre pour remettre sur les premiers propos*, mais au moins pour leur donner temps de *revenir*. Je vous supplie donc de juger, selon vostre prudence, quelle consolation on lui peult donner là-dessus. *Certes, monsieur, ceste povre dame est grandement à plaindre, qui s'est tuée corps et esprit pour amener les affaires à bien"* (§). — » Madame de Rohan" antwoordt Van Aerssen, » a raison de se plaindre de l'irrésolution de ceulx qui l'ont entretenue d'apparences. *Si la conduicte m'en eust esté laissée sans s'ouvrir ailleurs*, j'estois ung instrument assés propre pour embarquer les parties de toutes parts bien avant dans ce traicté, *mais on en a voulleu prendre langue partout*. La Royne encores nouvellement a faict paroistre à madame la Princesse d'Orange (*Louise de Coligny*) y avoir *peu* d'affection; ung aultre le veult dilayer pour le

(*) Zie over die beroemde VROUW BAYLE in v.

(§) P. 137.

mesnager et en tirer la réunion; *desorte*, monsieur, *que je n'y vois plus goutte*. Il a esté parlé de la fille de M. le Landgrave; toutesfois je vous puis bien asseurer, que cela ne se fera poinct. J'ai sommé madame la Princesse d'Orange de respondre à madame de Rohan, afin qu'ayons tous deux nostre descharge envers elle, ce qu'elle m'a promis de faire, et mesme de sonder pour la dernière fois la volonté de sa Majesté" (*). — Eindelijk meldt Van Aerssen, dat de Koningin bij hare weigering volhardde: »Je n'espère plus rien du mariage de mademoiselle de Rohan, *non* que M. le Prince Henry soit engagé ailleurs, mais pour le seul empeschement que la Royne y a donné, lequel ne cesse poinct." (9 Mei 1613.) Waarschijnlijk vreesde de Regentes, de Protestantsche partij in Frankrijk door dat huwelijk te versterken.

(*) Brief van den 13 April 1613, p. 167. Zie wijders p. 192, 208.

DE ANGLEN AAN DEN NEDER-RIJN.

DOOR

P. C. MOLHUYSEN.

Het bestaan van het *Engelanderholt* op de Veluwe en de geschiedkundige herinneringen, aan deze plaats verbonden, hadden reeds voor jaren onze opmerkzaamheid getrokken, en een donker gevoel voortgebragt, dat deze naam wel in naauwer betrekking, dan men doorgaans denkt, tot den stam, die Brittanje veroverd heeft, staan konde. Het geschrift van Prof. MÜLLER, die de oude *Lex Angliorum* in ons Vaderland te huis brengt, deed ons een onderzoek beginnen, waarvan wij gedeeltelijk reeds rekenschap hebben afgelegd. Is ons gevoelen juist, en zijn de Anglen bewoners van onze streken geweest, dan moeten in de *taal* nog sporen van hun verblijf zijn. Het is waar, terwijl schriftelijke gedenkstukken, in Engeland bewaard, getuigenis geven van de taal, die op dat eiland, in de eerste eeuwen na de verovering, in gebruik was, ontbreken die uit dat tijdperk bij ons. Maar wij hebben *plaatselijke namen*, die voor het bewijs, dat wij voeren willen, veel afdoen. Wij zijn er mede te rade gegaan en hebben veel meer gevonden, dan wij aanvankelijk verwachtten. Een aantal zijn *Anglo-Saksisch* en kunnen uit deze taal voldoende verklaard worden, gelijk wij beneden zullen toonen. Wij deelen slechts de helft mede van hetgeen wij hebben opgeteekend, en twijfelen niet, of een voortgezet onderzoek zal nog veel meer kunnen ophelderen. Ook zoude de oogst nog veel grooter zijn, indien wij, òf de overgangen en zamensmeltingen der letters en lettergrepen in de uitspraak konden betrappen, en tot het oorspronkelijke woord terug-

leiden, óf de onverbasterde namen kenden, ontdaan van de veranderingen, die het verloop der eeuwen er aan gegeven heeft. Wat het eerste betreft, ook in Engeland zelf is omtrent de afleiding der namen, die blijkbaar Anglo-Saksisch zijn, menigmaal veel onzekerheid; het woord en de vorm behoort tot die taal, maar de beteekenis is twijfelachtig; en zoo gaat het ook bij ons (*). In het laatste helpen ons wel de oude charters bij LEIBNITZ, BONDAM en nu bij LACOMBLET (§); maar deze geven aan het woord dikwijls eenen Latijnschen vorm, en somtijds hoort men de oude uitspraak nog het best uit den mond des volks (†). Dat overigens alle namen niet uit het Anglo-Saksische verklaard kunnen worden, is natuurlijk. Gelijk in Engeland eene menigte Britsch of Romeinsch zijn, zoo zijn er ook hier vele overgebleven van de vroegere bewoners, waarvan de laatste vóór dezen Neder-Saksischen of Anglo-Saksischen stam, gelijk wij meenen, mede deel genomen hadden aan het Franken-verbond, dat het Romeinsche Rijk in België en Gallië omver wierp. Het waren intusschen al te gader Germanen van de zoogenoemde Ingevonische stammen, wier tongvallen in vele opzigten met elkander overeenkwamen. En dit is nog des te meer te verwachten, indien het gevoelen van A. F. H. SCHAUMANN, *Geschichte des niedersachsischen Volks*, *S.* 53, omtrent den aard eener Germaansche verovering juist is. Hij meent, dat alleen de vrijen van den stam uitweken en het veroverde land onder

(*) *B. v. Dryten is heer:* maar waarom heeft het dorp *Druten* dezen naam? *Warbeyen* over Emmerik is zuiver Anglo-Saksisch: maar hoe vele beteekenissen *waer* en *ware* heeft, kan men in het woordenboek van BOSWORTH zien.

(§) *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Dusseld. 1840, bijeenverzameld uit de Archieven. Er zijn een aantal oorkonden in, die wij reeds door LEIBNITZ, BONDAM, VAN SPAEN en anderen kenden, maar nu op nieuw gecollationeerd. Voor ons is het jammer, dat er niet, zoo veel mogelijk, bijgevoegd is, waar men de genoemde plaatsen zal moeten zoeken.

(†) Zoo hoort men *Beekbergen* uitspreken als *Becbergen*, *Zoelmond* als *Sermond*, *Medel* als *Mael*.

zich deelden; de niet vrijen bleven en moesten ten voordeele van hunne nieuwe meesters het land bouwen. Dit blijvende gedeelte der natie was grooter in getal, dan dat der veroveraars, die zich op den ingenomen bodem meer verstrooiden.. De meeste plaatselijke namen zullen dus ook wel ouder zijn, dan de komst der Anglo-Saksen. Wij laten eene lijst van diegene volgen, welke ons voorkomen, het best uit het Anglo-Saksisch verklaard te kunnen worden, en aanduiden, hoe ver deze stam zich aan den Neder-Rijn heeft uitgestrekt. Hier en daar zal ook eene andere afleiding vermeld worden. Daarna zullen wij ook geschiedkundige bewijzen, voor zoo veel zij aangevoerd kunnen worden, tot ondersteuning van het voorgedragene gevoelen inroepen. Wij beginnen met *de Veluwe*.

Van Hoevelaken loopt langs Nijkerk tot in de Zuiderzee de beek of het riviertje *de Laak*. Men kan bij WACHTER, in het *Glossarium*, en bij HALBERTSMA, in den *Overijsselschen Almanak voor oudheden en letteren* 1841, bl. 66, zien, dat *laech* en *lake* in het oud Germaansch *grens* beteekent. In onze Overijsselsche markeboeken of protokollen der markgenootschappen van veel later tijd wordt het ook aldus gebezigd. Het woord zal ons beneden nog meer voorkomen en voorloopig zij gezegd, dat, wanneer wij deze grens zuidelijk doortrekken, zij, volgens eene natuurlijke afscheiding, den ouden, nu verdwenen loop *der Eem* zal volgen, die zich tusschen Wageningen en Renen van den Rijn afscheidde. — *Hulkestein*, aan de Zuiderzee en bij Arnhem, is van het Anglo-Saksische *hulc*, een *verblijf*, dus een steenen verblijf, een kasteel. — De *Arkemehen* heet de vette weihoek bij Nijkerk. Men zie bij WACHTER, dat *arche* in de Germaansche dialekten gebruikt wordt van alles, wat gesloten is of gesloten kan worden; het laatste is ons *meijen* of *maaijen*, gelijk in de middeleeuwen een geslacht van *Arkmaijen* was. Het beduidt dus een *besloten maai-* of *hooiland*. — *Thri* is Anglo-Saksisch *drie* en komt bij BONDAM (No. 31 Ao. 855) als eene *villa* op de Veluwe voor. Het is de buurschap *Drie* tusschen Ermelo en Garderen. — *Hierde* en *Heerde* van *hierde* en *heerd*, een *herder;*

van hier ook het waarschijnlijkst de naam *Hardewick* of *Harderwijk*. — *Elburg*, bij verkorting voor *Ellenburg*, is *Sterkenburg*. — *IJrst* aan den IJssel kan afgeleid worden van *yrnan*, dat van het *stroomen* eener rivier gebruikt wordt. — *Milgen* of *Millingen* bij Garderen is van *myle*, *stof*. De meermalen aan den Rijn voorkomende *Millingen's* zullen hiervan ook zijn af te leiden en komen op oude kaarten als *Mylingen* voor. — *Braclog*, een bosch bij Engelanderholt, heeft sedert het jaar 801 (BONDAM No. 13) den naam tot heden toe behouden. *Brac* is *vijand* (deze naam zal beneden nog voorkomen) en *loc*, eene *beslotene plaats*, *septum quodvis*. Tot opheldering, hoe een *bosch* aan dezen naam kan gekomen zijn, herinneren wij het bij WAGENAAR, deel I bl. 247 - 249, vermelde, dat de Quaden, die de Saliërs van het Batavische eiland hadden verdreven, door Juliaan, in 359, met behulp van Chariëtto ten ondergebragt werden, maar moeijelijk te genaken waren, daar zij zich des daags in de *bosschen* ophielden en des nachts op roof uitgingen. Heeft de *Quadenoord* bij Bennekum dezen naam nog bewaard? Er zijn ook nog *Quaden-kampen* op de Veluwe. — *Sinderen*, bij Voorst en bij Terborg, is van *sinder*, uitgebrand *ijzererts*, *sintel*. Wij vermelden dezen naam, omdat op onbebouwde gronden, tot op de Amersfoortsche heide, eene menigte stukken uitgebrand ijzererts liggen, welke door sommigen voor natuurprodukten, door anderen voor produkten van gieterijen in de kindschheid der kunst gehouden worden, toen het smelten nog onvolmaakt geschiedde. Zulke gieterijen kunnen de reden van dezen naam zijn. — Van *Lunteren* en *Lunhorst* beteekent de eerste lettergreep *arm*. — *Neothan* en *nythan* beduidt *benedenwaarts* en schijnt den naam gegeven te hebben aan de *Noda* of *Nude*, de *laagte* tusschen de Wageningsche en Renensche hoogten. — *Hakfoort* bij Barneveld en Vorden is *eikenvoorde*, de adspiratie *h* vooraan geplaatst. — *Herkhuizen* bij Rozendaal herinnert *hearge*, *hearck*, dat een *tempel* beteekent, ook de naam van *Hercules* is. — *Klingelbeek* bij Arnhem is van *clingan*, *opdroogen*. — *IJsseloord*

van *ord*, een *punt*, *spits*, bijzonder aan de zamenvloeijing van twee rivieren, gelijk aan den Rijn *Roerort*, *Angerort*. Andere afleidingen op de Veluwe zijn te voren reeds gemeld.

Gelijk wij aan de westzijde van de Veluwe, in de *Laak*, eene grens (tegen de Friezen) meenden te vinden, zoo ook eene digt bij den IJssel aan de oostzijde van deze rivier. Vooreerst komt hier de naam *Kolmschate* voor: *coln* is een *keisteen*, en de letter *n* kan, bij de uitspraak, zeer gemakkelijk in *m* zijn overgegaan, terwijl *schate* schijnt te komen van *sceadan*, *scheiden*. Men weet, dat de grenzen oudtijds, waar geene rivieren die beteekenden, door *steenen* werden aangeduid. Zuidelijker ligt *Ascete* (zoo wordt het tegenwoordige *Eschede* in een charter van 1040 genoemd) van *asceadan*, *afscheiden*. In dat charter is het nog de grensplaats van een stuk van Hameland. Nog zuidelijker was de grensvesting *Wigmond* of *Wichmond*, van *wig*, *krijg*, en *mond* of *mund*, *verdediging* (*). Dat het woord deze beteekenis heeft, kan men zien in den *Overijsselschen Almanak* voor 1841, bl. 14, en bij de *Lexicographi*. In het voorbijgaan zij gezegd, dat de naam der Graven van Hameland, *Wigman*, *krijgsman* beteekent. — *Steenderen*, ook van de aanduiding der grens door *steenen*, zou dan de verlenging van deze grenzen zijn, en dan hebben wij hier, op genoegzaam gelijken afstand van den IJssel, eene dergelijke lijn, als wij vervolgens aan den Rijn zullen aantreffen. Bij dit vermoeden komt het geschiedkundige bewijs, dat, in het levensberigt van S. Lebuinus (bij PERTZ, *Monumenta Germ. Historica*, t. I. p. 361) de IJssel gezegd wordt *in confinio Francorum atque Saxonum* geweest te zijn, dat is aan de grens tusschen onze,

(*) Nog eene *sterkte* was er aan den IJssel, bij Olst, t. w. *Fortmond*. De Schrijver van den *Tegenw. Staat van Overijssel*, deel IV. bl. 59, meldt dit ook, maar drukt op de eerste lettergreep, terwijl, naar ons oordeel, die beteekenis in de tweede ligt, en de eerste eene *voorde* aanduidt. Men zie over de *voordes* HALBERTSMA, *Overijss. Almanak* 1841. *Fortmond* is hetzelfde als *Montfoord*.

toen reeds onder het Frankische gebied gebragte, *Anglen* of *Anglo-Saksen* en het eigenlijke *Saksische volk*, toen, omtrent het jaar 770, nog niet overwonnen, gelijk dit ook kort daarna, toen Lebuinus de eerste Christen kerk te Deventer gesticht had, de stad veroverde en de kerk vernielde, welke kerk vervolgens door Ludgerus herbouwd werd, nadat deze vijandelijke naburen naar hun gebied terug gekeerd waren (*in sua reversi*). Bij de prediking van Lebuinus had het zijne vergadering te *Markelo:* tusschen Markelo en Deventer moet dus de grens geloopen hebben. — En aan dezen IJsselkant zijn nog meer *Anglo-Saksische* namen, dan de vroeger reeds gemelde *Dommerholt*, *Gorsel* en *Brunsberg*. *Epse* schijnt den naam van *populieren* te hebben, gelijk in Engeland *Epsom* of *Epsham* is. — Tegenover IJsseloord is de *Pley*, d. i. *pleoh*, *gevaar* voor de schepen aan dit punt van afscheiding tusschen Rijn en IJssel.

Wij begeven ons naar de Betuwe, en vinden over Arnhem *de Praest*, waar, in oude tijden, appèl van vonnissen, in de Overbetuwe geveld, geschiedde. Het is zamengetrokken uit *Prafost* of *Pravost*, d. i. *provoost*, *proost*, *praepositus*, doch zeker afkomstig van het Latijn, en daaruit in het Anglo-Saksisch overgenomen. Bij Emmerik is ook een *Praest*. — *Hoh-mot* is Anglo-Saksisch *de hooge vergadering*, gelijk in het Engelsch nog *mote* en *moot* is, welk laatste wordt uitgesproken als *moet* in den naam van het dorp *Homoet*. In Brittanje was de *Wittena-gemot*, of de vergadering der Wijzen, de hooge Raad. — In deze buurt, bij Bemmel, ligt de *Kinkelenburg*, niets minder dan de *Koninklijke burg*. Wij vermoeden, dat deze plaats in verbindtenis stond met den *Koningsweg* op de Veluwe, die, meen ik, bij Dorenweerd begint, en over de heide naar de zijde van het Loo heen loopt. Eindigt hij welligt bij *Engelanderholt*, dan zal hij van eene veel vroegere dagteekening zijn, dan van den tijd van WILLEM III, gelijk sommigen meenen, en mogelijk de koninklijke baan naar dit *sacrum nemus* geweest zijn. — *Bemmel* kan, even als *Bommel*, genoemd zijn naar het *geboomte*, want een *boom* is zoowel *beam* als *beom*. — *Hulhuizen* is *berghuizen*.

Wij volgen den loop van den Rijn, en vinden over Wageningen *Lakemond.* Dit zoude ons, even als de benaming van *Lekskesveer* in de nabijheid, doen vermoeden, dat de naam *Lek*, *Lake*, oudtijds hier reeds begon, niet bij Wijk te Duurstede, gelijk nu en sedert verscheidene eeuwen het geval schijnt te wezen. In een stuk van 944 (bij HEDA, p. 83) heet de Lek *Lake;* in *Lakeveld* bij Vianen is deze vorm ook nog bewaard, en wij zijn zeer genegen, om er, even als aan het riviertje *de Laak* bij Nijkerk, de beteekenis van *grens* aan te geven. Nu is het opmerkelijk, dat wij ook hier, genoegzaam op gelijken afstand van elkander, drie sterkten vinden, *Lakemond*, *Sermond* en *Leksmond.* Aan de overzijde der rivier lagen de verschansingen op den Heimenberg, wier sporen nog zigtbaar zijn, een militair punt van belang voor den volkstam, die het in bezit had. — *Ser-mond* komt met *Sear-burg* in Engeland overeen, en *searo* heeft de beteekenis van *wapenen* en *wapening.* — *Engelrode* bij Sermond of Zoelmond is eene plaats, waar de Anglen bosschen *gerooid* en land ontgonnen hebben. — *Beusichem* is te vergelijken met *Bosanham* in het *Chron. Sax.* A°. 1046, van den mansnaam *Boso;* zie BOSDAM, bl. 18, en HEDA, p. 29. — *Culemburg* laat zich afleiden van *ciol* of *ciul*, een *kiel*, *schip.* Deze naam kan ouder zijn dan de stad, wier oorsprong tot de 12de eeuw gebragt wordt; en dat ten tijde der Noormannen aan deze Teisterbantsche oevers der Lek scheepvaart was, is bewijsbaar. In drie *ciulen* kwamen de eerste veroveraars naar Engeland over. — *Akoy* is het *eikeneiland.* — *Malsen* of *Malsna* komt van *mal*, eene vergaderplaats van het volk, waar ook geregtszaken werden behandeld. Zuiver Anglo-Saksisch is dat woord niet; *Malbergen* komen ook in de Salische Wet voor, en men vindt ze gedurig in Overijssel. — *Sandwijk* bij Tiel is hetzelfde als *Sandwich* in Engeland. — *Medel* of *Maedel*, *Mael*, is *maai-* of *weiland.* — *Soelen* schijnt afkomstig te zijn van *sul*, eene *ploeg*, dus *beploegd land*; even zoo *Zuilichem* of *Sulung-hem* in de Bommelerwaard. — *Hiern*, de oude naam van Waardenburg, is een *hoorn*,

d. i. *uithoek.* — Aan de Roer was in 837 (LACOMBLET No. 52) de *Podrebec*, in de tegenwoordige Bommelerwaard *Podarwick* of *Poederoijen*, en in Engeland de rivier *Pederida* (thans *Parret*), van denzelfden oorsprong. Het Engelsche *puddle*, *bemorsen*, *bemodderen*, schijnt de beste opheldering te geven, en dan hebben wij *modderbeek*, *modderwijk* en *modderrivier*, gelijk in de *Poddingsche* straat (of *Pottemer*-straat) bij IJzendoorn de *modderstraat*, wat zij thans nog is, terwijl het Huis te *Podding* of *Pottem* er ook den naam van hebben kan, naar de plaatselijke gesteldheid. — *Herpt* bij Heusden is zamengetrokken van *herpath*, *legerweg*. — *Hedikhuizen* komt van *hea*, *hoog*, en *dic*, *dijk*, lag dus aan eenen hoogen dijk (*). *Doveren* komt overeen met *Dovres* aan de Engelsche kust. — *Den Hil is de heuvel.* — Over de oude Maas ligt *Waalwijk*, d. i. *verblijfplaats der vreemdelingen*, *Walen*, gelijk de Anglo-Saksen in Engeland aldus ook de Britten noemden, schoon deze de eigenlijke inboorlingen des lands waren. Het werd gelijkluidend met *vijand.* Ten zuiden van de Maas, wier oude loop nog niet juist bepaald is, is de vorm der namen ook geheel verschillend van dien, welken wij in het oude Teisterbant en in de Betuwe vinden. Dat er in deze streken bloedig gevochten is, getuigt het bekende vers:

> Riphaeas habitant urbes, Tilum Neumagumque
> Extraneos regni fines, *ubi bella moventur*
> *Semper et hostili crudescit sanguine terra.*

De sporen zijn nog in een aantal namen voorhanden. GIBSON zegt, bij de verklaring der Anglo-Saksische namen van het *Chron. Sax.*, dat de lettergreep *her* (ons *heir*) een leger aanduidt, en *win*, dat er een gevecht geleverd, of eene overwinning behaald is. Het eerste kan men op *Herwen*, *Hernen*, *Herveld*, *Herwaarden* en *Herwijnen*, het

(*) In den *Tegenw. Staat van Holland* wordt werkelijk de ligging dezer plaats aan den *hoogen dijk* der oude Maas gemeld, die vervolgens den naam van *heidijk* voert; maar dit *hei* is de uitspraak van *hea* en *high*, *hoog.*

laatste op *Winsen*, *Delwijnen*, *Sennewijnen*, en nog eens op *Herwijnen* toepassen, schoon het laatste ook van den mansnaam *Herewin* (BONDAM, No. 14 en 15) kan afgeleid worden, gelijk een aantal plaatsen de namen van personen uitdrukken. De bestanddeelen *her* en *win* vindt men op de Veluwe niet. Het verdient opmerking, dat bij Herwijnen een *Engelenburg* ligt, en over hetzelve *Brakel*, van *brac*, *vijand*, als of daar eenen geruimen tijd eene vijandelijke (Frankische) verschansing dreigend tegen over eene Anglische geweest is. De naam *Brakel* komt ook elders in deze streken voor. *Wichen* nabij de Maas herinnert ons ook *wich*, *oorlog*, en het zou ons niet verwonderen, dat *Balgoijen* aan deze grens het eiland der *Belgen* was.

Kleefsland is welligt nog rijker in Anglo-Saksische namen. Aan den linker Rijnoever trekt onze opmerkzaamheid *de Duffel*, van *dufian*, *onderdompelen*, *immergere*, en deze landstreek moet ook telkens onder water gestaan hebben. VAN SPAEN heeft, in zijne *Inleiding tot de Historie van Gelderland* (d. I. bl. 10 volg.), de sporen van den vroegeren loop des Rijns aangetoond; doch deze sporen zijn ook nog in *namen* voorhanden. *Werth*, *weroth* (ons *weerd*, *weerden*) beteekent *oever*, en gelijk vele plaatsen aan den Rijn dezen naam, met of zonder bijvoegsel, hebben, zoo zijn er ook, die er thans ver van af liggen, en waar men dus den vroegeren loop der rivier stellen kan. VAN SPAEN meldt, bl. 16, dat het land om Kranenburg zeer duidelijk het bed eener rivier vertoont; daar ligt op oude kaarten *Cruivoort*, dus was het een *voorde* of overtogt over het water, terwijl de eerste lettergreep aan *Cruland* in Engeland (*Chron. Sax*. a°. 963) doet denken. Het *Luitermeer* in de Duffel is het *helder*, *zuiver meer*. Voorts is *Bresserberg* bij Kleef *metaalberg*, *Qualberg moordberg*, en komt *Hanselaer* van *hannesse*, *hoogte*.— *Griet* en *Griethuizen* is van *gryth*, *vrede*, gelijk *Winnenthal* bij Zanten ons aan eenen *veldslag* doet denken. *Sonsbeek* is de *zandbeek*, en *Orsooi* het *oevereiland*. Bij Meurs ligt *Asberg*, dat voor het oude *Asciburgum* van Claudius Civilis wordt gehouden. Dat heeft LAPPENBERG, die anders

aan eene verbindtenis tusschen de Anglen en de Rijnstreken niet denkt, eene schemering van licht gegeven, terwijl hij in zijne *Geschichte von England*, S. 73, schrijft, »dat de namen der eerste Ascingen in het oog vallend het Nederrijnsche Asciburgum (Essenburg) herinneren." — *Meurs* zelf is een naam, die wel iets gemeens heeft met het door de Anglen in Brittanje gestichte Rijk van *Myrce* of *Mercië*. In de nabijheid zijn meer andere Anglo-Saksische namen, b. v. *Tirgrathfeld*. *Tir*, voor bijvoegelijke naamwoorden geplaatst, leest men in de Anglo-Saksische spraakkunde, versterkt de beteekenis en duidt zoo veel als den Superlativus aan; het beteekent dus: *zeer groot veld*. — Indien de uitgang *ingen*, gelijk GIBSON meldt, *weiden* beteekent, dan kunnen wij dat op vele plaatsen aan den Rijn toepassen, b. v. *Ordingen*, *oeverweiden*, maar die uitgang is zeer algemeen. — Bij Crefeld en Gladbeek komen niet alleen *Sassenhoven* voor, maar, even als bij ons, namen, regtstreeks van de *Anglen* afgeleid, als *Engelholt*, *Engelbeek*, *Engelsmühle*. *Gladbeek* is van *glaed*, *aangenaam*, *bekoorlijk*, en de *Schirmanshof* in de nabijheid duidelijk het verblijf van den Anglo-Saksischen *Scirman*, den bestuurder van het distrikt of de *scir* (later in het Engelsch *shire*) — van den Satraap der Oud-Saksen, zoude BEDA welligt hebben geschreven.

Het is verrassend, in deze streek, met onmiskenbaar Anglo-Saksische namen en zulke, die op *Anglen* duiden, even als bij ons, een *Engelholt* te vinden. Wij hebben er geene plaatselijke kennis van, gelijk van het onze op de Veluwe — wie ze ons geven kan, zal er ons eene dienst mede doen — maar in deze streek *was ook eene bijzondere wet geldende*, de *Lex Ripuariorum*, op welke wij later nog eens hopen terug te komen. Voor het tegenwoordige zij herinnerd, dat de Ripuariërs in de vroegste Frankische tijden onder eenen afzonderlijken Koning, Sigebert, stonden, die omtrent het jaar 512, met zijnen zoon, door den hoog geroemden eersten Christen Koning der Franken, Clovis, vermoord werd, zoo dat het geld en het land van de omgebragte vorsten aan dezen kwam. Ook meenden wij een

geschiedkundig bewijs te hebben gevonden, dat Sigebert Koning der *Saksen* genoemd wordt (*). Maar, terwijl wij dit bewijs moesten laten glippen, vonden wij bij GAUPP, *das alte Gesetz der Thüringer*, Bresl. 1834 § 24, iets anders van veel belang, te weten *de naauwe, innerlijke verwantschap der Lex Angliorum met de Lex Ripuariorum* in bijzonderheden aangewezen, zoo dat het ééne regt het zusterregt van het andere heeten kan. Was *Engelholt* ginds dan ook een *sacrum nemus*, waar de wet der *Ripuariërs* (†) gold, gelijk bij ons op *Engelanderholt* de zoo zeer met haar overeenkomende wet der *Anglen* en *Werinen*, die gezamenlijk van denzelfden stam waren? Van hier dan ook het onmiskenbaar verschijnsel, dat de eigennamen der oudste giftbrieven, in de streek der *Ripuariërs* aan beide oevers van den Rijn, bij LEIBNITZ en LACOMBLET uit het *Chartularium Werthinense* ontleend, dezelfde zijn, als bij ons aan de oevers van den IJssel, in de Betuwe enz., dus ook overeenkomen met die, welke in de geschiedenis der Anglen in Brittanje gemeld worden, gelijk in ons vo-

(*) Te weten, de Benedictijner-monnik ANNONIUS meldt, l. I. c. 18, dat de Heilige Furseus, ten tijde van Clovis, uit Ierland naar Gallië gaande, *prius a rege SAXONUM, Sigeberto, honorifice susceptus, coenobium in eadem construxerat provincia Saxoniae.* ANNONIUS vervolgt, dat bij niets van dezen Sigebert had kunnen te weten komen; alleenlijk meldde GREGORIUS TURON., dat een Koning Sigebert met zijn' zoon verraderlijk door de Franken was omgebragt, en hunne schatten en hun rijk door hen in bezit genomen waren. Doch het handschrift, waarin dit stond, was zoo bedorven, dat men niet ontdekken konde, van welk rijk deze Sigebert Koning was. — Het is klaarblijkelijk, dat hij Koning der *Ripuariërs* was.. Maar dit geheele bewijs, uit ANNONIUS ontleend, vervalt door de vergelijking met een berigt van BEDA, l. III. c. 21, die meldt, dat de H. Furseus een klooster in het rijk van Sigebert, Koning van *Oost-Anglen* op het Britsche eiland, gesticht heeft, eer hij naar Gallië ging.

(†) Ik zie bij MÜLLER, S. 25, dat het woord *Ripuarius* zelf nog eenen duisteren oorsprong heeft, en even zoo goed Anglo-Saksisch als Romeinsch zijn kan.

rig opstel aangemerkt is, en op welk bewijs wij nog zeer drukken. Er is in dit alles eene éénheid, die regtstreeks naar ons resultaat wijst. Ook daar was dezelfde volkstam.

Naar den regter oever van den Rijn aan onze grenzen teruggaande, treffen wij het oude *Leomerike* aan, letterlijk *lichtrijk*, van *leoma*, *licht*, en *rice*, *rijk*, misschien beter van *laemen*, het adjectief van *leem*, naar den aard van den grond dus genoemd. — Het dorp *Hueth* bij Rees is *hyth*, *hythe*, haven; *Aspel* is van *aspylian*, *afspoelen.* Beide plaatsen liggen wel niet meer aan den oever der rivier, maar het is zeker, dat zij haren loop eens achter Rees heen genomen heeft (*), waar zij telkens hare oude bedding weder tracht in te nemen. Men zie VAN SPAEN, *Inl.*, deel III. bl. 6. — Het *Demmerwald* bij Wezel, met *Malberg* daarbij, herinnert *Dommerholt* bij Gorsel aan den IJssel; *demere* en *domere* beduidt *gerigt*, dus *gerigtsbosch.* Het verdient nog opmerking, dat aan dezen regteroever van den Rijn eene reeks van namen, die uit *lake* en *laak* zamengesteld zijn, als in eene lijn voorkomen, b. v. *Lackhuizen* achter Rees, *Laachhuizen* achter Wezel, *Dinslaken*, *Laachman* en *Lackum* zuidelijker. Hier denken wij aan de grensopgaaf van den *Poeta Saxo* ten aanzien der Westphalingers (bij LEIBNITZ, I. p. 121.)

— — quorum non longe terminus amne
A Rheno distat

en houden het er vooreerst voor, dat zich hier het *Saksische volk* aan deszelfs voorhoede, de *Anglo-Saksen* of *Neder-Saksen*, aansloot, welke zich aan de beide zijden van den Rijn tot naar Dusseldorp heen uitstrekte. Hier was ook eene sterkte, *Angermund* aan de Anger (niet aan den uitloop of mond; daar ligt *Angerort*), en hier omtrent moet zich ook nog het dialekt der inwoners afscheiden. Eindelijk nog de aanmerking, dat, daar *rikkinge* en *rik*

(*) *Equi* PER RIPAM FLUMINIS JUXTA ASPOLAM *reducuntur.* — *Episcopus Aspolam ab una parte obsedit*, *nam ex altera* PALUDE ET STAGNO INTERJECTO *inaccessibilis erat.* Zoo was de plaatselijke gesteldheid omtrent het jaar 1000, volgens ALPERTUS, *de diversitate temporum*, bij ECCARD, I. p. 106,

eene heining van latten of palen beteekende, en *emb* Anglo-Saksisch ons *rondom*, *om* is, het oude *Emb-rick* (nu *Emmerik*), ook dat, hetwelk hooger aan den Rijn bij Meurs ligt, oorspronkelijk zulk eene met palen *omrikte* plaats kan geweest zijn.

Ik beken, dat de zucht om te etymologiseren menigeen wonderlijke dingen heeft doen schrijven, en dat de etymologie niet dan met voorzigtigheid moet gebruikt worden. Maar wanneer, gelijk hier, plaatselijke namen gedurig en geheel in overeenstemming met de voorhandene omstandigheden kunnen verklaard worden, mag men het resultaat wel hooger, dan als eene gissing, aanzien. Wij hebben ons intusschen gematigd en de lange lijst van ophelderingen bekort, om nu opmerkzaam te maken op het geschiedkundige bewijs, dat deze Rijnstreek (met Friesland) *het terrein der eerste geloofsverkondigers* geweest is, die na het jaar 690 uit Engeland tot de *Oud-Saksen* kwamen, van welke zij afstamden. Onder dezelve behoorden de twee Ewalden. Zij werden martelaars voor hun geloof en men bragt hen te *Laer* ter dood, terwijl de lijken in de *Jmschara* geworpen werden, van waar zij in den *Rijn* dreven. Het is vreemd, dat men dit *Laer* zoo ver van den Rijn gezocht heeft: nu eens hoog in het graafschap Mark, dan eens bij Koevorden of bij Lochem. *Laren* bij Lochem had zelfs eene kapel tot eere der twee Ewalden (*). In de overtuiging, dat die plaats nabij den Rijn liggen moest, hebben wij vroeger de gissing gewaagd, dat *Laer bij Renen* bedoeld en de *Jmschara* de *Eem* zijn zoude; doch nu weten wij, dat er een gehucht van dien naam bij *Roerort* is, aan *den uitloop van de Emscher in den Rijn*. Daar passen de aangeduide omstandigheden volkomen. De medgezel, die in het verhaal voorkomt, Tilman, is Anglo-Saksisch, en beduidt *Goedman* (†). — Van Suitbertus is eene levensbe-

(*) Men zie BEDA, l. V. c. 10; SCHATEN, *Hist. Westphaliæ*, p. 352; H. v. H. en H. v. R., *Kerkel. Hist. en Oudh.*, I. bl. 37; V. bl. 423; VI. bl. 724, waar over Laer bij Koevorden en Laer bij Lochem gehandeld wordt.

(†) De linker oever van den Rijn schijnt reeds met het Chris-

schrijving, gelijk het heet, door MARCELLINUS opgesteld (LEIBNITZ, t. II. p. 222 volg.) Daarin komt hij voor als de Apostel van de *Betuwe* en *Teisterbant*, en de stichter van een aantal nieuwe kerken, die er opgenoemd worden. Het kan op waarheid steunen, maar het stuk zelf is onecht, in veel later tijd opgesteld, vol fabelen en verdichtselen, zoo dat men het niet als getuige gebruiken kan. Een getuige van meer gezag is BEDA, van wien wij vernemen, dat Suitbertus de *Boructuariërs* (*) bekeerd heeft, waarna hij de stichter van een klooster op een eiland van den Rijn geworden is, dat *aan den oever* heette. Het is *Weerd*, later *Keisersweerd*, tusschen Duisborg en Dusseldorp (§). — Werenfried moet aan de scheiding van den Rijn en IJssel en in de Betuwe gewerkt hebben, en te *Elst* begraven zijn. Het oudste spoor van het Christendom in de Betuwe is de kapel te *Wolferen*, die, zoo het charter bij BONDAM No. 1 tot het jaar 670 of daaromtrent moet gebragt worden, reeds vóór de komst van Werenfried bestond. Men vergelijke echter VAN SPAEN, *Inl.*, deel III. bl. 370, waar beweerd wordt, dat het niet vroeger dan het jaar 721 kan gegeven zijn, in welk geval deze kapel eene stichting van genoemden prediker zijn kan. Wij zullen ons, in het eerste geval, moeten voorstellen, dat de Frankische Vorsten, naar gelang zij hun gebied als van rivier tot rivier uitbreidden, ook het Christendom trachtten in te voeren. De pogingen, van den kant van Frankenland aangewend, waren niet zeer gelukkig,

tendom bekend te zijn geweest en onder het Bisdom van Keulen gestaan te hebben.

(*) Deze afstammelingen der oude *Bructeren* waren, naar ons gevoelen, aan de *Lippe* en de *Roer* tusschen *Oud-Saksen* en het *Saksische volk* als ingeklemd. *Das Land und Volk der Bructerer*, van L. VON LEDEBUR; *Berl.* 1827, bevat wel veel belangrijks, maar de Schrijver heeft zich, naar het oordeel van velen, op een verkeerd standpunt geplaatst bij het overzien en mededeelen der Germaansche volksbetrekkingen.

(§) *Qui* (Pipinus) *dedit ei locum mansionis, in insula quadam Rheni, quae lingua Anglorum vocatur* IN LITTORE. BEDA, l. V. c. 11.

tot dat de verovering van het naderbij gelegene Friesland (*Frisia citerior*), gevolgd door de stichting van het Utrechtsche bisdom en de zending van *stamgenooten* uit Brittanje, dezelve eerst met voorspoed bekroonde. Wij gelooven niet, dat er een bewijs kan gegeven worden omtrent de invoering van het Christendom bij het eigenlijke *Saksische volk* vóór het begin der regering van Karel den Groote, dus vóór 770. Omstreeks 775 predikten de Engelsche zendelingen Marcellinus en Lebuinus nog *op de Veluwe* aan den IJssel, waar de eerste gezegd wordt reeds vroeger werkzaam geweest te zijn; de laatste waagde het, over *Deventer*, dat ook tot het Utrechtsche distrikt behoorde, naâr de volks-vergadering der *Saksen* te *Markelo* door te dringen, gerugsteund door den naam van den grooten Koning, die hen tuchtigen zoude, zoo zij het Christendom niet aannamen (*). Ludgerus, een Fries van geboorte, maar in Engeland voor zijne bediening gevormd, werkte nog in de laatste jaren der 8ste en de eerste der 9de eeuw aan de boorden van den *IJssel*, alsmede van de *Roer*, verzamelde giften voor de kerk te *Wichmond* bij Zutphen, wilde er een klooster bouwen, doch gaf dat voornemen op, en deed het te *Werden* aan de Roer, vroeger in het land der *Boructuariërs* gelegen, nu tot het Frankische *Ripuarië* behoorende (†). Na 803 werd hij eerst Bisschop der eigenlijke *Saksen*, namelijk van *Munster*, toen Karel zijn plan, het plan zijns levens, voltooid zag. Wij vertrouwen, dat de prijsverhandeling van den Hoogleeraar ROYAARDS, *over de invoering van het Christendom in ons Vaderland*, belangrijke ophelderingen over eene zaak geven zal, die in vele opzigten nog duister is.

Het is het gevoelen van SCHAUMANN, in de boven aangehaalde, voortreffelijke *Geschichte des Nieder-sächsischen Volks*, bl. 14, dat een groot gedeelte der gebeurtenissen,

(*) *Overijss. Almanak*, 1836 bl. 1 enz.

(†) BONDAM, No. 7, 8, 9, 10, 12, 13, van de jaren 795—801. In 805 heet hij Bisschop, No. 14. Vergelijk zijn leven door ALFRIDUS bij LEIBNITZ en PERTZ.

die aan den eenen, in Duitschland gevestigden stam der Saksen toegeschreven worden, tot den anderen stam behoort, dien hij de *zeevarende Saksen* noemt. De ondernemingen tegen Engeland maakt hij tot de laatsten betrekkelijk. De geschiedenis van beide stammen, meent hij, moet streng gescheiden worden, even zoo streng, als politiek, bezigheden, en verdere volksverbindtenissen onder elkander de stammen zelve voor het vervolg scheidden. De geschiedenis der Saksen buiten Duitschland sedert de 3de en 4de tot het einde der 8ste eeuw is welligt nog een der gevoeligste gebreken in de oude Europesche staatsgeschiedenis. En bladz. 17 en 18 schrijft hij, dat de kwade gewoonte, om bijna elken aan het Romeinsche Rijk grenzenden stam met den algemeenen naam van *Saksen* aan te duiden, de reden is, dat een volkomen helder inzigt in de gebeurtenissen dier tijden voor ons onmogelijk is. — Wij zullen in tijdrekenkundige orde eenige getuigenissen van oude Schrijvers omtrent *Saksen aan den Neder-rijn* opzamelen, in de vooronderstelling, dat wij door dezelve ook onze *Anglen* of *Anglo-Saksen* verstaan moeten, die, in verbond met de zeevarende Saksen, Brittanje veroverd hebben.

259. Hebben wij tot hiertoe slechts éene historische getuigenis omtrent het verblijf van *Anglen* aan *den Rijn* bijgebragt, namelijk die van ADAM VAN BREMEN: wij hebben eene tweede in de, om hare zeldzaamheid weinig bekende, *Chronica der hilligen Stat van Coellen*, 1499 (*). Bij de regering van keizer Valerianus en Gallienus, bl. 69, wordt geschreven (wij zullen de plaats letterlijk mededeelen): *Zo dissen tzyden was groiss unfridde in der werlt van Duytschen, Ungaren,* ENGELLENDER *ind allen anderen landen, ind dae entstonde eyn groiss geselschaff van allerhande volck, die verheirden ind verbranden die stede in Duytschen ind in Welschen landen, ind deden dem Rych groissen schaden. Sy gewonnen die stat*

(*) Deze kronijk bevestigt ook het gevoelen van de uitvinding der boekdrukkunst in Holland en zal ons beneden nog eene belangrijke opheldering geven.

Ravenna und zerbrachen die und vijl ander cleynre stetghyn. — Ind zobrachen by nae alle stede by den Ryne ind an der Donauwen. Ind voiren so wail lx iair umb und umb in der werlt und beroiffden die lande up gynsyt und dissyde. lude mit den steden des Meres beyde in Heydenschaff ind in Christenheit ind nanten sich die groisse geselschaff ayn lant. — Nae disser herzucht bleyff dat volck van der geselschaff an allen enden und machten konyngen ind fursten under sich. Anglen komen hier dus als leden van het volken-verbond voor, dat zich ten tijde van Valerianus het eerst bekend maakte. Men vergelijke WAGENAAR, deel I. bl. 201 volg. De bijzondere stamnaam werd later door den algemeenen naam van *Saksen* verdrongen, ten minste bij vreemdelingen, maar hij bleef nog door een aantal plaatsen, waar zij zich gevestigd hadden, in aandenken.

284. Franken en *Saksen* zijn zeeschuimers op de kusten van België en Armorika, tegen welke Carausius gezonden wordt. EUTROPIUS, l. IX. c. 21; zie WAGENAAR, I. bl. 222, en, over den *Saksischen oever*, bl. 276. Het is bewijsbaar, dat zelfs aan de kusten van Noord-Frankrijk *Saksen* woonden, met welke de Franken, toen hun Rijk zich gevestigd had, in menigvuldige betrekkingen kwamen.

341—356. Franken, Alemannen en *Saksen* nemen, onder Constantius, veertig steden aan *den Rijn*, en verwoesten dezelve. Hierop volgde de bekende veldtogt van Juliaan, ook aan *den Neder-Rijn*. ZOSIMUS, l. III. c. 1; WAGENAAR, I. bl. 234.

359. De *Saksen* noodzaken de Quaden, een gedeelte van het Romeinsche gebied, en bijzonder het *Batavische eiland*, in te nemen. ZOSIMUS, l. III. c. 6. Deze Schrijver noemt de *Quaden* een gedeelte der *Saksen*.

366—374. Ten tijde van Valentinianus worden de Gallische streken door de naburige Franken en *Saksen* ter zee en te land aangevallen en verwoest. Theodosius bedwingt hen, en Valentinianus zet den krijg *aan den Rijn* voort. AMM. MARCELLINUS, l. XXVII. Aan de grenzen der Franken worden de *Saksen* verwonnen, een volk, dat zich

aan de kust der zee en in ontoegankelijke moerassen ophoudt. OROSIUS, l. VII. c. 32; WAGENAAR, I. bl. 263.

374. De *Saksen* worden in het gebied der Franken bij *Deuso* (waarschijnlijk *Duisburg*) geslagen. HIERONYMUS *in Chronico.*

400. Stilicho, Rijksvoogd onder Honorius, bevredigt de Germaansche volken, die tot aan *den uitloop van den Rijn* wonen, onder deze ook *Saksen.* Men vergelijke de plaatsen van CLAUDIANUS, door WAGENAAR, I. bl. 268, aangehaald.

In de eerste helft der vijfde eeuw neemt de magt der Franken toe. Zij breiden zich in België en in het noorden van Frankrijk uit. Hunne verlatene woonplaatsen, meenen wij, zijn gedeeltelijk door *Saksen* ingenomen, en gedeeltelijk hebben *Saksen* in bondgenootschap met hen geleefd.

449 beginnen de expeditiën der *Saksen* enz. in Brittanje.

463. Childerik, Koning der Franken, overmeestert de *eilanden der Saksen.* GREGORIUS TURON., II. c. 19. Men kan hier moeijelijk aan andere eilanden denken, dan aan onze *Zeeuwsche* of *Geldersche* tusschen de rivieren (de *ees* of *oyens*), toen nog menigvuldiger dan thans. De vermindering der strijdbare bevolking zal deze verovering nog gemakkelijker gemaakt hebben. Het was een gedeelte van het stamland der Franken, waar eens *Saliërs*, *Chamaven* en *Doringers* gewoond hadden (*). Franken en onze Saksen, te voren bondgenooten tegen de Romeinen, zijn van nu af vijanden.

491. Klovis, Koning der Franken, verovert Thoringia. GREGORIUS TURON., l. II. c. 27. Aan Thuringen in Duitschland is hier niet te denken, daar *Ripuarië*, de landstreek beneden Keulen aan den linker Rijn-oever, nog onder eenen

(*) Het *Chron. Moissacense*, bij PERTZ, I. p. 283, zegt van de Franken: »venerunt *ex extremis partibus* Rheni fluminis." — De *Chronica der freijen Reichsstadt Speier* (Frankf. 1698) S. 45 meldt: *Die Francken, ein Teutsch volck, haben sich anfänglich in Holland zu wohnen niedergelassen.* Wij meenen, dat dit ten minste van een *gedeelte* der Franken waarheid bevat.

afzonderlijken Koning stond, van wiens gebied Klovis zich, eenige jaren later, door eenen lafhartigen moord meester maakte. (Zie boven bl. 122.)

496. Alemannen, *Friezen* en *Saksen* verbinden zich tegen Klovis, die de eersten bij Zulpich slaat, en daarop het Christendom aanneemt. WAGENAAR, I. bl. 307.

540, of daaromtrent, wordt *de Rijn* de grens genoemd tusschen de Franken en *Warners* en andere volken in de nabuurschap. PROCOPIUS, *de bello Gothico*, l. IV. c. 20, bij de geschiedenis van den oorlog tusschen de *Warners* en de naar Brittanje overgetrokkene *Anglen* aan den uitloop van *den Rijn*, in ons vroeger opstel aangevoerd.

554. Oorlog van Chlotarius, Koning der Franken, tegen de *Saksen*. GREGORIUS TURON., l. IV. c. 10, meldt, dat de Koning geheel *Thoringia* doortrok en het verwoestte, omdat het den Saksen bijstand verleend had. Uit de uitdrukking *rebellantibus Saxonibus* schijnt men te moeten afleiden, dat zij zich vroeger reeds onderworpen hadden. Zij moesten eene jaarlijksche schatting van vijfhonderd koeijen opbrengen, hetgeen een volk aanduidt, waaronder veeteelt de hoofdzaak is. Het is waar, sommige Schrijvers spreken van eenen veldslag aan *de Wezer*: doch dit is misschien eene verwarring met dien onder Chlotarius II.

555. De *Saksen* weigeren de opgelegde schatting te voldoen en vallen in het land der Franken, hetwelk zij tot *Nuis* toe verwoesten. GREGORIUS TURON., II. c. 14.

595. De *Warners* worden door Childebert uitgeroeid, bijna tot den laatsten man toe. AIMONII *gesta Regum Francorum*, (l. III. cap. 83). Een bewijs, dat ook Frankische Schrijvers de *Warners* kennen en het verhaal van PROCOPIUS niet geheel uit de lucht zal gegrepen zijn, gelijk BILDERDIJK meende. WAGENAAR, deel I. bl. 327.

622. De *Saksen* staan onder Chlotarius II. tegen de Franken op en verbinden zich met de *Friezen*. De Franken dringen tot de *Wezer* door, schoon reeds TESCHENMACHER, *Ann. Cliviæ* etc. p. 78 (edit. 1638), hieraan twijfelt en meent, dat men *Westrachi* (in Friesland) lezen moet. Men zie intusschen WAGENAAR, deel I. bl. 331, over dezen, met vele

fabelachtige bijzonderheden gemengden, veldtogt. Van nu af kan men de overmagt der Franken over onze Saksen gevestigd rekenen, schoon zij nog steeds genegen zullen geweest zijn, zich aan de heerschappij der Franken te onttrekken, en in de volgende oorlogen met de Friezen te heulen, die nu aan de beurt lagen, om te worden ondergebragt. Dit kan men afleiden uit het gedrag van Graaf Everhard te *Elst* in de Betuwe; zie BONDAM, bl. 2.

631. Dagobert ontslaat de *Saksen* van de schatting der vijfhonderd koeijen, hun jaarlijks opgelegd. Deze dienden voor de koninklijke tafel, gelijk ANNONIUS meldt. Zij hadden deze ontheffing verzocht, met belofte, dat zij de naburige grenzen der Franken beschermen zouden tegen de vijandelijke invallen der *Slaven*. Dit verbond werd plegtig bezworen, maar had geen gevolg, want reeds het volgende jaar werd *Toringia* weder door de strooperijen der *Slaven* geplaagd, (l. IV. c. 26.) — Als wij nu dit berigt in verband brengen met de overleveringen omtrent het aanwezen van deze natiën in Holland, zoodat Utrecht zelfs *Wiltenburg* en Vlaardingen *Slavenburg* heette (*), dan is er vermoeden, dat de *Saksen* ook niet ver zullen te zoeken zijn. Ook kan men er uit afleiden, dat *Toringia* zeer nabij moet gelegen hebben. Intusschen hebben wij, bij het onderzoek naar deze omstandigheden, ondervonden, dat de berigten uit deze tijden hoogst verward en moeijelijk tot een geheel te brengen zijn, maar ook de naauwkeurigheid van WAGENAAR bewonderd, die van de bronnen, welke hem ten dienste stonden, gebruik gemaakt heeft op eene wijze, dat weinigen hem daarin zouden gelijken, veel minder overtreffen. Waar ge-

(*) De bovengemelde ANNONIUS, verhalende (l. IV. cap. 81), dat Karel de Groote de *Slaven* over de Elve ten onder bragt, zegt, dat zij in hunne eigene taal *Welatabi*, in het Frankisch *Wiltzi*, genoemd werden: het was dus *één* volk, dat Vlaardingen en Utrecht een' tijd lang moet in bezit gehad hebben. Van dezen Monnik ANNONIUS, die de geschiedenis der Franken uit oude stukken tot den tijd van Philippus Augustus zamengebragt heeft, ken ik geene andere uitgaaf, dan die, welke ik gebruikt heb, t. w. van 1514 te Parijs, van de beroemde pers van ASCENSIUS.

schiedkundige berigten zwijgen, moeten wij met UBBO EMMIUS zeggen: *linguarum affinitas gentium cognationis semper fuit argumentum.*

GAUPP (*Das alte Gesetz der Thuringer*, S. 87) vindt in de namen *Engelingowe* en *Weringowe* aan de Unstrut en Werra, en in andere plaatselijke namen, die op Anglen en Werinen duiden, het bewijs, dat deze volkstammen zich aldaar, in het oude *Thuringen*, hebben opgehouden. Daartegen stellen wij nu dergelijke namen aan den IJssel en den Beneden-Rijn over, die van de *Anglen* zijn afgeleid, terwijl er insgelijks zijn, die op de *Werinen* of *Warners* wijzen, als *Warnsfeld*, *Warnsborn* enz. (*) Doch het een is met het ander uitnemend te vereenigen. Als verhuizende en voorttrekkende volkstammen gaven zij, waar zij kwamen, aan vele plaatsen hunnen naam, of de door hen overheerde inwoners dier streken noemden dezelve naar hen. Gelijk zij vroeger zuidwaarts van de Elve gevestigd waren (dáár komen de Anglen bij PTOLOMAEUS voor), zoo zakten zij later herwaarts af, en, naar Brittanje overgestoken zijnde, kregen ook dáár onderscheidene plaatsen den naam der veroveraars, b. v. *Anglesey*, het eiland der Anglen, *Englefield*, het veld der Anglen, enz. Daardoor wordt het natuurlijk, dat wij somtijds op verre afstanden dezelfde namen vinden, b. v. *Angelrode* in het Schwartsburgsche en *Engelrode* bij Zoelmond. Daarom kan men ook zeer goed een tweederlei *Turingen* of *Toringia* aannemen, het eene de vroegere, het andere de latere zetel van denzelfden volk-

(*) *Warmond* zouden wij er niet toe brengen, gelijk door sommigen gedaan wordt. De beteekenis der lettergreep *war* is zeer onzeker, om de menigvuldige beteekenissen, die het woord heeft; de lettergreep *mond* zal hier wel weder eene *sterkte* aanduiden. Zou de eerste ook het nog gebruikelijke Engelsche *war*, oorlog, zijn? Dan is het hetzelfde als *Wichmond* en *Sermond*, dat wij vroeger hebben aangetroffen. Gelijk wij verschillende woorden gebruiken, om het denkbeeld van *oorlog* uit te drukken, zoo ook de oude Germanen.

stam. Hebben wij te voren een lijstje gegeven van plaatselijke namen uit onze streken, die overeenkomen met zulke, welke zich in Brittanje bevinden, ten bewijze, dat zij van hier derwaarts zijn overgebragt: het zou niet moeijelijk vallen, eene dergelijke opgave mede te deelen van de zoodanige, die ook hooger in Duitschland te vinden zijn, als bewijs, dat zij van daar tot ons gekomen zijn. Wij moeten echter, tot ons leedwezen, bekennen, dat, terwijl de kadastrale kaarten en lijsten van buitenlandsche streken, niet alleen dorpen, maar de geringste gehuchten, zelfs hoeven, ik zou haast zeggen, alles wat maar eenen naam heeft, vermelden, die hulpmiddelen in ons land nog onverkrijgbaar zijn. En toch schuilt menigmaal in die weinig bekende en onbeduidend schijnende namen eene opheldering van belang. Ook twijfelen wij niet, of oude en speciale Engelsche kaarten zouden nog meer met elkander overeenkomende namen van plaatsen doen opmerken, dan wij in staat waren mede te deelen.

Wij eindigen voor het tegenwoordige met de mededeeling der plaats van BEDA, uit welke men afgeleid heeft, dat de Anglen van de *Sleeswijksche* kust naar Brittanje gekomen zijn. *Er kwamen van de drie dapperste volken van Germanië, d. i. Saksen, Anglen, Juten. Anglia wordt gezegd tusschen de provinciën der Juten en Saksen te zijn* (*). Deze plaats is door lateren, in en buiten Engeland, duizendmaal nageschreven. Aan *Jutland* in Denemarken denkende, en de Saksen aan de Beneden-Elve

(*) De plaats luidt aldus (l. I. cap. 16): *Advenerant autem de tribus Germaniae populis, id est Saxonibus, Anglis, Jutis. — Porro de Anglis, hoc est, de illa patria quae Angulus dicitur et ab eo tempore usque hodie manere desertus inter provincias Iutorum et Saxonum perhibetur, orientales Angli* etc. *sunt orti.* Sommige handschriften hebben *Viti*, doch de beste lezing schijnt *Juti* te zijn. — Ook volgens GULIELMUS MALMESBURIENSIS worden Anglen en Saksen uit *Duitschland* geroepen; maar ETHELWERD maakt tot hoofdplaats van Oud-Anglië *Sleeswijk*, bij de Denen *Haithaby* genoemd.

en Wezer plaatsende, moest men de Anglen in het Sleeswijksche zoeken. Intusschen spreekt BEDA niet van eene naast elkander gelegene woonplaats *aan de zee:* het waren drie volken van Germanië, over de zee gekomen (*de transmarinis partibus*). Men kan nu bij de Lexicographi zien, dat *Juten* en *Guthen* of *Gothen* eigenlijk dezelfde zijn, daar deze verwisseling van letters zeer gewoon is (*). Kon er nu een bewijs worden geleverd, dat *Juten* of *Gothen* zich hooger aan den Rijn hebben opgehouden, dan kunnen de Anglen allezins gezegd worden tusschen de (zeevarende of kustbewonende) *Saksen* en de *Juten* te zijn gevestigd geweest. En, inderdaad, er is ons iets voorgekomen, dat op dezen weg brengt. Er is aan den Rijn boven Wezel een *Guterswijk* of *Göterswijk* (*wijk der Juten* of *Gothen*), bij Elberfeld een *Juterburg*, en bij LACOMBLET, *Urkundenbuch* No. 502, komt in 1186 bij Schwelm een *Gottenchof* (*Gothenhoeve*) voor. Dit zouden wij nu niet melden, of er waarde aan hechten, indien de boven aangehaalde *Chronica der hilligen Stat van Coellen*, bl. 87, bij het verhaal der nederlaag van Attila niet stellig dit berigt gaf: *Do konynck Attila gestarff do kriegten syn sone ind vill ander heren under syne volck umb dat konynckryk also verdarfften sy sich selver ind deylten sich van eynander in manche lant ind nam eyn yglich eyn lant jnne dat ym werden mochte. Eyn deyll der Hunen bleyff zo Ungeren ind machten eynen konynck under yn.* EYN DEYLL VOIR IN BRITANIEN, DAT NU ENGELANT IS. *Eyn deyll voir in Hispanien. Eyn deyl in Italien ind yeder deyll des volcks machten eyn konynck under yn. Alsus is mannich konynckryk van desen* GOTHEN *ind Ungeren upgestanden.* En nog eens, bl. 95, dat, in den tijd van Gregorius den Groote, *die Engelschen ind Sassen tzo den Christengelove bekeirt zijn*,

(*) Nog wordt menigmaal de *g* als *i* uitgesproken, en klinkt *Gott* als *Jott*, *gut* als *jut*. — Voor de verwisseling van *u* met *o* getuigt de vermelding van de komst der *Joten* (*Jotum*) in het stuk der Anglo-Saksische kronijk, hetwelk LEIBNITZ voor het eerste deel der *Scriptores rerum Brunsvicensium* geplaatst heeft.

die vur van den GOTHEN *vyss Britanien verdreven waren* (!). Het is bekend, dat de *Oost-Gothen* zich onder de vanen van Attila geschaard hadden, met welke deze veroveraar *over den Rijn* in Gallië trok, en in 451 den grooten veldslag bij Châlons verloor. Zij drongen, gaande en komende, tot nabij onze Rijnsche Saksen door; *Keulen*, *Trier* en *Tongeren* hadden nog lang de geheugenis van hun bezoek. Het is dus zeer wel mogelijk, dat *Oost-Gothen*, van de scharen van Attila afgezonderd, den stroom der landverhuizende *Saksen* en *Anglen* volgden, hetgeen de *Keulsche Kronijk*, bl. 95, verkeerdelijk zoo voorstelt, als of zij Anglen en Saksen uit Brittanje verdreven hadden. Maar dit wordt uitdrukkelijk gemeld: *Gothen staken ten tijde van Attila van de Rijnstreken derwaarts over*, en dit zijn de *Juten* van BEDA of de *Joten* der Anglo-Saksische Kronijk. De tijd hunner omzwerving in die streken komt juist met den tijd der expeditiën naar Brittanje overeen. Nu is alles, in verband met ons onderzoek naar de woonplaats der *Anglen* en het aannemen van zeevarende *Saksen* aan de kusten, duidelijk, en BEDA heeft niet gedwaald, maar men heeft eene verkeerde gevolgtrekking uit zijne mededeeling afgeleid. Intusschen is hiermede ons onderzoek nog niet geëindigd: er moet nog meer worden opgespoord. Maar wij zijn toch reeds van een donker vermoeden tot de stellige overtuiging gekomen, dat, gelijk bewoners van onze Nederlanden medegewerkt hebben tot de vestiging van het *Frankische* Rijk, zij ook het *Engelsche* hebben gesticht. Men wege de medegedeelde bewijzen, en hechte niet zoo zeer op enkele naamsafleidingen, waarbij wij gaarne bekennen willen, dat vergissingen hebben plaats gehad, maar op alles te zamen. Mogten Engelsche geschied- en taalkundigen, die, zoo wij meenen, even als de Duitschers, allen nog aan de *Sleeswijksche* afstamming gelooven, met *hunne* hulpmiddelen de zaak eens van ons standpunt beschouwen: het zou winst voor de wetenschap worden.

OVER

OUDE WERPTUIGEN,

OPGEDOLVEN TE *KATWIJK*,

DOOR

L. J. F. JANSSEN.

Te Katwijk werd onlangs toevallig eene ontdekking gedaan, die tot de meer gewigtige behoort, welke, in de laatste jaren, ten aanzien der Germaansche oudheden in ons Vaderland hebben plaats gevonden. Het zal daarom niet ondoelmatig zijn, daarover, zoo spoedig ons mogelijk is, een kort berigt te geven, hetwelk wij hopen, dat tot geleerder onderzoekingen aanleiding geven zal.

Bij gelegenheid van de verruiming van het nieuwe kanaal, hetwelk tot uitwatering van den Rijn in zee verstrekt (en met welken arbeid men zich thans nog onledig houdt), vond men, op eene diepte van 1,50 el beneden Amsterdamsch peil, aan de zuidzijde van den Noordwijker weg, tusschen de brug met drijfdeuren en de gemetselde brug, eene menigte oude ballen van gebakken aarde, die ruw uit de hand gekneed waren, en eene grootte hadden van 7 tot 11½ duim middellijn. — Door de zorg van den Ingenieur van den Waterstaat, den heer P. KOCK, werden er niet minder dan twee en zeventig stuks voor verstrooijing en verlies bewaard, en aan den heer Minister van Binnenlandsche Zaken opgezonden. Deze werden weldra, door de gunst van Zijne Excellentie, bij het Museum van Oudheden alhier geplaatst, en zoo doende voor de wetenschap nuttig gemaakt. — Bij eene vergelijkende beschouwing van dezelve, bemerkt men, dat sommige van eene of meerdere geulen voorzien zijn, die er door touw of band in gesleten schijnen, toen de bakking reeds had plaats gevonden, en welke geulen op willekeurige plaatsen, soms elkander door-

kruisende, zijn aangebragt. Van deze soort ziet men er één verkleind voorgesteld *fig.* 1. Dezelve heeft oorspronkelijk eene middellijn van 8½ duim. Een ander gedeelte dier ballen is zonder eenig spoor van geul. Enkele zijn tamelijk rond, als een kogel; terwijl andere min of meer gedrukt zijn, vermoedelijk toen de aarde nog niet geheel gebakken was. Sommige eindelijk schijnen door vallen of stooten, nadat zij gebakken zijn, hunne oorspronkelijke rondheid verloren te hebben.

Met zekerheid op te geven, welke de *afkomst*, *oudheid* en *bestemming* dezer voorwerpen geweest zij, was mij bij de eerste bezigtiging even ondoenlijk, als het ook thans nog gewaagd voorkomt. In duistere onderwerpen echter, en bij welke andere gelijksoortige geene bepaalde opheldering verschaffen, is het geoorloofd, eene bescheidene gissing te doen, en bewijzen van waarschijnlijkheid behouden hunne waarde, tot dat de zekerheid is in het licht gesteld. Als zulk eene gissing wensch ik de volgende als de mij meest waarschijnlijk voorkomende te staven: dat dezelve zijn, oude *werp- en slingerballen*, van de vroegste bewoners dezer landen van Germaansch karakter, uit den tijd van vóór of gedurende hunne aanraking met de Romeinen.

Op de plaats zelve, waar de voorwerpen ontdekt zijn, was weinig tot opheldering van derzelver karakter in te winnen. Slechts vernam ik uit den mond van een' der heeren opzigters, die bij de ontdekking was tegenwoordig geweest, dat er oorspronkelijk wel 300 stuks van die ballen gevonden, doch toevallig verstrooid geraakt waren; welke allen op eene kleine oppervlakte, van twee tot vier el, en als bij elkander, ontdekt waren. De grond, die er boven had gezeten, was een, door langdurige overstroomingen en overslibbingen ontstane kleigrond, en in denzelven had men verder niets ontdekt, dan eenige stukken oud hout, hetwelk, zonder eenig bepaald karakter zijnde, zoek geraakt was. Van oude of late constructiën was te dier plaatse niets bespeurd; ook de geschiedenis en menschen geheugenis zwijgen daarvan. Slechts verdient het opmerking, dat in de nabijheid, doch aan die overzijde van het kanaal, waar de bal-

len gevonden werden, een akker ligt, waarin de benaming *Rijn* nog overig is (*), hetwelk ten bewijze strekken zou, dat daar de oude, in zee uitwaterende Rijnarm geloopen heeft, die, volgens HEDA, ten jare 1173 is verstopt geworden. Dat het Romeinsche fort Brittenburg niet zeer ver af, op eene thans door de zee verzwolgen plaats gestaan heeft, is bekend (§). —

Bij het bezigtigen der ballen zelve, valt in het oog, dat zij *werp-* en *slingerballen*, die tot krijgsgebruik strekten, hebben *kunnen* zijn. Derzelver grootte is daarvoor geschikt; de geulen, die in sommigen gesleten zijn, doen aan een' slinger denken, die hen heeft afgeschaafd, en hunne door vallen of stooten veroorzaakte beschadigingen wijzen op gebruik. — De ruwe wijze van bewerking komt overeen met die, welke men aan het oude Germaansche aardewerk, vooral de aarden schijven en gewigten, in graven, zoo in als buiten ons vaderland, gevonden, aantreft en waarvan vele voorbeelden ook in het Leijdsche Museum voorhanden zijn.

De hardheid der ballen is zoodanig, dat zij, geworpen door eene Germaansche hand, ongetwijfeld doodelijke kwetsing *konden* veroorzaken. Eindelijk, is er geen bewijs te vinden, dat zij uit middeleeuwschen of lateren tijd zouden dagteekenen; terwijl men, integendeel, aantoonen kan, dat de Germanen zich van soortgelijke werptuigen, als wapenen, bediend hebben.

Het is noodig, dit laatste opzettelijk aan te wijzen, omdat het door geen' Schrijver over de Germaansche oudheden in het licht is gesteld; slechts enkelen hebben het met een woord aangestipt, doch bewijzen zijn niet aangevoerd. — Onder de vele wapenen der Germanen, die Germanicus noemt, in zijne toespraak aan zijne krijgslieden, toen hij zich aan de *Wezer* bevond, is de werp- en slingerbal

(*) Op de Kaart van Rijnland, genoemd *Rijns-oever.*

(§) Hetzelve lag 330 Roeden (Rijnl.?) beneden *Katwijk;* zie O. A. A. PARS, *Katwijksche Oudheden*, Leiden enz. 1745. 8o. bl. 92.

niet (*). Maar bedrieg ik mij niet, dan heeft TACITUS dezelve op het oog, bij zijne beschrijving van het Germaansche voetvolk, *de mor. Germ.*, c. VI., alwaar hij zegt: »*pedites et missilia spargunt*, *pluraque singuli atque in immensum vibrant*, *nudi aut sagulo leves;*" d. i. »*het voetvolk werpt naar alle kanten in menigte werptuigen* (§), *elk verscheidene*, *en slingertze verbazend ver*, *rap* (†), *omdat het geheel naakt of* (slechts) *met een manteltje bedekt is.*" Ik weet, men verstaat hier gewoonlijk, door *missilia*, *werpschichten*, doch zulk gevoelen is niet aannemelijk. 1.) *Missile* beteekent niet in het bijzonder een *werpschicht*, maar in 't algemeen alles wat geworpen wordt, en *kan* dus zeer goed van steenen of andere werptuigen, hetzij uit de vrije hand of uit slingers geworpen, gebezigd zijn. 2.) Duidelijk noemt TACITUS (**) *saxa* (steenen) en *glandes* (eikels) als *missilia* (werptuigen), waarvan zich de Germanen bij den aanvang van het gevecht bedienden. 3.) *Schichten* en *werpschichten* der Germanen bestempelt TACITUS elders zeer bepaald door de namen *pila* (§§), *framea* (††), *lancea* (***), *hasta* (§§§), zelfs *telum* (†††), nimmer door *missile.* Ook het woord *vibrare*, dat ten bewijze voor *schichten* (of *lansen*), die *gedrild* worden, pleegt te worden aangevoerd, vindt men bij een' tijdgenoot van TACITUS (en zeer goeden Schrijver, namelijk PLINIUS, lib. II. c. 80.) juist van *ballen*, zelfs in eene zachtere beweging, die van speelballen, gebezigd; en het bij TACITUS toegevoegde *in immensum* past geenszins zoo goed op *werpschichten*, als op geslingerde steenen of ballen, die werkelijk zoo ver kunnen geworpen worden, dat het oog den afstand niet meer na kan gaan. Ik neem de vrijheid, bij deze gelegenheid ook te herinneren aan eene plaats van CAESAR, waar hij, van het beleg der

(*) TAC. *Annal.*, II. 14. (§) *Spargere* eigenl. *strooijen.*
(†) *Leves* eigenl. *ligt*, d. i. *nulla alia re impediti.*
(**) *Hist.*, V. 17. (§§) *Ann.*, II, 14. (††) *Germ.*, c. VI.
(***) *Germ.*, c. VI. (§§§) *Ann.*, I. 64. II. 14, 21.
(†††) *Hist.*, V. 18.

Rhemische stad Bibrax, door de *Belgen* en *Gallen*, sprekende (*), omtrent de oorlogswijze dezer, den *Germanen* zoo verwante en naburige volken meldt, dat zij zoodanig met *pijlen* (tela) en met *steenen* (lapides) naar de op de muren aanwezige bezetting hadden geworpen, dat de Numidische en Cretensische *boogschutters* en de Balearische *slingeraars* tot ontzet ontboden moesten worden. Indien men daaruit, hetgeen waarschijnlijk is, mag opmaken, dat *tirailleurs* tegenover *tirailleurs* gesteld werden, zoo zijn onder de Belgische en Gallische belegeraars ook slingeraars geweest. — Ik zou dan, reeds op grond van het aangevoerde, meenen, dat men zekere beschrijving, die ALEXANDER AB ALEXANDRO, *Gen. dier.*, fol. 981 (edit. Francf. 1694), van de krijgsvoering der Balearische slingeraars geeft, tevens op het Germaansche door TACITUS bedoelde voetvolk konde toepassen, »qui saxis et sudibus, velut *nimbo grandinis*, et omni genere telorum quae *feruntur* non autem quae *geruntur*, procul hostem *missilibus* arcent" (§).

Maar duidelijker bewijzen voor het gebruik van dat wapen bij de Germanen, leveren ons de oude kunstmonumenten, en stellen de evengenoemde plaats van TACITUS in een helder licht.

Op de kolom van Trajanus ziet men een' Germaansch krijger, die in zijne regterhand een' brok steen of bal heeft, om op den vijand te werpen, terwijl hij met de linkerhand zijn manteltje (*sagum* of *sagulum*), bij wijze van een' schoot, omhoog houdt; in welken schoot nog *acht* stuks soortgelijke *werptuigen* bij elkander liggende gezien worden; zie de afbeelding dier regterhand *fig.* 2, volgens een *fac-simile* der

(*) De *B. G.* II. c. 6, 7.

(§) Nadat het bovenstaande gesteld was, zag ik, dat J. VAN LIER, in zijne *Oudh. Brieven*, 's Gravenhage 1760, bl. 149 verv., ook *gegist* heeft, dat TACITUS op die plaats werp- of slinger-ballen in het oog had: men vergelijke hetgeen die geleerde daar voor zijne gissing bijbrengt; hij paste het echter uit gebrek aan duidelijker voorwerpen op kleine in Drenthe gevonden beiteltjes toe.

prent bij MONTFAUCON, *Ant. expl.*, t. IV. pl. LVI (*). Op dezelfde kolom bemerkt men in de regterhand van eenen anderen Germaan een' soortgelijken steen, terwijl in zijn schootje (door de linkerhand, even als de bovengenoemde, gehouden) nog negen stuks werptuigen zigtbaar zijn; zie die hand *fig.* 3, volgens *fac-simile* bij MONTFAUCON, l. c. pl. LV. Dit waren dan de *missilia* uit de vrije hand. Maar ook het Germaansch gebruik van den werpbal met slingers vinden wij door de kunstmonumenten bevestigd en verduidelijkt. Op de kolom van Antoninus ziet men een' Germaanschen slingeraar voorgesteld, die in zijne regterhand een' slinger, waarin een steen ligt, houdt, en gereed is, om denzelven af te slingeren, terwijl hij met de linker zijn *manteltje*, bij wijze van een' schoot, als boven gezegd, vasthoudt: zie die hand, *fig.* 6, afgebeeld, naar een *fac-simile* der prent bij MONTFAUCON, l. c. pl. LXV; en op de kolom van Trajanus komt eveneens een Germaansche slingeraar voor, die in zijne regterhand een' slinger met een' steen daarin houdt, terwijl hij met de linkerhand zijn, van andere steenen of ballen voorziene, schootje opheft; zie *fig.* 5, als *fac-simile* ontleend aan de prent bij MONTFAUCON, l. c. pl. LIX; vergel. dezelfde voorstelling bij MONGEZ, *Recueil d'antiquités*, pl. 286 fig. 3.

Indien de door ons nageziene afbeeldingen van de relieven der kolommen van Trajanus en Antoninus de slingers getrouw voorstellen, dan bemerkt men, dat hunne zamenstelling zeer eenvoudig is geweest, bestaande in een' band, vermoedelijk van leder, die in 't midden iets breeder was dan aan de beide einden. Het is opmerkelijk, dat genoemde afbeeldingen der Germaansche slingers juist overeenkomen met eenen hoogstwaarschijnlijk Oud-Gallischen slinger, waarvan zich in het Leijdsche Museum eene voorstelling in relief uitgehouwen bevindt, op eenen ouden Romeinschen grafsteen, herkomstig van de noordkust van *Afrika*, en die het opschrift draagt:

(*) Hier en elders maakten wij van de middelmatige afbeeldingen van MONTFAUCON gebruik, omdat de beteren in deze oogenblikken niet konden geraadpleegd worden.

D. M. S.
C. IVLIVS.
GALLICANVS.
P. V. M. XIIII. H. S. E.

d. i. »Aan de vergode schimmen geheiligd. Cajus Julius »Gallicanus of de Galliër. Hij heeft XIIII maanden vroom »geleefd. Hij ligt hier." Boven dit opschrift is een slinger gebeiteld, lang 16 duim (zie de verkleinde afbeelding *fig.* 4.), en daar naast een Gallische strijdhamer. De vorm des strijdhamers en de bijnaam des overledenen *Gallicanus*, doen nagenoeg met zekerheid den slinger voor Gallisch aanzien; het letterschrift van den steen schijnt tot de oudste soort te behooren; waartoe ook de naam van *Cajus Julius* strekken mag, die aan Caesar, den overwinnaar van *Gallië*, denken doet. Eenigzins kunstiger was de slinger der oude volken, volgens de beschrijving, die MONGEZ daarvan geeft. Deze geleerde meldt namelijk, dat hij bestaan hebbe uit »*deux cordes ou — lanieres de cuir, liées à une espèce de poche qui s'élargissoit vers le milieu.*" Op welken grond, is mij nog niet bekend geworden; maar MONGEZ zonde wel het oog kunnen gehad hebben op de afbeelding van eenen ouden slingeraar, in een handschrift der Cottoniaansche Bibliotheek, dat met den naam *Claudius B. IV.* gemerkt is, en hetwelk tot de 8ste eeuw gebragt wordt; welke afbeelding o. a. door STRUTH, *Angleterre ancienne*, is uitgegeven (*). De daar voorkomende slingeraar (die wel naar het model van een' ouden Sakser kon genomen zijn) heeft juist zijn' worp gedaan, zoodat men het eene einde des slingers los gelaten en den bal daaruit vliegen ziet. De slinger is voorgesteld, nagenoeg zoo als MONGEZ hem beschrijft, echter met bijvoeging nog van een' strik, door welken de slinge-

(*) STRUTH, *Angleterre ancienne*, edit. Paris 1798. 4o. Pl. XVII. fig. 5. — Over de slingeraars der ouden in het algemeen, zie de plaatsen, bijeengebragt door ALEX. AB ALEXANDRO, *Gen. dier.*, fol. 980 verv. en 990 verv., POLYDORUS VERGIL., *de Rer. inv.*, l. II. c. XI.; PITISCUS, *Lex. Antiquit.* in voce; MONGEZ, *Recueil d'Antiq.*

raar zijn' middelvinger gestoken heeft, om te verhoeden, dat hem dezelve niet ontschiet; ook zijn er eenige kleine, op de prent slecht te onderkennen, versierselen aan. De slingeraar zelf is gekleed in een kort jasje, dat slechts tot op de knieën gaat, zamengebonden door een smal gordeltje, en heeft lage schoenen aan. Hij schijnt voor de borst en het lijf een' afzonderlijken zak of netje te hebben hangen, waarin de ballen zullen bewaard zijn.

Maar indien al de vorm der Katwijksche ballen, met name ook wat de grootte betreft, met die der Germaansche werp- en slingerballen op de kunstmonumenten overeenkomt, zal men misschien nog de bedenking opperen, dat die werptuigen op de kunstmonumenten, afgebroken steenbrokken, en niet ballen van gebakken aarde, schijnen te zijn. Deze bedenking verliest hare kracht, wanneer men overweegt, dat bij ons te lande, en vooral in Zuid-Holland, de natuurlijke steenen, die tot werptuigen geschikt konden zijn, zeer zeldzaam gevonden worden; weshalve het niet vreemd kan wezen, dat men dit gemis door dergelijke ballen van gebakken aarde, zoo veel mogelijk, trachtte te vergoeden.

Spaarzaam zijn de berigten over soortgelijke elders opgedolvene voorwerpen, die tot opheldering of staving van het voorgestelde gevoelen zouden kunnen strekken. Des te zorgvuldiger echter zullen wij opgeven, wat ons ten dien aanzien bekend is geworden.

Wenden wij ons eerst naar het stamverwante *Noorden*, waar vreemde, vooral Romeinsche invloed, het minst wordt aangetroffen.

In de belangrijke *Historisch-antiquarische Mittheilungen*, uitgegeven door het Koninkl. Genootschap voor Noordsche Oudheidkunde te *Kopenhagen* (*), vindt men, *tab.* IV. *fig.* 47, de afbeelding van een' gehouwen steen (vermoedelijk in het Koninklijk kabinet te *Kopenhagen* bewaard), die twee tot drie duim (Duitsche of Deensche maat) middellijn heeft, en van welks afbeelding op ons plaatje, *fig.* 7

(*) Kopenhagen, 1835. 8o., met platen.

de copie is medegedeeld. Die steen (waarvan de afbeelding slechts den vorm van meer soortgelijke aanwijst), wordt door den Noordschen oudheidkundige, die den tekst gesteld heeft, beschreven (*) als een »*slingersteen met eene ingehakte geul* (Rille), *om het midden*." De Schrijver stelt echter dit gevoelen ook slechts *als eene aannemelijke gissing* voor, en meent, dat men in de geul eenen riem om den steen kon gebonden hebben en dan den steen met riem en al geworpen (§). Eene andere soort steenen van gelijk karakter, doch met *kruiselings loopende geulen*, eveneens voor slingersteenen gehouden, wordt ter zelfder plaats met een woord vermeld als in het Noorden gevonden (vermoedelijk ook in het kabinet te Kopenhagen aanwezig.) Zij zijn echter t. a. p. niet afgebeeld; slechts wordt gezegd, dat zij zeldzamer dan de eerstgenoemden zijn, de gedaante van eenen eenigzins gedrukten kogel en de grootte van drie duim middellijn hebben. Wij betreuren eenigzins, dat de Schrijver niet heeft vermeld, waar en hoe die voorwerpen gewoonlijk in het Noorden gevonden worden; de kortheid van het overzigt scheen zulks niet toe te laten, doch wij hopen in het belang der wetenschap, dat de genoemde verhandeling nog eens moge worden uitgegeven, met toevoeging der opgaven van de steensoort van elk voorwerp, en van de plaats, waar, en de wijze, waarop het gevonden is: daardoor toch kunnen zoodanige overzigten eerst van grondig nut worden voor de vergelijkende Archaeologie. Overigens zal, wij betwijfelen zulks niet, het gezag van den Noordschen oudheidkundige aan het door ons voorgestelde gevoelen eenigen klem kunnen bijzetten, vooral omdat de beschrijving van de laatstgenoemde soort Noordsche slingersteenen zoo zeer overeenkomt met onze Katwijksche ballen.

In *Duitschland* vloeijen de bronnen ter vergelijking niet

(*) S. 80 u. 82, in de daar voorkomende verhandeling: *Uebersicht über nordische steinerne Alterthümer aus der heidnischen Zeit.*

(§) Die steenen worden, volgens den Schrijver, niet veel gevonden.

rijker. De Schrijver van het jongste, meest omvattende, werk over de Germaansche oudheden, de heer Dr. G. KLEMM (*), ontkent wel niet, dat de *slinger* bij de Germanen in gebruik was, doch laat het daaromtrent bij deze korte uitspraak berusten, dat de Germanen, nevens andere (door hem genoemde) wapenen, ook gehad hebben, »den slinger, dien wij heden ten dage nog bij de dorpsjeugd aantreffen en die juist geene uitvoerige beschrijving noodig heeft; in grafheuvelen bevonden zich ronde schijven (*Geschiebe*), die men misschien bij de asch van een' bekwamen slingeraar legde. Men gebruikte den slinger als wapen, bijzonder in het begin van het gevecht, of uit de schuilhoeken." Ik laat het voor rekening van den geachten geleerde, in hoe ver hij reden had, te zeggen, dat de Germaansche slinger geen *uitvoerige* beschrijving behoefde, maar het is de vraag, of hij niet eene *korte* had kunnen geven; trouwens, ons enkel op de tegenwoordige duitsche dorpsjeugd te wijzen, was te weinig gedaan. En gewaagt de Schrijver van *Geschiebe*, die in graven gevonden waren, dan zou men van die *onbestemde voorwerpen* eene eenigzins nadere bepaling, of aangifte der bronnen, waaruit men dezelve konde leeren kennen, gewenscht hebben. Misschien bedoelde hij die ronde schijven van gebakken aarde en meest van eene opening in het midden voorzien, die men wel eens in Germaansche graven gevonden heeft (§), en waarvan sommige geschriften over de Germaansche oudheden gewagen. Maar in dat geval heeft zijn landgenoot TREVERN, reeds voor meer dan anderhalve eeuw, een, naar ons inzien, veel waarschijnlijker gevoelen voorgesteld, namelijk dat zij *opercula urnarum* (*deksels van urnen*) geweest zijn (†); om van andere ge-

(*) *Handbuch der Germ. Alterthumskunde*, Dresden 1836, 8o. 448 bladz. en 24 platen.

(§) Ook in het Leijdsche Museum zijn zij: zie *de Germaansche en Noordsche Monumenten van het Leijdsche Museum* enz., Leijden, bij S. en J. Luchtmans, 8o. 1840.; bl. 57 en verv. De wijzigingen in hunne vormen zijn zeer onderscheiden.

(†) G. TREVERN, *Kurtze Beschreibung der Heidnischen Todten-Töpffe — in der Chur- und Marck Brandenburg*, Nürnb. 1688. 4o. Tab. 1.

leerden, die later ook deze zelfde meening geuit hebben, niet te gewagen.

In eenen brief van O. SPERLING aan S. MELLENIUS, in C. D. RHODE's *Cimbrisch-Hollsteinische antiquitäten Remarques* (*), geeft die geleerde te kennen, dat hij eenen *ronden steen* gezien heeft, die bij de stad *Hedenhusen*, aan den weg naar *Roschilden*, met eene urne ontdekt was. Uit deze korte opgaaf is niet op te maken, of die steen met de door ons beschrevene Katwijksche overeenkomt. Daar echter SPERLING even te voren gewaagde van een' ronden steen met een gat in het midden, dien hij voor het deksel van eene urne hield, is het niet onaannemelijk, dat hij hier, door den ronden steen zonder gat in het midden, ook zulk eene ronde schijf verstaat, als waarvan even gesproken was.

De geraadpleegde werken over de Germaansche oudheden bevatten geene verdere berigten over soortgelijke in *Duitschland* gevondene steenen. Misschien is het echter voor volgende nasporingen niet overbodig, aan te stippen, dat op een oud Germaansch kerkhof te *Kalbeek*, eene heerlijkheid, gelegen op het Pruissisch Rijngebied in den kreits *Geldern*, door mij twee urnen opgegraven zijn, die gevuld waren met verbrande menschenbeenderen, doch tusschen welke beenderen kleine keisteentjes, ter grootte van minder dan 1 tot 3 duim, opzettelijk gevleid waren; in ééne derzelven 25 stuks. Tot dus ver bleef mij onbekend, met welk oogmerk die steentjes daarin geplaatst werden; maar na het bovengenoemde komt het vermoeden op, of het ook in het klein de slinger- of werpsteenen verbeelden, die men in het groot niet in de urne plaatsen kon? Het is bekend, dat men de kleinere symbolen van de voorwerpen des dagelijkschen levens in de graven pleegde mode te geven (§).

Keeren wij tot ons vaderland terug, dan wordt de oogst eenigzins rijker; vermoedelijk echter, omdat steller dezes

(*) Dit zeldzaam geworden werk, is uitgegeven te Hamburg, 1728. 4o.; de genoemde brief staat S. 423.

(§) Over het genoemde Kalbeeksche kerkhof en de daar gedane ontdekkingen, zie uitvoeriger: *Grafheuvelen der Oude Germanen*, enz. Arnhem, 1833. 8o.

het meeste kennis draagt aan hetgeen in zijn eigen land is ontdekt geworden.

In de provincie *Drenthe* werd, in den Eexter grafkelder, nevens drie ruw gewerkte urnen en drie zoogenoemde donderbeitels van jaspis, een bijna ronde bal ontdekt van ijzererts of oer, eene middellijn hebbende van omtrent 4 duim, welke bal oogenschijnlijk door kunst dien vorm erlangd had, en opzettelijk bij de genoemde voorwerpen scheen geplaatst te zijn (*). Of en in hoe ver dit voorwerp als werp- of slingersteen gediend hebbe, laat ik gaarne in het midden, doch het verdient bij de schaarschheid der bouwstoffen te eer vermelding, omdat mijn overleden vriend WESTENDORP, in zijne verhandeling over de *Hunebedden*, ter plaatse, waar hij noemt hetgeen in de Hunebedden is ontdekt geworden, hetzelve toevallig overgeslagen heeft (§).

In dezelfde provincie vond men, »in grafsteden, ronde steenen van de grootte van een hoenderei, doch niet ovaal, waarin een, twee of drie kruisen, zeer net in een klein rond op korte afstanden zijn uitgewerkt (†).” Deze voorwerpen werden door WESTENDORP in oogenschouw genomen in de kabinetten van de heeren LEWE van *Neijenstein* te *Groningen* en J. HOFSTEDE te *Assen*. Afbeeldingen en naauwkeuriger berigten ontbreken daaromtrent tot nog toe.

In de provincie echter, waar onze ballen ontdekt zijn, vond men, op de buitenplaats Arentsburg, onder *Voorburg*, tusschen *'s Hage* en *Leijden*, — waar, onder de leiding van wijlen den Hoogleeraar C. J. C. REUVENS, eene zoo belangrijke opdelving werd gedaan (**) — tusschen Romeinsche en

(*) Zie de afbeelding daarvan, en berigt daarover, bij J. VAN LIER, *Oudheidkundige brieven*, pl. II. fig. 6, en bl. 160 en verv. en bl. 163 (a.)

(§) N. WESTENDORP, *Verhandeling over de Hunebedden*, Gron. 1822. 8o. bl. 81 en verv.

(†) WESTENDORP, t. a. p. bl. 85.

(**) Zie daarover: C. J. C. REUVENS, *Notice et Plan des Constructions Romaines trouvées dans les fouilles en* 1827 - 1829, *sur l'emplacement présumé du* Forum Hadriani; Leide, chez S. et J. Luchtmans etc., 1829 fol.; VAN WESTREENEN VAN TIELLANDT,

Oud-Germaansche voorwerpen, de helft van eenen bal, die in stof, vorm en bewerking volkomen gelijk was aan die Katwijksche, welke geene geulen hebben. Dezelve heeft 9 duim middellijn en bevindt zich in het Museum van Oudheden te Leijden. — Behalve dezen zijn te Arentsburg nog twee ballen gevonden, die hier vermelding verdienen. Een, van graauwe met kalk vermengde klei, die eene middellijn van $7\frac{1}{2}$ duim heeft, en welke soort, volgens eene aanteekening van wijlen den Hoogleeraar C. J. C. REUVENS, meer te Arentsburg gevonden en door rollen met vlietend water ontstaan zoude zijn. De ander, die, behalve kalk, ook ijzerdeelen bevat, heeft slechts de middellijn van 4 duim (*).

In de provincie *Gelderland*, ontdekte men, op het fort Kraijenhoff bij *Nijmegen*, ten jare 1834, tusschen vele Romeinsche overblijfselen, die thans op het Museum alhier bewaard worden, een' gelijksoortigen bal, doch niet van gebakken aarde, maar van grijzen zandsteen: dezelve is tamelijk ruw behouwen en heeft eene middellijn van $7\frac{1}{2}$ duim. Zouden de Arentsburgsche en Nijmeegsche ballen, zoo velen er niet van gebakken aarde zijn, niet ook werp- of slingerballen kunnen zijn?

In dezelfde provincie werd voor een paar jaren een soortgelijke bal ontdekt, die echter de bijzonderste overeenkomst had met den door ons afgebeelden Noordschen, en die, ook vooral wegens het daarbij gevondene, opmerking en nader onderzoek verdient. Nabij *Tiel*, namelijk, dolf men op een' akker, diep onder den alluvialen kleigrond in het zand, eenen tufsteenen bal op, van de grootte en gedaante als *fig.* 8

Recherches sur l'ancien Forum Hadriani, Amsterdam et la Haye, 1826. 8o; A. G. B. SCHAYES, *les Pays-Bas avant et durant la domination Romaine*, tom. II. p. 383. Brux. 8o. 1837-1838.

(*) Tot volledigheid van het berigt over hetgeen aan ballen te *Arentsburg* gevonden is, moet nog aangestipt, dat er ook twee looden balletjes opgegraven zijn, het een van 0,038 en het ander van 0,033 el middellijn. Het grootste *kan* wel van Romeinsche afkomst zijn; in hetzelve is ter eener zijde eene A, en ter andere eene M ingesneden; het andere kan even goed uit een schietgeweer van lateren tijd zijn.

OPHELDERING VAN HET PLAATJE.

Fig. 1. Bal van gebakken aarde, opgedolven te *Katwijk*; oorspronkelijke grootte 8½ d. middellijn; zie bladz. 2.
» 2. Regterhand van eenen Germaanschen steenwerper van de kolom van Trajanus; zie bladz. . . 5.
» 3. Dito, op dezelfde kolom; zie bladz. . 6.
» 4. Slinger op eenen grafsteen in het Leijdsche Museum; zie bladz. . . . . . . 7.
» 5. Regterhand van eenen Germaanschen slingeraar, op de kolom van Trajanus; zie bladz. . . 6.
» 6. Regterhand van eenen Germaanschen slingeraar, op de kolom van Antoninus; zie bladz. . . 6.
» 7. Steenen bal, gevonden in Denemarken; oorspronkelijke grootte 2 tot 3 duim Detensche of Duitsche maat; zie bladz. . . . . 8.
» 8. Tufsteen, opgedolven bij *Tiel*, in oorspronkelijke grootte voorgesteld; zie bladz. . . 13.
» 9. Tand van eenen ouden bever, tot op ⅔ afgebroken, in natuurlijke grootte voorgesteld; zie bladz. . 14.

BERIGT

AANGAANDE HET OVERLIJDEN

VAN

HENRIK GRAAF *VAN DEN BERG*

IN 1638.

Amplissime D. Decane. Quia satis tibi nuper non erat, audire ex ore meo; petisti, ut si quae comperta haberem de morte Comitis Henrici Montensis, perscriberem. Vt cujus vita tot sermonibus jactata est, ejus quoque extrema cognosceres; quod carptim et paucis hisce persolvo.

Is Comes Henricus, dum proxima septimana sancta Hagâcomitis Roterdamum vehitur, occurrente protervo auriga, de via decedere cogitur, ac e cisio decidit. Quo casu homo utique corpulentus, licet vehementer in tibia, crure ac potissimum in corde a petulante isto auriga laesus esset; dissimulavit tamen dolorem, et vigore quasi animi corporis imbecillitatem aliquamdiu sustentavit. Donec 7ma post hebdomada cum quotidie morbus ingravesceret, Zutphaniam se deportari jussit; valedictis Serenbergae familiaribus, et saepe in via respectans. Zutphanii medicus est Anabaptista (qui vocatus a Comite venire renuit), literarum rudis et moribus incompositis; propter usum vero et felicitatem medendi a plerisque in magno pretio habitus. Ab eo, cum postridie potionem accepisset, statim (rabidi aut phrenetici instar) linqui animo et sensibus destitui cepit (1). In eoque statu perduravit usque ad saturni meridiem, quae in pervigilium Pentecostes incidebat. Itaque sacerdos ab uxore Comitissa Daventriâ vocatus, cum illi absolutionis beneficium impertiri non posset, extremam tamen unxionem dedit (plus quam autem annus lapsus, ex quo non erat confessus:) atque ita expiravit. Quo, vappa anima? quo? Morienti ad-

(1) *cepit*] Zoo staat ook in 't oorsponkelijke, voor *coepit.*

stiterunt uxor, Hermannus filius, filia Zollerana (2), et soror Culemburgica (3). Codicillo, quod specialiter testamento adjecerat, cavit, ne corpus suum aperiretur, aut condiretur; sed octavo post die, sine ulla funebri pompa, terrae mandaretur: veritus, ut opinor, ne si insepultus maneret (uti parentes ipsius et sorores Ulftae adhuc in turri asservantur:) Hispani aliquando illudere ejus cadaveri possent. Reliquit liberos, ex ignota, aut nimis fortassis nota matre (4), Hermannum S. Stephani insulae dominum, qui in matrimonio habet Rochefortii Comitis filiam, Antistitam olim Thorensem; et Annam Mariam, viduam modo Bernardi Alberti Comitis Stiromici. Ex Margareta Mancia, Marchionis Bergarum ad Schaldim secunda filia (5), Mariam, quae nupsit principi Zollerano. Ex postrema uxore Hyeronima Catharina Spaurensi (6) quinque filias superstites suscepit; quarum ultima filius fingebatur. Cur, novit Deus. Raesfeltii Suanenburgici vidua, cum, ex suspicionibus quibusdam de conditione infantis dubitaret, Comitissam, cui erat perfamiliaris, urgere cepit, ut ad aspectum pueruli admitteretur: Comes Henricus, ut ei illuderet, ex Ledamensi (7) proximo

(2) *filia Zollerana*] Zijne dochter Maria Isabella, gehuwd met Eytel Frederik Prins van Hohenzollern-Hechingen.

(3) *soror Culemburgica*] Catharina, gehuwd met Floris II. Graaf van Kuilenburg.

(4) *ignota-matre*] VAN SPAEN zegt (*Inleid. tot de Hist. van Gelderland*, deel I. bl. 351): »Zijne tweede vrouw wordt niet genoemd. In verscheiden Genealogiën wordt zij eene *concubine* gesteld, en de kinderen als onecht. Het is te gelooven, dat zij eene burgerlijke persoon geweest is."

(5) *Margareta Mancia* cet.] De heer VAN SPAEN noemt, t. a. pl., als de eerste vrouw van Graaf Henrik, Margareta van Witthem, dochter van Johan van Witthem, heer van Borselen, en van Margareta van Merode, Markgravin van Bergen-op-Zoom.

(6) *Hyeronima Catharina Spauriensi*] De heer VAN SPAEN noemt haar, t. a. pl. bl. 352, Jacomine dochter van George Frederik Graaf van Spauer.

(7) *Ledamensi*] Zoo staat ook in 't oorspronkelijke; denkelijk voor *Zedamensi:* het dorp *Zeddam*, op een klein uur afstands van 's Heerenberg, is bekend.

pago jubet rustici alicujus filiolum adferri. Is dum lotus et comptus ad ignem a nutrice fovetur, ex composito Suanenburgica introducitur; quae cum puerum diligenter inspexisset, et attrectasset, rem statim ad Comitem Fredericum perscripsit, fidemque fabulae apud multos fecit; quae deinde cum authore evanuit. — Testamentum, quod coram curia provinciali fecit, ante paucos dies apertum est. Eo instituit usufructuariam omnium bonorum uxorem suam, donec in viduitate permanserit: post eam, liberos ex ea susceptos: salva majore ex iis natu praerogativa in feudis. Hermannus habebit castrum Ulftanum cum annexis. Si filia Zollerana querelam instituat, quasi inofficiose praeterita, edicit, licere illi in comitatum Serenbergicum et alia feudalia bona succedere, si pecuniam et alia bona pro dote accepta posterioribus liberis restituat: ea dicuntur ad ingentem summam et ultra millionem ascendere etc.

Mortuus est autem Comes Henricus, ut hoc quoque obiter adjiciam, in sordida popina ad intersignium Cygni; ubi illo aegrotante (et postea animam agente in simplici storea non decorticata quidem:) in proximo cubiculo, et per universam domum, navicularii, aurigae, lixae, caculae, et id genus hominum, frequentes sedebant, garrientes, cantantes, rixantes; cerevisiam et tubacum (8) per fistulam bibentes etc. Quid est homo, aut quae est gloria ejus? Qui nutriebatur in croceis, amplexatus est stercora. Quid? qui in tanta pompa et splendore vixerat, tam vili loco obiit? Qui Principibus quibusque cedere nescius; qui cujuscunque ab Hispanis vel in speciem ferendae injuriae impatiens (quorum tamen Regi omnem suam fortunam debebat) is a sordido auriga, post magnam verborum contumeliam. dum de via cogitur deflectere, everso curru ad mortem usque afflictatus est? etc.

Sed alibi pergrabo: hic breviter duntaxat narrare statui et petitioni R^ae^ Tuae facere satis. Saluto peramanter R^um^ D. Praelatum, R^os^ Dnos B. B. B. Cognatum quoque Tuum reliquosque commensales, quorum precibus me uti et favori

(8) *Tubacum.*] Zoo staat weder in het oorspronkelijke, voor *tabacum.*

konden. Voorzeker worden daarmede bedoeld de zoodanigen, welke nog niet in druk zijn uitgegeven: daar evenwel het kostbare werk, waaruit deze uittreksels ontleend zijn, alhier, zoo ver ik weet, niet bekend is, mag men het daarin vervatte voor ons als nieuw beschouwen. — Deze authentieke stukken kunnen den toekomenden geschiedschrijver van Nederland van dienst zijn. Ik heb de uittreksels, zoo naauwkeurig mij doenlijk was, uit het Engelsch vertaald en mij naauwlettend aan de woorden gehouden, opdat ze naderhand veilig als bijlagen of diergelijke zouden kunnen geplaatst worden. Eenige weinige aanmerkingen over het belang der stukken mogen hier voorafgaan. —

Men ziet in dezelve de vernieuwde bewijzen, hoe de Amerikaansche agenten krachtig medewerkten, om ons los te maken van onzen ouden Engelschen bondgenoot; hoe zij zich aansloten aan de Franschgezinde partij hier te lande, en veel toebragten om de gemoederen tegen den Stadhouder in te nemen. De Franschgezinden worden gedurig als de ware vaderlanders geroemd; de zoogenoemde Anglomanen als slaven van Engeland uitgekreten. Willem V. wordt zelfs zoo weinig gespaard, dat van de oogmerken, die hij tegen zijn land koestert, wordt gesproken, en die gelijk gesteld worden met de pogingen van Engeland tegen Noord-Amerika. John Adams schroomt niet, te zeggen, dat de Prins, bij het bekende inleveren der opgevischte papieren van Laurens, de heeren Temminck en Van Berckel aan de woede van een dol gepeupel wenschte over te geven.

Men ziet er uit, hoe de gansche hoop der Franschgezinden op Amsterdam, den Pensionaris dier stad Mr. E. F. van Berckel en den Raadpensionaris Mr. P. van Bleiswijk gevestigd was. Hetgeen nopens het concept-tractaat, door Van Berckel onderhandeld, hier gevonden wordt, is gedeeltelijk bekend. De woorden zijner verklaring vindt men nagenoeg weder bij STUART, *Vaderl. Hist.*, deel III. bladz. 129, in den hem gegeven last; doch de geleidende missive van den Pensionaris aan Lee weet ik niet, dat nog aan het licht gebragt was. Ook ontwaart men hier, hoe het de wensch van Franklin c. s. was, dat

onze republiek niet zoude wachten tot Engeland Noord-Amerika onafhankelijk had verklaard; maar inmiddels zoude voortgaan en een tractaat sluiten, zonder van Engeland ten deze meer te reppen. Franklin schijnt dus de zwakheid onzer strijdkrachten niet te hebben ingezien, daar het eene volslagene dwaasheid van onze zijde geweest zoude zijn, om hierin Frankrijks voorbeeld te volgen en Amerika te erkennen, voor dat zulks door Engeland zoude geschied zijn.

Zoo wijders uit andere der medegedeelde brieven geen nieuw licht voor de geschiedenis opgaat, blijven zij toch belangrijk, door de bekende en invloedrijke personen, die ze opstelden.

Mij heeft de lezing dier stukken en het op nieuw beschouwen van het tijdperk, waartoe zij behooren, versterkt in mijne vroegere meening:

1. dat men den Stadhouder onregtvaardig beschuldigde, van met Engeland te heulen of de zeemagt te verwaarloozen;

2. dat het mistrouwen jegens Willem V. en de inblazingen van Frankrijk en Amerika veel hebben toegebragt, om ons in dien allernoodlottigsten oorlog met Engeland te storten;

3. dat men dezen oorlog zoude hebben kunnen vermijden, indien men niet aan de letter der tractaten was blijven hangen, maar in schikkingen, gelijk Engeland dit verlangde, had willen treden omtrent de contrabande en daaronder onbewimpeld scheepsmaterialen begrepen had;

4. dat onze toenmalige constitutie hoogst gebrekkig was en de republiek niet *door*, maar *niettegenstaande dezelve*, gebloeid heeft, daar, bij voorb., ten deze de langzaamheid der raadplegingen over het toetreden tot de gewapende neutraliteit alles bedierf en ons *te laat* deed komen;

5. dat men bij de Franschgezinde partij geen het minste denkbeeld had van de in staatkunde zoo belangrijke spreuk: »als het tij verloopt, verzet men de bakens"; daar die partij wilde handelen, als of onze gloriezon nog in het zenith stond, en wij ons met Engeland konden meten;

6. dat, door dezen oorlog, eene ongelukkige aansluiting

aan Frankrijk ontstond en een vertrouwen op hetzelve geboren werd, dat de overdrevene begrippen van volkssouvereiniteit enz., dáár aan de orde van den dag, hier ingang deed vinden, en de tweespalt, in ons vaderland, op eene jammerlijke wijze, tot eene hoogte deed klimmen, die men zich te laat beklaagd heeft.

Ik heb de eer enz.

D....... Sept. 1841.

M...

Eenige aanmerkingen, nopens, in onderstaande stukken, voorkomende personen mogen hier hare plaats vinden.

Nopens *Van Berckel* en *Bleiswijk*, zie men SCHELTEMA's *Staatk. Nederl.* in voce.

B. Franklin was een der Commissarissen bij Frankrijk, 1776—1778; Minister Plenipotentiaris, 1778 tot het einde der revolutie bij Frankrijk, en een der Commissarissen om het vredes-tractaat te negotiëren.

Henry Laurens was in 1777 President van het Congres en onderteekende de preliminaire vredes-artikelen den 30 Nov. 1782 met John Adams, John Jay en B. Franklin, nadat hij benoemd geweest was tot onderhandeling van eene leening en van een handels-tractaat met Holland, doch, vóór deszelfs aankomst aldaar, door de Engelschen in 1780 gevangen was genomen.

C. G. T. Dumas woonde te 's Hage. Hij was eerst geheim agent en later zaakgelastigde van Amerika in Holland.

John. Adams was een der Commissarissen bij Frankrijk, 1777; Minister Plenipotentiaris bij Holland en een der Commissarissen om het vredes-tractaat te negotiëren; Minister Plenipotentiaris bij Engeland, 1785.

Arthur Lee was geheim Amerikaansch agent in Londen, 1775; Commissaris bij Frankrijk, 1776.

William Lee was handelsagent der Vereenigde Staten te Nantes, 1777; Commissaris bij Oostenrijk en Pruissen, 1777, en onderhandelde in 1778 te Aken, met den heer De Neufville, voornaam Amsterdamsch koopman, over een tractaat tusschen Noord-Amerika en de republiek.

Silas Deane was een der Commissarissen bij Frankrijk, 1776.

Robert R. Livingston was Secretaris van staat in 1781. De Secretarissen van staat in Amerika zijn belast met de buitenlandsche zaken.

Nu volgen de uittreksels.

Aan de Commissie tot geheime briefwisseling.

Parijs, den 12 Maart 1777.

Men heeft ons geraden Holland eens te toetsen. Wij hebben er den pols gevoeld. Doch hoezeer Holland thans niet op den besten voet met Engeland en ons crediet in Europa, door onzen laatsten voorspoed, zeer gerezen is, kan van de leening vooreerst nog niet komen.

Ieder Europeesch volk wenscht Brittanje's vernedering. Het heeft ieder door zijne hoogheid beleedigd, gelijk het in voorspoed altijd doet. Wij hebben daar onlangs nog een voorbeeld van gezien. Men was in Engeland opgeblazen, door eenig voordeel, in Amerika behaald, en meende, dat al de moeijelijkheden daar aan eene zijde waren. Nu heeft Sir Joseph Yorke eene memorie bij de Staten ingeleverd, waarin de *verontwaardiging* van zijn' meester over hen te kennen werd gegeven, wegens den koophandel, dien hunne onderdanen met de rebellen dreven, en het beantwoorden van het saluut van een Amerikaansch schip door den Gouverneur van St. Eustatius. Hij merkte aan, dat, *zoo de handel niet gestaakt en de Gouverneur niet gestraft werd*, de Koning weten zou, wat de waardigheid van zijne kroon vorderde, en gepaste maatregelen nemen zou om die te handhaven. De Staten voelden zich zeer geraakt, doch antwoordden koel, dat zij naar het gedrag van hun' Gouverneur onderzoek zouden doen en zich intusschen zouden trachten voor te bereiden, om zich tegen de wraak te waarborgen, waarmede Brittanje hen scheen te bedreigen. Dien overeenkomstig hebben zij terstond bevel gegeven, om 26 oorlogschepen op stapel te zetten.

B. Franklin. Silas Deane.

Van de Commissie tot de Buitenlandsche zaken aan de Commissarissen, (namelijk Franklin en Deane in Frankrijk.)

Philadelphia, den 18 Junij 1777.

Wij hebben eene memorie gezien, door Sir Joseph Yorke aan de Staten Generaal aangeboden, en twee antwoorden daarop: Het eene, dat zij hem geen rekenschap van hun gedrag schuldig waren; het andere, dat er geene poorten aan den Haag zijn.

Van dezelfde aan dezelfden.

Philadelphia, den 26 Junij 1777.

Gij zult de memorie, waarvan wij in onzen vorigen van den 18 Junij spraken, in de nieuwspapieren van den 11 dezer vinden. Het afschrift, dat wij van die memorie hebben, is toch niet genoeg gewaarborgd, om u eenige bepaalde instructie te geven omtrent uw, in deze te houden, gedrag. Doch daar de toenadering veel afhangt van toeval en kleine omstandigheden, twijfelen wij niet, of gij zult naauwlettend zijn op het gedrag der Staten Generaal, en het ons doen weten, als het u toeschijnt, dat een afgezondene van het Congres dáár gunstig zou ontvangen worden.

Aan de Commissie tot de Buitenlandsche zaken.

Passy, den 16 Februarij 1778.

.....En daar wij berigt uit Holland hebben, dat de verschijning van een' onzer dáár goede uitwerking zoude hebben, zal, ingevolge het, u vroeger medegedeelde, voornemen, òf de heer Deane òf de heer Franklin derwaarts gaan, als ons tractaat met Frankrijk bekend en de winter voorbij is.

B. Franklin. Silas Deane. Arthur Lee.

Uittreksel uit een voorgenomen schrijven der Commissarissen in Frankrijk aan den Groot-Pensionaris (Grand Pentionary, de Raadpensionaris van Bleiswijk) (*).

Parijs, den 10 April 1778.

Mijnheer! Wij hebben de eer, Uwe Excellentie kennis

(*) Deze brief is werkelijk afgezonden. Men vindt dien bij STUART, d. III. bl. 126, waar echter de dagteekening als 28 April wordt opgegeven.

te geven, dat, daar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika nu eene onafhankelijke mogendheid en als zoodanig bij dit Hof erkend zijn, er een verdrag van koophandel en vriendschap gesloten is, tusschen Frankrijk en de gezegde Vereenigde Staten, waarvan wij spoedig een afschrift aan Uwe Excellentie zullen zenden, om, zoo gij het voegzaam oordeelt, aan Hun Hoog Mogenden te worden medegedeeld, voor welken de Vereenigde Staten de grootste achting gevoelen. Zij koesteren tevens een groot verlangen, dat er goede verstandhouding met hen moge plaats grijpen en een wederzijds voordeelige handel moge gevestigd worden, tusschen het volk der twee natiën. Er is, zoo als blijken zal, niets, in het bovengemeld verdrag, hetwelk dit zou kunnen verhinderen of in den weg staan.

Aan den heer Dumas te 's Hage.

Amsterdam, den 23 September 1778.

Mijnheer! Ik heb de eer, u hierbij de verklaring te zenden, waartoe ik gemagtigd ben, ten einde alle misverstand voor te komen nopens de meening van Burgemeesteren der stad Amsterdam. Door de gemelde verklaring zal het ook duidelijk worden, dat zij geenszins het dwaze voornemen hebben, om een verdrag te sluiten, onafhankelijk van H. H. Mogenden, maar alleen zulke schikkingen wenschen te maken, welke het sluiten van een handelsverdrag kunnen bespoedigen, als de gelegenheid zich zal voordoen. Het is zonneklaar, dat er geen handelsverdrag gesloten kan worden, zonder dat de voornaamste handelstad der republiek hare toestemming daartoe geve, en dat zij hare toestemming niet geven kan, zonder de punten te hebben overwogen. Deze overweging kan aan de erkenning van Amerika's onafhankelijkheid door de Engelschen voorafgaan, doch zij kan ook volgen. Wij zouden dan veel tijd winnen. Wat de punten des verdrags betreft, ik kan u mijne eigene wijze van zien, Mijnheer! in zeer weinige woorden openleggen, te weten, dat wij, in het algemeen, elkander al de geriefelijkheden toestaan, die noodig zijn, om den handel zoo vrij mogelijk te maken, en dat wij

daartoe het verdrag tusschen Frankrijk en Amerika als grondslag nemen, zonder daarin iets te veranderen, dan hetgeen omtrent de republiek van geene toepassing zijn kan. Zoo dit grondbeginsel met de inzigten van het Congres, nopens dit onderwerp, overeenkomt, zal ik het bovengemeld verdrag door bekwame kooplieden laten onderzoeken en u hunne meening mededeelen, met betrekking tot de bijvoegingen of weglatingen, welke noodig zijn, om over een handelsverdrag tusschen de republiek en de Vereenigde Staten van Amerika op dien grondslag te onderhandelen. Zoo gij eenige nadere opening begeert, verzoek ik u, Mijnheer, mij daarvan te verwittigen, doch ik geloof, dat de inzigten, die ik medegedeeld heb, zoo eenvoudig zijn, dat er verder niets noodig zal zijn.

E. F. van Berckel.

Verklaring van E. F. van Berckel (*).

Amsterdam, den 23 September 1778.

De ondergeteekende Pensionaris der stad Amsterdam heeft de eer, te doen weten aan hen, die behoorlijk gevolmagtigd zijn door het Congres der Vereenigde Staten van Amerika, dat hij van de Burgemeesters der gemelde stad in last heeft, uit hunnen naam te verklaren, dat (onder voorwaarde dat het gezegde Congres zich in geene onderhandelingen inlate met de Engelsche Commissarissen, welke schadelijk of nadeelig voor den koophandel der republiek van de Vereenigde Provinciën zouden mogen zijn, middellijk of onmiddellijk) de bovengemelde Burgemeesters van hunne zijde genegen zullen zijn, voor zoo verre van hen afhangt, den loop der zaken zoo te leiden, dat, zoo de onafhankelijkheid van de gezegde Staten van Amerika door de Engelschen erkend zal zijn, er een altoosdurend verdrag van

(*) Deze verklaring was, blijkens RENDORPS *Memoriën*, d. I. bl. 96, in het Fransch opgesteld. Aldaar, en bij STUART, Vad. Hist., deel III. bl. 129, vindt men alleen den last aan den Pensionaris door Burgemeesteren gegeven. Hieronder is de verklaring zelve, ingevolge dien last gedaan.

vriendschap gesloten zal worden tusschen deze republiek en de gemelde Vereenigde Staten, hetwelk de uitgestrektste wederzijdsche voordeelen zal bevatten nopens den koophandel der onderdanen van de twee magten.

De ondergeteekende heeft verder de eer, te verklaren, dat het verlangen van gezegde Burgemeesters is, dat van deze verklaring gebruik worde gemaakt, zoo als zal vermeend worden te behooren, met de noodige voorzorg nogtans, dat zij niet ter kennis kome van hen, die belang hebben, om, zoo mogelijk, de uitvoering te beletten, of ten minste te vertragen, van een voornemen, hetwelk geen ander doel heeft, dan om onderling geluk en wezenlijk belang van beide republieken te bevorderen.

E. F. van Berckel.

Aan den heer Dumas.

Passy, den 16 October 1778.

Mijnheer! Wij hebben den uwen van den 2den dezer ontvangen, met de verklaring geteekend door den heer Van Berckel, en zijnen toelichtenden brief aan u. Een en ander verblijdde ons zeer, daar het de goede stemming toont van dat achtenswaardig ligchaam, de Burgemeesters van Amsterdam, omtrent de Vereenigde Staten van Amerika, alsmede hun' goeden wil, voor zoo verre dit van hen afhangt, om tusschen de republiek der Vereenigde Nederlanden in Europa en de gezegde Staten een verdrag van altoosdurende vriendschap te bevorderen, hetwelk wederzijdsche voordeelen bevatten zoude, met betrekking tot den koophandel tusschen de onderdanen der twee natiën. Daar dat ligchaam beter bekend moet zijn, dan wij, met den loop der openbare zaken in hun land, en zij van meening schijnen, dat door hen eenige voorloopige stappen kunnen gedaan worden, welke zulk een goed werk kunnen voortzetten en bevorderen, als de omstandigheden zullen gedoogen dat het ter overweging kome van H. H. Mogenden, vertrouwen wij op hun doorzigt, en verzoeken derhalve, dat zij die maatregelen nemen, waarvan in den brief van den heer Van Berckel wordt gesproken. Zij mogen zich verzekerd

houden, dat een verdrag, *zoodanig als het beschreven is*, op dit oogenblik, geene moeijelijkheid zoude ondervinden van wege de Vereenigde Staten van Amerika, welke groote achting en eerbied voor uwe natie hebben, en dat van onze zijde alles in het werk gesteld zal worden, om het voorgestelde doel te bereiken. Wij wilden alleen opmerken, dat wij ons niet kunnen vereenigen met de meening, in de verklaring geuit, om het als een noodzakelijk vereischte te beschouwen, »dat Amerika's onafhankelijkheid door de Engelschen zou moeten erkend zijn", alvorens het verdrag zou gesloten worden. — Wij zijn van oordeel, dat er niet meer kans is op zoodanige erkenning, eer het verdrag met Holland tot stand kome, dan er vroeger was, eer het verdrag met Frankrijk gesloten werd. En wij vreezen, dat, zoo die erkenning wezenlijk noodig werd geacht of *men daar naar wachten wilde*, Engeland daarvan, in het aanstaande verdrag van bevrediging, gebruik zoude maken, om, voor zich, eenige handelsvoordeelen te bedingen, ten nadeele welligt van Holland. Wij wenschen daarom, dat zoodanig denkbeeld ter zijde moge gelegd worden en wij ten deze van Engeland niet meer zullen hooren.

B. Franklin. Arthur Lee. John Adams.

Aan de Commissarissen (de drie laatstgenoemden).
'sHage, den 27 October 1778.

Mijnheeren! Laatstleden zaturdag heb ik uwen geëerden van den 16den ontvangen. Het is juist hetgeen ik verlangd zou hebben. De Groot-Pensionaris is er zeer mede ingenomen. Ik las uwen brief denzelfden dag aan onzen vriend [namelijk Van Berckel] voor en gaf hem een afschrift, door mijne handteekening bekrachtigd. — Het deed hem veel genoegen, en hij heeft mij, meer dan eens, verzekerd, dat het den Burgemeesteren van de stad hoogst aangenaam zijn zoude. Hij was begeerig, om hun mede te deelen, hoe gij wel hebt willen antwoorden op den maatregel, welken zij, op zijn aanraden, hadden genomen, door hem te magtigen tot het geven der verklaring, en mij den brief te schrijven, waarvan gij een afschrift hebt, en

waarvan een dubbel op het stadhuis berust. Hij drong er op aan, dat ik u moest verzekeren, hoe de vermelding van Engeland niet geschied was met het voornemen, om iets van het goedvinden dier Mogendheid te doen afhangen, maar alleen, om de gesteldheid (*the situation*) van de stad te doen zien, die, voor het oogenblik, alleen wenschen kan, dat het den Engelschen niet gelukke, om eenig beletsel aan onze verbindtenis in den weg te stellen. Om kort te gaan, hij is bereid, om, van zijne zijde, bij de eerste geschikte gelegenheid, te handelen. De memorie van de kooplieden is bij H. H. Mogenden ingediend. Hierbij zend ik u die, welke, voorleden zaturdag, den Prins aangeboden is. Onze vriend stelde mij die, denzelfden dag, ter hand, en ik meende, dat zij der vertaling, ter uwer inzage, wel waardig was. — Hij vroeg, met aandrang, naar tijding uit Amerika. Ik antwoordde, dat de toestand van Amerika volstrekt niet veeg, en ik er minder over bekommerd was, dan over dien van deze republiek.

De heer Van Welderen heeft het antwoord van Lord Suffolk op de voorstellingen van H. H. Mogenden gezonden. Het Hof van Londen, zegt hij, is bereid, al de genomene schepen terug te geven, met kosten en ongelden, en voor de ladingen, die het terug houden zal, te betalen. Maar deszelfs afgezant [Yorke] zal aan H. H. Mogenden een voorstel doen, om de verdragen, op dit punt, te veranderen, en toe te stemmen, dat die artikels [scheepsmaterialen] contrabande zullen zijn. Gelukkig, dat er eenstemmigheid vereischt wordt, om deze toestemming te geven, en Amsterdam er zelfs niet van hooren wil, om over zoo iets te onderhandelen. Suffolk voegt er als een bewijs van zijns Konings gematigdheid bij, dat hij de hulp nog niet gevorderd heeft, welke de republiek, volgens de verdragen, verpligt is hem te geven; even als of de republiek de monopolie van Amerika aan Engeland gewaarborgd had. -- Gewis is dat zeer vreemd. Drie van ons alhier meenen, dat die brief niet in Engeland geschreven, en slechts herwaarts teruggekeerd is. De Secretaris van H. H. Mogenden is zeer geraakt, wegens de stoutmoedigheid, waarmede de commissie van kooplieden

zich tot hem vervoegd heeft, die hem, wegens zijn dubbelzinnig antwoord, beschuldigden, van de Engelsche belangen te zijn toegedaan, gelijk de meerderheid van hen, die hier aan het roer staan. Men heeft gezegd, dat het alleen de waarheid is, die beleedigt. Ik heb de vertaling ten einde gebragt van het gevoelen der stad Amsterdam, te vinden in de acten der republiek van den 8 September.

Dumas.

Aan E. F. van Berckel, Burgemeester van Amsterdam (lees: *Pensionaris*).

Passy, den 29 October 1778.

Mijnheer! Na rijpe overweging van den brief en de verklaring, die wij de eer gehad hebben van u te ontvangen, zijn wij van meening, dat er eenige punten zijn, welke slechts in eene persoonlijke zamenkomst kunnen worden afgedaan. Wij wenschen daarom, dat gij, of iemand door u gemagtigd, een' van ons moogt ontmoeten te Aken, of op zoodanige plaats als u geschikt voorkomt, om deze zaak met de grootste geheimhouding te behandelen. Zoo dit voorstel uwe goedkeuring mogt wegdragen, gelief dan de goedheid te hebben, om ons tijd en plaats der zamenkomst te doen weten. Het zal best zijn, dat wij, zoo wij bij elkander komen, naar elkander onder versierde namen vragen. Deze beschikking wenschen wij insgelijks aan u over te laten. Het zal ons verblijden, zoo spoedig mogelijk, eenig antwoord te ontvangen. Wij hebben de eer enz.

B. Franklin. Arthur Lee. John Adams.

Aan de Commissarissen (de drie bovenstaande Heeren).

's Hage, den 4 November 1778.

Mijnheeren! De Heeren van Amsterdam zijn met nadere orders van hunne lastgevers van Amsterdam teruggekeerd. Zij zullen welligt gevolgd worden door eene derde memorie, die sterker dan de voorgaande zijn zal. Zoo dezelfde uitvlugten op den duur gebezigd worden, zal Amsterdam toevlugt nemen tot andere middelen, welke mij nog niet medegedeeld zijn. Het onderwerp van het geleide

[de convooijen] zal, in de volgende week, behandeld worden. Sir J. Yorke leverde eergisteren eene memorie in, die meer gematigd in toon was, doch, opzigtens zijn Hof, inderdaad even listig: 1.) wordt daarbij de benoeming van Commissarissen gevraagd, met welke hij zoude kunnen raadplegen om de meening der tractaten te bepalen, betreffende de artikelen, welke Engeland onder het verbod begrepen wil hebben; 2.) wordt er verklaard, dat het Engelsche Hof wenscht, dat de republiek de convooijen, waarover geschil is, niet zal verleenen, daar het niet kan toestaan, dat de vermelde artikelen worden overgevoerd. — Hij zal geweldige tegenstanders vinden te Amsterdam, alwaar men vast besloten is, om nopens deze twee punten volstrekt niets toe te geven. Een zeker groot persoon en de Groot-Pensionaris zijn reeds tegen de zaak ingenomen. De spanning tegen de Engelschen wint zelfs veld bij eenigen der edelen. Het ontwerp, hetwelk u bekend is, is in orde gebragt met eenige verandering en bijvoeging, op den grondslag u bewust. Het is in handen van de Burgemeesters, die het geheel zullen onderzoeken; daarna zal men mij een afschrift geven, om er u een te zenden, opdat zulks door u op dezelfde wijze zoude onderzocht worden en gij aan hen uwe aanmerkingen door mij zoudt kunnen mededeelen. Wat de Burgemeesters betreft, ik ben zeker, dat het hunne meening niet is, om onze toekomende gemeenschap van Groot-Brittanje afhankelijk te maken. Integendeel is het hun wensch, dat H. H. Mogenden met der tijd betere maatregelen mogen nemen, dan thans mogelijk is. Zij hebben gemeend, dat dit niet vóór u verborgen moest blijven, evenmin als hun tegenwoordige toestand, hunne wenschen en hunne verwachting, dat gij gereed zult zijn, de handen met hen in een te slaan, ten einde dit alles te verwezenlijken.

Om kort te gaan, Mijnheeren! ik kan u geen duidelijker denkbeeld van de geheele zaak geven, dan dit. Wij onderhandelen met eene minderheid; hetwelk dit voordeel boven die van Engeland heeft, dat, zoo deze republiek onze vriendin niet zijn wil, zij onze vijandin toch niet zijn

kan, wegens de eenstemmigheid, die door de constitutie verlangd wordt. Deze omstandigheid alleen is van hoog belang en behoort ons te overreden, om die minderheid bij te staan en te hulp te komen.

Ik zie onzen vriend gedurig. Hij verzoekt mij, dat ik hem vooral terstond alle goed nieuws uit Amerika zal mededeelen. Hij maakt een te goed gebruik van zoodanige berigten, dan dat ik hierin eenigzins vertragen zoude.

Dumas.

Aan dezelfden.

's Hage, den 10 November 1778.

Mijnheeren! Mijn laatste van den 4den werd den 6den verzonden. Morgen zal het een belangrijke dag zijn, die ernstige gevolgen hebben zal, zoo Amsterdam bukt. De meening, die de Admiraliteit zal uiten, is u reeds bekend. De commissie, benoemd, om met de Admiraliteit over dit punt te raadplegen, heeft het volgend verslag uitgebragt. 1.) De zamenkomst, welke Sir J. Yorke begeert, om over de meening van de tractaten, betrekkelijk de scheepsladingen, te redetwisten, zal geweigerd worden. 2.) Men zal, met aandrang, de teruggave der genomene schepen vorderen. De Admiraliteit zal zekere schikkingen met de kooplieden van het land, gedurende deze moeijelijkheden, maken, dat is, in goed Engelsch, zal de convooijen niet verleenen, voor zoo ver de genoemde artikelen betreft. Deze bijvoeging maakt al het overige nul (*spoils all the rest*).

Uw vriend schijnt eenigzins in verlegenheid. Hij heeft van alom de bekwaamste personen doen ontbieden, om hunne meening te weten, nopens deze bijvoeging, welke hij als volslagen dwaasheid beschouwt. Iemand anders, die insgelijks zeer tegen de bijvoeging is ingenomen, zegt, dat Amsterdam de gansche kuiperij meester worden kan, zoo het slechts volhoudt, om de naauwkeurige naleving der tractaten en eene volmaakte onzijdigheid te vorderen. Volgt men dit niet, zoo zal het slaafs bukken van de natie onder de Engelsche zweep haar blootstellen voor die der Franschen, die haar van de voorregten zullen berooven,

welke zij, tot nu toe, in hun land heeft genoten, en hare schepen nemen, naar het voorbeeld der Engelschen. Gij moogt dus verwachten, dat gij, in mijn' volgenden, van een' krachtigen en welgelukten wederstand van wege de stad zult hooren, of van een' vreeselijken slag voor de scheepvaart en den handel van dit land. Men zal dan mogen zeggen: *Quid quid delirant Brittanni*, *plectuntur Belgae.* Het zal hun eigen schuld zijn. Dit alles zal misschien nog wat uitgesteld worden; want onze vriend heeft mij gezegd, dat de provinciale vergadering deze week geen plaats zal hebben. Daar ik hem, vermits hij elders eet, van daag niet zien kan, heb ik hem een' brief gezonden, waarvan het afschrift hier ingesloten is.

Dumas.

Aan dezelfden.

's Hage, den 13 November 1778.

Mijnheeren! De toestand van zaken is hier zeer zorgelijk geworden. Het besluit, waarvan ik in mijn' brief van den 10den gesproken heb, om convooi voor scheepsbehoeften te weigeren, is nog niet wettig genomen. Men heeft besloten, dit punt, aanstaanden woensdag, bij meerderheid van stemmen te beslissen. De leden van Amsterdam hebben hier tegen geprotesteerd, als tegen de constitutie zijnde, die, in zoodanige gevallen, eenheid voorschrijft. Zij hebben hun protest in de acten laten aanteekenen. Zij werden echter, door al de andere steden, verlaten. De heer Van Berckel heeft, met vastheid, de aanvallen der geheele vergadering doorgestaan. Men kan zeggen, dat hij geheel de provincie en, bij gevolg, de gansche republiek, zijne eigene stad uitgenomen, te bestrijden had. Zoo de Raad de Regering ondersteunt, en de kooplieden zich voortdurend tegen dezen maatregel kanten, gelijk zij hoogst waarschijnlijk doen zullen, zoo moeten zij, ongetwijfeld, in hunne regtvaardige zaak, zegepralen. Zoo de Raad, tegen alle waarschijnlijkheid, bukte, verklaart de heer Van Berckel, dat hij nooit terug zal keeren, maar zijne bediening open zal laten voor ieder, die haar begeert.

De Fransche afgezant verklaarde van zijn' kant, eenige dagen geleden, aan de voornaamste beambten van het Gouvernement, en door hen aan de Pensionarissen der steden, dat de Koning vertrouwt, dat de republiek de Hollandsche vlag zal doen eeren, en haren handel, spoedig en met nadruk, zal beschermen, in overeenstemming met de tractaten van 1674 enz., tusschen dit land en Engeland, op welker handhaving het vertrouwen op die vlag berust. En zoo de republiek aan zoodanige redelijke verwachtingen niet beantwoordt, en het waagt (*undertakes*) eenig punt dezer verdragen, ten nadeele des handels, te wijzigen, is het besluit des Konings onveranderlijk, om de natie van die voorregten te berooven, welke Zijne Majesteit, door enkele welwillendheid en zonder eenige verpligting door tractaten, haar tot hiertoe, in de havens van Frankrijk, heeft doen genieten. Ik heb dit van daag aan de Amsterdamsche vrienden medegedeeld, opdat het, ter gelegener tijd, bekend zij. Over een uur vertrek ik naar eene plaats, waar mijne tegenwoordigheid noodig geacht wordt.

Dumas.

Aan dezelfden.

's Hage, den 20 November 1778.

Mijnheeren! Voorleden woensdag morgen ben ik hier teruggekomen en werd in den namiddag door onzen vriend onderrigt, dat het despotiek besluit, waarvan ik, in mijn' laatsten van den 13 November, melding maakte, in de provinciale vergadering doorgedreven is, na eene zitting van drie uren, en dat het punt, met de bijvoeging, waarvan ik u verwittigde in mijn schrijven van den 10den, door de meerderheid was aangenomen. De stad Amsterdam heeft dienvolgens protest doen aanteekenen tegen dit besluit, het voor nul verklarende, als zijnde aangenomen in strijd met de vormen, door de constitutie voorgeschreven, welke, in zoodanige gevallen, eenstemmigheid vordert. Tevens zijn de nadeelige gevolgen, welke dit besluit voor de stad hebben kan, uiteengezet. Sir J. Yorke heeft, in allerijl, een' bode naar Engeland gezonden, met het nieuws van

de zegepraal zijner partij. Zijn Hof zal voorzeker in de papieren en in het Parlement dit voordeel breed uitmeten. (Het schijnt, dat het *zelfs hierom* bijeengeroepen is.) Men zal gewis zwijgen van het protest, waardoor dit voordeel in, spoedig vervliegenden, rook verdwijnt. De vertegenwoorgers toch der groote stad verklaren, dat, zoo het protest, met het besluit, niet gedrukt wordt, zij het in hunne stad zullen doen drukken, opdat althans deze natie niet bedrogen worde. — Het is ligt te zien, dat hieruit twee belangrijke zaken zullen voortspruiten. Ten eerste, de slag, in mijn schrijven van den 10den l. l. voorspeld; ten tweede, de sluiting van een groot bankiershuis, zonder hetwelk de overige zich niet kunnen staande houden. — Ik zou in meerdere bijzonderheden treden, doch, behalve dat ik geen' tijd heb, ben ik bevreesd, die aan het papier toe te vertrouwen. Alleen wil ik hier bijvoegen, dat de vertegenwoordigers van de groote stad morgen van hier zullen vertrekken en met hen de roem van Nederland. De anderen schamen zich over hun eigen werk, durven er zich niet op beroemen en laten het hoofd hangen. Men heeft een gerucht in omloop trachten te brengen, dat het bewuste besluit eenstemmig en volgens den wensch der groote stad was aangenomen.

Dumas.

Aan de Commissie tot de Buitenlandsche zaken.

Parijs, den 19 October 1778.

Mijnheeren! Onze zaken in Holland zijn, zoo opzigtens het verdrag, als de leening, in een' gunstigen toestand.

Arthur Lee.

Aan dezelfde.

Parijs, den 15 November 1778.

De geestgesteldheid in Holland is dusdanig, dat de overeenstemming der Vereenigde Provinciën waarschijnlijk is, zoo Engeland niet verstandig genoeg is, om van deszelfs eischen af te zien; en zoo het dit doet, zullen de Hollanders, als zij, hetgeen zij nopens den handel verlangen, verkregen

hebben, welligt in hunne onzijdigheid *ons* meer bevoordeelen in hetgeen *zij zullen aanvoeren*, dan wanneer er een werkelijk verdrag bestaat.

Of wij geld uit Europa zullen krijgen, is twijfelachtig, doch het staat niet hopeloos. Het is zeer waarschijnlijk, dat de Hollanders ons, uit wraak, geld zullen leenen, zoo de Engelschen voortgaan, met den Hollandschen handel aanhoudend te stremmen en daardoor de spanning en ontevredenheid gaande te houden. Zoo Engeland evenwel terugkomt van deze maatregelen, zullen de Hollanders ons zoo rijkelijk voorzien met goederen, en onze waren daartegen aannemen, dat zulks grootendeels het gebrek aan fondsen zal vergoeden. Het geschil schijnt in dien toestand te zijn, dat er geen middelweg overblijft.

Arthur Lee.

Aan dezelfde.

Parijs, den 12 September 1778.

Na mijne aankomst te Frankfort bood zich gelegenheid aan, om over een verdrag van koophandel met de Vereenigde Staten van Holland en West-Friesland te handelen. Ik nam die waar, en ben zoo ver gevorderd, dat ik, wegens een ontwerp van verdrag, overeengekomen ben met den wettigen vertegenwoordiger van den Pensionaris en de Burgemeesters der stad Amsterdam [De Neufville]. De zaak is, tot dus verre, aan beide zijden, met groote geheimhouding behandeld, hetwelk noodig was, om met de Vereenigde Staten alhier wèl te slagen: want, hoewel de stad Amsterdam en de Staten van Holland, zoo men meent, omtrent vijf zesden in de opbrengsten voor de gouvernements-kosten dragen, hetgeen hun bij gevolg zeer groot overwigt en invloed geeft, hebben zij echter geen magt, krachtens hunne constitutie, om zich met zulk een verdrag in te laten, zonder de medewerking der andere Vereenigde Staten, in sommige van welke de Prins van Oranje een meer dan betamelijken (*an overdue*) invloed heeft. Ieder een kent zijn bloedverwantschap met den Koning van Engeland. Men weet, dat hij dezelfde oogmerken tegen zijn

land koestert, welke men getracht heeft tegen ons uit te voeren, en waarin hij hoopt te zullen slagen door hulp van zijn' neef in Engeland, met wien hij op den voet van de innigste vriendschap is. Dit alles maakt de geheimhouding van het uiterste belang, tot dat de patriotten in Holland zéker zullen zijn van eene goede uitkomst, alvorens de zaak ter algemeene vergadering van de Staten gebragt worde, alwaar zij komen moet, om volledig beslag te krijgen.

William Lee.

Aan dezelfde.

Frankfort, den 15 October 1778.

Mijnheeren! Ik heb de eer, u hiernevens een derde afschrift te zenden eens ontwerps van een verdrag van vriendschap en koophandel, tusschen de zeven Vereenigde Provinciën der Nederlanden en de Vereenigde Staten van Amerika. Gij zult ontwaren, dat het opgesteld is door den heer De Neufville, als vertegenwoordiger van den heer Van Berckel, raadgevend Pensionaris van de stad Amsterdam, en door mij zelven. De Burgemeesters van Amsterdam hebben den heer Van Berckel vergund, om ter dezer zake uit hunnen naam te handelen, en de Pensionaris heeft geregelde volmagt gegeven aan den heer De Neufville, een vermogend Amsterdamsch koopman, om met mij te handelen. Voorleden maand zond ik twee afschriften van dit ontwerp uit Parijs, waar ik heen was gereisd, om aan de Commissarissen aldaar te berigten, wat ten deze verrigt was, daar ik meende, niet genoegzaam bevolmagtigd te zijn, om verder te gaan. Ik heb hen volkomen onderrigt van den politieken toestand in Holland, en dat er zeer veel beleid en geheimhouding in den tegenwoordigen stand van zaken noodig is, om die met goed gevolg te volbrengen, dewijl de partij der Engelschen, die den Prins van Oranje aan het hoofd heeft, zeer magtig is en den voortgang der onderhandeling met de daad stuiten zoude, zoo die ter harer kennis kwam, alvorens de Pensionaris en de Burge-

meesters zich verzekerd hebben, dat het punt in de vergadering der Staten Generaal zal doorgaan.

William Lee.

Aan dezelfde.

Frankfort, den 25 Februarij 1779.

.... Ik deel u echter, met genoegen, mede, dat, ingevolge de onderhandelingen met Amsterdam en de briefwisseling, welke ik met de partij heb gehouden, die stad (verreweg het vermogendste lid van hunne Unie) zich met onbegrijpelijke vastheid en beradenheid verzet heeft tegen al de kuiperijen van Groot-Brittanje, hetwelk door den Prins van Oranje ondersteund wordt, om de republiek in een' oorlog tegen Frankrijk en, bij gevolg, tegen Amerika te wikkelen.

William Lee.

Aan de Commissie tot de Buitenlandsche zaken.

's Hage, den 15 Maart 1780.

Hiernevens zend ik u een ontwerp van een verdrag, tusschen de Vereenigde Staten en de zeven Vereenigde Provinciën, hetwelk, zoodra de omstandigheden het gedoogen, gesloten zal worden. De meeste bouwstof is mij door den Pensionaris van Amsterdam verschaft, die, evenzeer als de heer Franklin, het heeft nagezien en verbeterd. Zoo het Congres hetzelfde geliefde te doen en mij het ontwerp terug wilde zenden, met volmagt om onderhandelingen op dien voet te openen, zal er niets overig zijn, dan de gelegenheid te wachten, welke misschien ras zal geboren worden. Men heeft mij gezegd, dat de heer Laurens spoedig, als gevolmagtigde, over zal komen. Dat zal mij zeer verheugen. Ik beloof zijn *fidus Achates* te zijn, in iedere beteekenis, zoo ten zijnen nutte, als tot dat van het algemeen.

Dumas.

Aan den President van het Congres.

Amsterdam, den 27 October 1780.

Mijnheer! Het schijnt nu zeker, dat eenige der papieren

van den heer Laurens, met zijn' persoon, buit gemaakt zijn. Aan Zijne Doorluchtige Hoogheid den Prins van Oranje zijn afschriften gezonden van de brieven van de heeren De Neufville, Gillon, Stockton en den Colonel Derrick, tevens een afschrift van een tractaat tusschen de stad Amsterdam en den heer William Lee ontworpen. De Prins was, op het zien dezer papieren, zeer getroffen, en bragt die ter vergadering van H. Edel Groot Mogenden de Staten van Holland en West-Friesland. Er was ten minste één van hen, die in de zaak met den heer Lee betrokken waren, tegenwoordig, en deze kwam openlijk voor de zaak uit. De regering van Amsterdam heeft sedert, in geschrifte, eene volledige erkenning doen uitgaan en daarbij betuigd, de geheele toedragt te zullen verdedigen. Men zegt, dat de brieven van de heeren De Neufville en Gillon met matiging en voorzigtigheid gesteld zijn, zoodat het, over het geheel, gelukkig is te noemen, dat deze stukken aan het licht gebragt zijn.

John Adams.

Aan denzelfden.

Passy, den 3 December 1780.

Sedert lang zult gij de tijding van het gevangen nemen van den heer Laurens hebben ontvangen. Hij is in den Tower gekerkerd, doch sinds eenigen tijd heeft hij eenige meerdere vrijheid, om lucht en beweging te genieten, dan hem vroeger was toegestaan. Zekere papieren, bij hem gevonden, betrekking hebbende op het ontwerp van een verdrag, in Holland voorgesteld, zijn den Stadhouder overgezonden, die ze voor H. H. Mogenden heeft opengelegd. Deze hebben die medegedeeld aan het stedelijk bestuur van Amsterdam, hetwelk de onderhandeling verdedigd heeft. Dit heeft, van wege Engeland, eene memorie uitgelokt, die door Sir Joseph Yorke is overgegeven (*), waarbij gevor-

(*) Op den 10 November 1780, werd door Sir J. Yorke aan de Staten Generaal eene memorie ingediend, betrekkelijk den geheimen handel met den heer Van Berckel; op den 12 November 1780, eene tweede memorie, meer bijzonder tegen Amsterdam. —

derd wordt, dat de Pensionaris en de Magistraat van die stad zullen gestraft worden, en de verklaring gevoegd is, dat de Koning het hoog zal opnemen, zoo de Staten deze aanvraag weigeren. — Welk antwoord op deze onbeschaamde memorie zal gegeven worden, weten wij nog niet. Ik hoor echter, dat zij veel misnoegen in Holland verwekt heeft. Men meent, dat daardoor eene spoediger toetreding tot de gewapende neutraliteit veroorzaakt is, hetwelk te voren tegengehouden werd, door de Engelsche partij aldaar.

B. Franklin.

Aan B. Franklin.

Amsterdam, den 26 November 1781.

Mijnheer! Ik vermoed, dat gij, door het Congres, uw afschrift van deszelfs instructie aan mij, van den 16 Augustus (*), hebt; doch daar het misschien zoo niet is, sluit ik er een in. Ik heb die medegedeeld aan den Hertog De la Vauguyon. Ik zal niets ten deze doen, zonder het hem alvorens, met vol vertrouwen, mede te deelen en zijn gevoelen en goedkeuring te erlangen. Hij zegt, nog geene instructiën van zijn Hof betrekkelijk deze zaak te hebben ontvangen. De bovengemelde instructiën zijn juist ter snede gekomen, om eene andere kuiperij van het Britsch Ministerie tegen te werken, om namelijk de bemiddeling van Rusland te verkrijgen, tot sluiting van een' afzonderlijken vrede met Hollannd.

John Adams.

Aan Robert R. Livingston.

Amsterdam, den 21 Februarij 1782.

Nooit bestond er, bij iemand, eene levendiger hoop, om

Op den 12 Januarij 1781, werden door de Staten Generaal proclamatiën uitgevaardigd, om kapers tegen de Engelschen aan te moedigen.

(*) Op den 16 Augustus 1781, gaf het Congres der Vereenigde Staten van Amerika aan J. Adams, hun' gezant te 's Hage, eene instructie betrekkelijk het bewerken van een tractaat tusschen Frankrijk, Nederland en Amerika.

de republiek tot één spoedig verdrag met Frankrijk en Amerika te brengen. De meeste verwachting der goedgezinden was, om aansluiting van het Gouvernement aan Engeland te verhinderen. Het doet mij leed, dit te moeten zeggen, en zoo het ooit openbaar werd, zou het welligt niet gunstig worden opgenomen, maar er is geen twijfel, of het kabinet heeft ernstig gepoogd, de natie er toe te brengen, om schepen en troepen te leveren aan de Engelschen, volgens hunnen uitleg van het tractaat. Amsterdam heeft zich onderscheiden, en deszelfs waardige Oud-Burgemeester Temminck en de oudste Pensionaris, Van Berckel, hebben zich, in Amsterdam, onderscheiden. Zoodra de papieren van den heer Laurens ontdekt waren, zijn zij naar den Haag gezonden. De Prins legde die in persoon aan de Staten over. Sir Joseph Yorke donderde met zijne memoriën tegen Amsterdam, deszelfs Burgemeesters en Pensionaris. De natie werd door schrik bevangen en zocht heul bij de gewapende neutraliteit tegen de verbolgenheid des Konings. Sir J. Yorke is oogenblikkelijk terug geroepen en er verschijnt eene oorlogsverklaring, gerigt tegen de stad, de Burgemeesters en den heer Van Berckel. Sir George Rodney is, in zijne brieven, evenzeer tegen Amsterdam ingenomen en even partijdig. Wat was het doel van dit alles? Geen ander, dan opstand tegen Temminck en Van Berckel te verwekken. Dit is eene schandelijke en lage handelwijze, waartoe de Koning van Groot-Brittanje en zijn Ministerie zich hebben laten vervoeren door Sir J. Yorke, toen deze in 's Hage was. Het doet mij leed, er te moeten bijvoegen, dat zulks, slechts al te veel, bevorderd is door het kabinet en zelfs openlijk door den Prins, toen hij Laurens' papieren aan de Staten overgaf, om Temminck en Van Berckel aan de woede van een dol gepeupel prijs te geven (*to sacrifice to the fury of an enraged populace*).

John Adams.

Aan B. Franklin.

's Hage, den 26 Maart 1782.

Tien of elf steden in Holland hebben zich ten voordeele

der Amerikaansche onafhankelijkheid verklaard, en het is te verwachten, dat deze provincie van daag of morgen hun bepaald besluit nemen zal, om mij gehoor te verleenen. Misschien zullen eenige der andere provinciën dat drie of vier weken uitstellen. Doch de Prins heeft verklaard, dat hij geen hoop voedde, om den stroom wederstand te bieden, en hij het daarom niet beproeven zal.

John Adams.

Aan Robert R. Livingston.

Passy, den 12 April 1782.

Mijnheer! Dingsdag aan het Hof zijnde, vernam ik van den Hollandschen gezant, dat het nieuwe Engelsche Ministerie, door de Ministers van Holland, aan Holland een' wapenstilstand en de vernieuwing van het tractaat van 1674 heeft aangeboden. De heer van Berkenrode scheen van meening te zijn, dat het aanbod gedaan was om tijd te winnen, ten einde de maatregelen, die men, met Frankrijk, voor den volgenden veldtogt zoude beramen, tegen te werken en om de uitvoering van een verdrag met Amerika te verhinderen. Er is eenige vrees, dat dit alles de kracht der Engelsche partij, daar te lande, zal versterken en de zaken eenigzins vertragen. Maar er is hoop, dat men in het voorstel niet treden zal. Het zoude de Hollanders inderdaad belagchelijk maken.

B. Franklin.

Op den 23 April 1782 overhandigde de heer J. Adams, kort na deszelfs officiële receptie als Amerikaansch gezant, in eene conferentie, aan den heer Van Citters, President van H. H. Mogenden, een project-tractaat van vriendschap en handel, hem door het Amerikaansch Congres voorgeschreven.

Aan Robert R. Livingston.

's Hage, den 4 September 1782.

....Hij zeide tot mij [de Spaansche gezant te 's Hage,

de Graaf de Sanafée]: »Mijnheer! gij hebt, meer dan geheel Europa, een' beslissenden slag toegebragt. Het is de grootste en beslissendste slag, die in de Amerikaansche zaken toegebragt is. Gij zijt het, die deze natie met geestdrift vervuld hebt; gij zijt het, die haar in een' staat van opgewondenheid gebragt hebt." En tot een ander persoon: »Dit doet veel eer aan den heer Adams. Het is de beste zet, die in Europa gedaan is. Hij is het, die deze natie met geestdrift vervuld heeft. Hij is het, die de bewonderaars van Engeland [Anglomanen] in verwarring gebragt heeft. Hij is het, die de Hollanders opgewonden heeft. Het is niet, om eene pligtpleging aan den heer Adams te maken, dat ik dit zeg, maar omdat ik meen, dat het hem toekomt."

John Adams.

'sHage, den 8 October 1782. Brief van J. Adams aan Livingston, waarbij hij kennis geeft van, dien dag, het tractaat van koophandel, alsmede de conventie wegens hernomene schepen, te hebben gesloten.

Aan Robert R. Livingston.

Parijs, den 16 Junij 1783.

Gij zult mij ten goede houden, Mijnheer! zoo ik meen, dat gij, in uw schrijven, de wezenlijke verdiensten van de Hollanders verkleint. Zoo zij de bemiddeling van Rusland, voor een' afzonderlijken vrede, hadden aangenomen, zouden wij een zeer aanmerkelijk onderscheid gezien hebben. Het groote gewigt van de Hollanders in Oost-Indië, bij dat van Frankrijk gevoegd, heeft zulk een' invloed op de inboorlingen gehad, dat de schaal van Engeland te ligt bevonden is. De Kaap de Goede Hoop was voor Frankrijk onontbeerlijk, en wij weten nog niet, hoeveel de Hollandsche Oost-Indische Compagnie zal dragen in de onkosten der Fransche ondernemingen in Oost-Indië, die toch begonnen zijn op verzoek der agenten van de Compagnie, die reeds vroegtijdig naar Versailles gezonden waren.

Twaalf à veertien Engelsche liniesçhepen, in den besten

staat, met de beste officieren en manschappen, hebben onafgebroken in de noordelijke zeën gekruist, om op de Hollanders te passen. Dit was eene tijdelijke afwending, welke de schaal deed overhellen ten voordeele der verbondenen in Oost- en West-Indië en ook in het Kanaal. Ik mag er bijvoegen, en zulks is de geheele waarheid, dat de slag van Doggersbank meer indruk gemaakt heeft op de gemoederen van de Engelsche Marine en van het volk, dan al de overige ontmoetingen ter zee in dezen oorlog. Uwe opmerkingen nopens hunnen ongelukkigen toestand zijn echter volkomen juist, en hunne inspanning is niet zoo groot geweest, als die had kunnen en moeten zijn. Doch het was de fout der vijanden van Frankrijk en Holland, niet die van deszelfs vrienden, en, ongelukkiglijk, zullen deze vijanden bevoordeeld worden door de vredesvoorwaarden, welke door die Mogendheid zijn voorgeschreven, terwijl de vrienden daardoor uit het veld geslagen zijn. En dit ongeval sproit waarschijnlijk uit de bekende instructie, waardoor zij zich zelven verkleinden, in plaats van als eene oppermagtige, onafhankelijke en aanzienlijke Mogendheid te handelen. Zoo zij hunne eigene onderhandelingen zelve bestuurd hadden, zouden zij waarschijnlijk betere voorwaarden hebben bedongen. Ik zoude vele daadzaken en belangrijke anecdoten kunnen vermelden, doch zij zijn mij in vertrouwen medegedeeld; en daar dit alles ons slechts middellijk betreft, en onze instructiën met de hunne gelijk stonden, hoewel de uitvoering en de uitkomst derzelven verschillend was, zal ik alle verdere opmerkingen nopens dit onderwerp vermijden.

John Adams.

Aan Robert R. Livingston.

's Hage, den 31 Julij 1783.

Sedert ik hier kwam, ben ik onderrigt, hoe Frankrijk begeert, dat de republiek zich nopens den Turkschen oorlog verklare. Maar zij wil zulks vermijden. Ongelukkiglijk heeft Frankrijk hier veel van deszelfs invloed verloren. Deszelfs vrienden vreezen, dat het hatelijke van het verlies van Negapatnam door het volk aan hen zal geweten worden.

De Engelschen en de Stadhouders-gezinden wenden hunne pogingen aan, om de republiek geheel van Frankrijk af te trekken, en de oude betrekkingen te doen herleven, vooral het oude verbond van verdediging en bescherming volgens het tractaat van 1674. Een zekere heer Shirley te Parijs heeft onlangs verzekerd aan de heeren Boers en Van der Pere [Van de Perre] (twee agenten van de Hollandsche Oost-Indische Compagnie, die een jaar of twee te Parijs geweest zijn, en geacht worden in het belang van den Stadhouder te zijn), dat Engeland de beste gezindheid omtrent de republiek voedt, en haar ruime voldoening zou geven, indien zij afgezonderd van Frankrijk handelen en de oude hartelijke vriendschap vernieuwen wilde. Hij stelde eene zamenkomst met de Hollandsche afgevaardigden, over dit punt, voor. De Agenten stelden dit voor, maar Brantsen weigerde zulks, tot groot genoegen der voornaamste republikeinen. De heer Berenger zeide mij echter, dat sommigen van de republikeinen bevreesd beginnen te worden, en meenen, dat zij in toenadering tot de Engelschen zullen moeten komen In de gesprekken met vele personen, zoo wel in als buiten bestuur zijnde, zoo wel te Amsterdam als in den Haag, klaagden zij mij allen over het gedrag van Frankrijk. Zij komen er allen voor uit, dat de republiek niet zoo veel in den oorlog gedaan heeft, als zij zoude hebben kunnen doen, doch hiervan, zeggen zij, is de schuld bij de vrienden van Engeland, niet bij die van Frankrijk. Het ergste wat deze laatsten treft, zijn de verwijtingen van de eersten, die nu onbeschaamd zeggen: »dat komt van op Frankrijk te vertrouwen. Altijd hebben wij u voorspeld, dat gij misleid zoudt worden" enz. »Frankrijk", zeggen ze, »had dit moeten bedenken en aan de republiek de fouten harer vijanden niet moeten wijten, daar de straf nu geheel op hen, die haar genegen zijn, valt."

John Adams.

ONUITGEGEVEN STUKKEN,

BETREKKELIJK

DE GESCHIEDENIS DER SPAANSCHE HEERSCHAPPIJ EN DIE VAN DEN OPSTAND TEGEN SPANJE,

BIJZONDER IN GELDERLAND.

(*Vervolg van bl.* 49.)

VII.

De Vrij-vrouw van Batenburg, aan den Stadhouder, nevens Kanzelier en Raden, leden des Hofs van Gelderland.

Edle ende Wolgeborne Weerde ende Wolgunstige Heer. Ick (1) gebiede mij seer tot V. E. ende Weerde goede gratie. Ick heb V. E. schrifften (2) vntfangen den 12 deses maendts Februarij, darvtt ick verstaen hebbe, hoe dat V. Ed.

(1) *Ick*] Schrijfster van dezen brief, Petronella van Praet van Moerkerken, was, sedert 1556, weduwe van Herman van Bronkhorst Heer van Batenburg, die bij haar, onder meer andere kinderen, verwekte Dirk en Gijsbert, die, nevens hunnen oudsten broeder, Karel, onder de in 1566 verbondene edelen voorkomen, en die, twee jaren later, op bevel van den Hertog van Alva te Brussel onthoofd zijn. Zie VAN SPAEN, *Inleid.*, deel I. bl. 320, 321.

(2) *schrifften*] Deze brief is niet voorhanden.

doer vluchtmeeren (3) te voren gekomen is, als dat in myn heerligkheitt van Batenborch niett alleen eene, maer veele ende verscheyden kettersche verdamdte secten ende oppinien des gloues, ende Predicanten, die hett gemeyne schlechte volck verleyden, wesen sollen. Edle ende weerde Heer, hoe wel ick niet getwijüelt en hebbe, dat dese vluchtmeeren niet anders dan doer afgunstige ende dergleicken menschen vitgesett sijn, hoe wel ick oick eens deels versekertt was dat de selue feer van der warheitt verscheiden waeren, nochtans hebbe ick so ilende darop niett willen andtworden, mar dor zeekere informatie (hett welcke hier niet schwaerlic te doene is) int antwoorden V. Ed. genoch deen. So befinde ick in der warheitt, dat dese vluchtmeeren niet anders dan idle versierden gedichten sijn. V. Ed. sey oick van my versekertt, dat ick, noch int cleyne, noch int grootte, noch int openbar, noch int secret, niet toestandich bin, noch oick werde toelaetten in mijn heerligkeitt van Batenborch eenige kettersche verdampter secten vnde oppynien des glooues, noch verscheiden leere, die dar af wijckett van den ouden Cattolischen gloouen, mar dencke darbey (doer des Heeren genade ende toelaetten) te bleynen ende mijn ondersaetten daerin te laetten leeren, beyde tot de bewaring mijnder ende mijnder ondersaeten saellicheitt. Dieweil ick dan vor den Heere vnde V. Ed. protestere, tegen den ouden Cattolischen glooven ende leere niett te doene, noch oick in mijne herligkeitt von Batenborch tegen den seluen niett toe te laetten, is derhaluen mijn seer herttlick begeren, V. Ed. wil op andre tijden dese offte dergleicken vluchtmeeren ende anbrengers noch gehoren noch plaetze geuen int opnemen, mar ter contrarien in dese zaeke, so ick nu vor den Heere ende V. Ed. betuyget heb, vergnuogett ende van my versekertt sijn. Ditt doende sullen V. Ed. ons an beyden seyden goede gerustheitt doen ende oick darmede de valsche tongen stillen.

Hiermede den oppersten Heere beuolen, die V. Ed. in een

(3) *vluchtmeeren*] Loopende geruchten: een woord, waarvan het wenschen is, dat het niet langer in onbruik blijve.

saelich lanck leuen gesparen wille. Van Batenborch, den XVI Februarij &c. LXVI.

V. E. ond. ende godwijlige

(*Get.*) **Pieternelle van Praet.**

(*Het opschrift is :*) **Den Edlen ende Wolgebornen Heere mein Heer die Graue van Meghen, Stadtthelder etc. metz Cantzler ende Raede des Furstendombs Gelre ende Grafschafft Zutphen, meinen gebiedenden gunstigen Heeren.**

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

VIII.

De Officiaal en Landdeken van Nijmegen, aan Kanzelier en Raden des Hofs van Gelderland.

Werdighe, Hoichgelerde, Edele, Erntfeste vnnd fromme Heren. Nae fruntlicke vnnd onderdanige erbiedungh kan ick dieselue V. Ed. ende fr. l. nyet berghen, wie dat ick op huiden vwer Ed. ende fr. l. brieff (gedatiert den ijrsten Aprilis itzigen jairs LXVI) in aller onderdanicheit ontfangen vnnd nyet allein by my seluen, sonder oick by mijnen Heren des Cappittels, flijtlich ouerlesen, vnnd ter maten wal verstaen, V. Ed. ende fr. l. dairop in aller gehoirsamer onderdanicheit aduertierende, die publicatie des heiligen Trentischen Concilij (achterfolgende het voerige schrieuen aen my gedaen) ouer lange tijt, voer Vastelauondt, soe durch onsen cappellaen, oick anderen religiosen alhier, apentlick voer der gemeynten, geschiet, gelickfals oick van sommigen religiosen alhier, van articul tho articull wtgedruckt vnnd verhaelt, vnnd alsoe (volgende het schrieuen

voerhynne aen my gesonden), soe voel als in ons is, alhier nageleefft toe wesen. Mitz dien begerende ende onderdanichlick gesynnende V. Ed. ende fr. l. my mit deser, noch mit ennigen anderen befeelschrifften, meer noch vorder belasten en willen, soe my ongelegen is, in desen loip, die decanaitschap, noch offitialaitschap, langer toe bedienen, ende dairom neestkomende Lanceae et Clauorum (4), den Pastoren deser decanaitschap, die decanye, om einen anderen in mijn stat toe kiesen, ouertogeuen ende tho resignieren gemeynt zij, kenne Godt, die V. Ed. ende fr. l. in saligen regimente ende walfaerdt gefrissche (5).

Datum Nymegen, den vijfften Aprilis XVcLXVI.

Vwer Ed. ende fr. l.
onderdaniger altijt

(*Get.*) Steuen Heyden (6), Scholaster tot Nymegen, etc.

(*Het opschrift is:*) Dem werdigen, hoichgelerten, edelen, erntfesten vnnd frommen Heren, Cantzler vnnd Raeden Con. Mat. van Hispanien etc. onses alregen. Heren, tot Arnhem residierende, mijnen lieuen gebiedenden Heren.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

(4) *Lanceae et Clauorum*] Het kerkfeest, dus genoemd, wordt gevierd op vrijdag na beloken Paschen. In het jaar 1566 viel deze dag op den 26 April.

(5) *gefrissche*] Van *frisschen*, met het oudtijds meer gebruikelijk voorzetsel *ge*. Het schijnt hetzelfde als *fristen*, *versten*, *varsten*, d. i. *bewaren*, *behouden*, *voortdurend laten blijven*: van daar ook *uitstellen*, bij KIL. *differre*, *procrastinare*. Maar hier ter plaatse voegt alleen de eerste beteekenis.

(6) *Steuen Heyden*] Hij is ons reeds voorgekomen in een' brief van den 31 Augustus 1565 (hier vóór bl. 39.) De omstandigheden van den tijd, op welken hij zijne bediening nederlegde, geven aanleiding om te vermoeden, dat hij mede der Hervorming toegedaan was.

IX.

Kanzelier en Raden des Hofs van Gelderland, aan de Hertogin Margareta van Parma, Landvoogdesse der Nederlanden.

Aen die Hertoughinne.

Durchluchtige Hoichgeborne Furstinne, Genedichste Vrouwe. Wij gebieden ons opt oidtmoedichst ende onderdanichst in die guede gracie van uwe Hoicheyt.

Genedichste Vrouwe. Albert die Ruyter, Amptman van Bomel, Tyelre ende Bomeler weerden, (aen wellicken bij onsen genedigen Here den Greue tho Megen etc. deser landen Stadtholder etc. geschreuen ende bij hem weder geandtwordt is geweest, aengaende den predicant to Hedel (7) (zeer schandaleuselick ende ketterlick predickende) als V Hoicheyt hier bij besloten mit A geteyckent verstaen sall) heefft tegenwordelick aen ons geschreuen ende ons toegesant zekere missiue heeren Gerarts Willemsz. van Ploe, Capellaens to Dryel in den ampte sijns beuels, daerbij to kennen gegeuen wordt, woe in den seluen ampt verscheiden sectarissen van quader opinien, als nyet to den heyligen sacramente des altaers gaende ende daer van ende oick van den heyligen doopsel schandelick sprekende, zijn, mit oick daerbij gefueght die namen van een groot deel derseluer, als v Hoicheyt mede vyt hierbij ligghende missiuen ende cedel mit B. C. ende D. geteyckent genedelick sal belieuen te vernhemen. Ende diewijle nv v Hoicheyt, bij eene uwer Hoicheyts missiue in date van den IXen dach Aprilis laetstleden, ons onder anderen geschreuen heefft, dat die amptluyden int exerceren van hueren laste op t stuck van de Religie mit alle modestie, discretie ende wijsheytt

(7) *Hedel*] Heer der heerlijkheid Hedel was in dezen tijd de bekende Willem Graaf van den Berg, die in 1581 tot Stadhouder van Gelderland werd verheven, maar later partij koos voor den Koning van Spanje.

procederen souden, sonder nochtans te gedoogen, dat eenige nyeuwicheyt off veranderinge op de oude Catholicxsche Religie (tot noch toe herwaertsouere geobseruëert) noch oeck eenige schandelouse off sedicieuse acte voirtgestelt off geattempteert wordde, ende indyen tselffde geschiede, dat sij V Hoicheyt aduerteren sollen van tghene, dat deszhaluen occurreren sall, mitten informatien daer op genomen, om al tselue gesien geordonneert te worden nae behoir etc. Ende nu die vurscr. amptman tselue ons toegestalt heefft, sonder dat wij (in aenschouw sullicks uwer Hoicheyts beuel) yetwesz daer inne souden kunnen ordonneren, soe hebben wij nyet onderlaten kunnen, uwe Hoicheyt allet to samen toe to seynden, to den eynde, dat derseluer daer inne belieue to doen vnd to ordonneren als bij rade beuonden sall worden to behoiren.

Durchluchtige Hoichgeborne Furstinne, Genedichste Vrouwe, wij bidden Godt almachtich uwe Hoicheyt in hoogen voirspoedigen regimente lange ende gesondt leuende te erhalden. Geschr. te Arnhem, den XXIen Juny XVcLXVI.

Uwer Hoicheyt

oedtmoedige Dienaers

Die Cantzler etc.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

X.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan Kanzelier en Raden, leden des Hofs van Gelderland.

Kaerl van Brimeu Graue to Meghen, Frijher to Humbercourt, Her to Housdaing ende Esperlecq etc., Ritter van der oirden des gulden vlies ende Co. Mats. des Furstendombs Gelre vnd Graeffschaps Zutphen Stadtholder vnd Capiteyn Generael.

Strenge Weerdige Edelle Erentfeste Hoichgelerte ende

froeme, bisunder guede vrunden. Die durchluchtige vnd hoichgeboren Furstinne, Hertoughinne tho Parma, generale Regentinne etc. schryfft yetzont aen den Graue van den Berge, dat hij den predicant tot Hedel awech neme ende hem doe corrigeren, off dat anders vnd bij gebreecke van dyen wij hem voornemen ende zelffs doen straffen zullen etc. Waeromme is onse meynongh, dat ghij ons aenstont ouerschryft ofter gheen middel en waere (zoe verre opgemelte Graue dies in gebreecke blijfft) hem to bekhommen, ende off zullicx bij Aelbert die Ruyter, amptman in Tielre vnd Bommelreweerdt nyet en soll kunnen vuytgericht worden, off in wat manieren tselue opt gevuechlicxst soll moegen geschien, ende oft noodich wil zijn, dat wij tot dien eynde eenige knechten aldaer schicken. Ons oick verstendigende, off zullicx wel sonder swaricheyt soll moegen geschien ende off nyet gepretendeert sonde worden, tselue te wesen tegens het tractaet van Venloe. Belangende die dalers, wij hebben hoichgemelte Hertoughinne daer van gesproken, ende sall bij oire Hoicheyt ten eersten Raide in der saicken geresolueert worden. Vnd wij beuelen V den Almechtigen. Geschreuen to Bruessel, den XXVI^en Junij XV^cLXVI.

(*Get.*) Charles de Brimeu.

(*Het opschrift is:*) Den Strengen Weerdigen Edelen Erentfesten Hoichgelerten vnd froemen Heeren, Cantzler end Raeden des Conincks in Gelderlant verordent, onsen bisunderen gueden Vrunden.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XI.

Kanzelier en Raden des Hofs van Gelderland, aan den Stadhouder Karel van Brimeu. Graaf van Megen.

Aen den Stadtholder.

Edel vnd Waelgeboren Genediger Her. Op ghisteren an-

gekhomen ende op huyden bij ons gesien zijnde uwer G. missiue in date van den XXVI^en Junij laetstvergangen, daer mit v. G. ons verstendiget van die meynunge van onse genedichste Vrouwe die Hertoughinne tho Parma etc. generale Regente, aengaende den predicant to Hedel, ende dat oire Hoicheyt yetz aen den Graue van den Berge schrijfft denselven predicant wech to nemen ende hem to doen corrigeren, anders dat, bij gebreke van dyen, v. G. selffs hem vornheme ende straffe; gesynnende derhaluen, dat wij v. G. aenstondt sollen ouerschrijuen offer gheen middel en waere (soe verre opgemelte Graue dies in gebreke bleue) hem to bekhomen, ende off sullicx bij Aelbert die Ruyter, amptman to Bomel, Tyelre vnd Bomelreweerden, niet en sol kunnen worden vuytgericht, off in wat manieren tselue opt gefueghlickst sol geschien kunnen; offt noodich wol zijn knechten daer to schicken; off id wael sonder groote swaricheyt sol geschien kunnen vnd off id gepretendeert sol moegen worden tegen den tractate van Venloe etc. Sollen wij v. G. daer op to dienstlicker meynongh nyet verhalden, dat die bode, brenger uwer G. brieffs (daer op bij ons gevraecht zijnde) verclaert heefft gheen bryeuen aan den waelgemelten Graue tho dem Berge haldende to hebben. Derhaluen wij achten, dat sullick oirer Hoicheyts schrijuen bij eenen anderen eygenen bode bestelt sal zijn. Vnd belangende id middel van den vurscr. predicant (woe die Graue van den Berge suymich viel hem wech to nemen) aen to fangen etc. Woewael wij presumeren, dat die Graue (indyen hem bij oire Hoicheyt ernstlick geschreuen is worden) nyet suymich sal zijn, sal v. G. belieuen te verstaen, dat Albert die Ruyter wael die bequaempste vnd naeste bij Hedel geseten officier sye deser landen ende die tselue wael am besten sol kunnen vuytrichten. Doch dat (diewijle hij die bedienongh sijns ampts opgesacht heefft vnd sullicke opsegghunge oick aengenoemen sye ende derhaluen hij onlanghs (8) van den seluen ampte scheiden sall) hij nv onses erachtens daer inne sullicke ernsticheyt ende vliet nyet aenkeeren sal willen, als hij wael anders gedaen sol

(8) *onlanghs*] Eerlang.

hebben; vnd dunckt ons (doch onder correctie) dat id best geraden ware, dat oire Hoicheyt yemanden aldaer off in dem oirdt expres beuel ghaeue, den vurscr. predicant op to nemen ende to apprehenderen. Doch hem hier binnen Arnhem brengende en nyet buyten slandts vuerende. Dan id muste (woe v. G. sich lichtelick to erinneren) die ghoene die tselue doen sol so starck zijn, dat hij (aengemerckt dat die predicant van grooten aenhanck ende toestandt (9) is) hem nyet ontnomen off ontweldicht en wordde. Ende dyen aengaende offt id wael sonder zwaricheyt geschien sol moegen, ons dunckt neen, vnd dat id oick wael tegen den vurs. tractate van Venloe to sijn (10) gesacht sal worden. Dan van gelijcken is wael bij tijden Hertouch Kaerls to mehermaelen geschiet, woe oick wael eher bij tijden hoichstlofflicker memorie der Key. Mat[s], durch expres beuel derseluer Key. Ma[ts], Mr. Joost van Craneuelt (doemaels momboir) den pastoir tho Wel (11) aengefangen, daer die Here tho Wel doemaels nyet heefft dorren tegen segghen; als oick zedert bij tijde des gouuernements des Grauen tho Hoirne in desen lande, een schoelmeister in der heerlickheit Keppel aengefangen ende hier to Arnhem gebracht is worden, sonder dat daer op yetwesz gevollicht, dan tselue daer bij gebleuen sye.

Edell vnd Wael Geboren Genedichste Her, nae onse gantz dienstlicke erbiedongh tot v. G., willen wij Godt almachtich

(9) *toestandt*] Dat is: bijstand. *Van grooten toestand:* veel bijstanders, helpers, aanhangers hebbende.

(10) *tegen den tractate van Venloe to sijn*] Hedel was, namelijk, eene hooge heerlijkheid, met eigen rigter en gerigt, waar zich alzoo het Hof geen regtsgebied mogt aanmatigen.

(11) *pastoir tho Wel.*] Hier ziet men, welk besluit genomen is, op het advijs, door het Hof van Gelderland den 31 Maart 1550 uitgebragt, en met welk gevolg dat besluit ten uitvoer gebragt werd. Vergel. hier vóór bl. 29 — 32.

gebeden hebben, dieselue in allen voirspoet lange ende gesondt leuende to erhalden.

Geschreuen tot Arnhem, den derden dach Julij. XVc zessenzestich.

Uwer G. gantzwillige

Die Cantzler etc.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

XII.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan de Stad Nijmegen.

Kaerl etc.

Ersame vnd voirsichtige, besundere guede vrunden. Alsoe wij gelooffwerdelick berichtet zijn worden, als sollen eenige sich vermeten, op morgen dair to Nymmegen op eenige plaetze anders dan nae die insettinge ende leeringe onser Moeder der heyliger alder Catholicxer Kercken to willen predicken, als nementlick buyten der stadt op der Jooden Kerckhoff, vnd wij dan weten, hoe guetlick vnd stanthafftelick uwe Er. sich ende derseluer burgeren bisz aen her dairentegen gehalden ende noch; vnd oick diewijle die Co. Mat. onse allergen. Here onlancx bij der seluer brycuen uwen Er. beloefft gheene nyewicheyt to sullen off willen inbrengen in den vurscr. onsen heyligen Christelicken gelooue, twellick bisz aenher soe lofflick alhier geobserueert is worden; vnd wij daerdurch oick vastelick ons tot uwen Er. versehen, dieselue hinwederomb en sullen oick nyet gestaden, dat eenige nyeuwicheyt bij sullicken predickens off anders aldaer worde ingefuyrt. Daermit dan vnd mits sul-

licx wederstaende uwe Eer. groote genade syner Mats. erhalden, daer sij (woe sij sich selffs lichtelick erinneren), anders ende ter contrarie gestadende, . groote indignatie vnd ongenade op sich haelen sollen. Sonderlinge oick aengemerckt die placcaten, die v Er. onlancx sijn toegestelt, daermit alle vergaderingen, soe wael heymelicke als openbare, ende sonderlinge sullick predicken, verboden zijn bij den penen, in den seluen placcaten begrepen. Demnae hebben wij (in aenmerckongh sijner Mats. grooten eyffers ende grundtlicke meynongh, tegen gelijcke schandelicke ende onbehoirlicke predicatiën ende predicanten), ampts vnd eydts halue, nyet onderlaten kunnen, desen aen uwen Er. in der yle to schrijuen, to dem eynde, dat uwe Er. tghoen wesz vursz. mit oick hoe hoichlick daer aen gelegen, ernstlick betrachten, vnd folgentz (indyen id vurscr. placcaet noch nyet gepubliceert sye) id selue op morgen wael vroech verkundigen vnd publiceren doen, vnd daerenteyndens daer aen sijn, dat die vurscr. predicatie behindert wordde, bij alsoe lyeff als v sijner Mats. genade is, des wij ons van derseluer Mats. wegen alsoe tot v versehen. V Er. den almachtigen Heren beuehelende. Gegeuen tho Arnhem, den XX Julij XVcLXVI.

Vnd soe wij (12) zedert id schrijuen van desen oick verstaen, als soll daer alle dage predicke gehalden worden in een huys, daer gewoont heefft een koopman van Antwerpen, die daer gekomen was ende die mit sijn huysfr. van de peste gestoruen is, eenen vuytganck hebbende op St. Anthonis Kerckhoff; hebben wij v Er. sullicx oick wael verstendigen willen, ten eynde, dat dieselue daerinne versehen als bouen.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

(12) *Vnd soe wij* enz.] Dit naschrift was, met eene andere hand, op den kant der minute er bijgevoegd.

XIII.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan den Magistraat der Stad Venlo.

Den Erbaren Ersamen vnd voirsichtigen Scholtis, Burgemeisteren, Schepenen vnd Raedt der Stadt Venloe, onsen besunderen gueden vrunden, sampt vnd besunder.

Kaerl etc.

Erbare Ersame vnd voirsichtige, bisunder guede vrunden. Alsoe wij bericht sijn worden, dat op Sonnendach yetz laetst voirleden eenige sectarissen mit eenen predicant vast daer voir die stadt gekhomen, vnd die predicant begonst to predicken, vnd oick etlicke burgeren aldaer vuytgelopen vnd sich to sullicker predication ergeuen hebben; doch dat v Er. so baldt sij sullicx vernhomen die poirten toegesloten vnd sullicken vuytgeloopen burgeren daer voir verblijuen doen; dan (nae gedane oire excusatie) sij weder inne gelaten, mit dem bijgefueghten aensegghen *in effectu*, dat woe sij sich hin voirt meher to sullicken predicken ergeuen wurden, men sij buyten sluyten vnd hun oire wijuer vnd kinderen naeschicken soll; Sollen wij uwe Er. dyenthaluen genediger meynongh nyet verhalden, dat wij sullicx een zeer guedt gefallens dragen; sijn oick desz seker, dat Co. Mat. onse Allergen. Heere vnd die Hertoughinne tho Parma, Generale Regente (die wij van id guedt werck dyenthaluen bij uwen Er. gedaen nyet onderlaten willen to verstendigen), des oick een genedich benuegen hebben sullen vnd tselue to sijner tijt omb uwen Er. genedelick erkennen; Vnd is oick van hoichstbemelter Co. Mats. wegen onse guetlick gesynnen (als wij oick desz een vast vertrouwen tot uwen Er. hebben tselue wael to sullen doen), dat dieselue v Er. (off villicht van gelijcken meher vurfiele vnd sullicke predicanten daerombher predicken wollen) in sullick begonste guede duechdlick werck continueren oder volherden; dan nu

oick opt forderlicxst publiceren vnd verkundigen doen, dat nijemandt, wye hij oick sye, en onderstae tot sullicken predicatien buyten te loopen, bij peen van vuyt der stadt vnd schependomb van Venloe op zijn lijff gebannen to sullen worden, vnd dat men denselven wijff vnd kinderen nae sal seynden. Vnd daerenteyndens, dat v Er. oick sullicx voltrecken, te weten die ghoene, die darentegen doen ende ter predicken loopen, alsoe vuytsluyten, op oir lijff vuytbannen ende voirts wijff ende kinderen naeschicken. Desz willen, van hoichstberuempter Co. Mats. wegen, wij ons alsoe tot v Er. versehen vnd beuehelen v Er. den Almachtigen. Gegeuen tho Arnhem, den VIIen Augusti XVcLXVI.

Naar de oorspronkelijken minute onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

(Dit wordt vervolgd.)

WELKE WAREN DE DRIJFVEREN VAN DE AANBIEDING DER SOUVEREINITEIT VAN GELDERLAND AAN *WILLEM III.* IN 1675?

Het is bekend, dat de provisionele regering van Gelderland op den 29 Januarij 1675 met eenparige stemmen besloot, aan Prins Willem III, onder den titel van Hertog van Gelre en Grave van Zutphen, de hooge regering over dit vorstendom en graafschap, met alle daaraan verbondene vorstelijke en grafelijke waardigheden, zoo voor hem als voor zijne mannelijke nakomelingen, op te dragen. De Prins verzocht, eer hij zich hieromtrent verklaarde, de Staten van Holland, Zeeland en Utrecht »gants vrundelijk en ernstig, hem, in die soo importante zake, met haar goede en wijse raad te willen assisteren." Weldra waren die van Utrecht eenstemmig van gevoelen, dat Z. H. de gedane opdragt »goedertierentlijk behoorde aan te nemen"; maar in de twee eerstgenoemde provinciën verklaarden verscheidene steden, onder betuiging van hare innige gehechtheid aan den Prins en zijn Huis, met oud Hollandsche en Zeeuwsche rondheid zich daartegen. Willem III, »geïnformeert, dat het aannemen van de voorseyde waardigheyd by eenige soude causeren een groote jalousie en nabedenken, en dat sommige daar uyt souden willen afnemen, dat hy door desen oorlog niet anders dan eygen grootheyd soude hebben beoogt, en alleen na meerder aansien en authoriteyt gestaan", bedankte, reeds op den 20 Februarij, de ridderschap en steden van Gelderland, »op de beste en krachtigste maniere, voor de delatie van de voorseyde waardigheyd" (*).

(*) Zie het verhaal en de voornaamste, in meer dan één opzigt zeer merkwaardige, authentieke stukken, bij SYLVIUS, *Historiën onses tijds*, tweede stuk, bl. 164—167, 179—183, 205—208.

Deze gebeurtenis, die, volgens TEMPLE (*), meer dan eenige andere uit dien tijd, den staatkundigen hoofdbreken heeft gekost, is natuurlijk door elke partij uit haar oogpunt beschouwd, en door tijdgenoot, zoowel als nakomeling, uiteenloopend beoordeeld en aan verschillende oorzaken toegeschreven; zoodat het onderzoek naar de ware drijfveren der gedane aanbieding ook thans nog niet geheel overtollig kan worden gerekend.

Volgens de verklaring van de ridderschappen en steden zelve, in de inleiding tot de voorwaarden der aanbieding te vinden, waren zij hiertoe overgegaan door de overweging, zoo van de groote ellende, waarin hunne provincie door de Fransche overheersching was vervallen, »soodat die landen verwoest, ende de ingesetenen tot totale ruine gebracht waren", als van de groote en onschatbare diensten, door den Prins van Oranje ter hunner verlossing bewezen. Deze diensten vereischten de grootste dankbaarheid, die men, naast God, den mensche schuldig is, waarom zij, met voorbedachten rijpen rade, om wigtige redenen, ten beste van den lande en goede ingezetenen en onderdanen van dien, tot de bewuste opdragt hadden besloten. Zij geven dus twee redenen op: dankbaarheid jegens den Prins, en het vooruitzigt op bevordering van het welzijn hunner provincie.

De beschouwing van de eerste dezer redenen behoeft ons niet lang op te houden. Wie zoude niet, even als de regering van Tholen, die dankbaarheid »seer gefondeert en natuurlijk" vinden, al dacht hij ook niet (met Delft, welke stad evenwel tegen de aanneming stemde), dat, daar Holland, Zeeland en Utrecht den Prins aanzienlijke waardigheden, goederen en geschenken hadden aangeboden, Gelderland ook wèl deed, dat het zich dankbaar toonde, en,

BASNAGE, *Annales des Provincies-Unies*, tome II. p. 564—580. WAGENAAR, deel XIV. bl. 345—367, met de *Bijv. en Aanm.* op dit deel, bl. 106, 107. Vergel. BILDERDIJK, *Gesch. des Vaderl.*, deel X. bl. 59, 60.

(*) *Works of Sir* W. TEMPLE, vol. I. *Memoirs*, p. 399, 400. ed. Lond. 1720. fol.

niets anders hebbende, de opperste magt wilde afstaan, noch met Vlissingen, dat deze aanbieding »maar eene geringe portie was der eclatante preuve van dankbaarheyd, welke dit gewest schuldig was te geven."

Wat de tweede reden aangaat, velen zagen in deze aanbieding, even als die van Schoonhoven, eene poging van Gelderland, om de geldmiddelen, regtsoefening en regering te verbeteren, of oordeelden, met Tholen, dat de ridderschap en steden, in aanmerking van de »slechte defensie, die daar is geweest door de weynige anthoriteit en confusie in haar regeeringe, wijsselijk daarin hadden willen voorsien met een Opperhooft en Hertog te verkiesen, daarop sij hare sorge confidentelijk sullen konnen leggen." Anderen vreesden, zoo als Ter Goes niet onduidelijk te kennen gaf, dat deze provincie, wanneer de Prins de opdragt aannam, »altoos meer voorspraak en avantagie soude genieten als eenige andere", of beweerden, als Enkhuizen, zonder omwegen, dat zij haar eigen voordeel zocht, en eene vergulde pil ingaf, welker bitterheid verborgen was. In Zeeland begreep men, dat de Gelderschen hoopten, door het aanzien van den Hertog hun aandeel in de gemeene lasten te verminderen, en de grenzen des lands beter te doen verdedigen. Eindelijk blijkt, uit de voorwaarden, waarop de souvereiniteit werd aangeboden, dat zij vreesden, door de overige leden der Unie voor een door den vijand overheerd en door hen herwonnen land te worden gehouden, doch door de zorg van den nieuwen Hertog voor alle scheuring en vervreemding van grondgebied hoopten te worden bewaard, en gehandhaafd in alle gezag en regt, bij de Unie en de Generaliteit vóór de Fransche overheersching bezeten.

Het blijkt uit dit alles voldoende, dat Gelderland genoegzame redenen kon meenen te hebben, om op deze wijze het belang der provincie te behartigen (*). Evenwel hebben velen geoordeeld, dat de gansche zaak door de Oranje-gezinden, sommigen zelfs, dat zij door den Prins zelven in het geheim was bewerkt, en wel in de hoop,

(*) Vergel. hier omtrent ook TEMPLE, p. 400.

dat Utrecht, Holland en Zeeland eerlang het gegevene voorbeeld zouden volgen. Dit laatste is onder anderen het gevoelen van BASNAGE, welke schrijft, dat de Secretaris van het kwartier van Nijmegen, C. Klerck, *créature du Prince*, een man van groote bekwaamheid en van veel invloed, een der voornaamste aanleggers is geweest; dat hij aan eenige Edelen den slechten toestand voorhield der geldmiddelen, de onmogelijkheid om het contingent aan de Unie te betalen, en de voordeelen, die men van de bescherming van Z. H., als Souverein, mogt verwachten. Zelfs zou hij er in vertrouwen hebben bijgevoegd, dat, indien Gelderland zich niet haastte, het zekerlijk door Holland zou worden voorgekomen (*). Op dezelfde wijze handelden, volgens BASNAGE, de andere zendelingen (*émissaires*) van den Prins in de kwartieren van Zutphen en Arnhem. Ook in het vervolg van zijn verhaal laat hij zich meermalen over Willem III. uit, op eene wijze, welke ons van den Franschen Schrijver, die, ongeacht al het kwaad, dat hij en zijne geloofsgenooten van Lodewijk XIV. hadden moeten verduren, en al het goede, dat hun in ons gastvrij en verdraagzaam vaderland te beurt viel, evenwel altijd aan Frankrijk verkleefd bleef, misschien niet behoeft te verwonderen, maar ons nog veel minder mag medeslepen (§).

(*) Omtrent dit bedrijf van Klerck vindt men nagenoeg hetzelfde bij WAGENAAR, t. a. pl. bl. 345, uit geschrevene aanteekeningen van dien tijd.

(§) Zoo zegt hij bij voorb. p. 566. »Le Prince ne balança point à accepter ces conditions, soit qu'il se contentât d'une souveraineté ainsi limitée, soit qu'il crût que les promesses des Souverains n'engageoient à rien. D'ailleurs il avoit vû ce qu'on avait fait pour lui en Hollande, et il ne doutoit point que cette province n'imitât les États de Gueldre, et qu'elle n'entraînât les autres provinces à suivre le même exemple. Quoiqu'il en soit, il sçut cacher la joye que devoit lui causer l'offre qu'on lui faisoit; .... il répondit modestement, ... qu'il étoit obligé de demander du tems pour y penser mûrement, et pour consulter là-dessus les autres provinces." En, pag. 570: »Il n'étoit pas difficile de deviner ses intentions; car il

Immers, uit al het door hem aangevoerde, blijkt wel, dat de ijverige voorstanders van Oranje op deze wijze des Prinsen gezag zochten uit te breiden, maar niet, dat deze hiervan kennis droeg, veel min, dat het op zijne aanzetting gebeurde. En, al wilde men aannemen, dat deze pogingen hem niet onbekend *kunnen* geweest zijn, daaruit volgt geenszins, dat hij er de bewerker van was, laat staan, dat hij aldus de souvereiniteit der overige gewesten hoopte te verkrijgen. Behalve andere redenen, welke in den loop van dit onderzoek zullen vermeld worden, strijdt hiertegen de uitdrukkelijke verklaring, door hem in den brief aan

n'y avoit guères d'apparence que les promoteurs de cette affaire en Gueldre, qui étoient ses créatures (dezelfde, die bij WAGENAAR, bl. 345, voorkomen) eussent agi sans sa participation." Dit blijft in allen geval nog slechts een vermoeden; ook uit des Prinsen gedrag bij het drinken der gezondheid van den Hertog van Gelder en den Graaf van Holland laat zich niets zekers afleiden; want, al is dit zoo voorgevallen, als men verhaalde, dan blijft het ook zeer goed verklaarbaar, al volgt men niet het gevoelen van BASNAGE. Te onregt beweert overigens deze Schrijver, dat de Prins zijne blijdschap over de aanbieding wist te verbergen. Integendeel noemt hij dezelve, in zijnen brief aan de Staten van Holland (SYLVIUS, bladz. 166), met kennelijk welgevallen, » eene uitstekende proef van genegenheid en goed vertrouwen jegens zijnen persoon." Doch uit de blijdschap hierover volgt nog niet, dat hij het raadzaam vond, en derhalve genegen was, de aanbieding aan te nemen, en hij kon dus naar waarheid, toen Holland zijne meening door den Raadpensionaris deed ondertasten, antwoorden, » dat de zaak hem onverschillig was, en dat hij hieromtrent zijne bijzondere genegenheid niet melden kon." (WAGENAAR, deel XIV. bl. 352.) Die bijzondere genegenheid toch — dit zag de Prins teregt — moest bij de beslissing omtrent al of niet aannemen niet in aanmerking komen. Overigens is het door BASNAGE voorgestane gevoelen, met nog meer toon van zekerheid, voorgesteld bij J. LE CLERC, *Hist. des Prov. Unies*, deel III. bl. 360—366, en met nog meer hevigheid bij CERISIER, *Tafereel der Gesch. van de Vereenigde Nederl.*, deel VII. stuk 2, bl. 500—518 der Nederd. vertaling. Maar bij geen' van beiden met meer bewijs.

de Staten van Zeeland den 18 Maart gegeven, »dat hij uit zich zelven gansch geene genegenheid tot het aannemen van de voorzeide waardigheid nu of ooit gehad had, en dat bij niemand door hem of van zijnent wege eenige de minste aanleiding was gegeven, of eenige directie was gebruikt, om iemand van de leden der provinciën te induceren of te permoveren, om hem de voorzeide waardigheid op te dragen." »Wij kennen," voegt hij er bij, »ook de constitutie van den lande soo wel, dat wij U Edele Mogende wel kunnen versekeren, dat de voorsz. onse ongenegentheyd en aversie tot soodanige en diergelijke weerdigheden noyt sal veranderen." Intusschen is het juist deze brief, uit welks heftigen toon Willems tegenstanders, even als BASNAGE, hebben willen opmaken, dat hij door de afrading der Staten van Zeeland grootelijks was verbitterd. Maar, indien zijne ontevredenheid hieraan te wijten was, waarom schreef hij dan ook niet op gelijke wijze aan de leden van Holland, die de aanneming even uitdrukkelijk hadden ontraden? Ik meen dezelve dus te moeten verklaren uit het wantrouwen, hetgeen de Prins oordeelde, dat in de uitdrukkingen van sommige leden van Zeeland doorstraalde, en hetgeen hij aan verkeerde bedoelingen toeschreef. »Wij beklagen ons gants niet, dat eenige leden van opinie zijn geweest, dat wy de voorsz. waardigheyd souden behooren van de hand te wijsen, en dat zy die opinie met redenen en argumenten hebben geadstrueerd; want daarom hadden wy advijs verzocht, en bedanken de leden ook, dat zy openhertig hebben geadviseert, soo als zy de sake verstonden. Maar wel moeten wij ons beklagen, dat eenige, onder voorgeven van haar advijs te uitten, ons hebben beswaart met soo odieuse suspicien" enz. Eene »wat breeder geëxtendeerde" wederlegging dezer vermoedens was hem daarom noodig voorgekomen, omdat, zoowel de missive der Staten van Zeeland, als de advijsen der bijzondere leden, door den druk waren gemeen gemaakt, hetgeen toch niet noodig was om dezelve ter zijner kennisse te brengen, waarvoor zij eigenlijk bestemd waren.

Dezelfde BASNAGE toont intusschen, te gevoelen, dat men

de handelwijze van Gelderland ook wel uit andere oorzaken kan verklaren, zoo als uit de reeds boven vermelde hoop, om de geldmiddelen te herstellen, om de oude plaats in de Unie te hernemen, en er zich meer dan ooit te doen gelden. Ja, wat meer is, op dezelfde bladzijde (*) zegt hij, als zijns ondanks: »Le Gouvernement républicain devint odieux; on le regarda comme la source de tous les maux qu'on avoit soufferts; et non content d'avoir un Général, un Chef, un Gouverneur ou un Stadhouder, on voulut un Maître, un Souverain.''

WAGENAAR, die zich meestal met groote omzigtigheid uitdrukt, en dikwijls onpartijdiger is dan men doorgaans aanneemt, schrijft zonder eenige aarzeling de gansche zaak toe aan de pogingen van den Raadpensionaris Fagel en zijne medestanders, »om den Prinse meerder gezags te doen opdragen.'' Voorzeker zal niemand het vreemd vinden, dat Oranje's aanhangers, om meer dan ééne reden, zijn gezag gaarne zagen toenemen en het door den glans der souvereiniteit zochten te verhoogen. Geen wonder, dat de Heeren, die hem verzelden, de gezondheid dronken van den Hertog van Gelderland, ja zelfs eens het waagden, die van den Graaf van Holland in te stellen. Maar, indien al de Prins het geen zaak oordeelde, zich tegen het eerste te verzetten, het laatste merkten de vleijende hovelingen spoedig, dat niet naar genoegen was van Z. H. en lieten het dus bij één maal blijven (§). Ook behoeft men zich niet te verwonderen, dat den 24 jarigen, rijk begaafden Vorst »de *aanbieding* der nieuwe hoogheid aangenaam was.'' Maar hieruit volgt nog niet, dat hij die werkelijk verlangde te bezitten; veel minder geeft het ons regt, den Prins, tegen zijne uitdrukkelijke verklaring aan, te verdenken, dat hij zelf deze zaak zou hebben bewerkt of doen bewerken.

Hoogst merkwaardig is verder het berigt van den achtenswaardigen TEMPLE, die, schoon hij de vraag, of de Prins

(*) Bl. 564.

(§) WAGENAAR, bl. 347, uit geschreven aant. BASNAGE, bl. 570.

de zaak met oogluiking had aangezien, of haar, hetzij zelf, hetzij door zijne vrienden bevorderd, evenmin bevestigend als ontkennend durfde beantwoorden, »omdat hij nimmer met Z. H. er over had gesproken", echter stellig verzekert, dat niet alleen Fagel, maar ook Van Beverningh tot de aanneming had geraden. Veel gewigt hecht hij ook aan het door Oranje in den brief aan Zeeland ten blijk zijner belangeloosheid aangevoerde, dat, toen de vijanden, ten einde hem voor zich te winnen, onder de voorwaarden des vredes wilden brengen, dat men hem de souvereiniteit van dezen Staat zou moeten opdragen, hij met ijver en volharding zoodanige voorwaarden had tegengewerkt (*). Hij voegt er bij, dat Frankrijk bij die gelegenheid den Prins niet alleen de souvereiniteit, maar ook alle bedenkelijke voordeelen en beloften van onderstand, had aangeboden. Eindelijk verklaart TEMPLE, dat de Prins zich, zoo vast als iemand, scheen overtuigd te houden, dat in Holland, onder het bestuur van eenen Souverein, de handel ontwijfelbaar binnen weinig tijds geheel zou vervallen, en dat die Souverein dus veel minder magt en aanzien buitenslands zoude hebben, dan de door zijne voorouders bekleede waardigheden aan deze hadden verschaft, waardoor zij »oorlogen en tractaten hadden aangegaan met een aanzien en nadruk, die dat van de meeste Koningen in het Christenrijk kon evenaren" (§).

Zeer gunstig is het oordeel van BILDERDIJK over de beweegredenen der provisionele regering van Gelderland. »De vredesgezindheid dezer Provincie (Holland) en haar invloed op de drie herstelde Provinciën altijd geoefend, begon te doen vreezen, dat de oorlog verslappen mocht, waardoor èn de vrede, èn het uitwerksel des oorlogs gemist zou worden. Hieruit ontstond het denkbeeld van

(*) SYLVIUS, t. a. pl. bl. 206 en 207. Vergel. WAGENAAR, deel XIV. bl. 123, 125 en 363.

(§) »'s Prinsen opvoeder, de heer Van Gent, had hem beginselen en denkbeelden ingeboezemd, welke daarvoor (het aannemen der souvereiniteit) min gunstig waren." G. BRUINING, *Gesch. der Nederl.*, deel II. bl. 56.

noodzakelijkheid eener hoogere macht, dan de Prins als Stadhouder bezat."

Uit vergelijking van al het vroeger aangevoerde wordt het, mijns inziens, hoogst waarschijnlijk, dat men zich den gang der zaak op de volgende wijze moet voorstellen. De warme voorstanders van Willem III. zochten, sommigen ter bevordering van 's lands, anderen van hunne eigene belangen, des Prinsen magt en aanzien uit te breiden. Zij vonden hiertoe de geschiktste gelegenheid in Gelderland, waar men, indien hij de souvereiniteit aannam, door zijne bescherming zich gemakkelijker van de door den inval der Franschen geledene schade hoopte te herstellen, en de gevreesde behandeling als herwonnen land te voorkomen. Oranje, wien de vleijende aanbieding, welke hij met regt voor eene erkentenis zijner bewezene diensten (*) en een blijk van vertrouwen mogt houden, niet dan aangenaam konde wezen, voorzag evenwel al de zwarigheden, welke de toen zoo sterke afkeer des volks van de eenhoofdige regering hierbij in den weg moest leggen, en vroeg, denkelijk om door eene eigendunkelijke weigering zijne begunstigers, zoo in Gelderland als in de andere gewesten, niet voor het hoofd te stooten (§), de meening van Hol-

(*) De diensten, door Willem III. toen en later aan ons Vaderland, ja aan Europa, bewezen, zijn door onze Schrijvers niet altijd naar waarde erkend, doch met billijken lof vermeld bij HEEREN, *Handb. der Geschichte des Europ. Staatensystems*, S. 225. uitgave van 1822. Zij werden, naar aanleiding van later uitgegevene authentieke stukken, nog onlangs door eenen anderen Duitschen geschiedkundige met billijke onpartijdigheid herdacht. »Wer mag absehen, wohin die Arglist Frankreichs und die Bestechlichkeit Deutscher Fürsten geführt hätte, wenn nicht der grosze Wilhelm mit dem ganzen Gewichte seiner Persönlichkeit und seiner Stellung dem Französischen Wesen entgegen gewirkt hätte?" *Gött. Gel. Anzeigen*, 30 März 1839, S. 513.

(§) Dit komt mij ten minste veel waarschijnlijker voor, dan dat de Prins, die den stand der zaken hier te lande zoo wèl kende, eene algemeene goedkeuring en aanrading zou hebben verwacht, ten einde dan de opdragt met des te meer roems te kunnen afslaan, zoo als, volgens TEMPLE, sommigen meenden.

land, Zeeland en Utrecht. De uitslag was, in de twee eerstgenoemde provinciën, zoo als hij kon verwachten (*). Maar de wijze, waarop sommige steden van Zeeland haar gevoelen hadden uitgebragt en gestaafd, moest natuurlijk de gevoeligheid opwekken van eenen Vorst, die zulke gewigtige diensten aan den Staat had bewezen, wiens gedrag in het dringendste gevaar van 1672 zoo roemrijk afstak bij de, op het zachtst gesproken, moedelooze en vreesachtige houding van zoo vele regeringsleden, die genoegzaam tot elken prijs met den vijand wilden verdragen, en wiens welberadene vaderlandsliefde alle verlokkelijke aanbiedingen, hem en zijn huis door den vijand gedaan, met edele standvastigheid had van de hand gewezen. Van daar zijn heftige toon in den brief aan Zeeland, heftiger voorzeker, dan de voorzigtigheid toeliet, en *misschien* een bewijs voor het gezegde van SCHELTEMA (§), dat Willem III. zich als Stadhouder geenszins menschkundig gedroeg. Waarschijnlijk had hij voorzigtiger gedaan, met de valsche beschuldiging, die nu toch eenmaal onder het gemeen was, te laten doodbloeden (†), zonder, door zich te verdedigen, aan zijne tegenstanders gelegenheid te geven, om juist daarvan

(*) Anders is het gevoelen van VAN KAMPEN, *Geschichte der Niederlände*, deel II. S. 261: »Wilhelm hatte diese Sprache *nicht erwartet;* er schlug die angebotene Würde ab, doch mit kaum verhaltenen Grolle." Vergel. zijne *Verkorte Gesch. der Nederl.*, deel II. bl. 87: »Het schijnt, dat deze hooge waardigheid Willem III. bij uitstek vleide." En in zijne *Vaderl. Karakterkunde*, deel II. bl. 356, leest men: »De Prins *scheen tot de aanneming niet ongenegen:* doch het gunstige tijdstip was voorbij. De andere gewesten raadden den Prins, *die hen voor de leus raadpleegde*, de aanneming af. Hij volgde dien raad, doch met een kwalijk verkropten spijt, die deed blijken, *hoe zeer hij te leur gesteld was.*"

(§) *Staatk. Nederl.* op *Willem III.*

(†) Hetgeen BILDERDIJK, *Gesch. des Vaderl.*, deel X. bl. 16, de ware staatkunde noemt. Men ziet uit het daar verhaalde, hoe, ten tijde van partijschap, de beste verdediging tegen valsche aantijgingen evenwel den haat en de verdenking voedt.

tot vermeerdering der achterdocht gebruik te maken. Maar voor den onbevooroordeelden nakomeling is juist deze heftigheid, deze taal van een, door onverdiende miskenning zwaar gegriefd gemoed, dat het versmaadt, de mogelijke gevolgen der rondborstige openlegging zijner gedachten koelzinnig te berekenen, in vergelijking met al de overige omstandigheden, een sterk bewijs voor de waarheid van Oranje's betuigingen.

Deze wijze van beschouwing, waardoor verscheidene zwarigheden, aan de andere gevoelens verbonden, ongezocht vervallen, wordt nog waarschijnlijker gemaakt door het berigt van eenen Franschen tijdgenoot, dat ik mij niet herinner, bij onze Schrijvers te hebben vermeld gevonden, en waardoor de zaak in een nieuw en zonderling daglicht wordt gesteld. Volgens dit berigt toch waren Oranje's welmeenende vrienden, terwijl zij in deze zaak over de verheffing van den Prins en de vermeerdering van zijne magt en zijnen invloed meenden werkzaam te zijn, zonder het te weten, de speelbal der listige staatkunde van Lodewijk XIV, die ook hier het zoo dikwijls door hem met vrucht gebruikte *divide et impera* zocht aan te wenden. Had Oranje de door den vijand aangebodene souvereiniteit standvastig van de hand gewezen, tegen de aanlokkelijkheid eener dergelijke aanbieding van de Ridderschappen en steden zelve meende Lodewijk, dat hij niet zoude bestand zijn; en de aanneming daarvan zou den jeugdigen Vorst, in wien de Fransche Koning reeds den geduchten tegenstander zijner heerschzuchtige ontwerpen had erkend, en wien hij vergeefs voor zich gezocht had te winnen, het vertrouwen en de liefde der ingezetenen, vooral van het magtige Holland en Zeeland, doen verliezen, en hem daardoor geheel magteloos maken. Zie hier des Franschen Schrijvers eigene woorden (*): »La cour

(*) De Quincy, *Hist. militaire du regne de Louis le Grand*, Paris 1726. Tome I, p. 428. De Marquis De Quincy, geboren omstreeks 1660, diende met onderscheiding in de door Lodewijk XIV. gevoerde oorlogen, steeg tot den rang van Luitenant-Generaal der

de France aussi habile dans les négociations que dans les projets de guerre, suscita l'affaire du monde la plus délicate au Prince d'Orange; elle fit insinuer à la province de Gueldres qu'elle seroit toujours malheureuse tant qu'elle seroit dépendante de la Hollande, ce qui la détermina à envoier des députés de la part du Corps de la Noblesse, et les villes réprésentant les États du duché de Gueldres et du comté de Zutphen, pour offrir au Prince d'Orange la souveraineté de toute la Province à de certaines conditions. Ce Prince étoit trop sage pour rien répondre de précis sur une proposition de cette nature; il en écrivit aux Provinces-Unies, afin d'avoir leur avis. Celle d'Utrecht trouva bon, qu'il acceptât l'offre qu'on lui faisoit, mais celle de Hollande et de Zélande témoignerent désirer qu'il la refusât, sous prétexte que s'il l'acceptoit cela donneroit de fâcheuses impressions contre lui, et feroit croire à ses ennemis, que son dessein étoit de se rendre Souverain des sept Provinces. Ce Prince suivit cet avis, et termina par ce refus une affaire, qui auroit eu de grandes suites; car le Roy, qui ne cherchoit qu'à diviser cette République, qu'il n'avoit pû ruïner, prétendoit encore faire soûlever les villes du Brabant Hollandois en faveur de ce Prince; et pour y parvenir, il avoit fait ensorte, de leur faire déja demander d'être reçûes dans l'Union de la République, comme une huitième province, afin que ne faisant toutes ensemble qu'un corps, elles pussent offrir leur souveraineté, comme venoit de faire la Gueldre. Il est aisé de comprendre, quel avantage le Roy en auroit retiré, s'il fût venu à bout de ce dessein."

Jammer is het, dat DE QUINCY zich niet uitlaat over de wijze, waarop Lodewijk 's Prinsen begunstigers er toe heeft gebragt, om onwetend zijne verderfelijke bedoelingen in de hand te werken. Waren misschien niet allen zoo

Artillerie, en ontving, na den Utrechtschen vrede, het gouvernement van Auvergne. De hem dus geschonkene rust gebruikte hij tot het in orde brengen en uitgeven der door hem verzamelde bouwstoffen, en droeg zijn werk op aan Lodewijk XV.

ongevoelig voor het Fransche goud, als de onomkoopbare Raadpensionaris Fagel (*), of werden er andere middelen in het werk gesteld, welker aanwending alleen door de hier te lande bestaande partijschap mogelijk kon wezen? Indien DE QUINCY hieromtrent in bijzonderheden was getreden, hetgeen overigens met het plan zijns werks niet overeenkwam, dan zouden wij vermoedelijk de geloofwaardigheid van zijn verhaal beter kunnen beoordeelen, en tevens nagaan, of Oranje van de list eenig vermoeden gehad, en daarom de meening der drie genoemde provinciëen gevraagd heeft. Welligt was men hier te lande niet geheel zonder argwaan omtrent de kunstgrepen der Fransche staatkunde. Het is ten minste opmerkelijk, dat »de steden, die meest voor de verheffing van den Prins geijverd hadden, gelijk Haarlem, Leijden, Enkhuizen en andere, nu het aanvaarden der opperste magt ontrieden; terwijl die, welke voorheen sterkst op de behoudenis der onafhankelijkheid en hoogheid der gewesten hadden gestaan, gelijk Dordrecht, Rotterdam en Hoorn, nu voor de aanrading stemden" (§). Met bijzonderen nadruk betuigde Haarlem, altijd veel genegenheid voor Z. H. te hebben getoond, doch nu te moeten verklaren, zulken voor des Prinsen beste vrienden te houden, die hem rieden, de aanbieding van de hand te wijzen. »*Gelderland, dat zich aan Frankrijk had onderworpen, was ook niet veel te vertrouwen*" (†). En die van Veere, schoon zij alles, zelfs hun leven, voor den Prins over hadden, kwamen er rondborstig voor uit, dat de liefde en gunst van al de ingezetenen voor Z. H. meer waard was, dan een bloote naam en titel, en dat de rust en de welvaart van het vaderland van het behoud van den tegenwoordigen regeringsvorm afhingen. Bovenal zijn in dit opzigt de woorden merkwaardig van den beroemden regtsgeleerde SIMON VAN LEEUWEN, in zijne, ten gevalle van den Prins

(*) SCHELTEMA, *Staatkundig Nederl.*, op *G. Fagel.*
(§) WAGENAAR, bl. 351, 352.
(†) WAGENAAR, bl. 348.

geschrevene, inlichting omtrent het regt des Stadhouders in het verstellen der Magistraten in de steden. Dit geschrift, hetwelk, »niet voorsien van enige hoofse flatterijen, maar »in een eenvoudig gewaat van waarheid, dat geen optoy- »sel vereyst", in Maart 1676 aan Oranje werd ter hand gesteld, leert ons, hoe vele geveinsde vrienden of heimelijke vijanden de Prins, niettegenstaande zijne gewigtige en loffelijke bedrijven, nog behield (*). »Die geene" leest men hier, »die meest wel suspect waren, wierden, zoo het scheen, de meeste flatteurs ende oogendienders van sijn Hoogheyt, ende voor de Stadhouderlijcke regering; — ende hoe dat sij het meenen, weet Godt. Immers dat heeft men ondervonden, dat sij uyt enkele flatterije meer aen sijn Hoogheyt hebben soecken over te geven, als oyt Stadhouder gehad heeft, oft bij hem oyt gepretendeert is. —— Wat is dat anders, als hem gesoght bij de ghemeente hatig te maecken onder schijn van faveur te doen, met het doen usurperen ende aennemen van iets, dat in tijden ende wijlen als jegens onse vrijheydt en de wetten van het landt mogt werden misduydt? Voorwaer die geene, dewelcke Hem soo over het paert heen soecken te helpen, en sijn sijn rechte vrienden niet." En deze even moedige als eerlijke waarschuwing wordt door VAN LEEUWEN vervolgens op de aanbieding van Gelderland toegepast.

Maar, hoezeer ook Willems koelbloedige voorzigtigheid, door trouwhartige raadgevingen geleid, des vijands verwachtingen te leur stelde, het gebeurde bleef echter niet geheel zonder nadeelige gevolgen. De tegenstanders van den Prins maakten er gebruik van, om het volk met achterdocht omtrent zijne bedoelingen te vervullen. Niet alleen beweerden zij, dat de gansche zaak te weeg gebragt was door Oranje's aanhangers, die zijn, en vooral hun eigen belang, boven dat des vaderlands stelden, en dat deze langs slinksche wegen hun doel hadden bereikt; maar zij

(*) Dit zijn de woorden van A. KLUIT, *Hist. der Holl. Staatsregering*, deel III. bl. 555, waar hij deze plaats uit het onuitgegeven handschrift van VAN LEEUWEN mededeelt.

verklaarden het ook voor onmogelijk, dat hij van hunne handelingen onbewust zou zijn geweest; zijne weigering schreven zij alleenlijk toe aan de, na de raadpleging der overige gewesten, verkregene overtuiging, dat hij de souvereiniteit toch niet over dezelve zou kunnen uitstrekken, ja zelfs die over Gelderland niet rustig bezitten. En hieruit werd dan verder opgemaakt, dat Z. H. aan verkeerde raadgevers het oor leende, en slechts op eene gunstige gelegenheid wachtte om zich tot de souvereiniteit te verheffen, »en op de puinen der vrijheid het despotisme te vestigen, dat de voorouders meer dan den dood hadden geschuwd" (*). Dat deze redeneringen maar al te veel indruk maakten op de menigte, en dat de Staten van Holland hierbij, evenmin als de Prins, gespaard werden, blijkt uit een verbod dier Staten van den 26 September 1675 (§). »Boosaardige menschen" zoo leest men hier »willen aan de goede ingezetenen impressie geven, dat Z. H. voornemens zoude wezen, zich de souvereiniteit van den lande aan te matigen, en dat wij zouden voorhebben deliberatiën te houden om die souvereiniteit aan Z. H. op te dragen. Zij zoeken hierdoor de ingezetenen tot diffidentie tegen ons en Z. H. te verwekken, en hen onlustig te doen worden in het contribueren van de zware lasten, waarmede wij tot ons overgroot leedwezen genooddrukt worden hen te moeten bezwaren, ja zelfs hen tot oproer en seditie te bewegen." De Staten verklaren dus, hen, die deze valsche, verdichte en lasterlijke geruchten te weeg bragten of verspreidden, zoo bij monde als in handschrift of druk, aan lijf en leven te zullen straffen; ieder, bij wien zoodanige geschriften, hetzij geschreven of gedrukt, werden gevonden, zou, indien hij niet ten genoege des regters den autheur kon aanwijzen, als autheur worden gehouden en gestraft.

Indien men het gezegde van WAGENAAR, »welk verbod den luiden den mond snoerde," van eene oogenblikkelijke stuiting dezer geruchten en geschriften wilde opvatten, dan zou

(*) Zie dit breeder onder anderen bij BASNAGE, p. 579.
(§) *Groot Plakaatboek*, deel III. p. 524, 525.

men aan dergelijke verbods-maatregelen eene kracht moeten toeschrijven, welke zij ook in die dagen niet bezaten. De tegenpartij bediende zich nu van eenen dweeper, Johannes Rothé, die aan het hoofd stond van eenige Chiliasten of drijvers van een duizendjarig rijk van Christus, en zich voor eenen profeet hield, om door geheel Holland verontrustende geschriften te verspreiden. De Staten beloofden, den 1 December 1676, eene belooning van 3000 gulden aan hem, die dezen voor krankzinnig gehoudenen man, 2000 gulden aan hem, die den drukker zoodanig ontdekte, dat zij in handen der justitie geraakten. En toen dit geschied was, werd de drukker streng gestraft, en Rothé in een krankzinnigenhuis opgesloten (*).

Welligt deden deze nadeelige gevolgen den Prins naderhand berouw gevoelen, dat hij, in plaats van het advijs der provinciën te vragen, de aanbieding van Gelderland niet liever terstond had van de hand gewezen. Hieraan zou men dan, indien overigens het berigt van De Gourville (§) geloof verdient, het kunnen toeschrijven, dat Oranje, in 1681, met hem over deze zaak sprekende, verklaarde, »dat het niet ongemeen kon gerekend worden, wanneer hij, op zijne jaren, en zonder iemand te hebben, die zijne denkbeelden wist te verbeteren, meer dan eens de zaken verkeerd had ingezien."

Zonder te veel aan de verhalen van vreemdelingen omtrent onze binnenlandsche zaken te hechten, daar zij dezelve dikwijls zeer oppervlakkig of onvolledig kenden, in een verkeerd licht beschouwden of opzettelijk van de waarheid afweken, schijnt evenwel het medegedeelde berigt van DE QUINCY niet te spoedig te verwerpen (†). De Fransche

(*) BASNAGE, bl. 580; SYLVIUS, bl. 228; *Groot Plakaatboek*, bl. 525.

(§) *Bijv.* en *Aanm.* op WAGENAAR, bl. 106, 107.

(†) Ook in de dissertatiën van G. VAN HOGENDORP, *de Gulielmo tertio, libertatis Europae contra dominationem Gallicam vindice*, Lugd. Bat. 1819, en van G. SUERMONDT, *de causis, quibus Guilielmus tertius tam diu a majorum dignitatibus exclusus fuerit*, Roterod. 1834, wordt hieromtrent niets gevonden.

Schrijvers waren beter in de gelegenheid, om de geheime intriguen van hun Hof in onze republiek te kennen, dan de Nederlandsche. Ook kon DE QUINCY niet denken, den roem van zijnen held te verhoogen door het verdichten eener poging, die door de bezadigdheid van Willem III. en de openhartige trouw van vele Hollandsche en Zeeuwsche regeringsleden in de hoofdzaak volkomen was mislukt. In de Fransche archieven is welligt nadere opheldering en staving er van te vinden. De inlandsche berigten, zoo ver ik die heb kunnen nagaan, bewaren daaromtrent een diep stilzwijgen (*).

J. H. VAN BOLHUIS.

(*) Ik mag hierbij niet verzwijgen, dat dezelfde DE QUINCY, op bl. 625 van het eerste deel, zegt: »il (Willem III.) s'étoit fait offrir la souveraineté du Duché de Gueldres par les États de cette province en l'année 1675, pour tâter par ce coup d'essai les esprits du reste des Provinces." Het schijnt, dat, òf DE QUINCY hier reeds vergeten had, wat door hem op bl. 428 was geschreven, òf dat hij, de redenen vermeldende, die de Hollanders tot den vrede te Nijmegen deden neigen, de zaak zóó heeft willen voorstellen, als die toen bij de vredelievende partij hier te lande werd begrepen.

HET LOO,

GEEN LUSTHUIS DER GELDERSCHE HERTOGEN.

Waar de Heer VAN SPAEN, in zijne voortreffelijke *Inleiding tot de Historie van Gelderland*, deel IV, de goederen beschrijft, welke zich op de Veluwe door het bezit van meer of min uitgebreide heerlijke regten onderscheidden, en daarbij aanwijst, hoe zij, òf uit het vorstelijk domein hunnen oorsprong ontleend hebben, òf, vroeger allodiale bezitting, aan het landsheerlijk gezag van den Gelderschen Hertog onderworpen zijn geworden; daar vermeldt hij ook, met zijne gewone naauwkeurigheid, den oorsprong en de achtereenvolgende bezitters van de heerlijkheid het Loo. Ééne uitdrukking van den geleerden Schrijver was daarbij min gelukkig en heeft tot misverstand aanleiding gegeven. Hij zegt, namelijk, t. a. pl. bl. 203: »Het huis Loo in het kerspel van Appeldoorn wierd in 1537, met het Jagermeestersambt, door Hertog Carel, aan Johan Bentinck en zijne zonen Adolf en Carel, en aan hunne mannelijke nakomelingen, *erfelijk ter leen gegeven.*" Hierop bouwende, heeft meer dan één Schrijver van onze dagen het Loo voorgesteld, als in vroegere eeuwen een lusthuis en jagtslot der Geldersche Hertogen. Zij deden dit ten onregte, niet in het oog houdende het onderscheid tusschen een *feudum rectum* of *datum* en een *feudum oblatum.* Het Loo behoorde tot de laatste soort. Uit den brief, welken wij hier laten volgen, blijkt, dat het was een *vrij eygen goed* van den Jagermeester Johan Bentinck, en dat het door hem aan den Hertog opgedragen werd, opdat deze er hem weder mede beleenen zoude. Dezelfde brief bevat daarenboven nog eene en andere bijzonderheid tot opheldering van duistere punten in de kennis van den voormaligen toestand der Veluwe: daarom achten wij het

niet ongepast, dien in deze bladen op te nemen, letterlijk afgedrukt naar de *minute* of het gelijktijdig afschrift in het XIV. deel van de Registers der Handelingen van Hertog Karel van Egmond, in het Provinciaal Archief van Gelderland berustende.

Wij Kairle van der genaiden Gaitz Hertoughe van Gelre ind van Guylich, Greue van Zutphen, Here van Gruenynghen, der Omlanden, to Couoirden ind van der Drenthe, doen kondt, Alsoe onse lieue getrouwe Johan Bentynck onse Jhegermeysterampt van Veluwe (1) die neeste viertich jaer lanck herwartz van onser wegen bedijent ind ons mennichuoldigen trouwen dienst gedaen, ind dairbeneuen ons nv presentijert heefft, sijne huys in onsen kerspell van Aepeldoirn gelegen, tLoe geheyten, dat sijn vrij eygen guet is, to leen to maicken, als hij oick gedain heefft, inhalt der brieue ons dairvan gegeuen, Soe bekennen wij Hertouch vurscr., vur ons, onse eruen ind naekoemelingen, dat wij, in recompens van den trouwen dienst ind anders vurscr., denseluen Johan Bentijnck ind sijnen lijffs eruen mansgebuert, onse Jhegermeyster Ampt van Veluwen voirgen., mit allen sijnen rechten, renten ind toebehoer, nyet daervan vytgescheyden, erffelick ind euwelick gegeuen ind verschreuen hebben, geuen ind verschrijuen auermitz desen onsen brieff, datselue ampt van onser wegen getrouwelick ind waell to bedienen, to bewaeren ind allet to doen, dat eyne guede getrouwe Jhegermeister sijns Amptz haluer schuldich is to doen, ind nae sijner doet sall dat-

(1) *Jhegermeysterampt van Veluwen*] Het jagermeesterambt op Veluwe en in het Nederrijks-wald was vroeger verbonden aan het bezit van het goed Hoekelum onder Bennekum, hetgeen daarmede van den Hertog ten leen gehouden werd en *met een paard en jagerhoorn* verheergewaad moest worden. Het werd er van afgescheiden in of omstreeks het jaar 1481, toen Herman van Hoekelum alleen kon verwerven, dat hij met het goed beleend werd. Zie VAN SPAEN, *Inleiding*, deel IV. bl. 201, 202.

selue Ampt eruen ind vallen op sijnen altsten soen Adolph Bentynck, ind soe voirtaen then euwigen daegen toe, soe lange dair mansgeboert is, van sijnen Adolffs ind Kairls sijnen sone, van lijuen gekoemen. Ind ingeuall die mansgebuert to eniger tijt gebreecke, soe sall dat vurscr. onse meyster Jhegerampt eruen ind vallen op onsen diener ind lieuen getrouwen Seger van Arnhem, ind op sijne kynderen mansgebuert, die hij ind sijne huysfrouwe Anna Bentynckx toesaemen verkregen hedden. Ind gebreck van den sall datselue ampt weder aen ons, onsen eruen ind naekoemelyngen koemen ind vallen (2). Ind op dat onse meister Jheger ind sijne eruen voirgen. dat vurscr. meister Jhegerampt getrouwelick ind waell bedienen ind vueren moegen, sullen zij alle jair dairtoe hebben ind bueren vijff ind twijntich malder boenen ind vijff ind twijntich malder garsten, die oen onse rentmeister van Veluwen in der tijt alle jaer vytrichten sall; item noch twe hondert malder haeueren ind vijff ind soeuentich molder roggen vuyt onsen karenampt van Veluwen, dat oen onse Karenmeister (3) oick

(2) *aen ons — koemen ind vallen*] Johan Bentinck was overleden den 16 October 1543, en toen kwam, ingevolge dezen brief, zijn zoon Adolf in het bezit. De beleening volgde eerst den 19 September 1547. Het heergewaad werd toen bepaald op *een jagerhoorn en twee witte winden*. Adolf was den 30 Mei 1548, en zijn jongere broeder Karel reeds vroeger, kinderloos overleden. Het Loo kwam toen bij erfenis aan hunne zuster Aleid, en het jagermeesterambt, weder ingevolge dezen brief, aan Zeger van Arnhem. Na den dood zijner vrouw Anna Bentinck, bij welke hij geene kinderen had, viel de bediening van Jagermeester aan het vorstelijk domein terug en Filips van Lalaing Graaf van Hoogstraten, Stadhouder van Gelderland voor Karel V, daarna zijne opvolgers, ook onder de regering der Staten, hebben er, tot op de verandering van zaken in 1795, den titel en de voordeelen van genoten.

(3) *Karenmeister*] Een afzonderlijke ambtenaar onder dezen naam was belast met de invordering der korenrenten en tienden onder Ermelo, Heerde, Epe en Apeldoren, aan de vorstelijke schatkist toekomende.

alle jaer vernuegen sall; item noch hondert malder haeueren vytter Wijnbergesche thienden, in onsen ampt van Ede gelegen, ind noch vijfftich malder haeueren, die oen alle jaer onse Dickgreue van der IJsele (4) vytrichten sall nae alder gewoenten, ind hiertoe sullen zij noch hebben, invorderen ind gebruycken alle hondekairn (5), die van alts in ind to dem Jhegermeisterampt gehoert heefft, ind soe wij van denseluen hondekairn hierbenoerens vijer molder roggen den Canonicken aingen Hullicksteyne (6) ind seess

(4) *Dickgreue van der IJsele*] De instelling van dit dijkgraafschap dagteekent van den 31 October 3701. (Zie *Gedenkw. uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel II. *Oork.* No. 175.) Tot goedmaking van de kosten, op het voeren der schouwen en het verder beheer vallende, ontving de Dijkgraaf jaarlijks, uit de dorpen Heerde, Epe, Apeldoren, Voorst en Nijbroek, de zoogenoemde *keurhaver*, bestaande in 36 malder (mudde) 2 schepel 3½ spint rogge, 18 malder 3 schepel garst, 250 malder 3½ schepel haver, 18 stuks hamelen en eenig geld: de geërfden der genoemde kerspelen hadden deze betaling vrijwillig op zich genomen, en bij Landschaps Besluit van den 24 Maart 1597 werd verklaard, dat de Keurhaver een *fundale* last is, die betaald behoort te worden gelijk de tijnzen en heerenguldens. De 50 malder haver nu, welke hier uit het dijkgraafschap aan den Jagermeester toegewezen werden, moesten vroeger, door of namens den Dijkgraaf, aan het hof des Hertogs te Arnhem worden afgeleverd.

(5) *hondekairn*] Onder dezen naam waren sommige erfpachten bekend, welke aan het vorstelijk domein in rogge betaald werden, uit goederen onder Spankeren en Oosterbeek, te zamen ten bedrage van omstreeks 50 malder. Denkelijk werden deze inkomsten, reeds van de vroegste tijden af, uitsluitend aangewend tot het onderhoud der jagthonden van den Graaf van Gelre, of, nog vroeger, van dengenen, van wien deze zijne heerlijke regten op dit gedeelte der Veluwe bekwam. Verg. VAN SPAEN, t. a. pl. bl. 140-158.

(6) *Canonicken aingen Hullicksteyne*] Het is bekend, dat Hertog Karel op Hulkestein nabij Arnhem een collegie van kanoniken vestigde, hetwelk aan het kapittel van S. Walburg in die stad onderhoorig was. Zie mijne *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland*, 5e druk, bl. 38.

malder roggen Oliuier Hackfort gegeuen ind verschreuen hebben, sall onse Jhegermeister ind sijne eruen vurscr. aen oen seluen euwelick ind erfflick inbehalden alsulcke drye malder roggen ind twee heren pondt, als hij ons jairlix gelt ende schuldich is vyt eynen thienden in onsen ampt van Epe gelegen, geheyten Vijsschenoirt, ind noch vier heren pondt, die hij ons jaerlix gelt vyt eyn stuck lantz geheyten Vrijmerskempken, in onsen ampt van Apeldoirn gelegen. Ind des sall onse Jhegermeister ind sijne eruen vurscr. verplicht ind schuldich sijn, altijt to halden ind to verplegen thien gueder verfaeren jegerknechten, twee to peerde ind acht to voet, seesthien koppellen gueder jachthonde, ind acht zeyl gueder wynde, die hij ind sijne eruen toe saemen onderhalden, verplegen, cleyden ind loenen sullen, sonder den Cloesteren off yemant anders moegen hijnder off schaede mitten honde te doen. Ind op dat hij ind sijne eruen desghenen vurscr. is onuerbrecklick doen ind achteruollegen moegen, soe dat in onser jacht geen gebreck en zij, sullen wij oen noch alle jaer, nae alder gewoenten, doen vernuegen ind betaelen twehondert ind sesthien golden gulden van gewicht ind noch hondert derseluer gulden vur sijnen loen, ind der knechten kleydinge, die oen onse Rentmeister van Veluwen in der tijt van onser wegen vytrichten ind bewisen sall, to weten die laetste hondert golden gulden vyt onsen herengulden (7) te Heerden, dairop hij noch ombtrint twe jair lanck van ons verschrijuinghe hiefft, ind thiendens derseluer verschrijuingen sall onse peynder to Heerde in der tijt oen die hondert golden gulden, van onser wegen, vytrichten van onsen herengulden in den ampt van Heerde. Ind soe wij noch vyt onsen hondekaren aen onse Capittell van sint Wallburgen bynnen Arnhem verschreuen hebben alle jair acht ind twyntich malder ind eyn schepell roggen, sul-

(7) *herengulden*] Waarin de heerenguldens bestonden en welke de regten en verpligtingen waren van de bezitters der (hoorige) erven en goederen, uit welke zij betaald werden, kan men zien in SCHRASSERT, *Cod. Diplom.* in de *Stucken*, bl. 196 en volgg.

len Jan Bentynck ind sijne eruen vurscr. alsulcke acht ind twyntich malder ind eyn schepell roggen alle jaer weder heffen ind bueren vyt onsen aelingen raethienden (8) van Veluwen, die oen onse rentmeister Mauricius Mauricij, ontfenger dairvan, alle jaer van onser wegen vytrichten ind betaelen sall (9). Beuelen hierom mit gantzer ernst v Sander Bentinck, rentmeister van Veluwen, Derck van Knippenborch, dickgreue op onsen IJselstroeme, Mauritio Mauricij, ontfenger van onsen raethienden in Veluwen, Derck Potouwe, karenmeister, ind Peter van Hatthem, onsen peynder to Herde, ind allen anderen rentmeisteren, dickgreuen, ontfengeren, kairnmeisteren ind peynderen, die hiernaemaels totten vurscr. ampten koemen ind wesen sullen, dat zij onsen Jegermeister Johan Bentynck ind sijnen eruen vurscr. den rogge, boinen, garst, haeuer ind pennynghen vurgen. alle jaer vytrichten, vernuegen ind betaelen, sonder deshaluen vorder enich beueell van ons to verwachten, ind ons sulx alle jaer reeckenen mit copie autenticq van desen, ind behoerlicke quijtancie, dairaen sall ons waell genuegen, ind in affkortijnge vwes ontfanx gueder betaelonge wesen. Ind is mede bevurwart, soe wan-

(8) *raethienden*] Dat is, tienden van nieuw ontgonnen land, anders *novale tiend* genoemd. Het woord komt van *roden*, *raden*, bij KILIAAN vertaald door *exstirpare*, *eradicare*. Ons *uitroeijen* is er van overig.

(9) *vytrichten ind betaelen sall*] Ten gevolge van al deze beschikkingen, werd tot 1702 aan den Stadhouder Willem III. en van af het jaar 1722, toen Prins Willem Karel Henrik Friso tot Stadhouder van Gelderland aangesteld werd, aan dezen, als Opperjagermeester van de Veluwe, jaarlijks uitbetaald, uit de inkomsten der Veluwsche domeinen, 691 gulden 3 stuivers 6 grooten, voorts 200 malder haver, 74 malder rogge en 25 malder garst; nog 100 malder haver uit de tienden Wekerum en Lunteren; 50 malder haver uit het dijkgraafschap, en 25 malder boonen uit de Horster en Haverlandsche tienden. — In 1731 kwam hierin eene geringe verandering, maar in 1751 werd, ten gevolge der herstelling van het Erfstadhouderschap, de Rekenkamer op nieuw tot volledige uitbetaling gemagtigd.

neer onse Jhegermeister off sijnen eruen vurscr. koemen, dair wij, onse eruen ind nakoemelingen hoff halden, soe zullen sij mit eynen dieaer off jonge to haue moegen koemen eten. Allet vurscr. sonder argelist. Des toirkonde ind gantzer vaster stedicheyt hebben wij Hertouch vurscr. onse gewoentlicken handteicken hieronder gesath, ind onsen segell van onser rechter wetenheyt aen desen onsen brieff doen ind heyten hangen. Gegeuen in den jair ons Heren duysent vijff hondert ind XXXVIIo. op ten lesten dach Augusti.

DE ANGLEN AAN DEN NEDER-RIJN.

DOOR

P. C. MOLHUYSEN.

LAPPENBERG schrijft, in zijne *Geschichte von England*, S. 84: *Zu den Beweisen für das Vaterland der nach England gegangenen Sachsen aus der Sprache gehört noch die Gleichheit der Eigennamen der Angelsachsen so wie der Ortsnamen in westlichen England mit den niedersächsischen.* Van de overeenkomst der plaatselijke namen in Engeland met die, welke in onze streken voorkomen, hebben wij te voren slechts in het voorbijgaan melding gemaakt en dit onderzoek sedert opzettelijk ter hand genomen. Het resultaat is ons even verrassend en belangrijk, als de overeenkomst der eigen namen uit de vroegste Angelsaksische geschiedenis, met die, welke in de oudste Charters, door LEIBNITZ en BONDAM uitgegeven, voorkomen. Om deze vergelijking te doen, zochten wij naar oude Engelsche kaarten en naamlijsten van plaatsen, en vonden die in het niet dikwijls voorkomende werk: *Theatrum imperii Magnae Britanniae, a Johanne Speedo conscriptum. Lond.* 1616. met speciale kaarten van alle graafschappen en alphabetische lijsten van alle gemeenten. Wij hebben, met deze kaarten en lijsten vóór ons, opgeteekend, welke namen aan die uit onze streken beantwoorden. Neemt men nu in aanmerking, dat er ongeveer veertien honderd jaren over beide landen zijn heen gevloden, gedurende welken tijd het verloop der taal belangrijke veranderingen in de uitspraak en schrijfwijze moet veroorzaakt hebben; dat dáár Noormannen en Deenen, hier Friezen en Franken een vreemd element moeten ingebragt hebben: dan gelooven wij, dat de onmiskenbare

overeenkomst, die wij vermelden zullen, een allezins geldend bewijs is voor het gevoelen, dat wij ten minste een gedeelte van het stamland der veroveraars in onze nabijheid moeten zoeken. Deze veroveraars gaven aan de plaatsen, welke zij bezetteden, dergelijke namen, als die van het land waren, hetwelk zij verlaten hadden, hetzij naar de hoofden, die hen aanvoerden, hetzij uit verkleefdheid aan hun vroeger verblijf, hetzij omdat de plaatselijke omstandigheden, die zij daar vonden, op dezelfde wijze als hier werden uitgedrukt. Het is zeker, dat Anglen zich over het grootste gedeelte van Brittanje hebben verspreid: waar zij zich niet gevestigd hebben, daar kan de overeenkomst verklaard worden uit de taal, die zij met de Saksen gemeen hadden, schoon het dialekt eenigzins zal verschild hebben. Wij hebben op verre na niet alles medegedeeld, wat wij aanmerkenswaardigs vonden bij dit overzigt; bovendien zullen ons nog vele overeenkomsten, vooral bij gebruikelijke verwisseling van letters, ontsnapt zijn; eene menigte plaatselijke namen van gehuchten, oude heerenhuizen enz. zijn ons onbekend, of niet op onze kaarten te vinden: anders zoude de volgende lijst nog veel grooter hebben kunnen worden. Men zal ontdekken, dat onze plaatsen, òf eenvoudig en somtijds letterlijk, òf in de zeer gewone zamenstelling met *horst*, *ford*, *burg* enz. voorkomen. Wij hebben de Engelsche namen geschreven, zoo als zij in het voornoemde werk gevonden worden.

KENT. *Appledore.* Appeldoren. De zamenstelling met *Apple* en *Apple* is zeer algemeen, b. v. *Appelton*, *Appleby* enz. Bij ons vindt men Appel op de Veluwe, Appeltern aan de Maas, Appelenburg aan de Waal enz. *Ash* en *Ashe*, ook zeer algemeen. Asch bij Buren, enz. *Barne.* Bern bij Heusden (Berne). *Barnefield*, Barneveld. *Bonington.* Beuningen (Boningen). *Dover.* Doveren. *Gillingham* (ook elders). Gellekum (Gellinchem). *Hearne.* Hiern bij Waardenburg. *Herne.* Hernen. *Leisdon.* Leusden (Lisidunum). *Lone.* Loenen (Lona). *Sandwich.* Sandwijk bij Tiel. *Watchorne.* Waghorn op de Veluwe. *Well.* Wel in de Bommelerwaard. *Wye.* Wyhe (Wye).

SUSSEX. *Amersham.* Amers-ooi in de Bommelerwaard. *Boseham.* Bosichem. *Buckhurst.* Buckhorst bij Zalk. *Cackham.* Keekem (Kedichem). *Eringham.* Erichem bij Buren. *Felp-ham.* Velp. *Hailsham.* Heelsum. *Heene*, naar de uitspraak Hien, aan de Waal. *Horsham.* Horsen. *Selham.* Zelhem, Zehlem in de Duffel. *Selhurst.* Selhorst bij Harderwijk. *Udymere.* Uddel, Uddelermeer. *Wadehurst.* De zamenstelling met *Wade* en *Wadde* is zeer algemeen, ook bij ons, b. v. Wadenooi, Wajestein (Wadestein). *Windeham.* Windesheim.

SURREY. *Bisley.* Bislich aan den Rijn. *Cheame.* Het Scham aan de Eem. *Ham.* Deze uitgang komt ook bij ons somtijds alleen voor, b. v. den Ham, op meer dan ééne plaats. *Katerham.* Katen, Kater-veer (*). *Malden.* Malden aan de Maas. *Sly-field.* Slie-drecht. *Wijke.* Wijk.

HAMPSHIRE. *Bure.* Buren. De zamenstelling met *Bur* is zeer algemeen. Bij ons is Burlo op de Veluwe enz. *Ellingham.* Ellekom (Ellinchem). *Hatherden.* Hatert. *Hill.* Den Hil bij Heusden.

DEVONSHIRE. *Alphington* (in Suffolk *Alpheton*). Alphen aan de Maas. *Ede.* Ede. *Malborough.* Malburg. *Marle-don*, elders *Marles.* Marle aan den IJssel. *Hele.* Heel of Hell bij Putten. *Molland* (in Essex *Maijland*). Moiland bij Kleef. *Powder-ham.* Poeder-oijen (Podarwick). *Recken-ford.* Recken-burg bij Emmerik. *Staverton.* Staverden op de Veluwe. *Stoken.* Stoken bij 's Heerenberg.

SOMMERSETSHIRE. *Hythe.* Hueth bij Rees. *Puddimore.* De Podmer bij IJzendoorn. *Selwood.* Silwolde op de Veluwe en Silvolde bij Ter Borg. *Somerton.* Someren op de Veluwe. *Wello.* Twello (het Wello). *Winsham.* Winsem.

ESSEX. *Dedham.* Didam (Deydem) (§). *Manenden.* Manen op de Veluwe.

(*) In de *Hist. Ingulphi* (*Rerum Anglic. Script.*, t. I. p. 881) vindt men *Kotenham:* een bewijs, dat ook in Engeland, gelijk bij ons, de schrijfwijze tusschen *Katen* en *Koten* wisselde.

(§) Heim der dooden? *Ded* en *died* is *dood.*

Wiltshire. *Cleve* (ook elders menigvuldig). Cleve, Kleef. *Bedborough*. Bedburg bij Kleef. *Chawdenwich*, Schadewijk bij Didam. *Elston*. Elst. *Harding*. Hardingsveld. *The Marsh*. De Marsch.

Berkshire. *Basselden*. Basselt bij Twello. *Berneham* (elders *Berningham*). Bernichem (nu Bennekom). *Falowe* (elders *Felowe*). De oude naam van de Veluwe. *Langfort*. Lankfoort bij Genderingen. *Sutham*. Suithem bij Windesheim. *Thele* en *Tyle-hurst* (in Yorkshire *Tylen*). Thiel (Tyle).

Middelsex. *Baberbridg*. Babbrigh. *Crane-ford*. Cranenburg.

Suffolk. *Aspal* (elders *Aspul* en *Aspol*). Aspel (Aspola) bij Rees. *Dalham*. Dalem. *Ellowe* (in Worcestershire *Hallow*). Hellouw. *Reede*. Reeden.

Norfolk. *Alburghe*. Aalburg. *Beeston*. Beesd. *Dysse*. Dussen. *Godwicke*. Gotterswick bij Duisburg. *Hackford*. Hackford op de Veluwe en bij Vorden. *Kelling*. Kellen bij Kleef. *Sething*. Setten.

Cambridgeshire. *Badburham*. Bedbur-dyck bij Nuys. *Kennitt*. Keent. *Wicham*. Wichen.

Hertfordshire. *Barley*. Barlo bij Wijhe. *Essenden*. Essen op de Veluwe, bij Deventer, en Esserden bij Rees (*). *Hadham*. Hattem.

Bedfordshire. *Brumham*. Brummen. *Eaton*. Ethen. *Poddington*. De Podding, ook de Podmer. *Sharpenho*. Scherpenhof bij Terwolde en bij Reeden. *Wilsham-stead* (*Wilsum-stead*). Wilsum.

Buckinghamshire. *Emmerton*. Hemmerden bij Nuis. *Hardwick* (zeer menigvuldig). Harderwijk (Hardewich). *Latimers* (in Nordhamptonshire *Lattmer*). De Latmer bij Wilp. *Ravenston*. Ravestein (§). *Wolverton*. Wolferen. *Puttinham*. Putten (Putham). *Rowsham*. Rossem.

(*) De terminatie *den*, meent men, duidt eene *vallei* aan.

(§) Aan de Maas, dus aan de grens, was een *rooverslot*, gelijk aan de noordgrens, bij de Lek, *Ravenswaai*, dat is een *rooverswade*.

OXFORDSHIRE. *Cotten.* Koten. *Cuck-ham.* Kuik (Cuck). *Goring.* Gorinchem. *Lewe.* Leeuwen.

GLOCESTERSHIRE. *Arle.* Arler bij Nijkerk. *Greet.* Griet bij Cleve. *Upleadon.* Het oude Uplade aan den Rijn, in de geschiedenis van Balderik. VAN SPAEN, *Inleiding*, deel I. bl. 110.

HEREFORDSHIRE. *Asperton.* Asperden bij Cleve en Asperen aan de Linge enz. *Delwine.* Delwijnen in de Bommelerwaard. *Elton* (zeer menigvuldig). Elten (Elton). *Ingham.* Ingen. *Mathern* (*). Mater-born bij Cleve. *Park* (ook elders). De Park bij Elst. *Wheyle.* Wiel. (Weyli).

WORCESTERSHIRE. *Dailes-ford* (in York *Daile-town*). Deil. *Netherton.* Netterden bij Rees. *Pirton.* Birten bij Zanten.

WARWICKSHIRE. *Escote.* Eeskoten op de Veluwe. *Hasseler.* Hasselaar bij Barneveld.

NORTHHAMPTONSHIRE. *Brackley.* Braclo en Brakel. *Daventree.* Deventer (Daventre). *Hemmyngton.* Hemmen. *Oxenden.* Oxen bij Deventer.

HUNTINGDONSHIRE. *Hamerton.* Hamerden bij Westervoort en Hemert (Hamerten). *Myddloe* (in Schropshire *Middle*). Middel bij Olst. *Ould-Hurst.* Oldhorst bij Elburg.

RUTLANDSHIRE. *Ashgate.* Aschat bij Amersfoort. *Empingham.* Empe bij Voorst. *Lovedale* (in Staffordshire *Levedall*). Lievendaal, Levedaal bij Renen. *Lynden.* Lienden (Lijnden). *Whissenden.* Wissen op de Veluwe (Wisside).

LEICESTERSHIRE. *Affordbie.* Afferden. *Hatherne*, *Heather.* Heteren. *Seyston.* Zeist. *Tonge.* Tongeren op de Veluwe en bij Wijhe, ook Tonge aan de Beneden-Maas.

LINCOLNSHIRE. *Butter-wick.* Butterdick bij Rees. *Caester.* Kesteren. *Deeping Fenn.* Diepenveen. *Doddington.* Doddendaal bij Nijmegen. *Rande* en *Randby.* Randen

(*) LAPPENBERG, S. 155, meldt, dat deze naam Theodorik, den koninklijken *martelaar*, herinneren moest. Is er bij Cleve ook nog eene overlevering van eene bron, door eenen martelaar beroemd geworden?

bij Deventer en Randwijk. *Sleford.* Sleeuwijk. *Tupham.* Duven.

NOTTINGHAMSHIRE. *Hawksworth.* Haviksweerd aan den IJssel. *Lynhurst.* Lijnhorst bij Emmerik. *Westerford.* Westervoort.

DERBYSHIRE. *Brinington* (in Lancastershire *Brinynge*, in Yorkshire *Brinham*). Brienen bij Kleef. *Duffeild* (ook in Yorkshire). De Duffel. *Elden-hall.* Elden. *Hoone.* Oen op de Veluwe. *Ockbrook.* Okkenbroek bij Deventer.

STAFFORDSHIRE. *Barr.* Baar bij Lathum. *Dreiton* en *Druyton.* Druten. *Haddenfort.* Hagenvoorde bij Deventer (Haddenvoorde) (*).

SCHROPSHIRE. *Arcole* en *Ercall.* Arkel (Arcola). *Culhurst.* Keulhorst aan de Eem. *Medel-ey* Medel bij Tiel. *Marloo.* Marle.

LANCASTERSHIRE. *Aldingham.* Altinge, Eltinge bij Duven. *Alham.* Alem (Aelhem) aan de Maas. *Bulke.* Bulkestein aan de Linge. *Ellynburg.* Elburg. *Hest.* Est. *Lathome* (in Yorkshire *Lathom*). Lathum aan den IJssel. *Medler.* Medler bij Vorden. *Rediche.* Redichem. *Rossendale.* Rozendaal. *Wilpshire.* Wilp.

YORKSHIRE. *Beel.* De Beele of Biele bij Voorst (§).

(*) Deze naam is een bewijs voor het verloopen van de uitspraak en schrijfwijze. Wij zouden in *Hagenvoorde* geene overeenkomst met *Haddenford* gevonden hebben, indien het niet blijkbaar ware, dat het in vroeger tijd *Haddenvoorde* heette. Zie DUMBAR, d. II. bl. 20. Hetzelfde heeft ook in Engeland plaats, b. v. van *Eoferwic* is *York*, van *Windleshore* *Windsor* geworden. Dit maakt niet alleen het vinden van overeenkomsten, maar ook het herkennen van dezelfde plaats, dikwijls moeijelijk, somtijds onmogelijk. Wij hebben ons aan de klaarblijkelijkste gehouden, zonder rekenschap te geven van de gebruikelijke verwisseling der letters, ten einde kort te zijn, maar somtijds eene oudere schrijfwijze, die tot opheldering diende, zoo veel zij ons inviel, er bijgevoegd.

(§) *Bael* en *Beel* (ook deze naam wisselt, gelijk die van dit oude huis bij Voorst) staat in het Anglo-Saksische woordenboek met de beteekenis van eenen *brandstapel*, waarop de Saksen hunne dooden verbrandden.

Byland. Byland. *Campe.* Campen. *Catwick.* Katwijk aan de Maas. *Dodworth.* Dodewaard. *Ecope.* Heicop. *Grimestone.* Grimmestein aan de Eem. *Heck.* Eck. *Hampall.* Empel bij Engelen. *Herfeild.* Herveld. *Hewick.* Ewyk. *Hessel.* Heesselt. (Hesola). *Leavening.* Leuvenum en Leuvenheim op de Veluwe. *Lythe.* Lith aan de Maas. *Sinderby.* Sinderen. *Thornburg.* Doornenburg. *Ughtershaw.* Ochten (Uchta) (*).

NORTHUMBERLAND. *Angerton.* Angeren. *Aperley.* Aperlo op de Veluwe. *Bearle.* Baarle bij Didam. *Brenkhorn*, *Brinkley* enz. De zamenstelling met *Brink* is, gelijk bij ons, zeer menigvuldig. *Hessch.* Heesch bij Nijmegen. *Rile.* Riele bij Deventer. *Riplington.* Repelen bij Meurs. *Wesell.* Wezel. *Wharby.* Warbei bij Emmerik. De namen *Denyk* (Den Eik) en *Grotehugh* schijnen nog onveranderde Nederduitsche namen: te Tiel wordt *hugh* of *hucht* voor eene hoogte gebruikt.

Ziet daar eene lange lijst! Wij hebben vooronderteld, dat de ligging der meeste plaatsen bekend is; de minder bekende hebben wij kortelijk gemeld. Het is opmerkelijk, dat al deze namen naar de streek wijzen, die wij te voren, als landstreek der Anglen, aan de boorden van den IJssel, de Eem, de Waal, de Maas en den Rijn hebben aangeduid, te weten de Veluwe, het oude Teisterbant, de Betuwe, Kleefsland. Als wij buiten deze streek gaan, vinden wij geheel andere vormen, zelfs westelijk naar de zee heen, waar wij de kustbewonende of zeevarende Saksen plaatsen. Hier schijnt later een meer vreemd element ingedrongen te zijn, alschoon er toch eenige voorkomen, wier overeenstemming met de Engelsche onmiskenbaar is, gelijk op het Britsche eiland ook Friesche namen zijn:

(*) OCHTA of UCHTA wordt door sommigen als de zoon, door anderen als de broeder van HENGIST gemeld. Er zijn meer belangrijke Anglo-Saksische namen, na de verovering van het eiland voorkomende, die naar plaatsen in onze streken wijzen, b. v. WULFHERE naar *Wolferen*, ELLA naar Elburg, HEMMING naar Hemmen, INE naar *Inen* (Op- en Neêr-IJnen) enz.

juist in overeenstemming met het gevoelen, dat Friezen in deze togten hebben deel genomen. Ook verdient opgemerkt te worden, dat in deze streek, ten zuiden door de Maas en ten noorden door de Zuiderzee begrensd, geene namen voorkomen, die van *Saksen* ontleend zijn (wel, gelijk vroeger gebleken is, van *Anglen*). Aan de kust vindt men die, b. v. in *Sassenheim* bij Leyden, gelijk ook op de kaart van Voorne, in den *Tegenw. Staat van Holland*, bij Rokanje (van *rock*, de rots aldaar) eene *Saksen-wetering* schijnt voor te komen. Van de plaatsen in Engeland, wier namen wij naar onze kusten heen vinden, teekenen wij aan: *Scelling* (Ter Schelling), *Tixall* (Texel), *Petham* (Petten), *Agmond* en *Edgmond* (Egmond), *Lysse* (Lisse), *Chevening* (Scheveningen), *Chareles* (Charlois), *Brill* (Brielle), *Cranmer* (de Kranmer, het meer der kraanvogelen), *Rednesse* (Renesse), *Wolfardisworth* (Wolfaardsdijk), *Asendike* (Izendike). Van die, welke op Friesland duiden, hebben onze aandacht getrokken: *Fresingfeld*, *Frisby*, *Friswick*, *Harkesteade* (Harkstede), *Skarle* (Scharl), *Harleing* (Harlingen), *Twisell* (Twijzel). Wij kunnen de verzekering geven, dat wij ook naar overeenkomsten met namen zuidelijk en oostelijk van deze streek gezocht, maar schier niets gevonden hebben.

Eene bijzondere melding verdient de naam *Agastaldaburg*. In het jaar 1046 gaf Henrik III. aan den Bisschop van Utrecht een stuk van Hameland volgens bepaalde grenzen. (Bondam, *Charterboek*, bl. 115.) Er is over deze grenzen tusschen bondam en racer zeer getwist; maar het is buiten twijfel, dat het in dat charter genoemde *Agastaldaburg* niet ver van Deventer in de IJsselstreek lag. De naam van dezen burg is thans verdwenen of schuilt mogelijk nog in de eene of andere boerenplaats. Nu komt in Northumberland, bij den muur der Picten, *Hagastaldesham* voor, eene beroemde plaats, de zetel van eenen der vroegste Engelsche Bisschoppen, met een klooster. Thans is het *Hexam*. Zoo zijn er meer namen, hier verloren, daar onkenbaar geworden, ten zij de geschiedenis die nog bewaard mogt hebben. In het voorbijgaan herinneren wij, dat de letter *h*

dikwijls aspiratie is, karakteristiek bij de Anglo-Saksen, maar ook, even gelijk bij de Zeeuwen, bij de bewoners der IJsselstreek. Telkens hoort men *Holst*, voor *Olst*, *huur* voor *uur;* terwijl de *h* weggelaten wordt, waar zij behoorde te zijn. Dit verdient wel eenige opmerking. Wat nu de beteekenis van *Agastaldaburg* en *Hagastaldasham* aangaat, zij is onzeker. Bosworth meldt, in zijn Woordenboek, op het laatste woord: sommigen zeggen van *Heagesteald*, eene hooge plaats, anderen van *haegsteald*, een ongehuwde, een verblijf van priesters; terwijl hij, een weinig vroeger, aan *haeg-steald* ook de beteekenis van iemand van hooge waardigheid, van eenen Vorst (eenen *hooggestelden*) geeft. Ons *Agastaldaburg* kan dus de burg van eenen aanzienlijken man geweest zijn.

Men zal opgemerkt hebben, dat ook namen van plaatsen, even buiten de grenzen, die wij opgegeven hadden, op de lijst voorkomen, b. v. aan den zuidelijken (Noord-Brabandschen) oever der Maas. Reeds lang hebben wij, op het terrein lettende, vermoed, dat een arm der Maas, zuidelijker dan deze plaatsen, door de laagten, die thans als overlaat dienen, door het *Bossche veld* langs *Ortdunum* (*spitsduin*, *uitstekende duin*, nu *Orthen*) moet geloopen hebben. Was deze arm eene scheiding tusschen Teisterbant en Toxandrië? Men zou het vermoeden, wanneer sommige dezer plaatsen in een stuk van het jaar 814 als Teisterbantsche voorkomen (Bondam I. bl. 14.), schoon daartegen strijdt, dat zij anders in Toxandrië vermeld worden. Doch, hoe het zij, het is niet vreemd, dat ook bewoners der grenzen mede getrokken zijn en de namen hunner plaatsen in Brittanje hebben overgebragt.

Wij hebben in het laatste opstel (*) over dit onderwerp de gissing medegedeeld, dat de rivier de *Lek* eertijds reeds aan de afscheiding van de Eem bij Wageningen zoude begonnen zijn, hetgeen wij afleidden uit de benaming van *Lekskesveer* en *Lakemond*. Wij vonden sedert deze gissing bevestigd door een charter van 1347, bij Nijhoff, *Gedenkw.*, deel II. bl. 27: *Voort soo geven wij hem en*

(*) Hier vóór bl. 119.

zijnen nacomelingen alle die weerde, die in den diepe van der Leck gerechte van Maudericke en van Wiele gevallen sijn. Welligt zijn er nog meer plaatsen, die dit bevestigen. — Wij meenden voorts, dat de Lek de voortzetting der grens was, die van de Zuiderzee langs de *Laak* naar den Rijn liep. Wij hebben vernomen, dat bij Nijkerk des nachts het *Laakmannetje* spookt, de geest van den Landmeter, die deze *grens* tusschen Veluwe en Utrecht eens bedriegelijk bepaald heeft. Zonderling, dat ook hier het volksgeloof is of geweest is, waarvan VAN LENNEP, *Onze Voorvaders*, deel III. bl. 367 en 399, melding maakt. Wat nu de beteekenis betreft, zoo herinneren wij, dat het oud Germaansche woord *lache*, *laak*, ook als *lech*, *lek*, *leek* werd uitgesproken. In Engeland komt het honderdmaal in en buiten zamenstelling voor, b. v. *Leckford* (Grensvoorde), *Lackok* (grenseik), *Stonlack* (steengrens) enz.; ook zijn er rivieren, die den naam van *Lech* hebben. Hieruit moet men opmaken, dat het van eene algemeene, telkens voorkomende beteekenis is, te meer, daar wij het duizendmaal op het vaste land op Germaanschen grond vinden. De tegenwoordige verdeeling van Engeland in graafschappen (*Shires*) is van Koning ALFRED, 871—901, waardoor de vroegere grenzen der distrikten, door *lake* en *lech* aangeduid, veranderd werden. Maar elders vindt men nog de aanduiding der beteekenis. Zoo was de *Lech* in Beijeren *grensrivier* tusschen de Bajoarii en de Alemannen: *Is fluvius* (Lechus) *Bajoarios ab Alemannis dividit.* (EGINHARD, *vita Caroli M.*, c. XI.) Zoo is *de Leek* nog de scheiding van de dáár sedert eeuwen onveranderde grenzen tusschen Groningen en Drenthe. Zoo ligt *Laeken* bij Brussel aan de grens, waar de stam der Walen aanvangt en het Vlaamsch ophoudt. Op vele plaatsen in ons land vindt men nog meer *laak* en *leek*, welke benamingen welligt dienen kunnen, om de eene of andere oude grens op te sporen. *Medemelake* (Medemblik) zal b. v. *middelgrens* kunnen zijn.

Er zijn vroeger reeds geweest, die meenden, dat de veroveraars van Brittanje uit onze landen gekomen zijn.

De Hoog Wel Geb. Heer H. M. A. I. VAN ASCH VAN WIJCK, aan wien men menige belangrijke opheldering omtrent den ouden toestand van onze gewesten verpligt is, heeft ons eene mededeeling gedaan, die bij deze gelegenheid wel waardig is, met dank vermeld te worden. Zijn Hoog Wel Geb. is in het bezit van handschriften van zekeren geslachtkundige OPSTRAETEN VAN DER MOELEN, die in de eerste helft der zeventiende eeuw leefde, en afschriften van charters, registers enz. maakte. » In een stuk, den titel voerende *De nobili et antiqua familia dicta Amersfoort seu potius Heemsfurt vel Hemefurt a vado Heme seu Hemi fluvii*, vermeldt hij de bekende en beroemde gift van Karel den Groote aan de Utrechtsche Kerk, waarbij *Lisidunum* en vier foresten aan de beide oevers der Eem aan die kerk werden geschonken: *Hengestschoten*, *Fornhese*, *Mocoroth* en *Widoc* of *Widoe*. Dit láatste woud meent hij te zijn *Wede* of *Woden*, waaruit het geslacht van *Wede* afkomstig is. Aangaande *Hengestschoten* wordt het volgende aangeteekend: *Hengist*, *qui circa annum* 450 *Britanniam insulam cum suis Frisonibus et Saxonibus occupat*. Vervolgens teekent hij aan: *Weede nomen adhuc retinere videtur a Woden seu Wede*, *qui fuit avus avi Hengesti*, *sicut Hengschoten*, *nunc praedium dominorum de Oostbroeck*, *ab Hengisto nominatur.* Dit Hengestschoten was inderdaad sedert 1130 een landgoed van de abdij van Oostbroek; doch deze was reeds tijdens de Hervorming opgeheven, en dus is het stuk, waarbij zij nog in het bezit van dit landgoed gemeld wordt, van vroeger tijd dan toen OPSTRAETEN zijne verzameling maakte; het moet een door hem afgeschreven ouder stuk zijn. Was nu de gemelde aanteekening slechts eene gissing van den steller, dan wel eene oude overlevering? Men merke op, dat hij, van *Weede* sprekende, zegt: *a Woden nomen retinere videtur*, maar van Hengestschoten stelligerwijze spreekt: *ab Hengisto nominatur*." *Henschoten*, zoo als het thans bij verkorting genoemd wordt, behoort onder Woudenberg en is in het bezit van den Heer VAN ASCH VAN WIJCK. Het denkbeeld, dat de verovering van Brittanje van

deze zijde ondernomen was, bestond dus en de steller van dit stuk hechtte er geloof aan. Hij toont bekend te zijn met de geslachtlijst van HENGIST, welke door HENR. VAN HUNTINGDON dus opgegeven wordt: *Hengist et Horsa erant filii Widgils, filii Wichta, filii Vecta, filii Woden, filii Frealof* etc. *Woden* komt hier dus werkelijk als oud-over-grootvader van HENGIST voor. Men zal opgemerkt hebben, dat onderscheidene namen van plaatsen aan beide oevers van de Eem in de medegedeelde lijst voorkomen; ook een *Weede* bevindt zich in Buckinghamshire, en *Weedon* in Northamptonshire. Of de namen *Hemys-bye* en vele andere dergelijke op onze *Eem* wijzen, durven wij niet bepalen. Maar indien de stroom der landverhuizers van onze kusten gekomen is, dan is er niets onwaarschijnlijks, althans niets onmogelijks in, dat de eersten, met HENGIST aan het hoofd, van onze Eem derwaarts getrokken zijn.

Wij wenschten dit punt tot de meest mogelijke zekerheid te brengen, omdat er gevolgen van belang aan vast zijn. Uit het tijdvak tusschen den aftogt der Romeinen en de komst der Engelsche zendelingen in onze streken ontbreken ons bijna alle geschiedkundige berigten, en geene kronijk klimt zoo hoog op. Maar wordt aangenomen, dat de veroveraars van Brittanje voor het grootste gedeelte onze landgenooten geweest zijn, dan wordt er eenigzins eene gaping in de geschiedenis door aangevuld, en de zeden der Anglo-Saksen op het eiland zijn de zeden onzer voorvaderen. Het wordt dan aanbevelenswaardig, de berigten van hetgeen zij daar geweest zijn en gedaan hebben, zoo veel mogelijk uit de bronnen zelve te halen en hunne taal te beoefenen. Deze taal geeft ons licht omtrent een aantal provincialismen, die in de vroeger door hen bewoonde streken nog in dagelijksch gebruik zijn, omtrent vele verouderde, somtijds onduidelijke woorden en uitdrukkingen, in Charters voorkomende, omtrent eene menigte plaatselijke namen, niet enkel van dorpen en gehuchten, maar ook van landgoederen, boerderijen en bijzondere plekken. Van dit laatste nog een paar voorbeelden. — In den *Geldersche Volksalmanak voor* 1842, bl. 85, wordt

eene plaats in de heide bij Nunspeet beschreven, die den naam van *Mytstede* draagt. Het komt ons voor, dat de beste opheldering in het Anglo-Saksisch is, waarin *myting* eene *vergadering*, eene *zamenkomst*, beteekent, waarvan het Engelsch nog zijn *meeting* heeft. Het was dus eene *plaats van zamenkomst*, waar over algemeene belangen gehandeld werd, en wel, overeenkomstig de gewoonten der Germaansche volken, onder den blooten hemel. In Engeland is nog een *Medsted*, dat er misschien ook den naam van heeft. — Eene der poorten van Tiel heet de *Westluische* of *Westluidensche* poort, waarvan de beteekenis onzeker is. Deze wordt duidelijk, als men *Westley-sche* of *Westley-densche* schrijft. In vroegere eeuwen waren de landen tusschen onze rivieren *ey's* (ei-landen) of *ooi's*, en naar de *Westley*, de *ey* ten westen, was dit de uitgang. Maar deze poort heette ook wel (Mr. B. D. RINK, *Beschrijving van Tiel*, *Bijv.* bl. 7) de *Loitmanspoort*. *Loiman* is een *zeeroover*, en deze poort aan de rivier stond gedurig bloot voor den aanval der ongewenschte Noorsche gasten, die de stad onderscheiden malen geplunderd hebben. *Litsman* is een *schipper*, en dan zou het de *schipperspoort* zijn. Ook schijnt de benaming *Kalverbosch*, hier en daar voorkomende, iets anders aan te duiden, dan het woord thans beteekent. *Calwer* is ook eene *begraafplaats*: het zou dus een bosch geweest zijn, waarin men de dooden begroef.

Wij zijn aan eene lijst van provincialismen en uitdrukkingen in oude Charters begonnen, die uit deze taal kunnen opgehelderd worden; zij is evenwel nog niet groot genoeg om te worden medegedeeld, en wij wenschen, bij de voortzetting van dit werk, de voorlichting en hulp van allen, die in staat zijn er iets toe bij te dragen.

GERIGTELIJKE HANDELING

IN NAAM DER KONINGIN VAN ENGELAND.

Onder dagteekening van den 9 Februarij 1587 wordt in het *Weeckgedingh Signaet* der stad Tiel het volgende gevonden. Het komt mij der mededeeling waardig voor, omdat onder vele diergelijke stukken, in hetzelfde Register opgeteekend, deze de eenige klagte is, waarbij de Scholtis *in naam en van wege de Koningin van Engeland* handelt. Misschien kan de opmerking hiervan, in verband met andere soortgelijke gerigtelijke handelingen, elders voorkomende, aanleiding geven tot opheldering van hetgeen, betrekkelijk het gezag van Leycester in deze landen en zijne betrekking tot de Staten, tot hiertoe min volkomen in het licht gesteld is.

Peter Aelberss, volmechtich des Heren Scholtis in stadt ende van wegen haer Coninghinlicke Majesteit van Engelant, spreeckt aen met recht Gerrit Henrixss schipper, und zeght, dat hij hem lusten laten heeft wt eighene autoriteit sonder ennich last off beueel hebbende, verscheidenlich van Tiell nae Nymmegen met waer oder comenschap in enen aeck te faren, den viant bij nacht en tonthiden toe spizen, und daermede te conuersieren ende te handelen, allet contrarie tplacaet van hoer Mai[ts]. weghen wtgegaen, oeck tot smadelicke cleinachtongh den omroep, den heren Scholtis, voertz Burgerm., Schepenen ende Raet der stat Tiell, durch der stat Roper dienthalven verboeden nymant van lant te mogen faeren zonder consent des Heren, waerop die Schipperen hoeren eedt gedaen, waer aen hij gebroeckt zall hebben tnegentich (1) goltgulden, und neuens dien wt kracht des placaetz arbitraelick aen den liue gestrafft zall worden, allet tot erkentenis des gerichtz, mitz hij sittens gerichtz zall burch stellen, tgewiese van die Schepenen genoech te doen off die Heer zal hem burch lenen.

Medegedeeld door Mr. E. D. RINK.

(1) *tnegentich*] Dit woord is in het oorspronkelijke doorgehaald en daarboven geschreven: *zijn lijff ende goet*.

ROMEINSCHE STEENEN DOODKISTEN,

BIJ NIJMEGEN IN DEN ZOMER VAN 1840 OPGEDOLVEN, EN THANS, MET DE DAARIN GEVONDEN VOORWERPEN, BEWAARD IN HET MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIJDEN;

BESCHREVEN DOOR

Dr. *CONRADUS LEEMANS.*

Ofschoon de Romeinen, gedurende een tijdperk van meer dan vier eeuwen, het gedeelte van Neder-Germanië, hetwelk binnen de grenzen van ons Vaderland gelegen is, met hunne legers, met afwisselend geluk, bezet hebben gehouden, en de namen van een twintigtal Romeinsche bezettings- of voorraadsplaatsen in het land der Batavieren bekend zijn gebleven; is het er evenwel ver van daan, dat onze bodem, over zijne geheele uitgestrektheid, den oudheidminnaar zulk eenen rijken schat van gedenkteekenen oplevert, als men bij den eersten oogopslag welligt met eenig regt zou mogen verwachten. Volgens de oude Romeinsche kaart (de *Tabula Peutingeriana*), liepen twee wegen, de eene langs den linker Rijn-, de andere langs den regter Maasoever. Behalve van die twee hoofdwegen, is het bestaan van verscheidene andere genoegzaam zeker. Meer dan één groot werk werd door de krijgslieden, zoo wel in tijd van vrede als van oorlog, aangelegd en voltooid. Allerlevendigst was het verkeer met het nabijgelegen Brittanië, welks vruchtbare velden hunne schatting, langs de beide hoofdrivieren, in geheele vloten, aan de in dit opzigt minder gezegende Germaansch- en Gallisch-Romeinsche gewesten toevoerden. En toch zijn er betrekkelijk slechts weinige plaatsen, waar het toeval, of ook opzettelijk onderzoek, de bewijzen voor een vroeger bestaan

van belangrijke Romeinsche steden, wachtposten of legerplaatsen aan den dag heeft gebragt.

Maar ook weinige landen waren, van de vroegste tijden af, aan zoo vele en zoo onophoudelijke veranderingen blootgesteld, als het onze. Jaarlijks traden, dikwerf onderscheidene malen, de groote rivieren buiten hare oevers, en vertoonde, vooral het benedengedeelte van het land der Batavieren, eene aaneenschakeling van meren en groote, uitgestrekte watervlakten, met hier en daar uitstekende, door kunst gevormde, of natuurlijke hoogten, die den uit hunne velden verdreven inwoners met hun vee tot wijkplaatsen dienden, tot dat het overvloedige water zich wederom in zee ontlast had. Behalve van deze jaarlijksche overstroomingen, moest het geheele land, vooral langs de kusten, meermalen van den door stormen en orkanen opgezetten oceaan het verwoestende geweld ondervinden, en konden althans de werken der kunst, en de zwakke, voor den aard en de beschaving van het land berekende woningen, op vele plaatsen, geenen weêrstand bieden, waar de honderdjarige eiken en de uren lange wouden aan de algemeene vernieling werden prijs gegeven.

Indien wij dan nog hier en daar aanmerkelijke overblijfsels van de Romeinen aantreffen, dan mogen wij aannemen, dat die eenmaal tot plaatsen behoorden, aan welker aanleg eene buitengewone zorg besteed was; of dat zij tot hoofdpunten moesten dienen voor krijgsondernemingen, en den Romeinen, ook gedurende de tijden der overstroomingen, wanneer de gemeenschap met de tusschen liggende kleinere wacht- en bezettingsplaatsen afgebroken was, een veilig verblijf, en tevens het oppergebied over het geheele land, moesten blijven verzekeren. Als zoodanige plaatsen kennen wij thans: het Forum Hadriani, Praetorium Agrippinae, Fletio (?), Grinnes (*), maar vooral

(*) Even boven Rossem in den Zalt-Boemelerwaard. De *Beschrijving der* aldaar gevonden *Romeinsche oudheden* hebben wij, bij de Boekhandelaars HAZENBERG EN COMP. te Leijden, dezer dagen uitgegeven, in één deel in-8vo, met een' atlas in-4to met 2 kaarten en 16 platen.

Neomagum, alle op de *Kaart van Peutinger* of in het *Reisboek van Antoninus* genoemd; en, behalve deze, het, thans reeds ver van het strand, aan eenen der vroegere Rijnmonden gelegen, zoogenaamde Brittenburg, de belangrijke Romeinsche bouwoverblijfsels te Vechten, en welligt nog vele andere plaatsen. Geene derzelve schijnt evenwel zoo belangrijk geweest te zijn, als Neomagum of Nijmegen, dat waarschijnlijk reeds, zoo al niet als het éénige, althans als het voorname vaste punt der Batavieren, eer de Romeinen het bezet hadden, beschouwd moet worden; en dat, eenmaal door de veroveraars der wereld ingenomen, wel nimmer door hen geheel en al zal verlaten zijn, voor dat hunne heerschappij in deze landen voor goed ophield.

Eene zoo zeer door de natuur begunstigde plek, gelegen op eene hoogte, die haar tegen alle gevaar van overstrooming beveiligde, aan den Gallischen oever van den linker Rijnarm, op het laatste punt waar steeds de gemeenschap met de hooger op gelegen Romeinsche hoofdplaatsen open bleef en dus ook de krijgsvoorraad schier altijd onafgebroken kon toegevoerd worden, zouden ook minder bekwame veldheeren, dan zij, die de Romeinsche legers hier aanvoerden, niet verzuimd hebben, met eene voortdurende bezetting te versterken. Hieruit volgde van zelf, dat velen, zoo wel om de aangename en gezonde ligging, als om de geschikte gelegenheid, die zich hier aanbood, om in het land der Batavieren handel te drijven, zich in en bij de Romeinsche sterkte vestigden, terwijl al spoedig de groote heerbaan boven dezelve, met tempeltjes en landhuizen omzoomd, den reiziger de nabijheid van eene hoofdplaats aankondigde, waar niet enkel in de noodzakelijkste behoeften van een leger, maar ook in de eischen der weelde en de gemakken des levens, voorzien kon worden.

De ondervinding van meer dan ééne eeuw heeft dan ook bewezen, dat, zoo wel de plek, waar de tegenwoordige stad staat, als haar omtrek, eenen schat van Romeinsche oudheden bevat, die schier onuitputtelijk kan genoemd worden, en niet ophoudt, steeds de gewigtigste bijdragen voor

de oudste geschiedenis van ons land te leveren; terwijl reeds verscheidene rijke oudheidkundige verzamelingen, alleen uit hetgeen hier bij toeval gevonden, of door opzettelijke opdelvingen aan den dag gebragt werd, gevormd zijn geworden. Wie herinnert zich hier niet de beroemde verzameling van de SMETIUSSEN, welke, in 1678 door J. SMETIUS beschreven, vorstelijke reizigers, even zeer als geleerde vreemdelingen, tot het opzettelijk bezoeken van de aloude Rijksstad aanspoorde? En wie betreurt het niet, dat zulk een schat zoo ver uit ons Vaderland weggevoerd is geworden? Die verzameling, of althans haar grootste gedeelte, is thans het eigendom van den Groothertog van Baden, en bevindt zich in het paleis te Mannheim.

Na de SMETIUSSEN, had IN DE BETOUW, op het voetspoor van deze zijne voorouders, gedurende het grootste gedeelte van zijn bijna negentigjarig leven, op nieuw eene verzaling van in dien zelfden omtrek gevonden Romeinsche Oudheden aangelegd, die, schoon minder uitgebreid dan de eerste, door de naauwkeurige, daarbij gevoegde aanteekeningen dubbel belangrijk was geworden. Niettegenstaande de daartoe van regeringswege door den Hoogleeraar REUVENS aangewende pogingen, om uit dezelve het huisraad in eens voor het Museum van Oudheden aan te koopen, kon ook deze verzameling het noodlot van eene openlijke veiling niet ontgaan, en werd het huisraad, voor hetwelk alleen een bod van ƒ2500 tot ƒ3000 gedaan en door de erfgenamen afgeslagen was, te Amsterdam, voor slechts omtrent ƒ400 verkocht. Enkele weinige stukken werden toen reeds, en later uit daaropvolgende te Amsterdam gehouden verkoopingen, het eigendom van het Museum; terwijl het grootste aantal der voorwerpen in het bezit kwam van wijlen den heer VAN SCHEVICHAVEN, wiens schoone verzameling thans nog dagelijks, door den tegenwoordigen eigenaar, den heer P. C. G. GUYOT te Nijmegen, met in den omtrek van de stad gevonden voorwerpen, vermeerderd en uitgebreid wordt.

Het is overigens bekend, dat de stad zelve eene talrijke en allerbelangrijkste verzameling bezit van basreliefs en

opschriften, die, allen in dien zelfden omtrek gevonden, grootendeels insgelijks door de SMETIUSSEN bijeengebragt en aan de stad geschonken werden. Zij zijn thans, met onderscheiden andere stukken, door latere oudheidminnaars daarbij gevoegd, in eenen bovengang van het raadhuis ingemetseld. De stad zoude in dit opzigt nog grooteren rijkdom bezitten, indien niet de Raad vele voorwerpen aan den Stadhouder van Kleef, den Vorst Johan Maurits van Nassau, ten geschenke had gegeven. Na den dood van dezen oudheidlievenden Vorst bleven zij, met vele andere in Zanten, Birten en elders in die streken opgedolven oudheden, in Kleef bewaard, tot dat die geheele verzameling, voor ruim twintig jaren, naar Bonn overgebragt is, waar zij zich thans nog bevindt.

Onder de verzamelaars, die thans nog een aanzienlijk aantal van in den omtrek van Nijmegen gevonden oudheden bezitten, moet ook Jonkhr. DOMMER VAN POLDERSVELD genoemd worden, die, door zijne uitgebreide bezittingen te Ubbergen, eene uitmuntende gelegenheid heeft, om te zorgen, dat niets belangrijks verloren gaat.

Ook het MUSEUM VAN OUDHEDEN te Leijden bezit, behalve hetgeen op de bovengenoemde verkoopingen voor hetzelve verkregen werd, vele voorwerpen, en daar onder enkele van groote wetenschappelijke waarde, welke, in denzelfden omtrek gevonden, aan hetzelve geschonken werden, of die, bij het aanleggen van vestingwerken enz. opgedolven, door de zorg van de Officieren van het korps Ingenieurs, Mineurs en Sappeurs voor de vaderlandsche verzameling bewaard zijn gebleven. Aan die zorg mogen wij het dan ook dank weten, dat het Museum in het voorleden jaar wederom de opbrengst eener ontdekking erlangde, die, zoo wel om de voorwerpen zelve, als om de naauwkeurig daarbij gevoegde schriftelijke opgaven, en het bij elkander blijven van al het gevondene, eene der aanmerkelijkste mag genoemd worden, welke in de laatste jaren aldaar gedaan werden, en welker beschrijving de aanleiding tot dit opstel gegeven heeft.

Wij bedoelen de twee steenen doodkisten, die, bij gelegenheid van de praktische oefeningen van het korps

Mineurs en Sappeurs, op den 21 Julij en den 19 Augustus 1840 opgedolven zijn (*). Nadat wij, bij een kortstondig verblijf te Ubbergen in de maand September van dat jaar, de bedoelde voorwerpen ter loops bezigtigd hadden, gaven wij, naar de daarvan aan de Regering ingezonden berigten en teekeningen, een voorloopig verslag, dat onder de *Wetenschappelijke Bijdragen* in den *Gids* van 1841, bl. 10—20, opgenomen is. Wij behielden ons voor, om later, wanneer de oorspronkelijke voorwerpen bij het MUSEUM ontvangen zouden zijn, dit onderwerp nader te behandelen, en zien ons thans, door de onbekrompen vriendelijkheid van den uitgever der *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheden*, in staat gesteld, om dit voornemen ten uitvoer te brengen, en de vruchten van ons nader onderzoek, met bijvoeging van de afteekeningen der voorwerpen, aan den belangstellenden lezer mede te deelen.

De kisten werden opgegraven op het Glacis van het Ravelijn, vóór het zoogenoemde Hoornwerk Gelderland, op den Hunnerberg, tusschen de Hunner- en Hertogsteegpoorten. Beiden zijn uit Andernachschen tufsteen gehouwen.

De eerste, van welke wij op Pl. I, onder No. 1, eene afteekening op $\frac{1}{20}$ van de wezenlijke grootte geven, is langwerpig vierkant, aan hoofd- en voeteneinde even breed, omtrent 0.58 Ned. el, lang 1.95 en hoog 0.51; van binnen breed 0.40, lang 1.75 en diep 0.32. Aan het eene einde is zij van binnen rond uitgewerkt. Het deksel, insgelijks van dezelfde steensoort, is langwerpig vierkant, doch iets grooter dan de kist, zijnde breed 0.60, lang 2.00 en dik 0.18. Beiden, deksel en kist, zijn slechts zeer ruw bewerkt, zonder eenig versiersel of opschrift, en lagen op omtrent 0.70 onder den beganen grond,

(*) Zie het eerste berigt omtrent die ontdekking in de *Nijmeegsche Courant*, van den 25 Julij en van den 22 Augustus 1840.

in eene rigting van het Noorden naar het Zuiden. De vochtigheid van de aarde, waaronder zij zoo vele eeuwen bedolven hadden gelegen, had den steen zoo broos gemaakt, dat, bij het openen van de kist, het deksel in vele stukken brak, en ook de kist zelve niet in haar geheel uit den grond geligt kon worden.

De heer Eerste Luitenant der Mineurs, G. F. VAN LIMBURG VAN DER MEERSCH, in wiens bijzijn de ontdekking geschiedde, zorgde terstond, dat alles met de meeste omzigtigheid onderzocht werd, en hield naauwkeurig aanteekening van de ligging, waarin de in de kist aanwezige voorwerpen, met betrekking tot elkander, gevonden werden. Wij zijn het aan Zijn Ed. Gestr. verschuldigd, dat wij, bij de hier volgende beschrijving, van elk stuk, onder No. 2, ook in dit opzigt de voor den oudheidkundige altijd gewenschte inlichtingen kunnen geven.

Wij zullen in onze beschrijving dezelfde volgorde in het oog houden. Voor zoo ver het tegendeel niet bij de teekeningen wordt opgegeven, is alles op de helft der oorspronkelijke grootte geteekend.

No. 3. Eene SCHAAR, in gedaante gelijk aan die, welke door de wolscheerders gebruikt worden, bestaande uit twee ijzeren lemmetten, waarvan het eene, *a*, in eenen bronzen steel, *b*, vastgezet, bij *c*, aan eenen krom gebogen, veerkrachtigen, in het midden breeder toeloopenden, platten, bronzen reep, *d*, vastgeklonken is. Het andere lemmet, *f*, wordt, met zijn bronzen steeltje, bij *e*, aan het andere uiteinde van dien reep, *d*, op eene zeer vernuftig uitgedachte wijs vastgehouden; zoodat men het, wanneer de schaar geslepen en dus de twee lemmetten van elkander verwijderd moesten worden, zonder moeite van het bronzen handvat kon losmaken. Daartoe werd het lemmet, *f*, om het knopje, *g*, naar beneden gedraaid, waardoor het steeltje, bij *e*, naar boven, onder het bronzen schelpje wegschoof, de in het steeltje aangebragte opening alsdan regtstandig achter het knopje, *g*, geplaatst werd, en het steeltje met eene geringe drukking daaroven kon verwijderd worden.

Onder diergelijke werktuigen is ons geen bekend, dat op deze wijze ingerigt is. Bij *Grivaud de la Vincelle*, *Arts et metiers des anciens*, zijn, op Pl. XXXVII. No. 5 en Pl. XXXVIII. No. 6, scharen afgebeeld, doch welke veel eenvoudiger, uit één stuk, waarschijnlijk ijzer, zamengesteld zijn. Even eenvoudig zijn de scharen, die, de grootere voor het scheren van schapen, de kleinere voor ander huisselijk gebruik geschikt, ook in Germaansche graven gevonden worden, en hoedanig eene *Klemm*, in zijn *Handbuch der German. Alterthumsk.*, Taf. I. No. 5 afgebeeld en op bl. 50 beschreven heeft. Eene andere, van dezelfde gedaante en insgelijks van ijzer, doch door den roest sterk ingevreten, werd, voor eenige jaren, bij Lochem, in den zoogenaamden Witte-wijvenbult, gevonden, en door Dr. BRANTS aan het Museum ten geschenke gegeven. Zie *Janssen*, *Germ. en Noordsche Monumenten van het Museum te Leyden*, C. No. 208.

No. 4. Een bronzen DOOSJE met dekseltje, staande op een steenen PLAATJE, No. 5, hetwelk op de bovenzijde zeer glad geslepen was. Midden op het dekseltje was een kettingje vastgehecht; een rond bronzen plaatje, met drie daaraan verbonden kettingjes, hetwelk digt bij het doosje lag, bleek, gelijk ik vroeger vermoed had, bij nader onderzoek, tot het doosje te behooren; dienende aldus de drie kettingjes om het doosje te dragen, en het vierde om doosje en deksel bij elkander te houden. Op eenigen afstand vond men stukjes leder, gedeeltelijk nog verguld. Door naauwkeurige vergelijking erlangde ik de zekerheid, dat zij behoorden tot eene lederen bekleeding, die het doosje geheel of gedeeltelijk omvat had. In het doosje bevonden zich twee bronzen RINGETJES, waarvan één, No. 6, met een bronzen tongetje en één gevlochten lederen riempje.

No. 7. GLAZEN FLESCH met zeer wijde opening en korten hals. In dezelve eenige kleiachtige brokken, die, scheikundig onderzocht, koolstofzure kalk, aluinaarde, silica en ijzeroxyde bleken te bevatten (*): waarschijnlijk het

(*) Wij danken deze en de overige scheikundige opgaven aan de vriendelijkheid van den heer Apothekar P. J. HAAXMAN.

bezinksel van het rivier- of bronwater, waarmede de flesch gevuld is geweest, toen zij bij het lijk werd geplaatst.

No. 8. *Bronzen* TANGETJE of PINCET (*volsella*, *forcipula*), nog volkomen gaaf en veerkrachtig; de uiteinden der beide naar elkander omgebogen lepels zijn uitgetand, zoodat de insnijdingen en tandjes volkomen in elkander sluiten. Bij *Grivaud de la Vincelle* wordt, op Pl. IX. No. 1, een tangetje onder *Schrijfgereedschap* afgebeeld; op Pl. LXVI. No. 17—19, onder *Goudsmidsgereedschap*, en op Pl. XXXVIII. No. 8 en 9, onder de *Behoeften voor de kaptafel.* Geen derzelve kan in sierlijkheid en naauwkeurige bewerking met het Nijmeegsche vergeleken worden. Ook op het MUSEUM VAN OUDHEDEN zijn er drie aanwezig: één, hoogstwaarschijnlijk onecht, volgens opgaaf gevonden op den St. Pietersberg bij Maastricht, en in vorm het meest met onze splintertrekkers overeenkomende; een ander, gevonden op Arentsburg, het meest gelijkende op dat van Pl. XXXVIII. No. 9, bij *Grivaud de la Vincelle;* en het derde, uit Italië afkomstig, met vierkante lepels, als die van een wafelijzer, en een op en neder schuivend ringetje, om, bij het gebruik, de anders uit zich zelve van een wijkende beenen bij elkander te houden. SMETIUS bezat er, onder zijne Nijmeegsche Oudheden, zes.

No. 9 en 10. Twee bronzen NAALDEN: de eerste in het midden vierkant, doch onder rond; No. 10 met eene vierkanten punt bijgeslepen.

No. 11 en 12. Twee bronzen STIFTEN, beiden van onder met omgebogen punten, van welke evenwel de uiterste einden afgebroken zijn. No. 12 bovenaan met twee omgebogen haakjes voorzien.

No. 13. Bronzen STIFTJE, in welks uiteinden een fijn, welligt stalen puntje of naaldje gehecht was, waarvan echter thans alleen de in het stiftje geboorde gaatjes aanwezig zijn.

No. 14. Bronzen LEPELTJE, welks boveneinde afgebroken is, de steel bovenaan dik en stomp toeloopende. Diergelijke lepeltjes bij *Grivaud de la Vincelle*, Pl. IX.

No. 15—19 en No. 29, onder het *Schrijfgereedschap*, en elders in menigte; dienende als dan het stompe uiteinde om te schrijven.

No. 15. Twee bronzen SPATELTJES, met achtkantige hechten, in welker uiteinden waarschijnlijk een stalen mesje vastgeklonken was, dat bij het vinden der voorwerpen reeds ontbrak, doch waarvan in beide steelen de overblijfsels nog duidelijk zigtbaar zijn.

No. 16 en 17. Twee aan elkander geroeste ijzeren SPATELS, met bronzen, achtkantige hechten. De vergelijking van de hechtjes met elkander, en van de wijze waarop het mesje en de spatel daarin vastgeklonken zijn, leiden ons tot het vermoeden, dat beide instrumenten geheel aan elkander gelijkvormig waren. Aan het spateltje van No. 16 is nog een stuk van het lemmet van een derde mesje vastgeroest.

No. 18. Vijf ijzeren STIFTEN, door den roest zeer geschonden; het best bewaarde door mij afgeteekend. Alle schijnen, althans aan het eene einde, met ijzeren *naalden* of punten voorzien geweest te zijn, van welke er vijf, aan elkander geroest, insgelijks bij deze voorwerpen gevonden zijn. Al deze stiften zijn rondom bezet met stukken hout, door ijzerroest doortrokken, waarschijnlijk afkomstig van het kistje of kastje, waarin zij, gelijk wij straks zien zullen, geborgen zijn geweest.

No. 19. Bronzen achtkantige STIFT, aan welker beide uiteinden twee omgebogen ijzeren stiften vastgeklonken zijn, de eene bij *a* puntig, de andere bij *b* plat uitloopende.

No. 20. Klein zilveren BAKJE, met een gaatje in den bodem.

Al deze voorwerpen, van 8 tot 20, lagen onder en tusschen eene menigte stukjes hout, die tot een KASTJE of KISTJE schijnen behoord te hebben, waarin de instrumenten geborgen werden, doch te zeer geschonden en vergaan zijn, om den vorm van het geheel te bepalen. Ondertusschen kan uit de overblijfsels opgemaakt worden, dat het met verschillende, waarschijnlijk vier, laadjes of loketjes

voorzien was, welke met even zoo vele dekseltjes of deurtjes gesloten werden; van deze laatste heb ik er één onder No. 21 afgeteekend. Aan elk deurtje bevindt zich eeu klein bronzen handvatje; het houtwerk was, even als dat van onderscheidene andere gedeelten van het kastje, met eene ingelegde paste en spiraalvormige (*Meander?*) figuren versierd. In een der loketjes of afdeelingen, waarvan een gedeelte bij het doen der ontdekking nog was bewaard gebleven, bevonden zich (volgens het proces-verbaal, dat aan de Regering is opgezonden) twee KRALEN, die echter bijna geheel en al vergaan waren. Overigens schijnt het kistje met bronzen plaatjes beslagen en hier en daar verguld geweest te zijn; van het bronzen beslag waren tusschen het hout nog vijftien plaatjes aanwezig. — Onder de thans in het Museum overgebragte stukken bevinden zich nog twee BALLETJES, waarvan het kleinste welligt eene der bedoelde kralen is; doorgebroken, bleek het van binnen eene roode kleur te hebben, terwijl scheikundig onderzoek aantoonde, dat het uit veel ijzeroxyde en aluinaarde bestond, dus waarschijnlijk roode oker was. Het andere, grootere balletje heeft eene witachtig grijze kleur, en bestaat uit veel koolstofzure aluinaarde en weinig kalk, met lood, ijzeroxyde, kleiaarde, magnesia en eenige kiezelaarde.

No. 22. Glazen BALSEM-FLESCHJE, hoedanige vroeger, algemeen en te onregt, traanfleschjes genoemd werden, als hadden zij gediend om de tranen der betrekkingen van den overledene te bewaren.

No. 23. KOMMETJE van wit, dun glas, aan den rand eenigzins geschonden; op twee rijen en op gelijke afstanden met veertien uitstekende puntjes voorzien.

No. 24. Een EI van melkkleurig, ondoorzigtig glas, aan den onderkant met een gaatje voorzien, welligt om het aan een koordje of kettingje op te hangen. Van zulk een voorwerp, elders gevonden of aanwezig, is mij niets bekend; doch in de afdeeling der Egyptische Oudheden van het MUSEUM TE LEIJDEN (*Descript. raisonnée des Monumens Égyptiens du Musée*, I. pag. 228) is een

ei van albaster, boven opengebroken en geheel gevuld met bruinen oker.

No. 25. Smal, langwerpig POTJE van geelachtig gebakken aarde.

No. 26. Bronzen KOKEETJE, zonder deksel, voorzien van twee uitstekende handvatjes met gaten, welligt om het daardoor aan een koord te bevestigen. Tegen de binnenzijde bevond zich eene zwarte stof, die, scheikundig onderzocht zijnde, kalk, aluinaarde, kiezelaarde en kool als bestanddeelen opleverden, welligt de overblijfsels van eenig poeder.

No. 27. IJzeren BEITEL met bronzen hecht, in drie stukken gebroken.

No. 28. Bronzen DOOSJE met dekseltje, door den roest bijna geheel verteerd.

No. 29. Twee stukken van het zilveren BESLAG van een doosje (?), waarom het met zilveren puntjes vastgeklonken was.

Onder de stukken hout van het kastje, hier boven onder No. 21 vermeld, en verder verspreid tot aan het einde van de kist, lag eene menigte van verbrande MENSCHEN-BEENDEREN. Ook vond men tusschen dit alles nog eenige stukken HARST, die in alcohol slechts weinig oplosbaar was: waarschijnlijk overblijfsels van de pik, balsems of andere brandbare zelfstandigheden, die op den brandstapel geworpen werden.

Bij het optellen van dit een en ander zal men zien, dat hier vijf kleine naalden ontbreken, welke ik, naar aanleiding van het proces-verbaal, in mijn bovenaangehaald Verslag in *den Gids*, onder No. 10—14 opgenoemd had. Bij een meer naauwkeurig onderzoek is mij gebleken, dat deze ijzeren (niet bronzen) naalden bij de vijf stiften behooren, hier boven onder No. 18 vermeld. Van deze laatste, die wij, onder No. 21—24, insgelijks naar aanleiding van het proces-verbaal, als schrijfstiften beschreven,

zijn er niet slechts *vier*, maar *vijf*, althans gedeeltelijk nog aanwezig, terwijl de twee achtkantige stiften, in datzelfde verslag onder No. 26 en 27 vermeld, dezelfde zijn, in welke wij, onder No. 16 en 17 hier boven, spatels met mesjes meenen te herkennen. Wij moeten onze lezers hierop opmerkzaam maken, dewijl het verschil in onze beide opgaven anders vergissing zou kunnen veroorzaken.

Wanneer wij, door het vinden van eenig opschrift, of op andere wijze, den naam en den stand van den overledene hadden leeren kennen, zouden wij tevens met zekerheid de bestemming van vele der bij zijne beenderen gevonden voorwerpen kunnen bepalen; daar toch, behalve het gewone huisraad, als vazen, balsemfleschjes enz., ook nog dikwerf de zaken, waaraan de overledene bijzonder gehecht was, of waarop hij bijzonderen prijs stelde, het gereedschap, dat hij tot de uitoefening van zijn handwerk of ambacht noodig had, zijne wapenrusting, en diergelijke, in het graf bijgezet werden.

In het berigt in *den Gids*, waarbij de ons medegedeelde teekeningen en het bij de ontdekking opgemaakte proces-verbaal tot grondslagen dienden, durfden wij de bestemming van de meeste der in de kist gevonden voorwerpen niet bepalen, doch gaven wij als gissing op, dat de overledene met een of ander handwerk in de Romeinsche garnizoensplaats zijn levensonderhoud verdiend had, en dat de beschreven instrumenten tot dat ambacht behoorden. De latere, meer naauwkeurige beschouwing van de oorspronkelijke stukken deed ons daaraan bijzonderheden opmerken, die vroeger onbekend of onopgemerkt waren gebleven. Dit, en de vergelijking van de instrumenten onderling, en met de heelkundige werktuigen van lateren tijd, afgebeeld in *Sculteti Armamentarium Chirurgicum*, maakt het meer dan waarschijnlijk, dat de Romein, wiens graf na zoo vele eeuwen geopend werd, een heelkundige geweest is.

In die vooronderstelling brengen wij No. 3 tot en met 6, 8 tot en met 19, en 26 tot en met 28, tot *heelkundige instrumenten;* en, ofschoon enkele, bij voorb. 3—6,

8—10, 21, 26—28, juist niet uitsluitend tot zulk een gebruik alléén behoeven gediend te hebben, schijnt echter hunne plaatsing bij de overige, No. 11—19, hier voor zulk eene bestemming te pleiten, en moet de fijne en allerkeurigste bewerking van de instrumenten, vooral van 3 en 8, bij het beoordeelen van die bestemming niet uit het oog verloren worden.

Het doosje, No. 4, zal tot het bewaren van zalf gediend hebben, welke op het daaronder liggende steentje, 5, bereid, of, bij het gebruik, met het spateltje, No. 15, uitgewreven werd; welligt behoorden de in hetzelve liggende ringetjes, No. 6, boven aan het ronde plaatje, waaraan de vier kettingjes van deksel en doos vastgehecht zijn.

Het tangetje, No. 8, was, om de tanden in de beide uiteinden, tot fijn heelkundig gebruik veel geschikter, dan de gewone tangetjes, die, in de boven opgenoemde werken, tot de kaptafel, of tot verschillende handwerken gebragt worden.

No. 9 en 10 kunnen bij het leggen van *setons* of *dragten* gediend hebben.

No. 11, 12, 13 en 18 schijnen bij heelkundige bewerkingen aan het oog gebruikt te zijn.

No. 14 is welligt eene sonde, *specillum* of *mela*, welke, zoo wel tot het onderzoeken, als tot het reinigen van wonden en zweren, kon aangewend worden.

No. 15. Een spateltje, *spatha* of *spatula*, voor het bereiden van zalven enz.; aan het andere einde van het hecht, waarschijnlijk een lancet (*scalpellus*).

No. 16 en 17, twee spatels van eene andere gedaante, insgelijks met mesjes aan het andere einde van het hecht voorzien, beiden tot een gelijksoortig gebruik als No. 15.

No. 19 heeft veel overeenkomst met een instrument, dat thans nog dikwerf door de tandmeesters gebruikt wordt, om de kalk van de tanden los te maken; welligt ook behoort het onder de schrappers, *scalpra rasoria*, te huis.

No. 26 en 28 kunnen wederom als zalfdoosjes, het eerste welligt voor eenig poeder, gebruikt zijn geweest.

De beitel, No. 27, diende voor het afzetten van ledematen.

In de verzameling van de te Herculanum gevonden voor-

werpen bevindt zich een groot aantal heelkundige werktuigen, die, volgens *M o n g e z*, *Encyclopédie Méthod. Antiqq.*, I. art. CHIRURGIA, p. 797, verscheiden kassen vullen, van eene keurige bewerking en aan de later gebruikelijke geheel en al gelijkvormig zijn. Voor zoo ver mij bekend is, zijn die nog niet uitgegeven; althans waren geene afbeeldingen van dezelve ter mijner beschikking. Zij zouden anders hier voor de bepaling onzer voorwerpen de belangrijkste diensten hebben kunnen bewijzen.

Onder de overige in de kist gevonden voorwerpen, behooren No. 7, 22, 23 en 25 tot dezulke, die bij de meeste lijken bijgezet werden. No. 7 is waarschijnlijk, zoo als wij boven zagen, met water gevuld geweest; welligt ook No. 23. No. 22 en 25 kunnen eenmaal welriekende balsems bevat hebben. Van No. 20 en 29 is te weinig over, om omtrent derzelver bestemming iets zekers te kunnen opgeven.

Het meest vreemde is het ei, No. 24, hetgeen wij misschien als een voorwerp moeten beschouwen, waarop de overledene grooten prijs stelde, of dat met eenige zinnebeeldige beteekenis bij zijne beenderen geplaatst is geworden. Het blijkt toch uit de oude Schrijvers, dat eijeren bij zuiverings-offeranden gebruikt werden. Dat zij ook een deel uitmaakten der spijzen op het lijkmaal, wordt, naar ons voorkomt te onregt, uit eene plaats bij *J u v e n a l i s*, *Satt.* V. vss. 84, 85, opgemaakt (*).

(*) »Sed tibi dimidio constrictus cammarus ovo
»ponitur, exigua feralis coena patella."

»*Maar u wordt slechts een in een half ei besloten kreeftje voorgezet, op een klein schoteltje; een maal voor de schimmen.*" De hekeldichter noemt hier niet het *halve ei* een *schimmenmaal*, maar vergelijkt de portie, die den tafelschuimer aan den disch van de rijken voorgezet wordt, bij die der schimmen, omdat zij zoo klein is en zoo weinig geschikt om den honger te stillen. Die hieruit willen opmaken, dat het *ei*, eigenlijk *het halve ei* slechts, tot de doodenmalen behoorde, zullen ook den *zeekreeft* op dien disch moeten toelaten. — Onder de zinnebeeldige beteekenissen van het *ei* komt vooral die van *herleving*, *opstanding*, in aanmerking.

De tweede kist, welke wij onder No. 30, insgelijks op $\frac{1}{10}$ verkleind, afgeteekend hebben, werd, op den 19 Augustus 1840, in de nabijheid van de plaats, waar de eerste gevonden was, opgedolven. Zij is insgelijks uit Andernachschen tufsteen, zeer ruw, zonder eenig versiersel of opschrift, uitgehouwen; lang 1 el, breed 0.07, hoog 0.05, diep 0.33, de twee langste zijden 0.15 dik, de twee kortste 0.12 en 0.18. Een geheele tegel (No. 31) en een halve (No. 32) dienden tot dekking. De eerste, lang 0.58, breed 0.56; de tweede, lang 0.65 en breed 0.24; beiden 0.05 dik. Door de drukking van den daarop rustenden bovengrond was een der tegels gebroken, en de kist dien ten gevolge geheel en al met aarde gevuld, zoodat het, ook bij de meeste omzigtigheid, niet mogelijk was, al de voorwerpen in hun geheel aan den dag te brengen.

Behalve eenige overblijfsels van verbrande menschenbeenderen, benevens eenige stukjes houtskool, vond men het volgende:

No. 33. Een POTJE van vrij dun, zuiver, donker groen glas, met een plat voetje en zeer smallen rand om de opening. Dit stuk, reeds gebroken bij het ontruimen van de kist, had sedert nog veel meer geleden, doch is thans in het Museum weder omtrent in zijn geheel kunnen hersteld worden. Door scheikundig onderzoek is gebleken, dat het glas de groene kleur aan ijzeroxyde verschuldigd was.

No. 34. Een bronzen EMMERTJE, nog bijna geheel gaaf en ongeschonden, met platten rand en hengseltje, en bol uitgeslagen bodem.

In dit emmertje lagen twee bronzen KLOKJES, waarvan één door ons onder No 35 is afgebeeld. Het andere is aan dit eerste geheel en al gelijkvormig, doch heeft den knop of steel verloren. In No. 35 bevond zich het bronzen CILINDERTJE No. 36, hetwelk tot klepel diende.

No. 37. Bronzen KOKER met daaraan geroest dekseltje;

daarin een beenen SCHRIJFSTIFT, bijna geheel en al vergaan. Waarschijnlijk werden ook nog in hetzelfde kokertje bewaard:

No. 38. Eene bronzen, en 39, eene andere beenen SCHRIJFSTIFT.

Bij *Grivaud de la Vincelle*, *Arts et métiers des anciens*, Pl. IX. No. 27, komt, onder het schrijfgereedschap, een kokertje voor, geheel gelijkvormig aan, doch een weinig kleiner dan het onze.

No. 40. Een PLAATJE, als No. 5 van de eerste kist, uit gipsachtigen steen gehouwen, boven op zeer glad geschuurd, welligt tot een zelfde gebruik bestemd, welligt ook gediend hebbende als schrijftafeltje, in welk geval wij moeten vooronderstellen, dat boven op eene laag was werd uitgestreken; doch de eerste bestemming, om balsems en diergelijke te bereiden, komt mij waarschijnlijker voor.

No. 41. Bronzen NAALD met knop, naar onder dun toeloopende.

No. 42. Twee bronzen NAALDEN, doch zonder knop, aan beide uiteinden dun toeloopende.

Waarschijnlijk dienden deze naalden tot het vervaardigen van eenig handwerk, kleedingstukken of iets diergelijks. In de verzameling van den heer GUYOT bevinden er zich nog verscheidene gelijkvormig aan No. 41. Mijne vroegere gissing, in *den Gids* geuit, dat zij bij het spel met den *trochus* gediend zouden kunnen hebben, nemen wij, bij nadere beschouwing van de voorwerpen zelve, terug.

No. 43. SLAGTAND van een wild zwijn, met bronzen beslag en daaraan geklonken ringetje voorzien, om het aan een kettingje of koord op te hangen.

De tand draagt duidelijke blijken van tot polijsten gediend te hebben. *Plinius* zegt, in zijne *Hist. Nat.*, XII. 25, dat de Romeinen het ruwe papier met eenen tand of eene schelp glad maakten (*). Van daar *charta dentata*, *getand*, of liever *met eenen tand glad gemaakt papier*. *Cicero* gebruikt deze uitdrukking in eenen brief aan

(*) »Scabritia laevigatur dente, conchave."

zijnen broeder *Quintus* (*), l. II. ep. 15. *b* (Ed. *Orellii*).
Ondertusschen is het ook mogelijk, dat tand en wrijfsteentje No. 40 gezamenlijk gebruikt zijn geweest, tot het bereiden en uitstrijken van balsem.

No. 44. Twee bronzen KLEEDERGESPEN, of *fibulae*, boven op met email versierd.

No. 45. Rond hol uitgeslagen zilveren PLAATJE met randje; glad gepolijst aan de binnenzijde: waarschijnlijk een spiegeltje.

No. 46. Zilveren HANDVATJE; misschien wel behoord hebbende bij het spiegeltje No. 45, aan welks achterkant het alsdan vastgeklonken zal geweest zijn. De beide gaten in het spiegeltje schijnen door het afbreken van het handvatje ontstaan te zijn.

No. 47. Glazen of kristallen KNOP, in het midden doorboord, van onderen plat, boven op met ingegroefde strepen versierd.

No. 48. DOOSJE van barnsteen, van voren, 48*a*, versierd met een beeldje, in verheven werk, voorstellende eenen zittenden, gevleugelden genius, die in de linkerhand eene lier houdt, welker snaren hij met het *plectrum* in de regterhand tokkelt. Aan de achterzijde, 48*b*, is het met een schuifje voorzien, dat naar boven geopend wordt. Het doosje is 0.03 dik.

No. 49, 50. Ronde platte SCHIJFJES van barnsteen, het eene op het andere met eenen door hun midden gestoken ijzeren draad bevestigd: waarschijnlijk de overblijfsels van eenig sieraad.

No. 51, 52, 53 en 54. Bronzen BESLAG, behoorende waarschijnlijk tot een KISTJE, waarvan het houtwerk vergaan was. Zes en dertig plaatjes van dat beslag zijn nog gevonden. Van de hier afgeteekende is No. 51 het beleg van het slot; No. 52 en 53 waren om de hoeken of de kanten bevestigd; No. 54, in oorspronkelijke grootte afgeteekend, is een gedreven medaillon, dat op een vierkant belegstuk gehecht was en waarschijnlijk het hoofd van eenen der

(*) »Calamo et atramento temperato, charta etiam dentata, res agetur.”

eerste Romeinsche Keizers voorstelt, doch welks omtrek te onduidelijk is, om dien op een der bekende keizershoofden met eenige zekerheid te huis te brengen.

Behalve het hier afgeteekende, werden nog in de kist gevonden:

Twee looden PLAATJES, lang 0.06, breed 0.01, dik 0.003.

Tien ijzeren SPIJKERS, met platte koppen, nog ongeveer 0.045 lang.

Eenige fragmenten van een glazen BALSEM (?)-FLESCHJE, waarschijnlijk van den vorm van No. 22 uit de eerste kist.

Een stukje vermolmd hout.

Eenige brokken van eene aardachtige zelfstandigheid, welke bij scheikundig onderzoek dezelfde uitkomsten opleverden, als die in de glazen flesch, No. 7, van de eerste kist, dus waarschijnlijk bezinksel van water.

Nog minder bepaald, dan van de voorwerpen uit de eerste kist, zouden wij van die, welke in de tweede gevonden zijn, de bestemming kunnen of durven opgeven. Onze gissing in *den Gids*, bl. 16 en 17, nemen wij, met de tot derzelver bewijs aangevoerde redenen, thans, bij nader onderzoek en naauwkeurige vergelijking, geheel en al terug.

Het glazen potje, No. 33, kan, even als de flesch, No. 7, en het glazen kommetje, No. 23, uit de eerste kist, met water gevuld zijn geweest.

De emmer, No. 34, de daarin gevonden klokjes, No. 35, 36, en het kastje, van welks beslag eenige stukken onder No. 51—54 afgebeeld zijn, dienden tot huisselijk gebruik.

Het kokertje, No. 37, en de stiften, No. 38 en 39, welligt ook de tand, No. 43, als schrijfgereedschap.

Het wrijfsteentje, No. 40, de spiegel met handvat, No. 45 en 46, de kraal of knop, No. 47, de beide kleedergespen, No. 44, het barnsteenen doosje, No. 48, en de barnsteenen schijfjes, No. 49 en 50, schijnen tot de voorwerpen van de kaptafel gebragt te moeten worden.

No. 41 en 42 eindelijk behoorden tot de uitoefening van eenig handwerk.

Klokjes of belletjes, als de hier afgebeelde, werden aan den hals of aan het tuig van paarden, ossen of ezels gehangen. In badinrigtingen gaf men er het teeken mede, dat de baden geopend werden (*), en in de huishouding riepen zij de slaven tot den arbeid (§). Eene van deze drie bestemmingen kunnen ook onze belletjes gehad hebben.

Indien eenig opschrift of eenige munten in de kisten gevonden waren, zouden wij eene meer zekere aanwijzing hebben, om den ouderdom der voorwerpen te bepalen. Een ander, minder afdoend, doch altijd bruikbaar hulpmiddel ontbreekt ons, door het niet aanwezig zijn van kommen in roode gebakken aarde met of zonder beeldwerk (*terra sigillata*). De glazen voorwerpen kunnen zoowel tot den vroegeren als tot den lateren tijd van het verblijf der Romeinen hier te lande gebragt worden; daar, ook nog bij het verval der kunsten, de bewerking van het glas het minste was achteruit gegaan. De metalen voorwerpen zijn wel zonder veel versiersels, doch zoo fraai, zuiver en smaakvol bewerkt, dat zij tot de tweede eeuw onzer jaartelling kunnen behooren. Ook het beeldje op het doosje No. 48 is zuiver genoeg van teekening en bewerking, om tot datzelfde tijdperk gebragt te kunnen worden; ofschoon diergelijke naakte, gevleugelde kinderbeeldjes ook vooral in de vierde eeuw geliefkoosde onderwerpen voor de kunstenaars waren. De grootte en de vorm van de eerste kist zou tot de gissing kunnen leiden, dat zij tot den tijd behoorde, waarop het verbranden der lijken wederom ophield en het begraven algemeen in zwang kwam; doch ook dit laatste was, zoo als bekend is,

(*) In de Baden van Diocletianus in Rome is er een gevonden, met het bekende opschrift FIRMI BALNEATORIS. Een ander werd in eene Romeinsche badkamer bij Avenches in Zwitserland opgedolven. Zie *Schmidt*, *Rec. d'Antiqq. trouvées à Avenches, à Culm et en d'autres lieux de la Suisse.* Berne 1760. 4to. p. 57, Pl. XXIV. No. 3.

(§) *Lucianus*, *de mercede conductis*, capp. 24 et 31.

nimmer geheel buiten gebruik geraakt; en moge die kist ook al geschikt zijn geweest om het ligchaam in zijn geheel te bevatten, zoo is het toch buiten allen twijfel, dat zij hier alleen gediend heeft, om de verbrande beenderen en de asch van den overledene te bewaren.

Ook andere voorwerpen, vroeger daar ter plaatse, of in den onmiddellijken omtrek gevonden, bieden ons voor eene nadere tijdsbepaling geene hulp aan, daar zij op vroegere, zoo wel als op latere tijden, wijzen. Wij zullen ze, uit de werken van *Smetius* en de door de *In de Betouw's* uitgegeven schriften, hier kort opnoemen (*).

Boven Nijmegen: een brok van eenen grafsteen met het opschrift:

. . . . . .
. . BLAND
. . XXX· AE· XII
H· E· T· P· C·

BLAND(us of Blandinus) (annorum) XXX, AE(rum) XII. H(eres) E(x) T(estamento) P(oni) C(uravit). (*Smetii Antiqq.*, p. 97. *De Monumm. sepulcrall.*, p. 15.)

Op den Hunnerberg, 1900 schreden van Nijmegen, onder Ubbergen: een altaar met het opschrift:

I· O· M·
C· IANV
ARIVS VE
L. X. . P.
V· S· M·

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) C(ajus) JANUARIUS VE(teranus) L(egionis) X.(Geminae) P(iae Fidelis) V(otum) S(olvit) M(erito.) (*De aris et lapp.* etc., p. 19.)

(*) *Smetii Oppidum Batavorum*, pag. 33 en 34. *Commentatiuncula in C. Cornelii Taciti Histt.* Lib. V. cap. XIX. *De aris et lapidibus votivis ad Neomagum et Sanctenum effossis G. Cuperi Epistolae. De monumentis sepulcralibus praesidiariorum militum Romanorum Legionis X. Geminae ad Neomagum conditorum J. I. Pontani et J. Smetii Epistolae. J. In de Betouw, Nijmegen in wijken, straaten, steegen enz.*, en *Bijvoegsels tot de lotgevallen van den Burgt.*

Op denzelfden berg, doch meer nabij aan de stad, een altaar met het opschrift:

MER· ET· SVI
C· MITI
VARIA
MIL . . LEG.
VI· VICT·
V· S· L· M·

MER(curio) et SUI C(ajus) MITI(us) VARIA MIL(es) LEG(ionis) VI. VICT(ricis) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

Een ander altaar, met de opschriften:

MARTI
SACRVM·
en
MERCURIO
SACRUM·

(*Nijmegen in wijken*, bl. 44.)

Een derde altaar, insgelijks met twee opschriften:

IOVI
SACRUM,
en
MARTI
SACRVM·

(*Bijvoegs. tot de lotgevall. van den Burgt*, bl. 7. No. 1.)

Legioentegels, met de merken:

LEG. X. G.	(Legio X. gemina)
LEG. X. G. P. F.	(Legio X. gemina, pia, fidelis.)
LEG. XXX. V. V.	(Legio XXX. Ulpia victrix.)
VEX· EX· GER·	(Vexillationes Exercitus Germaniae.)
VEX· BRIT·	(Vexillationes Britannorum.)

(*Nijmegen in wijken*, bl. 44.)

Bij het Bastion voor den St. Joris toren, 500 bronzen munten. (Ald. bl. 42. *Smetii Opp. Batt.*, pag. 33.)

Twee boogschoten verder, eene marmeren badkuip, 4½ voet lang, 3 hoog en 3 breed; ongeveer 1½ voet onder den beganen grond, benevens eene munt van Constantinus junior. (Ald. bl. 43., *Smetii Opp. Batt.*, pag. 34.)

Een pot met 32 zilveren munten, waarvan de jongste van Domitianus, Nerva, Trajanus en Hadrianus, ééne van Octavianus. (Ald. bl. 42. *Smetii Opp. Batt.*, pag. 34.)

Een halve Romeinsche mijl, of 8 minuten gaans, boven de stad, 36 tufsteenen, vijf voet lang en 3 breed, met de langste zijden tegen elkander liggende; in dezelve eene groef van ongeveer twee duim diep, met roode klei aangestreken en vereenigd. (*Smetii Opp. Batt.*, pag. 34.)

Insgelijks nabij de stad en op denzelfden berg, een schoteltje van roode gebakken aarde (*terra sigillata*), met klimopbladen op den omgebogen rand versierd, en duidelijke blijken dragende van aan een hevig vuur, bij voorbeeld bij het verbranden van een lijk, blootgesteld geweest te zijn; fragmenten van een vierkant metalen spiegeltje; een bronzen kettingje met eenen haak; fragmenten van eenen bronzen armring (*).

Elders, op denzelfden berg, een gouden ring, met cornalijnen steen, waarop eene staande figuur met uitgespreide armen. (Zie *In de Betouw*, *Catal. supell. antiq.*, loc. VII. No. 7.)

Urnen met beenderen. (Zie *Nijmegen in wijken*, bl. 41—45.)

In een afgelegen dal van denzelfden Hunnerberg, twaalf lampen van gebakken aarde, eenige met den naam EVCARPI op den bodem, staande in eenen kring, met de tuiten naar binnen, om zes potjes van witachtige gebakken aarde. (*De lucernis vett. recondit. in agro Neomagg. suburb. effossis*, *Gronovii*, *Heinsii et Smetii epistt.* Neom. 1783. pag. 22.)

Digt bij den pelmolen, nabij Ubbergen, vele urnen nevens elkander, gedekt met op haar plat liggende pannen en gevuld met asch (§), (volgens opgave van den opziener ORT aan den Hoogl. REUVENS in 1831.)

(*) Deze vier laatste voorwerpen, in 1834 gevonden, worden thans in het MUSEUM VAN OUDHEDEN bewaard.

(§) Onder Ubbergen zijn ook urnen gevonden, die onder twee schuins staande pannen geplaatst waren; ook andere, gedekt met een metalen spiegeltje.

Buiten de Hertogsteegpoort, een penning van Claudius, en twee van Nero. (*Nijmegen in wijken*, bl. 44.)

De opschriften schijnen tot de eerste helft der tweede eeuw gebragt kunnen worden.

Het is welligt niet onbelangrijk, bij deze gelegenheid nog eene opgaaf te laten volgen van andere Romeinsche doodkisten, reeds vroeger in of bij Nijmegen gevonden.

Onder Ubbergen, op den Hengstberg, een bijna vierkant tufsteenen beenderkistje met deksel, zeer ruw behouwen; de kist aan de langste zijden 0.56, aan de kortste 0.48, en hoog 0.28; dik 0.06 en 0.10; van binnen diep 0.14; het deksel aan de langste zijden 0.58, aan de kortste 0.52, dik 0.21. Dwars over het deksel, evenwijdig aan de langste zijden, liep een uitgehouwen *groefje*. (Volgens eene aanteekening van den Hoogl. REUVENS, die de kist nog in 1834 gezien heeft.) Dit groefje doet ons vermoeden, dat een der steenen, die wij boven (bl. 257) uit *Smetii Antiqq. Neomagg.* vermeld hebben en die waarschijnlijk eene soort van waterleiding vormden, toen deze laatste verloopen of buiten gebruik geraakt was, voor een ander oogmerk verwerkt en onder anderen hier tot deksel van eene beenderkist behouwen is.

Nog drie diergelijke kisten zonder deksel, insgelijks onder Ubbergen gevonden, ééne wat grooter dan de zoo even beschrevene, en ééne nog met beenderen gevuld. (Volgens mondelinge berigten, voor eenige jaren in Ubbergen opgezameld).

Buiten de Ziekerpoort, digt aan den weg, eene steenen doodkist. (Zie *In de Betouw*, *Nijmegen in wijken*, bl. 43).

Buiten de Molenpoort, eene steenen kist, waarschijnlijk ook eene kleine. (Zie *Smetius*, *Opp. Batt.*, pag. 35.)

In de Houtstraat, twee (denkelijk groote) kisten uit tufsteen. (*Cuperus*, in *Dissert. de Sig. Harpocr. argent. apud Neomagenses invento*, pag. 61; *Comment.*

in C. Corn. Tac. Ann. V. 19, *ab In de Betouw ed.*, pag. 24, en *Smetii Opp. Batt.*, pag. 30.)

Buiten de Hezelpoort eene (denkelijk kleine) kist. (*Smetii Opp. Batt.*, pag. 31; *Nijmegen in wijken*, bl. 34).

Eindelijk werd, bij den Roomschen Voet, aan den kant van de stadsgracht, op den 13 Februarij 1645, eene groote tufsteenen kist gevonden, omtrent 4 voet lang en met groote tegels gedekt. Nevens de kist stonden drie glazen flesschen, elk ongeveer eene pint kunnende bevatten: ééne derzelve had op de vier hoeken van den bodem de letters S. E. Œ. V; eene andere was voor het grootste gedeelte met ziltig water gevuld. — Bij het hoofdeneinde stond eene vierde flesch, omtrent tweemaal zoo groot, als de drie vorige, hebbende op den bodem de letters C. G. C. P. (*). — In de kist lagen: beenderen, kleine glazen fleschjes, omtrent 5 duim hoog, met langen hals, smallen buik (waarschijnlijk balsemfleschjes); in een derzelve eene dikke geronnen donker roode zelfstandigheid (§), in een ander een zeer dun aschachtig meel of poeder. — Een metalen spiegeltje, vijf duim in doorsnede, aan de voorzijde een weinig hol staande, verzilverd en met verschillende versiersels. Eene *bulla* van verguld brons, in den vorm van een hart, aan eene groote keten, die aan eenen tegel gehecht was, met een bronzen plaatje. Eindelijk een open lampje, of voetstukje voor een lampje. (Zie *De lucernis vett. reconditis*,

(*) Bij Reenen werd, aan de westelijke glooijing van den Reenenschen berg, ten noorden van den straatweg van Utrecht op genoemde stad, voor eenige jaren ook eene glazen flesch gevonden, op welker bodem in de vier hoeken de letters C. P. C. T. staan. De flesch wordt thans in het MUSEUM TE LEIJDEN bewaard.

(§) Een fleschje, in alles overeenkomende met het hier beschrevene, doch omtrent welks afkomst niets bekend is, wordt in het MUSEUM TE LEIJDEN bewaard. Het is niet onwaarschijnlijk, dat het, uit de verzameling van SMETIUS, in andere handen geraakt, en eindelijk, door geschenk of aankoop, het eigendom van het MUSEUM geworden is.

pag. 24—26, en *Smetii Antiqq. Neomagg.*, pag. 116—118.)

Dat de Romeinen hier, op de grenzen van hun gebied, bij het begraven hunner dooden, dezelfde gebruiken volgden, die zij elders in de wingewesten in acht namen, blijkt uit hetgeen wij elders omtrent het vinden van steenen doodkisten vermeld vinden. Het zij ons vergund, ook daarvan nog het een en ander ter vergelijking aan te halen.

Bij Straatsburg werden, volgens *Schoepflini Alsatia illustrata*, t. II., sect. VI., § CXXXII, in 1568, omtrent acht voet onder den beganen grond, twintig steenen kisten opgedolven, en daarin vele potjes, glazen en aarden fleschjes, ook glazen potjes nog met water gevuld, gevonden. Bij de kisten: schotels, schalen en steenen urnen met de asch der verbrande lijken. In den omtrek lagen nog omtrent honderd aschurnen van gebakken aarde. Onder de kisten was er eene, welke, volgens een daarbij gevonden opschrift, LUCIUS LICINIUS *de zoon van* LICINIUS, *uit de tribus* CLAUDIA, *de familie der* MAXIMUSSEN *en het stadje* AEQUUM voor zich had doen vervaardigen. De inhoud bestond uit twee urnen met asch, twee hoofden in steen uitgehouwen, twee schalen van rood aardewerk, twee glazen potjes gevuld met helder water, waarop eenig olieachtig vocht dreef, en twee lampjes van gebakken aarde.

In eene andere steenen kist, in 1627, bij de gracht dier zelfde stad, acht voet onder den grond gevonden, en die, bij acht voet lengte, 2 voet breedte had, vond men, behalve de beenderen van het verbrande lijk, eene glazen flesch, inhoudende eenige aarde en water; buiten de kist, eene glazen pot met een fleschje. *Alsatia illustr.*, l. c. § CXXXV. nota (*k*).

Ook in het dorp Planig in Rijn-Hessen, een uur van Kreuznach, werd, in het laatste jaar, op eenen akker, digt onder den bovengrond, eene groote Romeinsche kist gevonden, waarin eene bijzonder schoone glazen flesch met dubbel handvat en deksel, sierlijke glazen balsemfleschjes,

eene bronzen lamp, twee munten enz. Bij het berigt over die ontdekking, in *Schorn's Kunstblatt*, 1841. No. 48 gegeven, wordt nog gevoegd, dat de gansche helling van den heuvel, van Planig tot aan Bossenheim, vol is van Romeinsche urnen.

Schoepflinus vermeldt, aan het einde van § CXLV, nog eene steenen kist, die in 1741 bij Spiers opgedolven werd, en waarin zich, liggende met het hoofd naar het noorden, het geraamte van eenen jongeling bevond, in zeer witte kalk, met eenen beenen ring om het hoofd, waarin rondom verscheidene gaten geboord waren. Nevens het geraamte, glazen potjes (*).

In 1823 werd door den heer VAN HEINZBERG te Linn, op de helft van den weg tusschen Gelb (het oude *Gelduba*) en Crefeld, een heuvel aan de oude landstraat van Crefeld naar Linn onderzocht. Die heuvel bedekte eene met vier muren omgevene ruimte, welker zijden elk ongeveer 25 schreden lang was. In dezelve stonden twee tufsteenen kisten: de grootste, 3 voet lang en even zoo breed, bedekt met twee groote deksels van dezelfde steensoort, bevatte asch, beenderen, eene metalen lamp en eene andere van gebakken aarde; in elke hoek stond eene vierkante, 1 voet hooge en 2 duim breede flesch van groen glas; daarnevens nog een metalen lepeltje. In de andere, kleinere kist, insgelijks van tufsteen, lagen beenderen en asch; deze laatste was, even als de kleinste der Nijmeegsche, met roode tegels bedekt, van welke twee het opschrift MIARANO droegen; ook was nog in hetzelfde graf eene Romeinsche familiemunt gevonden, op welker voorzijde een hoofd, op de keerzijde een ruiter met het opschrift C(ajus) PISO. L(ucii) F(ilius) FRVG(i). Zie *Fiedler's Mittheill. vom Niederrhein*, in de *Neue Mittheill. herausgegeben von dem Thür.-Sächsischen Verein für Erforschung des Vaterländ. Alterthums*, 1834. I. Bd. 3 Heft S. 83 en 84.

(*) *Litzel* heeft in 1748 te Spiers een afzonderlijk werkje over deze ontdekking uitgegeven.

Eindelijk vermelden wij nog eene andere steenen kist, in Artois in 1615 opgegraven, waarin drie groote urnen van blaauwachtig glas gevonden werden, eene met wijn (?) gevuld, welke zijne kleur nog eenigzins bewaard had, doch die geheel en al smakeloos was geworden; eene der beide andere glazen urnen bevatte asch en verbrande beenderen. Behalve deze voorwerpen stonden in de kist nog eene schotel van gebakken aarde en een potje. (*Aegidii Bucherii Belg. Rom.*, lib. I. cap. II. pag. 25.)

Tegels, als die, waarmede de eene der laatst te Nijmegen gevonden doodkisten gedekt was, werden ook, ofschoon naar het schijnt slechts zelden, bij de Romeinen gebruikt, om daaruit, door ze schuins tegen elkander te plaatsen, eene soort van dak te vormen, waaronder het lijk van den overledene of de urne met zijne beenderen geborgen werd. De bovenkanten der tegels werden dan soms ook met holle pannen gedekt (*). *Schoepflinus* beschrijft, in het aangehaalde werk §§ CXXXVI. en volgg., drie zulke graven, bij Straatsburg in 1627, 1663 en 1720 opgedolven, welker tegels en pannen alle met het merk van het LEG. VIII. AVG. gestempeld waren. In twee dier graven waren de lijken onverbrand nedergelegd, in het derde slechts de overblijfsels der verbrande beenderen bijgezet. *Schoepflinus* brengt ze, op voldoende gronden, alle drie tot den tijd der Antoninussen, waaruit volgt, dat toen reeds het begraven en verbranden gelijktijdig in gebruik was; eene gevolgtrekking, welke wij uit het vinden van verbrande beenderen, in de groote, oorspronkelijk voor een onverbrand lijk bestemde en te Nijmegen gevonden kist, insgelijks meenden te mogen opmaken.

(*) Ook bij de Grieken komen aldus zamengestelde graven dikwerf voor *Κεράμειοι σοροί*, en behooren zij, zoowel (uit platte tegels zamengesteld) tot de vroegste, als (uit gebogen tegels) tot de latere tijden. Zie *O. M. Baron van Stackelberg*, *Die Gräber der Hellenen*, Berl. 1837. fol. S. 41 en Taf. VII.

Op het belangrijke van den inhoud der beide Nijmeegsche kisten, zullen wij, na al het gezegde, onze lezers niet meer behoeven opmerkzaam te maken. In verscheidenheid, zeldzaamheid en aantal van voorwerpen, overtreffen zij al de overige, die in dien zelfden omtrek vroeger opgedolven zijn; terwijl ook zelfs de door ons opgenoemde graven, die in andere, verder van de grenzen verwijderde, streken van het Romeinsche gebied ontdekt zijn, in die opzigten, voor hetgeen Nijmegens bodem aan den dag bragt, moeten onderdoen.

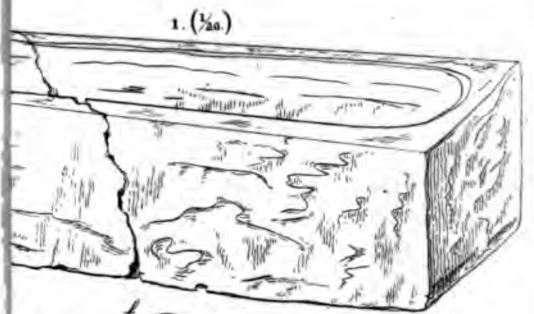
Overigens leveren ons deze laatste nieuwe en allernuttigste bijdragen tot de kennis der gewoonten en gebruiken, die bij de begrafenisplegtigheden door de Romeinen in acht genomen werden, en die in de verst afgelegen landen, zoowel door de aanraking met, en het aanhoudend verkeer onder vreemde volken, als door de onmogelijkheid om däár alles te volbrengen, zoo als dit in Rome geschiedde, vele wijzigingen en veranderingen konden, gedeeltelijk ook moesten ondergaan. Voor zoo ver dit het eigenlijk gezegde Romeinsche gebied zelf aangaat, zijn wij vrij volledig onderrigt door de oude Schrijvers, en door de oudheidkundigen van lateren tijd, die dit onderwerp meer bepaald onderzocht hebben; voor de wingewesten kan alleen het vinden en onderzoeken der graven de gewenschte inlichtingen verschaffen; inlichtingen, die, uit verschillende berigten opgezameld en vergeleken, hoogst waarschijnlijk wel tot leerrijke gevolgtrekkingen zouden leiden. Voor hetgeen de onmiddellijke nabijheid van ons land betreft, vinden wij zeer veel in het nu omtrent drie jaren geleden te Zanten uitgegeven werk: *Denkmaeler von Castra Vetera und Colonia Trajana, in Houben's Antiquarium in Xanten, herausgegeben von Ph. Houben, mit Erläutt. von Dr. Fr. Fiedler*, 4to (*). Door den onvermoeiden ijver, waarmede de heer No-

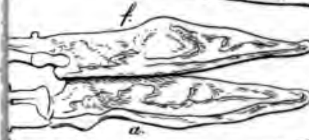
(*) Een meer uitvoerig berigt over dit belangrijke werk wordt gevonden in deze *Bijdragen*, deel II. *Aank. en Berigten*, bl. 107—110.

taris HOUBEN over de onder zijn opzigt en voor zijne rekening gedane opdelvingen waakte, en de zorgvuldige aanteekeningen die hij daarbij zooveel mogelijk hield, werd Dr. FIEDLER in staat gesteld, om eene naauwkeurige opgave mede te deelen van den inhoud van ten minste vijftien Romeinsche graven, in den omtrek van Castra Vetera en Colonia Trajana geopend. De Geleerden en Oudheidsvrienden, die in ons Vaderland in dit opzigt belangrijke diensten bewezen hebben of nog bewijzen, zijn te algemeen bekend, dan dat wij hier hunne namen behoeven te noemen of hunne schriften aan te halen; maar wij mogen, op hun voorbeeld wijzende, een ieder, die, in welke betrekking ook geplaatst, in de gelegenheid is, om oudheidkundige ontdekkingen ter algemeene kennis te brengen, aansporen, om daarbij toch alle, ook schijnbaar geringe omstandigheden, en vooral de plaatsing der voorwerpen onderling en met betrekking tot elkander, niet uit het oog te verliezen, daar diergelijke aanteekeningen de waarde der voorwerpen in een wetenschappelijk oogpunt altijd verhoogen, en dikwerf aan anders nietige zaken een groot belang bijzetten.

Ook voor de plaatsbeschrijving van het oude Neomagum zijn de steenen kisten, die de aanleiding tot ons opstel gaven, van eenig gewigt. Dat de geheele Hunnerberg (welks naam door J. IN DE BETOUW, in zijne *Lotgevallen van den Burgt binnen Nijmegen*, bl. 19 aant. *b*, te regt met dien van *Hunnenbedden*, in de beteekenis van *Doodenbedden*, *rustplaatsen van overledenen*, vergeleken wordt) ook bij de Romeinen buiten den omtrek der stad gelegen was, is buiten allen twijfel, daar toch de Romeinsche zeden, alleen bij zeldzame uitzonderingen, het begraven binnen de stadsmuren gedoogden. Bij voorkeur koos men voor de begraafplaatsen de onmiddellijke nabijheid van groote wegen; en het is meer dan waarschijnlijk, dat zulks ook hier plaats had. De weg van Castra Vetera (bij Zanten) over Arenacum, naar Neomagum, schijnt over Beek en Ubbergen, althans gedeeltelijk in dezelfde rigting als de oude groote Kleefsche baan, welke ook onder den naam

1. (1/20.)

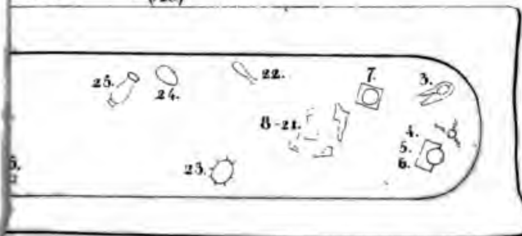

7.

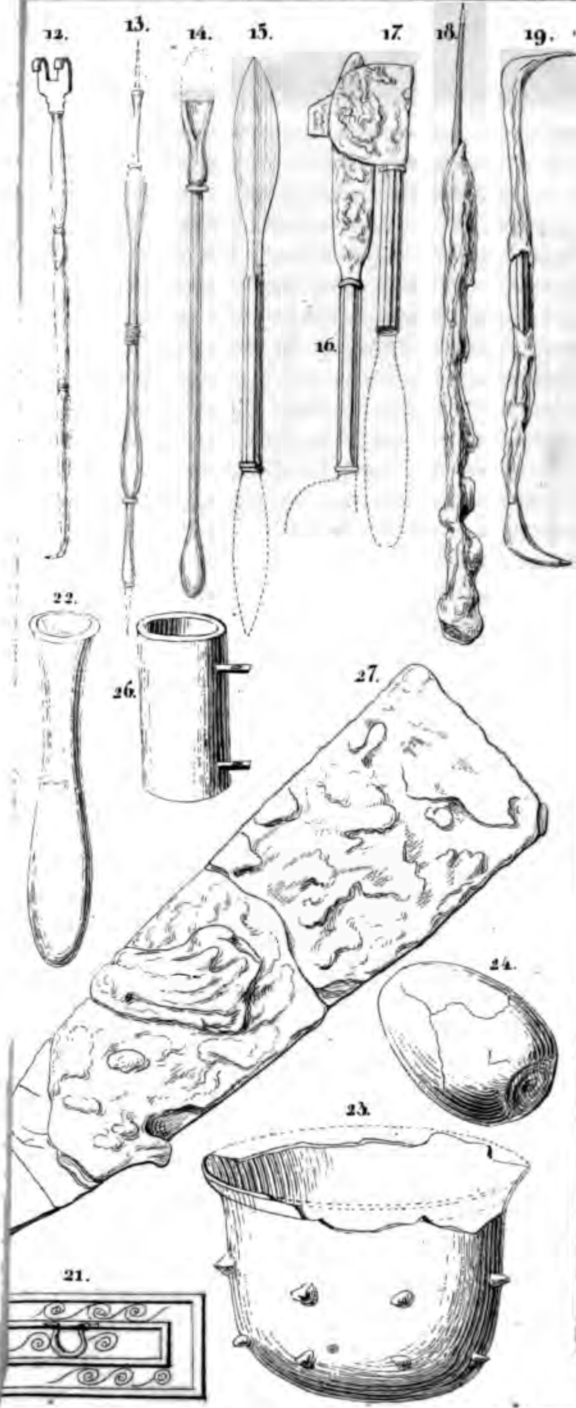

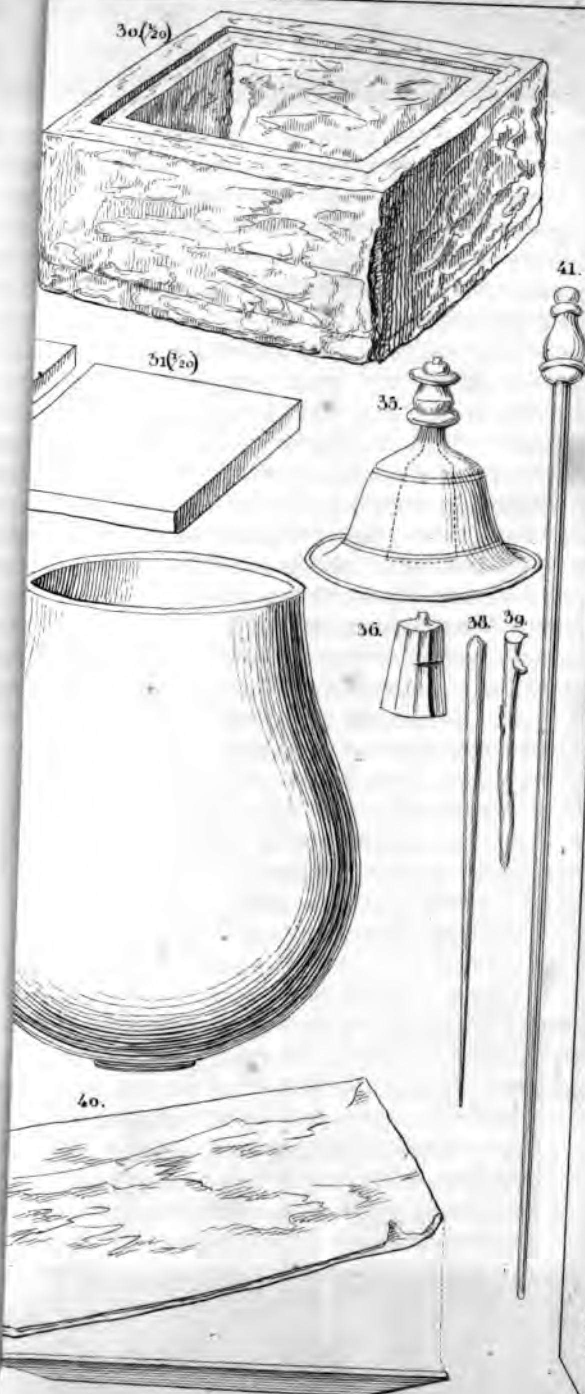

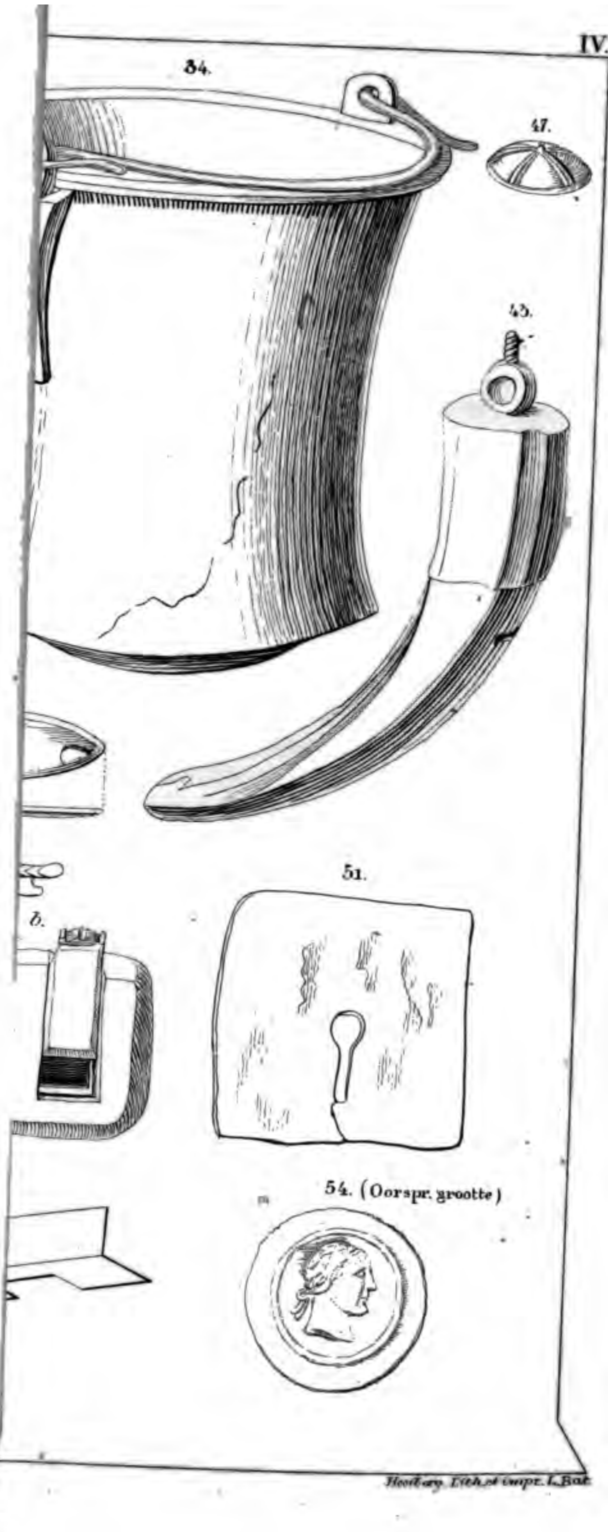
2 (1/20)

Heiberg Lithot. impr.

II.
12.
13.
14.
15.
16.
17.
18.
19.
22.
26.
27.
24.
23.
21.
Hoolberg Lith.st impr.

30(1/20)
31(1/20)
35.
36.
38.
39.
40.
41.

Hooiberg. Lith. et impr. L. Bat.

van Koningstraat bekend is geweest, geloopen te hebben. Het opschrift op eenen mijlpaal, in 1628 onder Beek gevonden (*), strekt, om dat gevoelen tot zekerheid te brengen. De Romeinsche begraafplaats strekte zich dus van de stad, langs de noordzijde van dien weg, over den geheelen berg uit, tot dáár, waar, bij de Holtdoorn onder Ubbergen, de omtrek wederom door woonhuizen en andere gebouwen ingenomen werd.

Doch wij hebben welligt reeds te veel van het geduld onzer lezers gevergd, om hen thans nog langer met dit onderwerp bezig te houden. Wanneer het later blijken mogt, dat zulks zonder nadeel voor den geachten uitgever dezer *Bijdragen* geschieden kan, willen wij gaarne voortgaan, ook onze schatting nu en dan, naar ons beste vermogen, in zijne voor Geschiedenis en Oudheidkunde van ons Vaderland zoo belangrijke verzameling op te brengen. Eene hernieuwde en, in een palaeographisch opzigt, meer naauwkeurige uitgave der opschriften, die, bij of in Nijmegen gevonden, thans op het Raadhuis dier stad bewaard worden, zou alsdan in de eerste plaats in aanmerking komen.

Museum van Oudheden,
Leijden, den 13 April 1842.

(*) Zie *Smetii Antiqq. Neomag.*, pag. 77; *In de Betouw, De col. miliaria Trajani supra Noviom. in pago Beek effossa;* en *Vertaaling en korte uitlegging van de Opschr. op Altaaren en gedenkst. der Romeinen* enz. No. XVIII. bl. 85—91.

PIETER CORN. BREDERODE.

DOOR

Mr. G. W. VREEDE.

In het *Staatkundig Nederland* van SCHELTEMA had wèl eene plaats verdiend de Haagsche Regtsgeleerde, die in den aanvang der XVII. eeuw, gedurende eene reeks van jaren, de Nederlandsche Republiek bij eenige Duitsche Vorsten, vooral te Heidelberg, vertegenwoordigde. — De onvermoeide uitgever van den Italiaanschen Criminalist *Decianus*, van den, door H. de Groot hooggeschatten *Covarruvias*, van *Schneidewin*, in de Duitsche regtspraktijk zoo lang van niet gering gezag, de zamensteller eindelijk van het meer dan eens herdrukt *Repertorium sententiarum et regularum*, *itemque definitionum dictionumque omnium ex universo juris corpore collectarum*, een werk, door den grooten Leibnitz zeer geprezen, kan in de letterkundige regts-geschiedenis niet met stilzwijgen worden voorbijgegaan. — Maar wie tot de oorzaken van den dertigjarigen oorlog opklimt; wie den oorsprong en de handelingen der Protestantsche Unie en Katholijke Ligue in Duitschland, aandachtig volgt; wie zich herinnert, hoe natuurlijk Nederland tot een bondgenootschap met den Duitschen nabuur tegen den gemeenen vijand moest neigen en hoe naauw de Huizen van Nassau, Hessen en de Palts aan elkander gehecht waren; — wie dit alles overweegt, bevroedt gereedelijk, dat ook het staatkundig bedrijf van den Jurist P. CORN. BREDERODE in een zóó gewigtig, woelig tijdvak van meer dan twintig jaren niet nutteloos moet geweest zijn.

Veelvuldige blijken van Brederode's ijver in de behartiging der Nederlandsche belangen levert al dadelijk de gedrukte, doch tamelijk verminkte briefwisseling van den

geleerden G. M. Lingelsheim met den Franschen gezant Jacques de Bongars, vermaard als uitgever der *Gesta Dei per Francos.* Wij zien hem aldaar herhaaldelijk op een verbond met de Republiek aandringen, werkzaam met pen en tong; nu hier, dan dáár verblijvende; getrouw in het inwinnen van berigten en daarom ten Hove gemeenzaam. — Stak hij zich misschien in te veel zaken? Was hij bemoeiziek, ligtgeloovig? Had hij, zonder krenking van zijn' pligt, minder kunnen doen?

Men zoude tot dit gevoelen overhellen, wanneer men het volgend bitter schrijven van den Ambassadeur te 's Hage, De Buzanval (*), aan den Minister van Henrik IV, De Villeroy, onbepaald vertrouwen wilde schenken.

»Quant au rappel de Brederode", meldde de Gezant den 25 December 1602, »je croy qu'il se fera de soy mesme, sans que le Roy offense ses parens et amis, par les *brigues* desquels il a eu cette charge. Car j'ay appris que son traittement est si petit, qu'il a protesté de retourner par deça [naar Holland] incontinent après la Diette Impériale, espérant d'avoir la charge d'Angleterre, que celuy qui y est [Noël de Caron] veut quitter. Au moins scay-je bien, qu'il doit aller à Paris apres ladite Diette quérir sa femme, qu'il y a laissée. Cependant il seroit bon, que M. Bongars et autres serviteurs, que le Roy a en Allemagne, *veillassent* sur les actions et parolles dud. Brederode, afin que *s'il s'oublioit*, avec un tel sujet nous eussions juste cause de faire instance qu'il fut depporté. A mon avis qu'il est *mieux* en *Allemagne* pour le service de S. M. qu'il n'estoit à Paris, où il ne servoit qu'à écumer toute la lie de notre Etat pour en farcir les lettres qu'il escrivoit par deça. Il trouvera bien d'autres censures à faire en Allemagne, et plus à qui parler ès moindres choses qu'il aura à y negoçier pour ces Messieurs. Il me promit en prenant congé de moy, de s'y rendre très affectionné au service du Roy, et me dit qu'il avoit commandement d'user

(*) Handschrift der Koninklijke Bibliotheek te 's Hage, *Propositions de M. de Buzanval*, t. II. p. 216.

en ses actions du conseil de M. Bongars. *C'est un pur écolier*, et qui n'a nulle créance. On s'est déja mocqué de la proposition qu'il a faite à Heidelberg, qu'il a envoyée pour faire montre de son éloquence."

Drie dagen later (*) schrijft Buzanval nader: »Je leur ay parlé [aan Oldenbarneveld en den Griffier Van Aerssen] de Brederode. Ils l'approuvent aussy *peu* que nous, et asseurent que pour *dix* tels que luy, on ne voudroit icy perdre la moindre des bonnes graces du Roy, desorte que s'il *bronche* tant soit peu, il sera bientost relevé, ou bien si S. M. en fait ultérieure instance."

In weerwil van Henrik en zijne staatsdienaren, bleef Brederode in Duitschland. Hij struikelde niet: hij werd niet afgelost. — Oefende Oldenbarneveld met hem geduld, of was hij over Brederode's diensten tevreden?

Wij kunnen slechts gissen: maar zeker, mag met het ongunstig oordeel der Franschen wèl worden vergeleken wat, elf jaren daarna, in zijne Remonstrantie van den 12 November 1613, de schrandere François van Aerssen (§) getuigde:

»Doen den overleden Coninck H. M." zegt hij, »wilde beletten, dat die Heere Brederode, die ick geloove een goet ende getrouw Dienaer te wesen, door Uwe Ho. Mo. *niet* en soude worden in Duytslandt geemployeert, omdat Syne Mat. met Rome ende Spaignen syne handelingen hadde; soo en verstonden evenwel Uwe Ho. Mo. geensins dat die naebuèrige Princen in de electie van Uwe Ho. Mo. Dienaers haer die wet souden stellen."

Brederode en Van Aerssen waren geen vrienden. — Van Aerssen, staatsman van zeldzame talenten, door den invloed van dat zelfde Hof teruggeroepen, hetwelk Brederode

(*) 28 December 1602. *Propositions*, t. II. p. 225.

(§) *Remonstrantie ofte Verdedinge van den Heer Ambr. Aerssen tegens verscheydene quade ende verkeerde rapporten ende interpretatien wegens syn gebesoigneerde in Vranckryck ontrent desselfs ambassade.* (In originali aanwezig in het Rijks Archief te 's Hage.)

uit Duitschland zoo gaarne had geweerd, laat dezen regt wedervaren. — Hoe? indien Brederode inderdaad een *leerkind* (*) geweest ware — want zóó zoude Van Aerssen zelf het woord *écolier* hebben vertaald: — hoe konde Henrik, hoe konden zijne Ministers in de verwijdering van onzen landgenoot eenig belang stellen? Hadden zij niet liever, bij den bedekten handel met Rome en Spanje, dat *leerkind* hoogst welkom moeten achten? Maar neen: blijkt niet uit een en ander duidelijk, dat Brederode den schimpnaam niet verdiende; dat men hem, die reeds vele jaren buiten 's lands, ook in Frankrijk, had verkeerd; die, nog kort te voren, te Parijs had vertoefd en Henrik's inzigten doorgrond; die in zijne brieven alles naauwkeurig had medegedeeld, en wiens echtgenoot te Parijs was achtergebleven; — blijkt niet, dat men zijne scherpzinnigheid en trouw duchtte? Wij willen aan al die vermoedens voor de bekwaamheid van Brederode geene volle bewijskracht toekennen; maar gewis gedoogden noch het gevaar, noch de gewoonte dier tijden, onhandige Diplomaten te gebruiken, en, tegen beter weten, onverstandig te behouden. — Bedenkt men, hoeveel bezwaren vier jaren te voren door de Staten van Zeeland waren geopperd tegen de benoeming van François van Aerssen tot Secretaris van Legatie (§) te Parijs; van hem, wiens kunde om het zeerst door Buzanval en Duplessis-Mornay werd geroemd; van hem, den geliefden leerling van Justus Lipsius, in de school der

(*) Van Aerssen, in zijne nadere *Remonstrantie* van het jaar 1618: »In sulcke tijden, mijne Heeren, hielt ick gestadich 't ooch in 't seyl; *'k en was geen leerkint.*"

(§) »Dese conditie (zegt Van Aerssen zelf in laatstgemelde *Remonstrantie*, in druk aanwezig) most becleet worden: d'heere Advocaet [Oldenbarneveld] heeft mij daeraen geholpen; ist hem schande, oft U. H. M. ondienstich geweest? *hij heeft mij wel eerst ondertast*, ende daerna gemaintineert." — Onder de bijlagen tot die Remonstrantie behoort de brief der Staten-Generaal aan die van Zeeland in dato 16 Januarij 1598, ter regtvaardiging der aanstelling van Van Aerssen.

Fransche en Italiaansche staatkundie gevormd, — men zal niet ligt gelooven, dat Brederode alleen aan de knoeperijen van bloedverwanten en vrienden zijne waardigheid verschuldigd was, veelmin, dat men hem daarin ten nadeele van den Staat, ondanks de ernstige begeerte van Hendrik IV, zoude hebben gehandhaafd.

AANTEEKENINGEN

»Decianus — Covarruvias — Schneidewin"

Vergel. wegens die uitgaven den heer J. J. DORN VAN FLESBURG, in de *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving* der Hoogl. DEN TEX en VAN HALL, deel VI. bl. 7—9, 640.

»*Leibnitz*"

Zie de Methodi novae discendae docendaeque Jurisprudentiae pars II. § 84. »Extat Brederodii repertorium juris civilis, tanquam index legum Justinianearum, quem utilissimum sane ad usum quotidianum, miror non recudi." — Verg. ook DUPIN, *Bibliothèque choisie*, in het *Manuel des étudians en droit*, No. 121. »Table très-commode, dit Camus."

»Lingelsheim — Bongars"

Zie *Jacobi Bongarsii et Georgii Michaelis Lingelshemii Epistolae*. Argentorati 1660. BAYLE, *Dict. Hist. Crit.*, voce BONGARS en LINGELSHEIM.

»Op een verbond met de Republiek aandringen"

Lingelsheim aan Bongars. (Heidelberg, 5 Jan. 1606.) »Litterae tuae copiose scriptae de conjunctione nostrâ cum Ordinibus probantur illis, quibus ostendi eas voluisti. Haec una via, quam monstras, est ad salutem expediendam: aliter periimus, et ego ex superioribus tuis etiam literis eâ de re et cum nostris et Bredero-

dio ipso accurate egi." — Dezelfde aan denzelfden. (6 Maji 1608.) » Brederodius nobis adest, urget foedus cum Ordinibus ineundum. Is persuasum sibi habet, non serio dissidere fratres Austriacos, et alios quoque idem sentire vult." — Wederom: (pr. Kal. Nov. 1609.) » Brederodius totus in eo, ut nostris excuset, cur Ordines nihil hactenus praestiterint Principibus, qui sibi ipsis non consulant."

» met pen en tong"

Lingelsheim aan Bongars. (9 Jan. 1608.) »Brederodius misit mihi has pagellas tibi mittendas; meo animo non debebat Lojoliticum et Italicum figmentum addi, nec puto eam mentem tibi fuisse; posterius enim etiam fidem priori detrahit et in dubium trahit rem totam: existimabam autem opponi hoc debuisse verum fucato et fictitio illi Regis responso." Dezelfde aan denzelfden. (10 Oct. 1610.) » Socer meus Norimbergae valetudinis curam gerit: — molestum ipsi, quod Brederodius ipsius in Cottonum ediderit, quibus extrema manus imposita non fuerat; nam tua monita inserere voluerat, aliaque addere." — *Lingelshcim aan Godfr. Jungermann.* (16 Julij 1607.) » Gratum mihi feceris, si miseris mihi libellum apud vos excusum, cujus auctorem puto Brederodium nostrum, cui titulus est: *Repraesentatio pacis generalis* etc. Duo velim exemplaria." Verg. *Marquardi Gudii et Claudii Sarravii Epistolae* (Lugd. Bat. 1711.), p. 283. In die verzameling, op bl. 365—370, zijn brieven van Brederode zelven aan Scipio Gentilis, van de jaren 1591, 1592, 1593, 1612 en 1613. Bladz. 342 komt een brief voor aan denzelfden Gentilis van Dionysius Gothofredus, waarin mede van Brederode wordt gewag gemaakt. (Straatsburg 27 Jan. 1593.) -- Zie wijders de *Epistolae Hotomanorum* (15 Febr. 1593.), p. 367.

» ten hove gemeenzaam"

Lingelsheim aan Bongars. (Heidelberg, 13 Mart. 1611.) » Per hoc biduum Princeps Elector Fridericus professionem fidei suae fecit -- cum admiratione omnium, qui adfueramus, in quibus etiam fuit Brederodius, ex quo plenius cognosces." Dezelfde aan denzelfden. (25 Jul. 1611.) » De Dano [Christiaan IV.] plane alia nobis Coloniae nunciantur: victorem Calmariam occupasse et Elseburgum obsidere: contrà Landgravius Brederodio asseveraverat,

Danum 18 millia perdidisse: nescio an unquam tantum exercitum habuerit."

» *C'est un pur écolier"*

Van Aerssen zegt, op gelijke wijze, in de gedrukte Remonstratie van 1618. » Daer sijn luyden, die vry al voor polityeque willen gehouden worden, die welcke nochtans by sijn Mat. (Henrik IV.) opentlijcken voor *oisons bridez* ende bij de treffelijcxste van den Raedt nyet anders als voor *Escholiers* en sijn gehouden, ende gequalificeert geweest."

» Brederode en Van Aerssen geen vrienden."

Lingelsheim aan Bongars. (6 Maji 1607.) » Brederodius Arsenium arguit praecipuum foedi consilii de pace auctorem; etiam Buzanvalium incusat iniquiorem Ordinibus: ita fit, suspicionibus indulgemus, et culpam a nobis in alios amoliri studemus.",

» Duplessis - Mornay"

Brederode, in 1598 naar Frankrijk gaande, belastte zich met een' brief van Philips van Marnix aan Mornay. Zie *Mémoires et Corresp. de* DUPLESSIS - MORNAY, t. IX. p. 62 en volg. BROES, *Filip van Marnix*, deel II. 2e stuk, bl. 270.

Verg. wegens de handelingen van Brederode in Duitschland in de jaren 1619 en 1620, de *Lettres*, *Mémoires et Négociations* van *Dudley - Carleton*, III. 123, 152, 250. (1759.)

IETS

OVER

JONKHEER *W. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT.*

DOOR

G. D. J. SCHOTEL.

Onze Geschiedschrijver TE WATER geeft, in het III. deel van zijn *Verbond en Smeekschriften der Edelen*, bl. 179, een kort verslag van de lotgevallen van W. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, *Heer van Berg-Ambacht en Aertsbergen*, *Lid der Ridderschap van Holland* enz. (*), een man, wiens bijzondere diensten, in een der hagchelijkste tijdperken, aan ons Vaderland bewezen, voor zoo ver mij bekend is, nog niet opzettelijk in het ware licht zijn gesteld. Onder het bewerken van de *Levens van Floris I. en II. van Culenborg* en der *Beschrijving van Dordrecht*, ontmoette ik eenige bijzonderheden, dien Staatsman betreffende, welke ik der vergetelheid meende te moeten onttrekken. Zij zijn de volgende:

Volgens TE WATER, t. a. p. bl. 183, was V. Z. V. N. *Drost van Culenborg*; onbekend was het, dat hij ook *Hofmeester* was van Floris van Pallant *Grave van Culenborg*. In het Archief van *Culenborg* vind ik de volgende

(*) Zijn handschrift komt voor op *Cat.* J. KONING, d. I. bl. 126.

Instructie en ordonnantie voor mijne Gen. heere Grauen tho Culenborch's hoofmeister, WILLEM VAN ZUYLEN VAN NIEVELT, daer naer hy sich als hoofmeister over sijn Gen. familie sal hebben te reguleeren.

In den eersten verstaet waelgemelte mijn Gen. Heere, dat die Hoofmr. voorsz. sal een goet scherp opsicht dragen over alle zijn Gen. officiers, hoe sich ieder een in sijn officie is dragende, opdat die eene in des anderen officie nyet tredende, 't gene hem bij sijne instructie bevolen is eernstelick en sonder eenige faulte achtervolge; ende off daer eenich gebreck in viele sal die Hoofmeister sulcx terstont remedieren, ofte ten weynichste sijn Gen. daervan adverteeren, omme daer inne by sijn Gen. voorsien te mogen worden naer behooren. Ende want men bovenal sijn huysgesin in de vreese des Heeren en tot eenen Godsaligen wandel ende leeven behoort te vermanen en te onderwijsen, so is sijn Gen. gans expressen wil, dat de voors. hooffmr. het gansche hoffgesinde twemael s' daechs teender gesetter uren by den anderen sal doen vergaderen, om het morgen en avontgebet met den anderen te spreken en ytwes goets wt der heyliger schriftuere tot stichtinge voorgedragen te werden, en sullen die quaetwilligen absenten sijn Gen. aengebracht werden.

Item die Hoofmr. voors. sal hem steets halden by sijn Gen. ende als sijn Gen. wtreyst sal die voors. Hoofmeister mede wtreisen tho wagen off met mijns Gen. heeren peerden, na gelegentheyt, so verde hem sulcx aengelangt werde.

Sal oock sorge dragen, dat in sijn Gen. huyse goede ordre en regiment gehalden werde, sich altijts des middachs en des auonts opte maeltijt by sijn Gen. tafele voege, omme daerop te letten, hoe dat sijn Gen. gedient en getracteert werd, oock toesien, dat de vreemden wel ende eerlic ontfangen ende een yegelike na sijn qualiteyt getracteert werde. Ende want het officie van den Coekenmr. een van de principaelste officien is, in zijn Gen. familien, sal die Hoofmr. voors. een scherp toeversicht dragen opte

voers. Coekenmr., insgelijx opte uutrijckingen van den wijn ende andere provisie, die den botellier bevolen sijn.

Sal oock de Hoofmr. voors. alle dagen van den voorn. Coekenschrijver ende botellier nemen een billet van de coeke ende bottelrie, omme te sien oft alle dingen die dach oick so gedient en uitgereyckt sijn, en oft daer eenige desordre en ongeregelheydt gevonden wordt en dieselvige telcken te remedieeren, oic omme die voorgen. billetten te brengen ende te collationeren jegens den Rekenmr. van de Coecken en dat register van de billetten.

Item sijn Gen. meyninge is, dat des Coekenmrs. réken., int eynde van elcke weke, bij den Hoofmr., ter presentie van eenige mijns Gen. raet gehoort en gearresteert sullen worden, omme int eynde van elcke maent geslooten end' onderteyckent te mogen worden. So wel in de ordinarise als extraordinarise costen, gelijck sulcx behoort te geschieden.

Item de voornoemde Coekenmr. sal nyet gepasseert worden op sijn reeckening anders dan na den teneur en inholden van zijne instructie, daernaer hy sich ganschelike heeft te reguleren.

Sal oock den Hoofmr. mitten leveraerts totten Coeke alle jaren ofte halve jaren nyeuwe prijs maecken, welcke prijs sal ten bevele (in presentie der geenre, die totten beveele verordineert worden) moeten veraccordeert worden.

Sal den leveraerts verbieden nyemant yet te leveren, dan den Coeckenschrijver in persoon oft mit sijn ordonnantie.

Sal oock verbieden allen leveraers van coeken, zijdelaeken, schoenmaekers, cleermakers en diergelijke, yemants yet te leveren noch voor thuysgesin zijn Gen. te maecken, ten ware zijnder ordinantie, die hij schriftelick daer van schuldich sal sijn te geven.

Alle drie maenden visiteeren ofter eenig gebreck aen de meubelen is, die yder officier in sijn bewaer en last heeft.

Alle weeck den bottellier afvragen, of hij zijn vol getal van de silveren en tinnewerck heeft.

Alle jaer 't linnewaet te visiteren en te doen vernieuwen, dat behoort vernyewt te worden.

Te zamen met de Coekenmr. en den mr. Palfrenier alle provisie tot onssen escurie te doen besorgen.

Geen paerden uitleenen. Ook sonder sijn bevel geen gesadeld worden.

Bij twist oft onverstandt van de Edelluyden deselve neder te leggen.

In geval yemant van sijn Gen. jegens den Hoofmr. twistede ter cause van 't exerceren van sijn officie, tselve sal hy sijn Gen. aengeven.

Sal oock goede toeversicht dragen, dat nyemant van sijn Gen. familie aen tafel ofte elders droncken drincken noch blasphemie, lichveerdige en onstichtige propoosten houde, als ook dat nyemant van sijn Gen. familie na opgenomen dissche en buyten ontijde in de coeke ofte elders eenich ete ofte drincken voorgestelt werden.

Dat insgelijx het gansche huisgezin, aen yder int sijn eerst, alle sijne dingen wt die weech geschikt hebbende, alle avonts terstonts, nadat sijn Gen. in sijn slaepcamer gegaen sal sijn, oock te bedde sal gaen, ende des morgens wederom vroech optestaen na de gelegentheyd des jaers, en wanneert den Hoofmr. sal believen. Wanneer hy absent is voor sijn Gen. een ander in sijn plaets stellen.

Wanneer in zake mijn Gen. Heere sal wtreysen, sal hy sijn Gen. paerden daertoe moegen gebruycken oft anders met wagen of schuyten uytreysende, en sijn mondt en reyscosten mogen in rekening brengen.

De inkomsten waren *de kost binnenshuys met sijn huysvrouw* en *in plaets van gagie eens in het jaer te cleeden of in plaets daer van in eens* 50 *daelders.*

Niet lang schijnt Nyevelt des Graven *Hoofmeester* geweest te zijn, daar hij, in oogstmaand des jaars 1573, tot *Schout van Dordrecht*, en, een jaar later, tot *Bailliu van Zuid-Holland*, werd aangesteld. (Zie VAN DE WALL, *Privil. van Dort*, bl. 1666; BURMAN, *Traject. erudit.*, p. 364; BALEN, *Beschrijving van Dordr.*, bl. 8.)

In de *Tresaur. rek.* der stad *Dordrecht* komt hij in die, en de volgende jaren, meermalen voor.

Ook was hij den 25 van Louwmaand 1574 op de dagvaard aldaar gehouden, *om te beraadslaan hoe men vyt den oorlog metten Koning zoude mogen geraken.*

Op het jaar 1576 vind ik in *Tres. rek.*: *Jonckheer Willem van Zuyle van Nyevelt, scout deser stede en Cappeteyn van een vendel soldaeten, de some van* 714 *L. over eene maent gagie en tractement voor hem en zijne compagnie, beginnende den* 5 *Jan.* 1576, *stilo Cur. bij ordon. van den State van Holl. opten regeerders van Dordrecht en ordonn. deeser Camere opten Tresorier.*"

»*Jan Willemsz schout in den Araignien boom* 10 *Lib.* »4 *Sch. groot vlaems ter cause van zeeckere teercosten* »*tsijne huyse geduen bij de scout Nyvelt en den Ambassad.* »*vyt Engelandt Jan van Nuyssenborch, ter cause van* »*thien maenden huyshuyren, van dat de scout deser* »*stede Willem van Zuyle van Nyvelt in sijn huys ge-* »*woent heeft, staende neffens St. Jacobs Gasthuys. Som-* »*me van* 84 *Rinsguldens.*"

Sedert ontmoette ik zijn' naam niet, vóór het jaar 1587, toen hij met Pieter van Meer, door de *H. H. Staten van Holland*, gecommitteerd werd tot Leicester. Hij nam toen zijnen intrek bij Joos de Leu, *waert in den vergulden arend* en werd met 6 *stede cannen wijns* beschonken.

Hij schijnt een geletterd man geweest te zijn, blijkens zijne vertaling der *Kronijk van* JOHANNES CARION, van welke het *eerste stuk* reeds in 1586 het licht zag, en die later meermalen herdrukt is. Ook zijn vader was een beminnaar der Nederduitsche taal- en dichtkunde, blijkens zijne alom bekende *souter-liedekens* (*), en zijn bloedver-

(*) Zie over dezelve: J. KONING (*Catal.* bij VAN HENGST, 1828), bl. 17 en 18; LE LONG, *Bibl. Select.* No. 1173. 8o; J. ALBERTI, *cat. libr.* No. 3590, 8o; TE WATER, *Verh. en Smeeks. der Edelen*, d. IV. bl. 447, verg. met d. III. bl. 186, 187; VAN IPEREN, *Kerk. Hist. van het Psalmgezang*, d. I. bl. 98; *Cat.* J. KONING, d. II. bl. 271 No. 1068; *Cat. der Bibl. van de Maats. van Ned. Letterk.*, bl. 125; *Verslag van*

want Adam van Zuylen van Nyevelt bragt AMIOT's Fransche overzetting van PLUTARCHUS, *de Vitis illustrium virorum*, in het Nederduitsch over. (*Delft*, 1644 in-fol.)

Chaam, Junij 1842.

---

de 8ste Openb. Vergad. der IVde Kl. van het Kon. Ned. Inst., bl. 28, 29; MONE, *übers. der Niederl. Volksl. älterer Zeit*, S. 162, 163; J. LE LONG, *Hist. Verhaal*, bl. 39; *Boekzaal van Sept.* 1739; GOUDHOEVEN, *Chronyk*, 1620, d. I. bl. 219, 236; VAN LEEUWEN, *Bat. Ill.*, bl. 392, No. 13; ANDRIESSEN, *Aanm. op de Psalmen* van DATHEEN, bl. 170; *Gedacht. der Synode van Wezel*, bl. 204, 205; YPEIJ en DERMOUT, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, deel I. bl. 543 *aant.*, bl. 260, 261; SCHOTEL, *Verh. over het Wilhelmus lied*, bl. 58; A. PARS, *Index Bat.*, bl. 237, 431; J. OMIUS, *Praktik. Godgel.*, d. I. bl. 530; H. A. VAN ALPHEN, *Voorr. der Verklar. van Psalm CXI;* COLLOT D'ESCURY, *Holl. roem*, d. IV. St. II. bl. 416, 419; WILLEMS, *Verh. over de Nederd. taal en letterkunde*, No. 5 bl. 278. De uitgaven van 1540, 1550, 1558, 1559, 1564, 1613, zijn mij bekend, deels in mijn bezit.

BERIGT

AANGAANDE

EENE BELANGRIJKE OORKONDE VAN HET JAAR 1190.

DOOR

Mr. L. A. J. W. BARON SLOET.

De merkwaardige oorkonde van het jaar 1190, waarbij Graaf Otto stadsvrijheid en andere voorregten aan Zutphen schonk, zoo als dezelve door SLICHTENHORST, *Geldersche Geschied.* bl. 565, uitgegeven en in het geschreven Privilegiënboek van Zutphen ervintelijk is, heeft aan BONDAM en VAN SPAEN aanleiding tot twijfel gegeven.

De eerste, *Charterboek van Gelderland*, Afd. II. bl. 249, 250, wil de lezing op eenige plaatsen veranderen en schuift de moeijelijkheid, om eenige duisterheden te kunnen verklaren, op rekening van den afschrijver. De andere, *Inleiding tot de Hist. van Gelderland*, deel II. bl. 179, tracht aan te toonen, dat het stuk niet van het jaar 1190 zijn kan.

De oorspronkelijke oorkonde berust nog volkomen gaaf en ongeschonden met een afhangend zegel in het archief der stad Zutphen. Wij hebben dezelve zeer naauwkeurig met de uitgaven van SLICHTENHORST en BONDAM vergeleken, en geen merkelijk verschil gevonden; want hiertoe brengen wij toch niet, dat in het oorspronkelijke niet de tweeklank *ae*, maar de *e*, gelezen wordt; dat veelal eene *u* in de plaats der *v* is gesteld, of dat er eenige kleine misstellingen in de namen der getuigen zijn ingeslopen, zoodat men lezen moet *Spirink*, voor *Spyrinck*, *Grodefridus* voor *Godefridus*, *Dudenwerthe* voor *Dudenwerde*, *Cunradus* voor *Conradus*, *Zacharias* voor *Sacharias*. Achter den naam van *de Kampheldе* staat duidelijk een scheidtee-

ken en tusschen de woorden *Theodoricus* en *frater Comitis* is geen spoor van eene *b* te vinden. Het jaartal is stellig *M. C. nonagesimo*. De gissingen van BONDAM en de twijfel van VAN SPAEN schijnen hierdoor dus vervallen.

In de oorkonde staat niet vermeld, dat zij met 's Graven zegel bekrachtigd is. Echter hangt aan dezelve, aan vele witte zijden draden, een groot zegel van die witte stof, waaruit toen ter tijde de zegels vervaardigd werden. Zeer opmerkelijk is het, dat dit zegel niet van Graaf Otto, maar van Graaf Gerard is. Het omschrift, hoezeer eenigzins geschonden, is duidelijk:

GERARDUS DEI GR......... ELRENSIS...... NIS COMES. Het zegel vertoont den Graaf te paard met een uitgetogen zwaard in de regterhand; op een driekantig schild, hangende voor de borst, zijn twee mispelbloemen te zien. Het heeft zeer veel overeenkomst met dat zegel, hetwelk gevonden wordt aan den brief van 1203, uitgegeven door BONDAM, a. w. II. Afd. bl. 285 en aldaar op Tab. I. No. 1 afgebeeld. Het tegenzegel gelijkt ook zeer op het daar medegedeelde. Deszelfs randschrift luidt: SECRETUM COMITIS GERARDUS [sic] DE GELRE.

Van welken Gerard is nu dit zegel, en hoe komt het aan eenen brief van Otto? Daar zijn voorbeelden, dat de zoon het zegel van den vader gebruikte, doch wij gelooven niet, dat Otto in 1190 zich van het zegel van zijnen voorganger Gerard, welke reeds in 1131 overleed, bediend zal hebben. Is het zegel van zijnen ouderen broeder Gerard en moet deze dus werkelijk, niettegenstaande hetgeen VAN SPAEN, a. w. deel II. bl. 170, tot bewijs van het tegendeel aanvoert, tusschen de regerende vorsten van Gelderland gesteld worden? Of is de oorkonde eerst onder de regering van zijnen opvolger Gerard opgesteld; of heeft deze, ten blijke dat hij goedkeurde en bekrachtigde, wat zijn voorganger gedaan had, er slechts zijn zegel aan gehecht?

Wij durven in dezen niet beslissen, doch achten de zaak belangrijk genoeg, om dezelve aan anderen mede te deelen.

Zutphen, Junij 1842.

DE HOOFDLING EDZART CIRKSENA NOODIGT DE GELDERSCHEN, DE MARKTEN TE EMDEN, NORDEN, EZENS EN AURICH TE BEZOEKEN.

Vrundliken grut myd begheringhe alles guden touorh. Erbaren guden frunde. Ik hebbe waraftighen eruaren, wo id in dunner frundschop twisschen den van Gronynghe vnde Juw sta, vnde sij vnde gij ere markede na older sede vnde wönheyd myd en nicht vorsoken moghen etc. vnde vppe dat gij van der wegen vnbenouwet bliuen moghen, vnde vmme sundergher frundschop wille, de ik to juw hebbe, So wil ik juw orlouen vnde ghunnen vnde ghunne juw des jeghenwardighen in dessem breue, dat gij vnde juwe Coepman all vrig vnde velich juwe markede vnde kopenschop moghen holden vnde hebben to Emeden, to Norden, to Ezense vnde to Auwerke, ghelijk vnde in aller wijse alse gij de alduslanghe to Gronynghe gheholden vnde vorsocht hebben, vnde besundern vppe desse tijde des maendaghes vor mydpasten, des mandaghes vor Paschen vnde vort dat jaer doer vmme de dre weken eens, souerne alse gij vorarbeiden vnde bestellen willen, dat gij ene vrige straten doer dat Stichte to Monster hebben moghen, vnde wes juw hijrane gheleued to donde (*sic*) beghere ik juwes gudliken bescreuen antwordes. Gode zijd beualen.

Screuen vnder mynem jngesegel am dinghesdaghe vor Oculi Anno etc. XLo. (1)

Emeden

Idzerd to Houetl.

Norderlande.

(*Het opschrift is:*) Den Erbaren wijsen mannen Borghermeisteren, Schepenen vnd Radmannen to Nymweghen, Aernem vnde Suthfende, mynen besunderlighen guden frunden.

Naar den oorspronkelijken brief op papier, zijnde gesloten geweest met een van buiten opgedrukt zegel in groen was, — in de brandkast der Stad Arnhem.

(1) *Anno etc.* XLo.] Dat is 1440. Edzard was die rijke en vermogende Hoofdling, welke den eersten grond legde tot het kort daarop gevolgde aanzien van zijn Huis. Wiarda (*Ostfr. Geschichte*, B. I. S. 478) noemt hem: »ein leutseliger, kluger und tapferer Herr, der mit seiner kriegskunde und Tapferheit die Staatsklugheit zu verbinden wuste. — Er war beliebt bei den gemeinen Mann, der sich glücklich achtete, unter einen solchen Häuptling zu stehen, bei den Bundesgenossen der Freiheit, die ihn zum Oberhaupte ernennt hatten, und bei den Hamburgers, die ihn bei jeden neuen Plane unterstützten.''

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

1.) *Filip van Marnix Heer van St. Aldegonde, bijzonder aan de hand van Willem I: ter inleiding Margareta van Parma en Katharina de Medicis, Willem I en Hendrik IV. In twee deelen. Door* WILHELM BROES, *Rustend Leeraar bij de Nederl. Hervormde Kerk. Eerste deel.* Te Amsterdam, bij Joh. van der Heij en Zoon, 1838. Gr. Oct. XLIV en 365 Bladz.

Hetzelfde werk. *Tweede deel, eerste en tweede stuk.* Ald. 1839 en 1840. Te zamen LXIV en 640 Bladz.

De eenigzins zeldzame tijtel van het boek, welks aankondiging wij ondernemen, schijnt vooraf eenige opheldering te vorderen. De S. stelde zich voor, een belangrijk tijdvak der vaderlandsche staats- en kerkgeschiedenis ter beschouwing aan te bieden; die beschouwing te veraangenamen, door een' der helden op den voorgrond te plaatsen; de nuttigheid en aantrekkelijkheid van den gekozen vorm te vermeerderen, door dien uitstekenden held met een' ander uit hetzelfde tijdvak te vergelijken. Het tijdvak beslaat een gedeelte van den grooten worstelstrijd tegen Spanje en bepaaldelijk dat, waarin zich de Kerkhervorming onder velerlei beroeringen vestigde in de Nederlanden en in Frankrijk; de geprezen held is Filip van Marnix; die aan zijne zijde gesteld wordt, is Mornay du Plessis. Een lof- en pleitrede voor Marnix is alzoo het hoofd-onderwerp; maar de weg daartoe wordt gebaand door eene vergelijkende beschouwing, eerst van Margareta van Parma en Katharina de Medicis, daarna van Willem I. en Henrik IV.

De vorm, door den S. gekozen, is die van *Voorlezingen.* Zij zijn zeven in getal en werden, grootendeels althans,

als zoodanig voorgedragen in eenige zittingen der Tweede Klasse van het Kon. Ned. Instituut, in de jaren 1835 tot 1838 gehouden. Achter schier elke voorlezing vindt men *Aanteekeningen en Bijlagen;* ook één of meer *Aanhangsels.* De laatste, mede in den vorm van voorlezingen, zijn kleineré verhandelingen over belangrijke punten, met het hoofd-onderwerp der daar voorgaande voorlezing in verband staande; de eerste bevatten toelichtingen en bewijsstukken, ten deele afgedrukt uit de werken van BOR, STRADA, HOOFT, ten deele uit de *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau, publié par M.* GROEN VAN PRINSTERER, uit de *Mémoires et Corresp. de Mornay* en andere Schrijvers. Ook de *Voorredenen* — men vindt er een voor elk stuk — zijn vervat in den vorm van voorlezingen over geschiedkundige onderwerpen, dùs vooraan geplaatst, opdat zij den Lezer in den volgenden loop van het werk helder voor den geest zouden zijn.

Onze aankondiging van dit werk komt laat — niet te laat evenwel; want velen — wij vernamen het met leedwezen — dragen nog geene kennis van deszelfs over-rijken inhoud; van den wijsgeerigen geest, die er allerwege in doorstraalt; van de belangrijke opmerkingen, van de nu en ten allen tijde behartigenswaardige wenken, welke het ruimschoots aanbiedt; van de proeven van uitgebreide kennis, schrander oordeel en fijn vernuft, waardoor zich elke bladzijde kenmerkt. Mogt ons verslag, een dor en onaanzienlijk geraamte, niet ten eenemale onvoldoende zijn, om van den voortreffelijken bouw des uitermate schoonen ligchaams althans een flaauw denkbeeld te geven!

De *Voorrede van het eerste deel* is eene voorlezing over eenen brief van Prins Willem I. aan zijnen broeder Graaf Jan van Nassau, geschreven den 7 Mei 1574, dus kort na den slag op de Mokerheide, en te vinden in het IVde deel der *Archives de la Maison de Nassau.* De S. beschouwt dezen brief als eene proeve van des Vorsten gevoelig hart; van zijne staatswijsheid; van zijne belangstelling in de gezuiverde Godsdienst; van zijnen moed, niet alleen

in het ondernemen en beginnen, maar ook in het doorzetten en volharden; eindelijk van zijnen godvruchtigen zin.

In de *eerste Verhandeling* worden Margareta van Parma en Katharina de Medicis nevens elkander geplaatst. Beider handel, inzonderheid betrekkelijk de Kerkhervorming, wordt naar tijdsorde beschreven. — Het aandeel der laatste aan den schrikkelijken moord van den Bartholomeus-nacht wordt hierbij overwogen, en de S. ontwikkelt, in het breede, de redenen, welke hem de voorkeur doen geven aan de gedachte, dat die moord niet geweest is een sedert lang overlegde aanslag, maar veeleer de vrucht eener omkeering, welke de tegenwoordige dag, de tijdsgelegenheid, aanbragt en aandrong, en dan om staatsbelang door Katharina ontworpen, voorgesteld en aangeprezen werd. — De uitkomst levert tusschen de beide aanzienlijke vrouwen de volgende punten van vergelijking op: Margareta houdt in haar bedrijf omtrent de Kerkhervorming steeds denzelfden weg, omdat zij zich voorstelt, hare Godsdienst te handhaven; Katharina wendt zich van de eene naar de andere partij, om voorbijgaande winst; beiden streven naar eene hooge plaats, maar Katharina vertoont zich daarbij ijdel en kleingeestig, Margaretha met waardigheid; beiden stoken het kettersvuur aan, maar in Margaretha, de kweekelinge van Loyola, moge dat te verschoonen zijn, geenszins in Katharina, die zich door staatkunde liet besturen en inderdaad onverschillig was in de zaak van geloof; beider staatkunde kenmerkt zich door slim en listig overleg, maar valschheid en wreedheid was vreemd aan die van Margareta.

In de vermelde voorlezing had de S. doen opmerken, dat Margareta, na het vertrek van Granvelle, eenigermate naar de zijde van Oranje heenneigde: het is blijkbaar onder anderen uit de zending van Egmond naar Spanje in 1565. Dit geeft de stof tot eene *Bijlage*, in welke de S. zich de oplossing van twee duistere punten voorstelt. *Vooreerst:* Egmond kwam uit Spanje terug met weigerend antwoord van den Koning; de uitkomst zijner zending was ongunstig; en nogtans — hij was zeer wèltevreden en toonde een blij gelaat. *Ten andere:* Egmond, hoe wèltevreden uit

Spanje teruggekeerd, is kort daarop, toen 's Konings wil kenbaar was geworden, uiterst misnoegd. — Het eerste verklaart de Heer B., niet, met DU THOU, daaruit, dat de Koning den gezant gevleid zoude hebben: Egmond toch zou de veinzerij hebben moeten bemerken; of, ware het den Koning werkelijk gelukt, zijne ware meening verborgen te houden, hij zou er geen voordeel van hebben kunnen wachten. Onze S. vindt de oplossing veeleer dáárin, dat in het antwoord van Filips, hoezeer weigerend, toch de schijn was van toegeven; dat menige gunstige concessiën tegen de weigering over stonden; dat Egmond zelf, der oude godsdienst en het onbepaald koninklijk gezag van harte toegedaan, zich door den luister, waarmede de eene en het ander hem in Spanje's hoofdstad toestraalde, heeft laten verblinden. Om het tweede raadsel op te lossen, stelt de S. de vooronderstelling op den voorgrond, dat Egmond het antwoord des Konings niet zelf medegebragt heeft, maar dat het hem nagezonden is. En dat antwoord, schoon niet strijdig met het in Spanje gegeven woord, was nogtans harder; daarbij bezag Egmond, in de Nederlanden terug gekeerd, de zaken uit een ander oogpunt, dan in Spanje; 's Konings minzaamheid nam hem niet meer in; de luister der koninklijke Majesteit trof hem niet meer; hij zag, eindelijk, dat anderen, andere edelen, over de uitkomst onvergenoegd waren, en moest zelfs welligt daarover menig verwijt ondergaan. Staatkundig handelde Filips, toen hij, het verzoek van Egmond afgeslagen hebbende, hem op zijne terugkeer na de Nederlanden door Parma deed vergezelschappen, en daarna verordende, dat het huwelijk van laatstgenoemden te Brussel voltrokken werd. Intusschen vertoont Egmonds karakter zich, hier en elders, als weinig schrander en doorzigtig in staatszaken; weinig zelfstandig; afkeerig van streugheid en wreede straf; ligt wijkende en zich onderwerpende waar er gevaar is voor zijn goed, geslacht of persoon; goed, te goed van vertrouwen.

De *tweede Voorlezing* is: *Willem I. en Hendrik IV. vergeleken ten aanzien van derzelver geloofswisseling.* — Willem, geboren uit Luthersche ouders, ging, om de rijke

erfenis van het prinsdom Oranje niet te verliezen, op zijn elfde jaar over tot de Roomsche Kerk. Dit was ver van nadeelig voor zijne volgende bestemming. De goede indrukken, welke hij vroeger van zijne wijze en vrome moeder ontvangen had, zal deze ook daarna in brieven en mondeling vermaan onderhouden en aangekweekt hebben; zijn verblijf aan het keizerlijk Hof boezemde hem afkeer in van kettervervolging en inquisitie; zijn vertrouwelijke omgang met Henrik II. vestigde in zijn gemoed het vast besluit om het nieuw Geloof in bescherming te nemen. Dit was het eerste tijdperk van zijn Katholicisme. — In het tweede hield hij dit aan, voor het uiterlijke, maar begunstigde hij blijkbaar de ketters, en gaf hij velerlei proeven, dat hij Protestantsch was in zijn hart. Hij volhardde, voor het uiterlijke, in de R. K. Kerk: waarschijnlijk ontbrak het hem aan die heldere verstandsovertuiging, aan dat hoog godsdienstgevoel, welke tot het openbaar belijden van een streng verboden geloof gevorderd werd; maar vooral hield hem van openbare belijdenis van het Protestantisme terug, staatkundig overleg: aan de R. Kerk getrouw blijvende, kon hij het best de belangen der vervolgde behartigen; de mateloeze ijver en de onderlinge twisten der Hervormden moesten hem mishagen, en, bij de hevige verdeeldheid tusschen de Lutherschen en de Kalvinisten, zou zijn bepaalde overgang tot de eene of tot de andere partij hem van belangrijke hulpmiddelen verstoken hebben. — Maar, schoon opgetreden tot bescherming van het nieuwe Geloof; hij bleef het krenken door verbod en vervolging, bijzonder in zijn prinsdom Oranje. — De S. lost deze beschuldiging op, door te doen opmerken, dat datgene, wat hij strafte, doorgaans was het boos onregt en geweld der beeldstormers; dat het was de openbare uitoefening der nieuwe Godsdienst, niet die, welke binnens huis zich beperkte, welke hij in zijn vorstendom Oranje tegenging, en dat hij zulks deed, zoo om voor zich zelven dat vorstendom te behouden, als om van zijne onderdanen scherpe inquisitie en bange onderdrukking af te weren. — Na 's Prinsen uitwijking, bij de komst van Alva, keerde hij

tot de Prot. Kerk terug, maar (voor zoo ver men weet) zonder uiterlijke plegtigheid, zonder statelijke intrede, weder, om tusschen de Lutherschen en de Kalvinisten in het midden te blijven staan. Die stap deed hij eerst in 1572, zich verklarende voor de Hervormden, als gevolg van godsdienstig onderzoek, van omgang met gematigde Hugenooten in Frankrijk, van schrander overleg, namelijk, om zich aan de toen meest vermogende partij in de Nederlanden het naauwst aan te sluiten. — Na nog met een woord gesproken te hebben over Willems grondregelen van bestuur, de mate der godsdienstvrijheid, welke hij voorstond (gelijkheid voor allen, maar binnens huis), zijn voorstaan van 't gezag van den Staat over de Kerk; — gaat de S. over tot de beschouwing van Henrik IV. — Deze, hervormd door geboorte en opvoeding, streed, in vroege jeugd, met heldenzin, voor het vervolgde Geloof. Zijn overgang tot de R. K. Kerk was de prijs van zijn behoud, toen, na zijn huwelijk met de zuster van Karel IX, de Bartholomeus-nacht aanbrak. Die overgang mag verschooning vinden in zijne mindere kennis, zijne weinig gevestigde overtuiging, zijnen jeugdigen leeftijd. Na drie jaren, uit de gevangenschap ontsnapt, vliegt hij de Hugenooten te hulp en zweert de gedwongene verbindtenis af; niet als gevolg van verlicht inzien in de waarheid; meer uit zucht tot veiligheid, uit wraak over geleden onregt, en bovenal, gedreven door zijn' ridderlijken geest. — Na een overzigt der nu gevolgde achttien jaren, vooral der laatste, welke Henriks derde geloofswisseling vooraf gingen, beschouwt de S. die afzwering zelve, haren oorsprong, haren voortgang en hare voltooijing: met groote plegtigheid heeft die plaats, en de Koning onderwerpt zich daarbij aan diep vernederende boete. Des S. oordeel over dien stap is niet gunstig. Henriks overgang had niet plaats uit gemoedelijke overtuiging; op zijn best genomen was het staatkundige wijsheid, het *Salus populi suprema lex*, wat hem daartoe bewoog; een valsch en verderfelijk beginsel alzoo, vooral in de zaak van geloof en godsdienst; het was eene staatkunde, den mensch en den koning onwaardig; eene staatkunde, die hem het gunstig einde, waar-

mede zijne goede trouw zou hebben kunnen bekroond worden, deed voorbijzien en hem evenzeer voor de kwade gevolgen zijner afzwering kortzigtig maakte; eene staatkunde, eindelijk, bekrompen en klein, bloot aanziende en wegende de zachte, zoete rust en vrede, welke zijn afval van de waarheid voor het oogenblik aanbood. — Bij de onderlinge vergelijking van Willem en Henrik, valt het in het oog, dat staatkunde de drijfveer was van beider handelingen, dat beiden daardoor meer of minder ontrouw waren aan de waarheid. In Henrik is dit eenigermate verschoonbaar; maar Oranje heeft ten deze op verschooning de ruimste aanspraak: Willem toch zweeg wat in het gemoed was; Henrik sprak *tegen* het gemoed; Henrik, om staatsbelang zijn geloof verzakende, scheidt zich ontrouw af van zijne vrienden; Willem komt hen nader; deze handelt uit overtuiging; gene tegen overtuiging en tegen genegenheid; Willems staatkunde is zijner schrandere en vèrziende wijsheid waardig, eene wijsheid, die met deugd en regtvaardigheid is zamengesmolten. — Henrik bleef steeds der Hervorming een goed hart toedragen en bevoordeelde dezelve; hij zou meer gedaan hebben, zoo hij niet te vroeg onder den dolk van Ravaillac ware gevallen; die moord lag in het plan der Voorzienigheid, aan welke geene aardsche wijsheid welgevallig is, welke om een nuttig doel afwijkt van waarheid en regt.

Twee *Aanhangsels* zijn aan deze voorlezing toegevoegd. — Het *eerste* bevat eene ontwikkeling der redenen, om welke de geschiedschrijver HOOFT, het hoofdgebrek van Henrik IV, zijne overgegevenheid aan wellust, wel niet verzwegen, maar alleen bedektelijk, en, deels regtstreeks, deels zijdelings, verschoonend, voorgesteld heeft. De heer B. verdedigt den geschiedschrijver daaromtrent en prijst hem ten deze tegen over CAPEFIGUE, als die, aan de andere zijde overdrijvende, veel meer dan onze landgenoot berispelijk is te achten. — Het *tweede* strekt tot aanprijzing van het werk van STRADA, *de Bello Belgico*, maar tevens ter verdediging van Willem I. tegen de zeer ongunstige meening diens Schrijvers, met aanwijzing, dat die ongunstige meening wei-

zig geschikt is, om eene overgestelde goede meening ten aanzien van den Vader des Vaderlands te doen wankelen, maar veeleer strekt, om die te bevestigen; tevens echter op onderscheiden wijze geschikt is, om ons hoog prijzen, waar het te onbepaald mogt zijn, te wijzigen en te matigen. — Hiermede, of liever met eenige Aanteekeningen en Bijlagen, eindigt het eerste deel.

Het tweeden deels eerste stuk heeft weder als *Voorrede* eenen brief van Prins Willem aan zijnen broeder Graaf Jan van Nassau, geschreven den 6 Febr. 1577 en uitgegeven in de *Archives*, t. V. p. 610. De S. brengt dien in verband met eenen anderen, eenige maanden vroeger door Maria, 's Prinsen dochter, aan haren vader geschreven, en neemt uit het een en ander aanleiding, om Willem te prijzen van wege zijnen huiselijken zin, en vooral, om de berisping, welke hij wegens zijn derde huwelijk, met Charlotte van Bourbon, niet kon ontgaan, van hem af te weren, en daarin veeleer eenen nieuwen, schaars opgemerkten, voortreffelijken trek van zijn karakter te doen kennen.

Nu volgt de *derde Voorlezing*, beschouwende *Van Marnix aan Willems en Mornay du Plessis aan Hendriks zijde.* — Eerst doet zich eene overeenkomst voor tusschen Marnix en Du Plessis, ten aanzien van beider stand en levenslot: een algemeen en beknopt levensberigt van beiden stelt dit in helder licht. Eene andere gelijkheid doet zich voor uit beider verstandsbegaafdheden en deugden: staatkunde en regtvaardigheid, en deze in zoo volkomene harmonie, dat de eene de andere handhaaft en voor overdrijving bewaart, eene harmonie, door welke die deugden te zamen de loffelijke *staatswijsheid* uitmaken, versierde beiden Van Marnix en Du Plessis; beiden blaakten van ijver, van godsdienstijver, van ijver voor de Kerkhervorming; maar bij beiden was die ijver welbestierd en gepaard met ontzag voor orde en verdraagzaamheid: Van Marnix moge den beeldenstorm, toen die geschied was, niet afgekeurd, maar meer of min in bescherming genomen hebben; hij moge den arm des wereldlijken regters tegen sommige geestdrijvers van zijnen tijd hebben ingeroepen; hij moge

niet geheel en al van onverdraagzaamheid jegens de Doopsgezinden vrij te spreken zijn; er is nogtans veel, wat hem daarbij verschoont, veel, waarin hij zich loffelijk onderscheidt van het harde gevoelen, dat doorgaans door zijne tijdgenooten werd voorgestaan: beider handel en schriften leveren bovendien menigvuldige proeven op van bezadigdheid, verdraagzaamheid, echte liberaliteit. — Na dit algemeene, wordt een vroeger en een later tijdvak van beider stand en bedrijf beschouwd: vooreerst, zoo als zij stonden, ieder aan de zijde van zijnen Vorst, èn als raadsman, èn als vriend; daarna, zoo als zij zich, nà der Vorsten dood, in een min bedrijvig leven vertoonden; beiden gekenmerkt door een betamend gevoel van eigene waarde, maar daarbij door bescheidenheid, en ontzag voor de hooge overheid. — Nu tot het meer algemeene terugkeerende, toont de S. aan, hoe beider ijver voor waarheid en Godsdienst geenszins struikelde over de liefde, het voorname bestanddeel der godsvrucht; hoe het uit beider schriften, uit beider handel en geheel verkeer, ook, en vooral, in tegenspoed en lijden, in gevangenschap en bij grievende verliezen, ook op het sterfbed, blijkt, dat echte godsvrucht hen kenmerkte gedurende hunnen ganschen levensloop; terwijl aan die godsvrucht en deugd bij beiden meerdere glans werd bijgezet door geleerdheid, door kennis der oude letteren, door vernuft en goeden smaak, allen te zamen eigenschappen, die beiden uitnemend bekwaam maakten, om achter de eerste Hervormers als voorstanders en helden voor het gezuiverd Geloof op te treden, aan de Hervorming tot eer te verstrekken en tot aanprijzing te zijn.

Deze verhandeling wordt weder door twee *Aanhangsels* gevolgd. Het eerste plaatst eenige proeven uit de psalmberijming van Marnix naast eenige uit die van Datheen, en beantwoordt vervolgens de vraag, hoe de laatste boven de eerste, herhaalde keeren, en jaren lang, de voorkeus heeft kunnen wegdragen. Dat antwoord komt kortelijk hierop neêr: eene minderheid, maar die zich door gezond verstand en regtvaardigheid kenmerkte, stond het werk van Marnix voor; dat Datheen de zege behaalde, lag deels aan den min ge-

kunstelden smaak der eeuw, deels aan het vroeger verschijnen zijner berijming, en aan vóórliefde voor zijnen persoon als geordend leeraar en ijverig Kalvinist; deels, eindelijk, aan vreesachtigheid, aan vooringenomenheid, aan gebrek aan lust en moed bij het meerendeel der leden van de elkander opgevolgde Synoden. De ontwikkeling van het een en ander leidt onzen S. tot het besluit, dat de voorkeus, welke Datheen vond, hem niet waarlijk verhief, de achterstelling, welke Marnix leed, niet waarlijk hem vernederde.

Het tweede aanhangsel handelt *over het Wilhelmus-lied.* De S. deelt in het gevoelen van den Heer SCHOTEL, dat het vervaardigd is door Marnix, in of omstreeks het jaar 1568, en wijst in bijzonderheden aan, welke rijke dienst de dichter aan Vorst en Vaderland bewezen heeft: hij vindt er namelijk den toon in van Christelijk geloof, van voorzigtige gematigdheid, van aanprijzing van Willem van Oranje, van troost en moedopbeuring, van opwekking, van warm gevoel: oorspronkelijk alleen voor huisselijk gebruik bestemd, is het eerst later als wapenkreet en krijgslied gebruikt.

In plaats van *Voorrede* voor het tweeden deels tweede stuk, vindt men weder eene verhandeling, ontleend uit eenen brief, en wel, ditmaal, van Filips Willem aan zijnen oom Jan van Nassau, uit Spanje geschreven, en, even als de vorige, te vinden in de *Archives*, t. VI. De heer B. ziet in dezen brief het bewijs, dat Filips Willem, ver van ijverig en trouw Roomschgezind, slechts allermatigst aan die Kerk toegedaan was: met veel scherpzinnigheid ontwikkelt hij de redenen, aan welke het tegenoverstaand verkeerd oordeel, dat tot hiertoe ten zijnen opzigte stand hield, toe te schrijven is, en toont wijders aan, hoe zijn terugkeer naar het vaderland, bij voorb. toen hij den onverdraagzamen geest en de onderlinge scherpe twisten der Hervormden leerde kennen, toen hij zag dat men hem wantrouwde enz., zijne genegenheid voor het Katholicisme weder heeft doen toenemen.

De *vierde Voorlezing* (de eerste in dit stuk) plaatst *Van Marnix ter zijde van Willem I, in eene en andere bijzondere staatsdienst.* — Na een onderzoek, van wan-

neer de betrekking van Van Marnix op Oranje dagteekent (waarbij veel en veel schoons en opmerkelijks gezegd wordt over des laatstgenoemden invloed op en medewerking tot het Verbond en het Verzoekschrift der Edelen), worden de diensten ontwikkeld, welke Van Marnix aan Willem bewees, en bepaaldelijk het aandeel des eersten aan het bedrijf des laatsten sedert 1572, als daar is: bij 's Prinsen aanneming tot Hoofd van Holland en Zeeland, toen hij optrad als deszelfs gezant in de vergadering der Staten; bij de pacificatie van Gend, tot welke hij door vredesonderhandelingen, ten jare 1574 gevoerd, den weg baande; bij de verkiezing van Matthias tot Landvoogd, waar hij de bemiddelaar was, door wiens toedoen, aan den Aartshertog de hooge titel, aan Oranje het bedrijf des bewinds, gegeven werd; voorts, bij de onlusten en het kerk-oproer te Gend in 1578, op den Rijksdag te Worms, bij de roeping van Anjou tot het opperbestuur over de Nederlanden. — Alvorens dit laatste te ontwikkelen, heldert de S. het verschijnsel op, dat twee tusschen in liggende handelingen, de Utrechtsche Unie en het uitvaardigen van 's Prinsen Apologie, buiten Van Marnix omgingen. Ten aanzien van het eerste, de Unie, wordt aangetoond, dat die geheel het werk was van Jan van Nassau, en dat in het beleid dier zaak veel was, wat den Prins mishaagde: mogt men nogtans meenen, dat deze zijne medewerking opzettelijk ontveinsd hebbe, dan kon Van Marnix, de vertrouwde vriend, niet als handelaar optreden; was, zoo als hier gesteld wordt, Jan van Nassau de bedrijver, hij kon dan in eene zaak, die met het inzigt zijns broeders in strijd was, niet op de medehulp van Van Marnix rekenen. Ten aanzien van 's Prinsen verantwoording tegen den ban door Filips uitgevaardigd, wordt aangetoond, dat die, zou zij het doel volkomen bereiken en de Nederlanders voorbereiden en stemmen tot afzwering van den Koning, in geweldigen en scherpen, ook in hoogen toon, moest vervat zijn, en dat, om dezen te treffen, Villers boven Marnix door den Prins gekozen moest worden. — Na dezen uitstap keert de S. terug tot het aandeel van Van Marnix aan de handelingen betrekkelijk de ver-

kiezing van Anjou: helder blijkt hierbij uit zijn beginsel van Protestantsche gezindheid: eerst raadt hij den handel af: daarna plaatst hij zich, op bevel zijner meesters, gaarne en volijverig aan het hoofd des gezantschaps, dat aan Anjou de heerschappij gaat aanbieden, omdat toch het zuiver geloof in Holland en Zeeland tegen aanslagen zal verzekerd blijven: eindelijk, bij het uitzigt op 's Vorsten vereeniging met de Protestantsche Elizabeth, ziet men hem met de keus van Anjou hoog ingenomen: en deze ijver voor het geloof verloochent zich niet, wanneer hij, twee jaren later, weigert, zich met den verzoeningshandel met Anjou in te laten. Door alle tijdvakken heen — met de ontwikkeling hiervan wordt deze verhandeling besloten — betoonde Van Marnix zich, aan Oranje's zijde, pilaar en steun der gezuiverde Godsdienst.

Een *Aanhangsel*, aan deze verhandeling toegevoegd, dient, om, naar aanleiding van onderscheidene brieven, in de meergenoemde *Archives* voorkomende, aan te toonen, dat Van Marnix reeds in 't laatst van 1566 en het begin van 1567 in betrekking tot Oranje heeft gestaan, en met dezen heeft medegewerkt, om de toen op weinig na wèlgelukte insmelting der Hervormden met de Lutheranen te beproeven.

De *vijfde Verhandeling* is gewijd aan eene verdediging van Van Marnix tegen de beschuldiging van ontrouw, wegens de overgave van Antwerpen aan Parma ten jare 1585. De aanklagt, welke afgeweerd wordt, is tweeledig: 1.) dat Van Marnix de stad, zonder dringen van den uitersten nood, heeft overgegeven; 2.) dat hij, staande het beleg, met den zoo verderfelijken als onwaardigen raad is opgetreden, om onder de gehoorzaamheid van Spanje terug te keeren, en werkelijk over zulk een verdrag met Parma begonnen heeft te handelen. — De eerste beschuldiging wordt voornamelijk weêrlegd, door herinnering van de taal en de handelwijze van Van Marnix na het verlies der stad, beiden eenen man waardig, die zich, niet alleen zijner onschuld, maar zijner strikte braafheid, bewust was; door vermelding der oorzaken, welke de beschuldiging hebben uitgelokt en aanne-

melijk doen schijnen, bij voorb. naijver, partijzucht, poging om eigen nalatigheid te bedekken, enz.; door overweging van den toestand der stad en het onbepaalde der beloften van ontzet; door aanvoering van voor den bevelhebber gunstige getuigenissen van achtbare tijdgenooten. — De daadzaak, in het tweede punt van aanklagt vermeld, wordt niet ontkend, maar hare verdediging van twee verschillende zijden beproefd. Vooreerst: hij gaf openlijk raad: dit kwam hèm toe, hèm, den staatsgrondlegger naast Oranje, den Burgemeester en Bevelhebber in Antwerpen; daarbenevens handelde hij op last van de regering dier aanzienlijke stad, in overleg met de Staten van Braband. Maar, ten tweede: welke was de meening, die hij voorstond, en kan díe onwaardig en verderfelijk heeten? Zij lag in het midden tusschen die van hen, welke den afval van Spanje naauwelijks duldden en allen terugkeer tot Filips toejuichten, en die van hen, welke aan het volharden in den opstand onbepaalden lof gaven. En nu zulk eene meening, welke uitliep op terugkeer tot Spanje met behoud vooral van vrije Godsdienst, kon, bij den veegen toestand des Vaderlands na den dood van Vader Willem, bij de bestaande verdeeldheid onder het volk, bij het terugzigt op vroegere vredes-onderhandelingen, door elken bezadigden Nederlander niet anders dan goedgekeurd worden. Meer verder: die zelfde redenen, welke een' ander de verzoening met Spanje als aannemelijk deden voorkomen, moesten in de schatting van Van Marnix, wanneer men zijne *subjectiviteit*, zijnen hem bijzonderen stand, in aanmerking neemt, een dubbel gewigt hebben: hij zag van nabij de nadeelen van het veelhoofdig Staten-bestuur; hem vooral trof het verlies van Oranje; hij was hoog ingenomen met Parma; hij vreesde, het Hervormde geloof en de zedelijkheid des volks langer aan den oorlogskans te wagen; hij neigde, met de meesten in zijne eeuw, tot het *absolutisme*. Mogt ook de raad, door hem gegeven, niet goed, mogt zij onwaardig, verderfelijk zijn; de aanbieding van de hooge overheid der Nederlanden, door de Staten zelve, nu aan Frankrijk, dan aan Engeland,

was veel meer verwerpelijk. Maar nu vermoedt onze S. nog daarenboven en maakt het (door uiteenzetting der gronden, om welke hij meent, dat Filips de bedrijven van Parma met wantrouwen gadesloeg en zijnen toenemenden invloed duchtte, en dat deze toedragt van zaken aan Van Marnix niet onbekend kan geweest zijn) uiterst waarschijnlijk, dat aan Van Marnix voor den geest gezweefd hebbe het verwijderd denkbeeld, om, in overeenstemming met het vroeger ontwerp van Oranje ten aanzien van Anjou, aan Parma, als die zich aan de gehoorzaamheid van Filips zoude onttrekken, onder bepalingen voor de vrijheid en voor de Godsdienst heilzaam, de souvereiniteit der Nederlanden op te dragen, en zulks te meer, nadat de prijzenswaardige, edele raad van Gouda (*) in den wind geslagen en het terugkeeren naar den goeden weg niet meer mogelijk was. — Maar is nu niet de zeer gunstige toestand van het Nederl. Gemeenebest in de volgende jaren daaraan te danken, dat Aldegonde's raad verworpen was geworden en integendeel de weg ingeslagen, welken 's Lands Regering voor beter keurde? Geenszins: het hoog aanzien, waarin de Republiek, bij het sluiten van het Bestand, tegen over Spanje stond, is wel *achter*, niet *langs* den ingeslagen weg verkregen: onder het hoog en gunstrijk bestuur der Voorzienigheid, hebben andere oorzaken, onafhankelijk, ja, in weerwil, van hetgeen menschen beschikten, tot die uitkomst zamengewerkt.

De *zesde Voorlezing* spreekt over Van Marnix in de tweede helft van het jaar 1582 en de eerste helft van 1583, *een ledig jaar in zijn anders overbedrijvig leven.* — Waaraan is die bedrijveloosheid toe te schrijven? Niet aan vadsigheid of moedeloosheid; niet aan stilstand in den gang der algemeene zaken; het was in 't midden van het gewigtigst tijdsgewrigt der Nederlandsche beweging. Dus aan eenig gerezen misnoegen of verwijdering? Ja; maar geenszins tusschen Oranje en Aldegonde, maar tusschen dezen en de Staten. De handelingen aangaande de opdragt der

(*) WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, deel VIII. bl. 41 volgg.

grafelijke waardigheid aan Willem I. gingen hem, den voorstander van het hoog vorstelijk gezag, den vriend van Oranje, te slepende, te langzaam; hij zal dien tragen gang berispt hebben en dat berispen hem minder goed afgenomen zijn. Den handel met Anjou stond hij, als ijverig dienaar van Oranje, tegen Holland en Zeeland, voor; met het uitzigt op deszelfs huwelijk met Elisabeth is hij grootelijks ingenomen, en overal draagt hij den Franschen Vorst op de lippen: de uitkomst stelde de verwachting jammerlijk te leur, en de blijdschap verkeerde in misnoegen en wrevel tegen den man, die aan Oranje's zijde kwalijk had gezien. Blijken van die verwijdering zijn in de volstrekte weigering van Aldegonde, om zich met een' verzoeningshandel met Anjou in te laten; ook daarin, dat die van Holland zijne bezoldiging introkken, enz. Maar meer bijzonder bestond er verwijdering tusschen Van Marnix en Oldenbarneveld. Deze laatste toch is niet af te scheiden van de op Aldegonde misnoegde partij; hij, Pensionaris van Rotterdam, stond zelfs bij die partij vooraan; hij, de staatsgezinde, stond tegen over den monarchale; maar ook buiten gevoelens en inzigten, kan men niet ontkennen, dat wederzijdsche jaloezij die beiden van elkander verwijderde. — Het alzoo gebleken misnoegen, tegen Aldegonde, geeft nieuwe stof om hem te verdedigen en te prijzen. Te *verdedigen*, nogmaals, ter zake van de overgave van Antwerpen: want zij, die hem deswege beschuldigden, de Staten van Holland en Zeeland, waren, zoo als nu is gebleken, reeds vroeger met grooten weêrzin tegen den beschuldigde ingenomen; die hem aanklaagden, wilden hem, juist in dezen tijd, om zijnen afkeer van de souvereine Staten-regering en zijne liefde voor Willem en diens zoon, liefst verwijderd hebben; later, toen de aanklager in Aldegonde's verwijdering het voorgestelde doel had bereikt, hield hij zich tevreden, zweeg hij gaarne, en willigde, als uit dankbaarheid dat de gevreesde staatsman, de raadzaal met het studeervertrek had verwisseld, zelfs in, wat hem tot voordeel en eer kon verstrekken. — Maar ook stof tot *lofrede* wordt hier gevonden. In verband namelijk met het vroeger beredeneerde; geeft het overzigt van Van

Marnix volgende levensjaren ruime aanleiding om zijne edele gematigdheid te prijzen. Hij vergeet geleden onregt; aanvaardt, schoon teruggezet, gereed en gewillig, de staatsverrigtingen, die hem nog van tijd tot tijd opgedragen worden; onthoudt zich, van vroegere en latere gelegenheden gebruik te maken, om zich zelven vooruit, op zijne beurt anderen, zijne mededingers, terug te dringen; beklaagt liever in stilte de worsteling der partijen, waartoe later het inroepen van Engelsche hulp en het bestuur van Leycester aanleiding gaven, dan zich daarin te mengen, en is er ver af, om, schoon groote gebreken ziende, tot staatsomkeering te raden en mede te werken. Ongegrond is het vermoeden, door De Groot en latere Schrijvers op hem geworpen, als of hij zich op last van Maurits zou hebben laten gebruiken om het prinsdom Oranje aan diens ouderen broeder te ontwringen: veeleer biedt die aanklagt nieuwe stof, om zijne gematigdheid te prijzen; want, met opoffering van rust, dient hij op nieuw zijn ondankbaar Vaderland, is hij nogmaals werkzaam aan den luister van het Nassausche Huis, en vestigt hij in Oranje eene vrijplaats, die later, voor de wreedelijk verdrukte Hervormden, een' tijdlang ten veilig toevlugtsoord verstrekte.

Wij zijn genaderd tot de laatste of *zevende Verhandeling*: zij handelt over den strijd van Willem III. ter bescherming van het Hervormde geloof tegen Lodewijk XIV. Hoe dit late bedrijf, eene halve eeuw en meer na Van Marnix voorgevallen, tot Van Marnix in betrekking wordt gebragt, leert het bijschrift: *Zijne werken volgen hem.* — In het eerste gedeelte wordt de toestand van Engeland onder Jacobus II. beschreven en het gevaar, waarin het Hervormde geloof aldaar ten zijnen tijde verkeerde; daarna het bedrijf van Willem ter handhaving van hetzelve en ter wering van het Katholicisme overwogen; eindelijk, dat bedrijf beoordeeld. De S. pleit Willem vrij van onregt aan Jacobus, ook als schoonzoon, gepleegd; prijst het wijs beleid, waarmede hij, in het Protestantisme, de grondzuilen van Engelands staatsgebouw en de vrijheid van Europa bevestigde; onder zijne beweegredenen mengden zich, ja, zucht naar meer-

dere grootheid, haat tegen Lodewijk; maar, boven dat alles, heeft de onafhankelijkheid van Europa en het behoud der gezuiverde Godsdienst hem aangelokt en bewogen. — Het zou ons te ver heen leiden, zoo wij den S. in de uitvoerige ontwikkeling van dit alles op den voet wilden volgen; korter is het tweede gedeelte, waarin hij den gang van het Godsbestuur in de beschreven gebeurtenis doet opmerken. Het vertoont zich vooreerst daarin, dat, bij zeldzame uitzondering, toen juist een Paus als Innocentius XI. op den kerkelijken troon gezeten was, wiens karakter en betrekkingen hem van alle medewerking tot de onderneming van Jacobus afkeerig moesten maken; maar ten andere, en vooral, daarin, dat Lodewijk, tegen wiens magt niet één Vorst bestand was, door zich in zijnen trots met zijn ontzaggelijk leger op de Nederlanden te werpen, zelf den man oproept, die, van nu af, aan het hoofd van Nederland, van Europa, tegen over hem zal staan; dat hij, in zijn overleg, met de heerschappij over Europa de verbanning van het vrije geloof verbindende, Roomsche en Onroomsche Staten beiden tegen zich in het harnas jaagt; dat hij, te gelijker tijd dat hij zich opmaakt om de Hervormde Kerk in Engeland om te keeren, de Hugenooten in zijn eigen Rijk wreed onderdrukt en alzoo duizende dapperen van zich afzendt, met Schomberg aan het hoofd, die eerlang tegen hem over in het veld zullen staan. — Het Godsbestuur, hier zoo zigtbaar, bestemde ook Willem III. tot het groote werk, de beschutting van het Hervormde geloof tegen Lodewijk en Jacobus. — De opeenvolgende reeks van oorzaken maakt ééne keten uit, welker millioenen schakels de wijsheid Gods heeft zamengeklonken en zijne magtige hand vasthoudt. Zoo daalde Lodewijks geweldenarij tegen de Hervorming, in den loop van schier eene eeuw, langs menige tusschenoorzaak af van den grootvader Henrik IV, die, om den Franschen troon te winnen, zijn geloof verzaakte; zoo daalde Willem III, handhaver der gezuiverde Godsdienst tegen Lodewijk, van den eersten Willem af, nevens Aldegonde, grondlegger der Nederlandsche Republiek, de zetel van de gezuiverde Godsdienst. Niet

bij toeval had die verbinding plaats; maar dezelfde raad des Allerhoogsten, die Henriks afval, waaruit Lodewijk, de vervolger der waarheid, geboren wordt, toeliet, stelde ook nevens Aldegonde Willem I, uit wien de beschermer der waarheid zijne geboorte rekent. Verre is het er intusschen af, dat, met de erkentenis van het hooge Godsbestuur, des menschen vrije werk en verdienste vernietigd zoude zijn, zoodat Henrik, van wien Lodewijk met zijn kwaad bedrijf afdaalt, geen' blaam, Willem I. met Aldegonde, van wien Willem III. met zijn schoon bedrijf, geen' lof zoude hebben. De billijkheid moge verbieden, om de schuld van Lodewijks vervolgen in groote mate op Henrik te leggen; ten opzigte van Willem I. en Aldegonde is het anders: Willem III, beschermer van het Hervormde Geloof, tegen over Lodewijk, was *het goede werk*, *dat Van Marnix achter zijn' dood is gevolgd.* De instandhouding en opbouwing van dat geloof lag hem na aan het hart; met dat doel voor oogen stelde hij zich aan het hoofd der Edelen, sprak hij in kerk- en staatsvergaderingen, deelde hij ballingschap en gevangenis, schreef hij zijnen *Bijenkorf* en dichtte hij zijn *Wilhelmus*, en stond hij met ijver, moed en trouw aan Willems zijde (*).

De ruwe schets, die wij poogden te geven, moge volstaan, om onze Lezers met den gang van des Schrijvers denkbeelden eenigzins bekend te maken en hen te doen gevoelen, hoe Voorredenen, Verhandelingen, Aanhangsels zich te zamen tot een uitermate schoon geheel, *den lof van Filips van Marnix*, vereenigen. De beperkte ruimte dezer bladen weêrhield ons, in de verdere ontwikkeling den S. te vergezellen; wij moesten ook zwijgen over toegevoegde Vertoogen en Naredenen, handelende bij voorb. over een weinig bekend geschrift van Aldegonde, over Du Plessis in ongenade bij Henrik, over de Brieven van HOOFT, mede met het hoofdonderwerp in verband staande of daaraan althans

(*) Wij konden ons niet onthouden, het laatste overschoone gedeelte dezer verhandeling, met eenige verkorting, bijna woordelijk mede te deelen.

niet geheel vreemd, als strekkende, òf tot nadere opheldering van vroegere gezegden, òf om den Lezer op het regte standpunt te plaatsen, waaruit hij het volgende te beschouwen heeft. Wij kunnen alleen verzekeren (waaraan trouwens niet ligt iemand, wien de S. uit zijne vroegere werken bekend is, twijfelen zal), dat men hier, over de belangrijkste onderwerpen, de resultaten vindt van veel omvattend en grondig onderzoek, geleidelijk ontwikkeld, vervat in kernachtigen en gespierden stijl, en voorgedragen op eene wijze, die de beoefening der Vaderlandsche Geschiedenis in waarheid maakt tot eene kweekschool van burgerdeugden.

I. A. N.

2.) *Neêrlands heldendaden te land, van de vroegste tijden af tot in onze dagen, door* J. BOSSCHA, *Hoogleeraar aan de Militaire Akademie te Breda. Tweede Deel.* Te Leeuwarden, bij G. T. N. Suringar. 1838. Gr. Oct. 659 en 20 Bladz.

Getrouw aan zijn ontwerp, bij de uitgave van het eerste deel dezes werks medegedeeld, behandelt de S. in dit tweede de oorlogen tegen Frankrijk gevoerd; hij wijzigde dat ontwerp intusschen in zooverre, dat *dit deel* met den Akenschen vrede in 1748 gesloten wordt, zoodat na de oorlogen tegen het *Frankrijk der omwenteling*, te zamen met de gebeurtenissen van onzen leeftijd, den inhoud van het *derde deel* zullen uitmaken. — Bij de aankondiging van het eerste deel (*), is de aard, de aanleg en het doel van dit werk genoegzaam ontvouwd. De algemeene geschiedenis des Vaderlands, hoe uitvoerig ook geschreven, kan vele bijzonderheden niet anders dan ter loops, en alzoo slechts oppervlakkig, vermelden. Men leest 'er de aanleiding tot eenen oorlog, den loop der krijgsverrigtingen in het algemeen, de woelingen der partijen, den gang der onderhandelingen, de vredesvoorwaarden, de voor- en nadeelige

(*) Zie hier vóór, deel II. *Aank.*, bl. 42—51.

gevolgen daarvan op de welvaart der volken, op maatschappelijk geluk, op beschaving des menschelijken geslachts; maar de naauwkeurige beschrijving van veldslagen en belegeringen, de trekken van kloek beleid en heldenmoed door bevelhebbers en onderhoorigen daarbij aan den dag gelegd, de vorderingen in de krijgskunst daarbij ontwikkeld, de krijgslisten daarbij aangewend, de misslagen daarbij begaan, de waardering der oorzaken en gevolgen van dit een en ander — dit alles kan in geene algemeene geschiedenis plaats vinden, maar moet voor eene bijzondere bewaard blijven. Dit laatste blijkt dan ook weder het doel geweest te zijn, hetwelk de geleerde S. zich bij de bewerking van het vóór ons liggende deel voor oogen stelde.

Na de oorzaken van het *verval der landmagt na den Westphaalschen vrede* aangewezen, den *veldslag op Funen* (1659) en den *eersten Munsterschen oorlog* beschreven te hebben, vermeldt de S. den *oorsprong der Fransche oorlogen*, om vervolgens, in twee keurige tafereelen, *Neêrlands vernedering* en *Neêrlands redding* (1672, 1673) voor oogen te stellen. Daarop volgt, in zoo veel verschillende afdeelingen: *de slag bij Senef — beleg van Grave; gevechten bij Mont-Cassel en S. Denis; Nijmeegsche vrede — verheffing van Willem III. op den Engelschen troon; verovering van Ierland — veldslagen bij Fleurus, bij Steenkerke, bij Neerwinden — Namen verdedigd en herwonnen* (1692 en 1695) *— de Spaansche Successie-oorlog, eene nalatenschap van Willem III. — redding van Nijmegen; veldtogt van* 1702*; gevecht bij Ekeren — veldtogten van* 1704 *en* 1705 *— de slag bij Ramelies — Jan Willem Friso, Prins van Oranje, in den slag bij Oudenaarden — het beleg van Rijssel en het gevecht bij Wijnendaal — de slag bij Malplaquet — de drie laatste jaren van den Spaanschen Successie-oorlog — Nederland vóór den Oostenrijkschen Successie-oorlog — de Oostenrijksche Nederlanden door Lodewijk XV. veroverd* (1744—1746) *— de overrompeling van Bergen-op-Zoom.*

Wij mogen ons weder van de verpligting ontslagen rekenen, om van een boekdeel van zoo rijken inhoud een ge-

regeld uittreksel te geven: trouwens, wij zouden daarbij slechts de grondtrekken der tafereelen even kunnen aanstippen, en die grondtrekken zijn bekend genoeg: het is juist de uitvoerigheid der teekening, welke de waarde van dit werk uitmaakt, en wie deze wil opmerken, moet het boek zelf in handen nemen. — Die uitvoerige bewerking — men ziet het schier op elke bladzijde — is de vrucht van een ijverig raadplegen en oordeelkundig onderzoek der bronnen. Binnen- en buitenlandsche zijn gebruikt, ook min bekende en onuitgegevene. Onder de beide laatste rekenen wij meer dan één Journaal of Dagregister van het voorgevallene in het beleg van Grave in 1674; brieven en rapporten van Gedeputeerden te Velde, in 's Rijks Archief voorhanden; een handschrift, getiteld *Remarques sur le siège de Gibraltar;* een ander, bevattende de artikelen, op welke de Baron Van Cronstrom, bevelhebber van Bergen-op-Zoom, is gehoord geworden, met de antwoorden, enz. COXE, de levensbeschrijver van Marlborough, wordt herhaalde malen teregt gewezen, ook een en ander maal eene opgave van DE QUINCY verbeterd en eene oordeelvelling van TEMPLE weêrlegd, en nadrukkelijk wordt het partijdige aangewezen in de *Mémoires sur la campagne des Pays-Bas en* 1745, 1746 *et* 1747, geschreven door den Vorst van Waldek, die toen over de Hollandsche troepen het bevel voerde, en door Prof. HEEREN in 1803 te Göttingen uitgegeven. — Die uitvoerige bewerking heeft intusschen niets, wat den beschouwer der tafereelen afmat of vermoeit, maar vergunt hem, hier, de verschillende deelen eener belegerde vesting, hare bezetting en haren bevelhebber, de werken, de loopgraven en bedekte wegen der belegeraars, de mijnen en bressen en bestormingen, däár, al het gewoel van het slagveld, de aanrukkende kolommen, de verschansingen, de gelederen der strijdenden, de handelingen der aanvoerders, de blijken van kennis en moed en onversaagdheid, ook die van mingezette pligtsbetrachting, het beurtelings veld winnen en veld verliezen, het aantal gesneuvelden, gewonden en gevangenen, het vervolgen der verwonnenen, zich gemakkelijk en geregeld onder het oog, voor

den geest, te plaatsen: trouwens, de S. weet, als CAESAR, den Lezer op het tooneel zelf der krijgsbedrijven over te brengen, en uit het verhaal der voorbereidende gebeurtenissen dat der volgende geleidelijk te ontwikkelen. Bij uitnemendheid duidelijk en levendig is vooral het verhaal der veldslagen bij Ramelies en bij Malplaquet: deze beiden ontvangen nog daarenboven door een gelithographieerd *plan* eene opheldering, die wij bij de overige ongaarne misten.

Waar de S. daartoe aanleiding vond, heeft hij niet nagelaten, de vorderingen in de verschillende deelen der krijgskunst aan te wijzen. Zoo doet hij ons opmerken, hoe men aan Coehoorns raad, om, door een driedubbel geweld van geschutvuur, dat der belegerden aan het zwijgen te brengen, en niet de gebouwen der stad, maar de vestingwerken, te vernielen, de vermeestering van Keizersweerd (1689) in twee dagen te danken had; hoe, in den slag van Fleurus, de bondgenooten, bij het tot stand brengen eener quarré-formatie, boven hetgeen men van dien aard tot hiertoe gezien had, eene buitengemeene taktische behendigheid vertoonden; dat men in den slag bij Steenkerke (1692), voor het laatst in Europa (uitgezonderd in de Russische legers), geheele korpsen met pieken gewapend zag; dat het leger van Luxemburg, tot dekking van het beleg van Namen (1692) opgetrokken, het eerste was, waaraan de naam van *Observatieleger* werd gegeven; dat tot de verandering in de dienst der dragonders, die vroeger, naar de omstandigheden het medebragten, als infanterie of als kavallerie dienden, in lateren tijd alleen als kavallerie gevormd zijn geworden, aanleiding gegeven werd in den slag bij Ramelies, toen 14 eskadrons dragonders, die hadden moeten afstijgen om de verdedigers van het dorp Taviers te ondersteunen, door vijandelijke ruiterij van hunne paarden afgesneden werden, enz. — Maar onder de bijzonderheden, met welke de S. zijne tafereelen hier en daar meer bevallig weet te stofferen, merken wij inzonderheid op zoodanige in het licht geplaatste, min bekende wapenfeiten, welke blijken opleverden van zeldzame vaderlandsliefde, kloek beleid en heldenmoed. Zoo valt ons oog op den heldhaftigen verde-

diger van Aardenburg, den jeugdigen Beekman; op de koenheid van een' Hollandsch soldaat in het beleg van Grave (1674), die op helderen middag uit de loopgraven te voorschijn trad, op den vijandelijken schildwachter bij de voorgracht toeliep, hem nedervelde, en onder eene hagelbui van kogels behouden bij de zijnen terugkwam; op de zelfopoffering van zes officieren, die, in hetzelfde beleg, zich vrijwillig hebbende aangeboden om den bedekten weg te gaan verkennen, zich onverschrokken buiten de ingraving der belegeraars waagden, en dáár allen sneuvelden; op den tachtigjarigen Ditmer van Wijnbergen, die, bij het beleg van Namen in 1695, bevelhebber over de bezetting van een der aan die vesting onderhoorige forten, zich in eene der bressen liet dragen, om dáár met den degen in de vuist te sterven, en alleen onder voorwaarde, dat hij nog in de verdediging van het kasteel zelf zijne laatste krachten mogt beproeven, aan het verdrag tot de overgave van het fort zijne stem wilde geven; en inzonderheid op de schier bovenmenschelijke moed en volharding, door den Prins van Oranje, den onvergelijkelijken Jan Willem Friso, bij Malplaquet aan den dag gelegd.

Maar — wat sommigen hier misschien minder zouden verwachten, en nogtans, in ons oog, de waarde van het werk aanmerkelijk verhoogt — wij vinden, in dit, gelijk in het eerste deel, de staatkundige geschiedenis aan die der oorlogsfeiten zoodanig dienstbaar gemaakt, dat uit de eerste telkens het verband tusschen de laatste verklaard, en de oorzaken, die aan de oorlogen het ontstaan gaven en derzelver uitkomst bepaalden, aangewezen worden. Het lust ons, hiervan nog eene en andere proeve mede te deelen. — Al aanstonds valt hier ons oog op de ontwikkeling der oorzaken van het verval onzer landmagt na den Munsterschen vrede. Na den langdurigen oorlog, vond men er behagen in, zich in eenen staat van rust en veiligheid te beschouwen; men verlangde, zich van schulden en lasten te ontdoen, en Holland vooral drong, met zijnen overwegenden invloed, de vermindering der landmagt door, zoodat die in 1658 uit niet meer dan 25,916 man voetvolk en 3000 ruiters

bestond. Na den dood van Willem II, gevolgd door de bekende *Acte van uitsluiting*, was er niemand, die zich de belangen der landmagt bijzonder aantrok, en het besluit van 1651, waarbij het oppergezag over de Militie aan de Algemeene Staten verleend, maar aan de Provinciale Staten, als *betaalsheeren*, het regt tot het begeven der krijgsambten toegekend werd, had tot gevolg, dat de bevelhebbers-plaatsen aan de meestbiedenden werden verkocht, of weggeschonken aan de zonen of gunstelingen der regeringsleden, zonder dat op aanleg of geschiktheid eenige acht werd geslagen. Hierbij voegde zich, om aan de landmagt alle zedelijke kracht te benemen, het misbruik der *mortepaaijen*, eene instelling, naar welke de kompagnieën, als bloote geldswaarde, in eigendom werden gegeven, waarvan alzoo de kapiteinen zooveel voordeels voor zich zochten te trekken, als mogelijk was: dit ging weldra *zóó* ver, dat zij lieden omkochten, die zich voor eene enkele reis op de monstering vertoonden, en alzoo soldij ontvingen voor het aantal manschappen, hetwelk zij onder de wapenen moesten hebben, maar inderdaad niet hadden. — Bij de verklaring van den oorsprong der Fransche oorlogen, doet de S. als eerste en algemeene oorzaak opmerken de heerschende staatkunde van het Fransche Hof, welke zich vooreerst de uitbreiding van Frankrijk tot aan den Rijn, en verder de vestiging eener Algemeene Monarchie, ten doel stelde, en tot regtvaardiging van welke staatkunde men zelfs de Salische Wet, uit kracht van welke nimmer eenige bezittingen van het Frankische Rijk mogten vervreemd zijn, ingeroepen had. De andere, bijkomende oorzaken: der Franschen ontevredenheid over ons afzonderlijk vredesverdrag met Spanje; hun naijver op den bloei van den koophandel en den daardoor gevestigden voorspoed en luister der Republiek; wrok van Lodewijk XIV. over het stuiten zijner veroveringen in de Spaansche Nederlanden, door het Drievoudig Verbond, worden daarna ontwikkeld. — In het tafereel van Neêrlands redding in 1672—1673 doet de S. opmerken, hoe de ondernemingen van den Prins van Oranje op Woerden en op Charleroi,

schoon mislukt, aan het Nederlandsche krijgsvolk het zelfvertrouwen teruggaven en het ontzag voor onze landmagt en voor haren aanvoerder in hooge mate deden rijzen. — Men herinnert zich, dat Willem III. beschuldigd is geworden, dat hij reeds vóór het aangaan van den slag bij S. Denis (1678), in welken zich de Nederlandsche troepen zoo uitnemend onderscheidden, van het sluiten des vredes te Nijmegen onderrigt was en alzoo doelloos, uit wrevel en hartstogt, zoo veel bloeds zou hebben doen vergieten. De heer B. wederlegt deze beschuldiging: stellig bewijs is er nimmer voor bijgebragt; eene *officiele* kennisgeving van den gesloten vrede had de Prins zeker niet ontvangen; de Fransche veldheer, Luxemburg, had het vóór het aangaan van den slag vernomen; maar gaf er, zéker hopende op eene glansrijke overwinning, den Prins geene kennis van; de vredesvoorwaarden zouden van den wisselkans des oorlogs afhangen, en Willem III. alzoo te berispen zijn geweest, bijaldien hij de gunstige gelegenheid, om dien, in het beslissend tijdvak, ten voordeele der Bondgenooten te doen neigen, ongebruikt had gelaten. — In den aanvang van den Spaanschen Successie-oorlog (1702) was door de Franschen bijna eene aanzienlijke afdeeling van het leger der onzen, onder den Graaf van Athlone, afgesneden en Nijmegen overrompeld geworden; de vastberadenheid van Athlone en de zeldzame moedbetooning van de burgerij der stad verhinderden des vijands oogmerk; eenige weinige minuten vertraging zouden voldoende geweest zijn, om hem te doen slagen: »zoo onwaardeerbaar is in eenen krijgsbevelhebber tegenwoordigheid van geest, om de oogenblikken niet te laten verloopen, waarvan niet zelden de kans van den oorlog afhangt!" — Van de overwinning bij Ramelies (1706) was het eerste gevolg, dat de Spaansche Nederlanden dadelijk door de Franschen ontruimd werden; de Belgische steden, door de Bondgenooten bemagtigd, werden door Nederlandsche troepen bezet. Toen zocht een Oostenrijksch Staatsdienaar eene bijzondere, maar wèlverdiende beleediging, hem door een' Nederlandsch Edelman in Hongarije aangedaan, op de geheele Republiek te wreken, en wist daartoe

te bewerken, dat door het Oostenrijksche Hof aan Marlborough de landvoogdij der Zuidelijke Nederlanden aangeboden werd. Maar het beleid van Heinsius wist dit te verijdelen, en Marlborough zelf, vreezende bij onze Staten ongenoegen of achterdocht te verwekken, wees met edele ingetogenheid het aanbod der landvoogdij van de hand. Zóó werd België toen, door het doorzigt en de standvastigheid der Nederlandsche Staatsdienaars, voor eene Engelsche, gelijk voor eene Fransche heerschappij behoed; zóó wisten zij te voorkomen, dat de overwinning, bij Ramelies bevochten, niet door anderen gebruikt werd, om de onafhankelijkheid en de welvaart van ons Vaderland te ondermijnen; maar tegelijk zorgden zij, dat in België de Raad van State in zijn voormalig gezag werd hersteld en daarmede aan dat land de vrijheden teruggeven werden, welke het Spaansch Bestuur en de heerschappij der Franschen aan hetzelve hadden ontnomen; »en zoo de Belgische gewesten onder het Oostenrijksch Bestuur gelukkige dagen beleefd hebben, aan Marlborough en Ouwerkerk met hunne dapperen, aan de Nederlandsche Staatsmannen van dien tijd, zijn zij dat verschuldigd." — Treurig is het tafereel, dat de S. ophangt van Nederland vóór den Oostenrijkschen Successie-oorlog: van de algemeene zorgeloosheid en het lijdelijk berusten in traktaten, zonder dat men, gelijk vroeger, de middelen voor de hand had, om die te handhaven; van de achteloosheid, waarmede men de grensvestingen liet vervallen; van de gebreken van het Barrière-traktaat en de nadeelen, daaruit geboren (*). »De vijf veldtogten in de Nederlanden," zegt B., »onder voorwendsel van de regeling der

(*) Niet in dit werk, maar bij eene andere, daarvoor bijzonder voegende gelegenheid, herinnerde onlangs de Hoogleeraar BOSSCHA, dat het bezetten der Belgische Barrière-vestingen de huwelijken van Protestanten met Roomschgezinde vrouwen deed toenemen, om welke reden de Staten der Vereenigde Nederlanden ten jare 1737 het aangaan van gemengde huwelijken aan Protestantsche krijgsbevelhebbers en burgerlijke ambtenaren, op verbeurte hunner posten, verboden. Verg. *Groot Plakkaatboek*, deel VI. bl. 228, 238, 531.

Oostenrijksche erfopvolging, door Lodewijk XV. ondernomen, zouden kunnen schijnen, geene plaats te verdienen in een Gedenkboek van Neêrlands wapenroem. Hetgeen daarin door Nederlandsche troepen verrigt is, laat zich in 't algemeen in deze weinige woorden zamenvatten: »In 't »veld werden zij overal geslagen, en de vestingen gaven »zij over, voor dat de verdedigingsmiddelen waren uitge- »put." " »Maar" vervolgt hij later: »de droevige houding, waarin onze krijgslieden zich gedurende dezen oorlog vertoond hebben, moet welligt minder onze verontwaardiging tegen hen opwekken, dan als een gevolg beschouwd worden van de zorgvuldigheid, waarmede de gezagvoerders van dien tijd allen militairen geest hadden uitgedoofd. Of heeft men in eenig land ter wereld van den krijgsman heldendaden te wachten, waar hij veracht en verwaarloosd wordt, door de Regering en de Natie?" Met verhaasten schred doorloopt de S. daarom de treurige jaren 1744—1746, maar langer verwijlt hij bij het beleg en den val van Bergen-op-Zoom, voor ons Vaderland de hoofdgebeurtenis van den geheelen oorlog. De S. stemt geenszins in met hen, die in het verlies dier belangrijke vesting, het meesterstuk van Coehoorn, iets onbegrijpelijks gevonden, een geheim gezocht en verraad ondersteld hebben. Na in veel bijzonderheden getreden te zijn, ten aanzien van hetgeen de Franschen deden om den val der vesting voor te bereiden, doet hij opmerken, hoe zich binnen dezelve een gemengd tooneel opdeed van verwoesting en overdaad, van brooddronkenheid en godsdienstigen ootmoed. Den 25 Augustus inzonderheid scheen de geheele stad in vuur en vlam te staan; »alles dreunde en daverde door het beuken der kogels, het nederstorten van gebouwen en het inslaan der bommen." Onder dat alles was er overvloed van levensmiddelen, ververschingen en versnaperingen; ja, de overdaad was zoo groot, dat voor neringloosheid een levendig vertier, en voor schrale bedeeling brasserijen en drinkgelagen gezien werden. Groot nadeel vloeide hieruit voort voor de krijgstucht. Aan de brooddronkenheid en slappe regtspleging paarde zich gebrek aan stiptheid en toezigt

bij de bevelhebbers, om de pligtverzuimen der soldaten te doen toenemen. De hoofd-officieren immers gaven niet altijd het voorbeeld van onversaagdheid; zelden vertoonden zij zich op de aangevallen punten, en de ronden werden niet naar behooren gedaan. De 87jarige opperbevelhebber, zwak van ligchaam en van geest, liet zich wel in een' draagstoel naar de werken brengen; maar onbekend met de bijzonderheden der vesting, moest hij het meeste op de berigten van anderen laten aankomen; ook de Gouverneur der vesting, door vermoeijenis al ras zwak en ziekelijk geworden, zag het minst door eigen oogen, en zóó was er weinig eenheid in het beleid der verdediging. Daar komt bij, dat de dienst der Artillerie veel te wenschen overliet: het getal Artilleristen was aanvankelijk te gering; andere, Oostenrijksche en Engelsche Zeekanonniers, later tot onderstand gekomen, waren deels onbedreven, deels, door de hooge soldij, waarmede zij verkregen waren, een doorn in het oog der Hollandsche Artilleristen, en de toevoer van kruid en lood geschiedde niet geregeld. Neemt men nu het alles te zamen, »dan zal men eer de vraag doen, hoe Bergen-op-Zoom 64 dagen eenen werkzamen aanvaller heeft kunnen tegenhouden, dan hoe deze op den vijf en zestigsten dag de vesting heeft kunnen binnendringen," en, met den geschetsten toestand der plaats voor oogen, zal men ligtelijk kunnen beseffen, dat de storm, ondernomen in eenen nacht, in welken de heerschende onbezorgdheid nog vermeerderd was door de meening, dat de vijand tegen den hoofdwal niets zou kunnen ondernemen, den onvermijdelijken val der vesting moest ten gevolge hebben, zonder, ter verklaring daarvan, tot de vooronderstelling van verraad de toevlugt te nemen.

Wij kunnen dit verslag niet eindigen, zonder ons genoegen te betuigen, dat de geleerde Schrijver, schoon na de uitgave van dit boekdeel in hoogeren, meer uitgebreiden werkkring geplaatst, in de bearbeiding van meer dan ééne aflevering des derden deels, het bewijs heeft geleverd, dat het Publiek op de voortzetting en voltooijing der beschrijving van *Neêrlands heldendaden te land* niet te ver-

geefs zal blijven hopen. Bij vernieuwing bevelen wij het belangrijke werk, niet alleen aan onze krijgslieden, ten sterkste aan, maar ook aan alle beoefenaren der vaderlandsche geschiedenis, wèl verzekerd, dat niemand het uit de handen zal leggen, zonder zich het bekende aangenaam herinnerd, kennis en wetenschap vermeerderd, meer heldere inzigten verworven te hebben.

I. A. N.

3.) Op den 13 Mei dezes jaars 1840 overleed een der oudste en beroemdste ingezetenen van de stad *Groningen*, Jhr. Mr. HENDRIK LUDOLF WICHERS. De heer Mr. H. O. FEITH, sinds vele jaren vertrouwde vriend van den ontslapene, bragt hem eene waardige hulde, in eene levensschets, even onopgesmukt en eenvoudig, als zich de ontslapene zelf in zijn leven vertoonde (*). Wat daaruit vooral niet voor de geschiedenis mag verloren gaan, en alzoo voor onze Lezers niet anders dan belangrijk zijn kan, deelen wij in de volgende regelen mede. —

HENDRIK LUDOLF WICHERS werd geboren te Groningen op den 10 Februarij 1747. Zijne ouders waren Mr. AREND LUDOLF WICHERS, Burgemeester der stad, en Vrouwe WIBBINA GERLACIUS. Hij stamde af uit een oud Nederlandsch geslacht, hetwelk, oorspronkelijk van Antwerpen, ten tijde van den hertog van Alba, naar Groningen was gevlugt, waar de stads regering haar gezag en eigene wetgeving, zelfs onder Karel V. en Filips II, meer dan elders, bewaarde en handhaafde. De eerste, die uit dit geslacht hier geboren werd, was, in 1616, JOHAN WICHERS, die naderhand huwde met CLARA GOCKINGA, eene kleindochter van SCATO GOCKINGA, Oud-Syndicus der Ommelanden. Sedert den tijd, dat deze familie zich in Groningen gevestigd heeft, zijn de nazaten onafgebroken tot de eerste ambten van de stad, van de provincie en van de Generaliteit benoemd en daarin met roem werkzaam geweest.

(*) Geplaatst in het *Mengelwerk* der *Groninger Courant* van den 19 Mei 1840.

Onze WICHERS verloor zijnen vader reeds in den jare 1760, toen hij naauwelijks den ouderdom van dertien jaren had bereikt. Na de latijnsche scholen te Groningen te hebben afgeloopen, werd hij, den 5 Julij 1764, onder de kweekelingen der Hoogeschool aldaar ingeschreven, en voldeed met den meesten ijver aan zijne zucht voor de wetenschappen, onder de leiding van de beroemde Hoogleeraren D. VAN DE WIJNPERSSE, D. G. VAN DER KEESSEL en F. A. VAN DER MARCK. Behalve de regtsgeleerdheid, en voornamelijk het *natuur-en volkenregt*, beoefende hij vlijtig de *bovennatuur- en zedekunde*. Bij het vertrek van zijnen leermeester, den hoogleeraar VAN DE WIJNPERSSE, naar *Leyden*, verdedigde hij onder denzelven, in het jaar 1767, eene akademische verhandeling, *de moralitate juramentorum*. Hij werd tot Doctor in de Regten bevorderd op den 9 Junij 1770, bij welke gelegenheid hij in het openbaar verdedigde zijne *dissertatio inauguralis: De principio juris cogendi.*

In 1771 gehuwd, wijdde hij de eerste daarop volgende jaren aan de pleitzaal, maar meer nog aan zijne geliefde letteroefeningen. Als eene vrucht van dezelve kan men beschouwen het werk, hetwelk hij ten jare 1777 uitgaf, en aan Prins WILLEM V. opdroeg, onder den tijtel: *Lex hominum communis*, *secundum mentem Hugonis Grotii proposita et dijudicata*, waarin hij het stelsel van dien beroemden Nederlander, over dit onderwerp voorgedragen in deszelfs werk, *de jure belli ac pacis*, ontwikkelde en beoordeelde.

Na achtereenvolgelijk verschillende aanzienlijke ambten met den grootsten roem bekleed te hebben, werd WICHERS in den jare 1786 door de Provinciale Staten gekozen als Eerste Gecommitteerde tot regeling, verbetering of herstelling der *Quotes* of *Aandeelen* der onderscheidene provinciën in de Generaliteits uitgaven. In dezen werkkring, waartoe eene groote huishoudelijke kennis, niet alleen van het gewest zijner woning, maar van al de gewesten van ons vaderland, vereischt werd, volhardde de overleden Staatsman, met den meesten ijver; hij bevorderde daarbij de belangen des vaderlands, inzonderheid die van Groningen,

en had het genoegen na voleindigde werkzaamheden, in September 1790, een uitgebreid verslag daarvan uit te brengen.

In den jare 1795 werd de Heer WICHERS, met vele zijner ambtgenooten, die der stadhouderlijke regering waren toegedaan, uit al zijne betrekkingen ontslagen verklaard, en keerde daarop tot den stand der ambtelooze burgers weder. Hij verwijderde zich toen geheel van het woelige tooneel des openbaren levens, en ging op zijn eenzaam en klein buitengoed, *Hoogema* geheeten, de rust en stilte van het landleven genieten.

Alle aanzoeken, welke hij van achtingswaardige mannen ontving, nadat de eerste beroering der omwenteling voor meerdere bedaardheid en koeler nadenken had plaats gemaakt, om weder deel aan de regering te nemen, wees hij standvastig van de hand, oordeelende, dat hij van zijnen eed, op de oude constitutie gedaan, niet ontslagen was, zoo lang de Erfstadhouder van zijne regten geen' afstand had gedaan. Naderhand echter werd hij daarvan, door dien Vorst zelven, bij eenen brief uit Londen, verwittigd, en nu aarzelde hij dan ook niet langer, om de hem opgedragene ambten te aanvaarden en weder eene meer werkzame loopbaan in te treden.

In het jaar 1802 werd hij benoemd tot voortdurend Voorzitter van den *Raad van Financiën* in de provincie Groningen. Doch naauwelijks had hij dit ambt aanvaard, of hij werd, als Raad in het *Collegie van Thesaurier Generaal en Raden van Financiën*, naar 's Hage geroepen, en bleef in dien post werkzaam, tot aan de aanstelling van den Raadpensionaris Mr. RUTGER JAN SCHIMMELPENNINCK in April 1805, die hem dadelijk in den *Raad van State* benoemde, in welken Raad hij onafgebroken zitting hield, ook toen LOUIS NAPOLEON, in Junij 1806, op den troon van Holland werd geplaatst. In de maand Mei 1807 werd hij tot *Landdrost* der provincie Groningen benoemd, en keerde met groot genoegen naar zijne geboortestad terug. Bij de insmelting van ons vaderland in het Fransche Keizerrijk, werd hij door NAPOLEON, in December 1810, aan-

gesteld tot *Prefect van het Departement van de Wester-Eems*, totdat hij in Maart 1813, toen de ondernemingen des Keizers meer en meer werden uitgebreid, maar zijn geluk ook meer en meer begon te waggelen, met andere Nederlandsche Prefecten, onder het genot van een behoorlijk pensioen, door eenen Franschen Prefect werd vervangen.

In November 1813 verlieten de Franschen den vaderlandschen bodem, en Willem I. kwam, als Souverein Vorst, tot de regering van Nederland. Deze riep, in 1815, den heer WICHERS weder naar 's Hage, en stelde hem aan tot *Directeur Generaal van de Indirecte Belastingen en van de Convoijen en Licenten*, in welke betrekking hij de eer had, den Koning, in 1816, een nieuw stelsel van belastingen voor de Convoijen en Licenten, of voor de heffing der regten van In- en Uitvoer, aan te bieden, en dat ontwerp bij de Staten Generaal te verdedigen, met dat gevolg, dat hetzelve bij de wet van den 3 October 1816 werd aangenomen. In 1818 werd hij in den Staatsraad geplaatst, doch, op zijn aanhoudend verzoek, in 1820 daaruit eervol ontslagen, met behoud van het buitenwone lidmaatschap. De groote begeerte van zijne echtgenoote, om weder in hare geboortestad bij hare kinderen en kindskinderen te zijn, bepaalde hem vooral tot dit verzoek. Hij vertrok dan, in October 1820, weder naar Groningen, ruim 73 jaren oud, om daar de rust te genieten, op welke hij, na een zoo werkzaam leven, alle aanspraak had.

Onder de eerbewijzen, welke hij op zijnen langen levensweg genoot, mogen wij opnoemen, dat hij, in 1789, werd aangesteld als Curator van onze Hoogeschool, en deze betrekking, welke hij met 1795 verloor, op nieuws in den jare 1815 terug bekwam, totdat zijne hooge jaren en het toenemend verlies van zijn gezigt hem noopten, dezelve neder te leggen; dat hij, in 1807, door den Koning van Holland, met de beide ordelinten, die *van Verdienste* en die *van de Unie*, werd versierd; in 1811, door den Franschen Keizer, tot lid van het *Legioen van eer* en tot Baron van het Rijk verheven; in 1818 door onzen Koning met het Kommandeurskruis der *Orde van den Nederland-*

schen Leeuw begiftigd en in den Nederlandschen adelstand geplaatst werd.

Ook onder zijne veelvuldige ambtsbezigheden, bleef de overledene, zoolang hij nog in de kracht van zijn leven was, steeds menig uur wijden aan de letteroefeningen, vooral aan die, welke van eenen geschied- en staatkundigen aard waren. Hiervan moge getuigen zijne fraaije verhandeling *over de oude Groninger munten, voornamelijk die in het Stadsboek voorkomen*, geplaatst in het derde deel der Werken van het Genootschap: *Pro excolendo Jure Patriae*, in 1781 uitgekomen; en vooral zijne belangrijke *Verklaring van het Tractaat van Reductie*, uitgegeven in twee stukken, te Groningen, in 1794. Maar veel meer nog getuigen hiervan de handschriften, welke hij heeft nagelaten, meest over den vroegeren staat der regering van dit gewest. Ik zou te breedvoerig worden, indien ik ze, bij deze gelegenheid, allen wilde opgeven. Alleen moet ik hier nog noemen vijf geschiedkundige verhandelingen, waarin ik meermalen 's mans schranderheid en diepe kennis van den toestand van dit gewest, en van deszelfs oude staatsvormen, lotgevallen en belangen, bewonderd heb; handelende de *eerste* over den inhoud der Unie van Utrecht, voornamelijk met betrekking tot de provincie Stad en Lande; de *tweede* over het Tractaat van Reductie; de *derde* over de twisten, welke daarna tusschen de Stad en de Ommelanden hebben plaats gegrepen, met de vonnissen over dezelve, onder den titel: *Repertorium van zaken, in de Regering van Stad en Lande voorgevallen, van* 1601 *tot* 1748; de *vierde* over de Stads Jurisdictiën; en de *vijfde* over de Regering van Groningen en de Ommelanden, sedert de reductie van 1594.

Hij bezat een scherp oordeel, eenen helderen geest, een vast geheugen. Zijn ligchaam, buitengewoon sterk en krachtig, bleef tot in hoogen ouderdom volkomen gezond. In den gezelligen kring was hij vrolijk en opgeruimd, spraakzaam, belangrijk en aangenaam; in zijnen werkkring, als Regent, bij uitstek arbeidzaam, streng in zijne pligtsbetrachting, hoogst eerwaardig. Hij leefde zeer eenvoudig en geregeld, bereikte den ouderdom van ruim 93 jaren, en stierf met eenen kalmen geest.

4.) *De Germaansche en Noordsche Monumenten van het Museum te Leyden, kort beschreven door L. J. F. JANSSEN, Conservator bij het Museum van Oudheden te Leyden. — Met twee platen.* — **Te Leyden bij S. en J. Luchtmans, 1840. Gr. Oct. 70 Bladz.**

De oudheden, in deze bladen kortelijk beschreven, bestaan in 6 beeldjes, 24 beitels, 11 aksen en wiggen, 8 lansspitsen, 3 frameën, 4 pijlspitsen, 5 zwaarden, 4 mantelhaken en haarnaalden, 9 ringen, 138 potten, kannen, napjes, bekers en fragmenten van de zoodanigen, 5 fragmenten van handmolens, 4 mortieren en stampers, 1 stamper, 9 messen en scharen, 2 gewigten, eenige schijven en onbekende of onzekere fragmenten, eindelijk 2 Runen-kalenders. Onder deze vindt men hier als zeldzaam aangeteekend: twee fragmenten ijzer, naar het schijnt van de schede van een zwaard of dolk, afkomstig uit een grafheuvel bij Ballo in Drenthe; een plat ringetje van graauwachtig roode aarde uit een' Germaanschen grafheuvel te Deurne; een potje van onzekere herkomst, maar met een vreemd opschrift in twee regels, waarvan de bovenste naar Runisch-Gothisch en Angel-Saksisch, de benedenste ook naar Punisch gelijkt; vier potjes of urnen, zich door zeldzamen vorm of versierselen onderscheidende; een reukfleschje van *wit glas*, op den bodem van een' ruwbewerkten aarden pot in een' Germaanschen grafheuvel in Drenthe gevonden; twee bekers van graauwe aarde, inhoudende verbrande beenderen en houtskolen, en uit Drenthsche grafheuvels opgedolven; een schuitje van graauwe aarde, met verbrande beenderen en asch, in een Hunebed tusschen *Loon* en Taarloo gevonden; een stamper, mede uit Drenthe afkomstig; een bladvormig werktuig van gegoten koper, uit een' Germaanschen grafheuvel te Deurne; eindelijk, een der beide Runen-kalenders, door Prof. ACKERSDIJK uit Dalecarlie medegebragt en inzonderheid om het jaartal 1692, daarop gevonden wordende, aanmerkelijk.

Geene uitgave of volledige beschouwing der voorwerpen, alleen eene korte beschrijving te geven, die, bij het bezigtigen

der voorwerpen zelve, tevens tot ophelderenden gids zou kunnen strekken, was de bedoeling des geleerden Schrijvers; en het werkje beantwoordt daaraan volkomen. Door de bijgevoegde afbeeldingen van beeldjes, wapentuigen, vazen enz., schoon op veel verkleinde schaal, heeft hij daarenboven het overzigt meer gemakkelijk en duidelijk gemaakt. — Belangrijk is de opmerking, in de Voorrede medegedeeld, dat sommige der hier vermelde voorwerpen, schoon bezwaarlijk van Germaanschen of Noordschen oorsprong geacht kunnende worden, in Germaansche graven en bij Germaansche voorwerpen gevonden zijn, of althans, naar de overlevering, uit Germaansche graven afkomstig zijn. De S. meent te regt, dat de beschouwing dier voorwerpen in zoodanig plaatselijk verband eens tot belangrijke gevolgtrekkingen aanleiding kan geven; »gelijk het" — zoo vervolgt hij — »reeds een »punt van ernstige overweging schijnt te worden, dat men »in Germaansche graven niet slechts voorwerpen aantreft, »die met Grieksche en Romeinsche overeenkomen, maar »ook, die eenen Indischen, Perzischen en Egyptischen stijl »vertoonen."

Naast de beschrijving van ieder voorwerp is de naam gevoegd der plaats, waar het gevonden werd, of van waar het in het Leydsch Museum is overgegaan. Onder deze namen vonden wij een en andermaal dien van *Mofhek:* dit moet zijn *de Moft* of *Mofthegge*, een voormaals dominiaal bosch van schaarhout of eiken hakhout, gelegen op de Veluwe, tusschen Wageningen en Eede: zoodanige schaarbosschen werden gemeenlijk *heggen* genoemd. Over de Mofthegge en andere oude Veluwsche bosschen vindt men het een en ander in G. VAN HASSELT, *Geld. Bijzonderheden*, bl. 68—80.

I. A. N.

5.) Over een belangrijk tijdvak der Nederlandsche Geschiedenis is onlangs uit Munster een helder licht opgegaan, in een aldaar uitgegeven werk, getiteld: *Geschichte des Krieges der Münsterer und Cölner, im Bündnisse mit Frankreich, gegen Holland, in den Jahren* 1672, 1673 *und* 1674. *Nach authentischen Berichten und gleich-*

zeitigen Druckschriften, *von* G. B. DEPPING. (s. s. t. t.) Het verheugt ons, te kunnen melden, dat een onzer Vaderlandsche Geschiedkundigen zich met de overbrenging van dit werk in het Nederduitsch bezig houdt. Wij wachten daarom met eene meer uitvoerige aankondiging, tot dat de vereenigde arbeid van den buiten- en den binnenlandschen geleerde zal verschenen zijn. Intusschen doen wij zeker onzen Lezers geene ondienst, met reeds voorloopig hunne aandacht hierop te vestigen. Het is zoo: verschillende Schrijvers hebben den gedenkwaardigen oorlog van Lodewijk XIV. tegen het Nederlandsche gemeenebest breedvoerig behandeld; weinig echter, en alleen als in bloote omtrekken, was tot hiertoe bekend het aandeel, hetwelk de Keurvorst van Keulen en de Bisschop van Munster daaraan namen: Fransche en ook Hollandsche Schrijvers hechtten daaraan minder gewigt, en bovendien waren de rijke en meest zuivere bronnen, uit welke men de kennis der daartoe betrekkelijke gebeurtenissen zou hebben kunnen putten, tot hiertoe gesloten. Den heer DEPPING was de toegang vergund tot het Oorlogs-archief te Parijs; hij is daardoor in staat geweest, eene verzameling van officieele berigten en brieven in 18 lijvige banden in-folio, nevens een aantal andere oorkonden, tot zijn oogmerk te gebruiken. Hij vond er de briefwisseling van de beide genoemde Vorsten met den Koning en met zijnen Minister De Louvois; de berigten der Fransche bevelhebbers; de verslagen der verrigtingen van afgezanten, en vele andere gewigtige stukken. Deze onwraakbare getuigen heeft hij ten grondslag van zijn geschiedverhaal gelegd, en voorts, tot aanvulling en aaneenschakeling, de beste, meestal gelijktijdige, Nederduitsche, Hoogduitsche en Fransche schriften geraadpleegd. Zijn werk heeft daardoor de verdienste van juistheid, volledigheid en goede orde, zonder echter in het gebrek van wijdloopigheid te vervallen. Het geschiedverhaal zelf beslaat niet meer dan 242 bladzijden; daarna volgt nog de afdruk van 135 der meest belangrijke brieven, memoriën en akten, als Bijlagen, te zamen ruim een honderdtal bladzijden beslaande.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

6.) *Archives ou Correspondence inédite de la Maison d'Orange-Nassau. — Recueil publié, avec autorisation de S. M. le Roi, par Mr.* G. GROEN VAN PRINSTERER, *Chevalier de l'ordre du Lion Belgique, Conseiller d'état. — Première Série. Tome V.* Leide, S. et J. Luchtmans, 1838. LXXXIV et 635 pp. *Tome VI.* ibid. 1839. LXXX et 681 pp. Grand in-8°.

Te lang hebben wij met de aankondiging der voortzetting van dit voortreffelijk werk gewacht, en nu, terwijl wij den daarmede beganen misslag zoo veel doenlijk trachten te herstellen, ziet ook reeds het 7e deel het licht, en is, naar wij vernemen, ook van het 8e deel niet weinig afgedrukt. Gelijk vroeger (*), vatten wij liefst in ons verslag niet meer dan twee deelen te zamen: de stof is daarmede rijk genoeg en der belangstelling overwaardig.

De beide deelen dan, welke wij vóór ons hebben, bevatten te zamen een aantal van meer dan 400 brieven (No. 493—899), loopende over de maanden Mei 1574 tot 20 Julij 1579, eene tijdruimte dus van vijf jaren en drie maanden. De S. onderscheidt daarin vijf hoofdgebeurtenissen: 1.) de voortdurende worsteling der beide provinciën Holland en Zeeland, nevens den Prins van Oranje, met afwisseling van voor- en tegenspoed, tot Julij 1576; 2.) de weêrstand der genoemde gewesten tegen het Spaansche geweld, door den Gendschen vrede en de Unie van Brussel zich uitbreidende over al de Nederlanden, tot Februarij 1577; 3.) de band tusschen de Nederlandsche gewesten versterkt door dreigende gevaren van buiten, tot September 1577; 4.)

(*) Zie deze *Bijdragen: Aank. en Ber.*, deel I. bl. 1—11, en 136—143.

wederstand tegen den gemeenen vijand, tot October 1578; 5.) de slooping der Pacificatie van Gend en der Unie van Brussel, noodzakelijke scheiding van onvereenigbare bestanddeelen, tot Julij 1579.

Als in de vorige deelen, heeft de S. de hier uitgegeven stukken met zijne *aanteekeningen* verrijkt, niet alleen, aan den voet der bladzijden, tot opheldering van zeldzame en verouderde woorden, maar ook en vooral aan het hoofd en aan het einde van genoegzaam elken brief; hetzij om den lezer met eenen daarin voor het eerst optredenden persoon bekend te maken, hetzij om de misvattingen van vroegere Schrijvers aan te wijzen, hetzij om, bij gemis van onuitgegeven stukken, den draad der gebeurtenissen te vervolgen, of om den lezer op het regte standpunt te plaatsen, uit hetwelk hij die te beschouwen heeft, om het een of ander belangrijk, tot hiertoe niet genoeg opgehelderd punt meer in het licht te plaatsen. De aanteekeningen der laatste soort zijn de uitgebreidste: om er onze Lezers eenigermate het gewigt van te doen gevoelen, zullen wij van sommige het onderwerp opgeven. Zoo vinden wij, deel V. bl. 259 — 262, een betoog, dat, bij den vredehandel te Breda (in 1575), beide partijen opregtelijk den vrede verlangden, maar dat elke poging om dien te verkrijgen op twee groote hinderpalen, de vrijheid van geweten en de zamenroeping der Algemeene Staten, schipbreuk leed; bl. 372, eene wederlegging van het bekend verhaal, dat de Prins in 1575 het voornemen zou gehad hebben, om de dijken door te steken, het land aan de golven prijs te geven en met al de inwoners andere kusten op te zoeken; bl. 381 — 385, eene ontwikkeling van 's Prinsen staatkundige inzigten en bedoelingen na het verlies van Zierikzee en de muiterij van het Spaansche krijgsvolk: Holland en Zeeland, met Oranje aan het hoofd, hadden met die 15 Provinciën, welke tot hiertoe het gezag des Konings erkend hadden, verbittering tegen het Spaansche geweld en vurig verlangen naar de verwijdering der vreemdelingen gemeen; zij deelden ook met vele ingezetenen dier gewesten de begeerte naar aanmerkelijke beperking van de magt der Souvereinen; maar in een ander opzigt bestond groot verschil: in de Waalsche

provinciën en elders werd het behoud van het katholicisme bij elke gelegenheid vooraan gesteld; in Holland en Zeeland wilde men bovenal Godsdienst-hervorming, en werd deze de klip, waarop alle onderhandeling schipbreuk leed. Na den vredehandel te Breda schijnt ook de Prins alle hoop op verzoening met den Koning te hebben laten varen, en begrepen te hebben, dat de Hervormden nimmer vrijheid van eerdienst zouden verwerven, althans niet met genoegzamen waarborg om gerust de wapens neder te leggen. »Il falloit donc, ou changer de souverain; ou tout au moins réduire extrêmement son autorité. Telle étoit la position tout à fait *spéciale* des deux Provinces, mais, dans leur intérêt, tous les efforts du Prince devoient tendre à la *généraliser*. C'est là désormais le secret de sa politique." Bl. 404 — 407: eene beschouwing der gevangenneming van den Raad van State, als eene daad, niet zonder 's Prinsen voorkennis en deelneming ondernomen, en met zijne vroeger ontwikkelde bedoelingen in volmaakte overeenstemming. Bl. 474 — 480: een onderzoek aangaande de bedoelingen van Don Jan: hij kwam, om tegen Holland en Zeeland den oorlog ten einde te brengen; dit ontveinsde hij niet: ten aanzien der andere gewesten was zijne zending vredelievend, en ter goeder trouw wenschte hij die als zoodanig te vervullen; maar de Prins wantrouwde hem en, in overeenstemming met zijne vroeger (bl. 407) ontwikkelde bedoelingen, trachtte hij den Landvoogd in verdenking te brengen, ten einde eene verbindtenis tusschen dezen en de 15 Provinciën te voorkomen. Bl. 626 — 632: uiteenzetting van den geest van het Eeuwig Edict en der redenen, welke den Prins bewogen, hetzelve af te keuren. Bl. 633 — 635: zijn gedrag, nadat het Edict was aangenomen, nadat de band, door den Gendschen vrede, om Holland en Zeeland ter eener, en de 15 Provinciën ter andere zijde geslingerd, verbroken was, en deze laatste met den nieuwen Landvoogd tegen gene gemeene zaak maakten: aan den eenen kant tegen Don Jan op zijne hoede en het wantrouwen tegen denzelven aanwakkerende, wachtte hij zich aan den anderen kant op 't zorgvuldigst, met de Alg. Staten te

breken, wakende en het geschikte oogenblik verbeidende, om wederom allen rondom zich en tegen Don Jan te vereenigen. — Veel menigvuldiger zijn deze aanteekeningen in het *zesde* deel: wij vinden daar: bl. 1—3, 53, 54 en 83—85. het betoog, dat Don Jan ter goeder trouw het Eeuwig Edict teekende en door den Koning deed bekrachtigen; dat hij voortging, den hem voorgeschreven weg van regtheid en vredelievendheid te bewandelen; dat hij, ten aanzien van het vertrek der Spanjaarden, de loslating der gevangenen, het stellen van de vestingen in handen van ingeboren landzaten, voor zoo veel in hem was, aan den inhoud van het Edict voldeed. Bl. 42: de waarschijnlijkheid, dat werkelijk een aanslag op het leven van Don Jan heeft plaats gehad. Bl. 85, 86: de aanleiding tot het mislukken der onderhandelingen te Geertruidenberg: Don Jan had billijke redenen, om zich te beklagen, dat door den Prins, onder anderen ten aanzien der satisfactiën, aan den Gendschen vrede niet werd voldaan; de Prins daarentegen had zijne grieven tegen Don Jan, maar voelde misschien minder begeerte, om die grieven hersteld te zien, dan wel, om zich van dezelve te bedienen ter bereiking van zijne verder gelegene oogmerken. Bl. 104—112: eene uitvoerige ontwikkeling van hetgeen Don Jan tot de inneming van het kasteel van Namen deed besluiten: »D. Juan se trouvoit dans une position de plus en plus embarrassante: son rôle devenoit nul et passif; il ne lui restoit de Gouverneur Général que le nom; en butte, sans défense, aux entreprises de ses audacieux antagonistes, il étoit convaincu qu'ils en vouloient à sa vie, ou tout au moins à sa liberté. Voilà ce qu'il importe à se rappeler, afin de comprendre l'origine, le but, la nature de sa résolution." En verder: »quel étoit son dessein? — D'abord de se mettre en lieu de sureté. — Puis de recouvrer son pouvoir — Enfin de se préparer à la guerre en cas qu'il y fut forcé." Men kan niet vooronderstellen, dat het zijn oogmerk was, den oorlog te beginnen. — Hoe is die daad dan te beoordeelen? — Als Gouverneur Generaal was hij er toe bevoegd; maar » c'étoit une demarche très-hasardée: certes cela n'est pas surprenant; car ce fut un coup de désespoir, et rarement

la prudence guide dans des déterminations pareilles. — Elle eut des résultats facheux et sembla justifier jusqu'aux plus injustes soupçons." Bl. 144 — 149: verklaring van het gedrag der Alg. Staten, toen zij (Sept. 1577) den Prins naar Brussel riepen; voorts onderzoek naar 's Prinsen bedoelingen. »Qu'elles étoient les intentions du Prince? — D'abord, mettre fin à tant de lenteurs et déterminer la rupture des négociations, (met Don Jan.) — Puis, gouverner par la Généralité. — Enfin préparer les esprits à accepter dans tous les Pays-Bas une paix de religion, sous le protectorat ou la souveraineté du Duc d'Anjou." Hierbij rekende hij op de gehechtheid van het volk, van de gemeenten, die zich niet alleen in Holland en Zeeland, maar ook in België, voor hem gunstig vertoonden, en van wier sinds lang grooten en beslissenden invloed hij zich, van nu aan vooral, telkens als wapen bediende. Bl. 229 — 232: beschouwing van 's Prinsen staatkunde bij de komst van Matthias: de Staten en het volk waren met die komst niet tevreden: de Prins ontveinsde zijne gewaarwordingen, maar bedaarde de ontstemde gemoederen; verloor alzoo niets van zijnen invloed, maar verkreeg meerder vertrouwen, nieuwen waarborg tegen de kuiperijen der Edelen, eene hoogte van magt, die hem anders onbereikbaar zou hebben moeten schijnen. »Matthias fut Gouverneur, et le Prince gouverna Matthias. — C'est beaucoup de surmonter les obstacles, c'est plus encore de savoir en profiter." — Bl. 297, 298: beschouwing der gevolgen van den slag van Gemblours. Bl. 378 — 391: de komst van Anjou gaf aanleiding tot wantrouwen en verdeeldheid; de Godsdienst-hervorming, die door verschillende omstandigheden vele aanhangers had gewonnen, bragt nieuwe brandstoffen aan; de Hervormden sloegen tot grove buitensporigheden over; ten onregte werden die aan den Prins geweten; de Godsdienstvrede werd voorgesteld; dat ontwerp kon niet anders dan overal tegenstand ontmoeten; het was ook lijnregt strijdig met het verdrag van Gend: het mishaagde beiden, Katholijken en Hervormden: »la paix de religion ne fut pas la cause de la guerre civile (le feu devoit éclater), mais elle parut en être le commencement et le signal." Bl. 433 — 435: belangrijk verschil van ge-

voelen tusschen den Prins en zijnen broeder, Graaf Jan: de eerste wilde gelijke vrijheid voor Hervormden en Katholijken; in Anjou zag hij een vermogend bondgenoot, een verdraagzaam Roomschgezinde, bekwaam om alle partijen te vereenigen; de tweede drong wel in Gelderland, waar het Pausdom heerschte, op Godsdienst-vrede aan; maar wilde dien niet in Holland, waar de Hervorming algemeen was: hij wilde geene hulp, noch van Fransche, noch van Katholijke zijde: zoo nam de Unie reeds vroeg, tegen het verlangen van den Prins, een anti-Katholijk en anti-Fransch karakter aan. Bl. 452—456: oordeel over Don Jan: zelfs zijne vijanden ontzegden hem niet allen lof. Men schreef hem veruitziende oogmerken toe: dat hij verraderlijk de Nederlanden voor zich zelven hebbe willen winnen, is niet te bewijzen; aan een huwelijks-ontwerp met Elisabeth, heeft hij, evenmin als de Koningin, ernstig gedacht; dat hij het plan heeft gekoesterd, om Elisabeth te onttroonen en Maria Stuart te herstellen, schijnt genoegzaam zeker; maar het is te betwijfelen, of hij zich ook met de Guisen tegen Filips II. heeft willen verbinden, en zonder eenigen grond wordt hij beschuldigd, eenen inval in Spanje op het oog gehad te hebben. »Laissant de coté cette question, nous devons reconnoître, que, dans les Pays-Bas, D. Juan servit le Roi, qu'il eût désiré pouvoir servir aussi les États, que ses efforts pour la paix furent sincères et constants; et que si, enfin, il tira l'épée, il le fit, abreuvé de dégoûts, au point de se voir dépouillé de son autorité légitime; en un mot, parcequ'à deux reprises, il fut, directement ou indirectement, contraint de prévenir ou de repousser des attaques." — Hij stierf niet van vergif: »la douleur le tuoit; il n'étoit pas besoin de poison." Bl. 494—498: verklaring der redenen, door welke Graaf Jan van Nassau de gemoederen van Regerings-leden, van Edelen, van Katholijken, gelijkelijk tegen zich verbitterde: de onregelmatige en geweldadige invoering der Hervorming in Gelderland, en zijn al te groote ijver in het verzetten der Regering in dat gewest. Bl. 521—524 en 536—539: beschouwing der beide nieuwe vereenigingen, die van de Waalsche Provinciën te Arras en die van de noordelijke te

Utrecht: beide partijen betuigden, zich aan de Pacificatie van Gend te houden: »les Provinces Wallones pouvoient le mieux justifier cette assertion". Bl. 668 — 681: beschouwing van de vredes-voorslagen te Keulen, uit het standpunt der Hervormden en uit dat der Katholijken: »pour les Réformés il étoit imprudent d'accepter le paix, pour les Catholiques il étoit absurde de la repousser." Dat ook de laatsten nogtans weifelden, is grootendeels aan den invloed, aan de talenten, aan de ijverige bemoeijingen des Prinsen van Oranje toe te schrijven.

Met moeite weêrhouden wij er ons van, een meer uitvoerig verslag van den rijken inhoud dezer aanteekeningen te geven: het weinige, dat wij er uit aanstipten, moge volstaan, om hen, wien het nog niet vergund was, deze boekdeelen zelve ter lezing voor te nemen, eenigzins bekend te maken met het oogpunt, waaruit de geleerde Schrijver de belangrijke gebeurtenissen der hier behandelde jaren beschouwt. Wij voegen er alleen nog bij, dat de Schrijver, ook hier, op eene hem geheel eigene, voortreffelijke wijze, zijne denkbeelden voorstelt en ontwikkelt, zoodanig namelijk, dat hij zich daarbij niet dan uiterst zeldzaam van uitvoerige redenering bedient, maar meestal, hetzij uit de hier voor 't eerst medegedeelde stukken, hetzij uit andere, van elders bekende, gelijktijdige brieven en memoriën, of uit de beste binnen- en buitenlandsche Schrijvers, de tot zijn oogmerk dienende gezegden in hunne eigene woorden aanvoert, vaak den Lezer zelven overlatende, daaruit het besluit op te maken.

Aan het hoofd van elk der beide vóór ons liggende deelen staat, gelijk in de voorgaande, eene Inleiding of Voorberigt, bevattende, in korte trekken, in krachtigen stijl, de kern en het merg der medegedeelde stukken. Die van dit werk het meeste nut en genoegen wil inoogsten, moet eerst van elk deel de brieven zelve met de daar tusschen ingevlochtene aanteekeningen, daarna deze Inleidingen, lezen. Hij vindt dan al de verspreide trekken, beelden, houdingen, partijen, die hem achtereenvolgelijk zijn voorgekomen en beurtelings zijne aandacht booiden, in één groot, uitmuntend tafereel verzameld: op den achtergrond Elisabeth van Engeland,

Hendrik III, den Keizer en onderscheidene Duitsche Vorsten; vooraan, ter eene zijde, Don Jan en de Spaansche heerschappij, omringd van al den glans der monarchij en der kerkplegtigheden van Rome, daar naast den Hertog van Aarschot en andere Zuid-Nederlandsche Edelen, bezig om, hier Matthias, dáár Anjou voorwaarts te stuwen, ter andere zijde de Gendtenaren, zoo als zij, met Imbize aan het hoofd, den woelzieken hertog Jan Kazimir in de plaats van den Prins trachten te dringen; digter bij dezen, zijne moeder, zijne echtgenoote Charlotte de Bourbon, den Landgraaf Willem van Hessen, Bruinink, Taffin, Junius, Martena, Roels, Thin, Floris van Pallandt, zijne kloeke raadslieden en vrienden, Aldegonde, voor wien hij geene geheimen kende; het digtst aan zijne regterhand, zijn broeder Jan van Nassau, en, geheel op den voorgrond, Willem den Zwijger, het oog beurtelings op het groot tooneel en op den Hemel gevestigd, met zijne onvergelijkelijke staatkunde allen tegenstand overwinnende en zelfs uit de welgelukte raadslagen zijner tegenstanders partij trekkende om zijnen invloed te bevestigen, maar ook met zijne opregte godsvrucht en christenzin, alles opofferende tot handhaving eener Hervorming, wier hoofdkarakter is de eenvoudige aanneming van het Woord van God in deszelfs geheelen omvang en van alle menschelijke toevoegselen ontdaan — en dat tafereel geheel bezield, door het denkbeeld, in de laatste woorden der Inleiding van deel VI. dus uitgedrukt: »Ainsi les générations s'agitent, ainsi les hommes commettent des erreurs, dont la responsabilité leur reste et dont ils portent le châtiment; tandis que, sous la main de Celui dont les prévisions et les voies ne sont pas les nôtres, tous les événements, et jusqu'aux fautes des hommes, sont dirigés, en concourant au maintien de Son Église, vers l'accomplissement de Ses adorables desseins."

7.) *Beschreibung eines Römischen Ziegels mit zwiefachem lateinischen Alphabet, ausgegraben in der Nähe von Nijmegen, von* L. J. F. JANSSEN, *Lit. Hum. Doct., Conservator des Archaeolog. Museums in Leijden.* Leijden, bei S. und J. Luchtmans, 1841. Gr. Quarto. 13 Bladz.

In het Nederrijks-Wald, die berg- en boschachtige streek,

welke zich van Nijmegen tot voorbij Kleef uitstrekt en, zoover de geschiedenis reikt, een deel van het domein van den Landvorst (vroeger van de Keizers, later van de Graven en Hertogen, daarna van de Provincie) uitmaakte, ligt eene hoogte, thans gemeenlijk *Holdoorn* vroeger *de Holtdeurnt* geheeten. Zij bevindt zich op een half uur afstands van Nijmegen, tusschen de dorpen Beek en Wielder, en wordt door den ouden landweg van Nijmegen op Kleef doorsneden. Van tijd tot tijd werden hier belangrijke overblijfselen der oudheid opgedolven; legioensteenen, een altaar, een mijlpaal, offerschalen enz., waarvan de beschrijving in de werken van SMETIUS en IN DE BETOUW voorkomt. Op die zelfde plaats werd, door een' armen daglooner, in het jaar 1839, een groot aantal Romeinsche tegels enz. uitgegraven, waarvan de heer L. J. F. JANSSEN een berigt gaf in den *Alg. Konst- en Letterbode* voor 1840 No. 3, en weder op die plaats werd onlangs, door denzelfden man, de zeldzame steen opgedolven, van welken de heer J. in de vóór ons liggende bladen eene beschrijving geeft.

De steen, waarvan eene hierbij gevoegde houtsnede de natuurlijke grootte en vorm voorstelt, is 0,055 Nederl. el dik en bestaat uit een hardgebakken, roodachtig, ruw leem. Hij is, blijkens die afbeelding, 0,18 Nederl. el lang en even zoo breed. In ruwe trekken is er het Romeinsche Alphabet, tweemaal, met losse hand, blijkbaar zonder behulp van eenig ander werktuig, dan een houten stiftje, op gegrift, en wel, duidelijk, in de weeke stof, eer de steen nog gebakken was. Het eerste Alphabet loopt tot de X, het tweede alleen tot de N. De letters zijn kapitalen (*majuscules*), zonder dat men er eenigen overgang tot de *minuscules* in opmerkt. De lettervormen zijn ver van schoon, en vooral het tweede Alphabet schijnt van de weinige geoefendheid van de hand des schrijvers te getuigen. De heer J. houdt dit tweede voor eene gebrekkige navolging van het eerste; het tweede voor het voorschrift van eenen leermeester, die zelf nog niet veel meer dan de *prima literarum elementa* verstond. Geen het minste spoor van Christelijk karakter wordt aan den steen gezien; veeleer getuigen de lettervormen, zoo wel als de plaats, waar hij

gevonden werd, voor eene Romeinsche afkomst; de heer J. meent deszelfs oorsprong niet vroeger dan onze jaartelling, niet later dan de 5e eeuw, te mogen stellen.

De steen is, door de zorg van den heer GUIJOT te Nijmegen, bewaard gebleven, en geplaatst in deszelfs rijke verzameling van Germaansche en Romeinsche oudheden, te Nijmegen en in den omtrek dier stad gevonden of opgedolven.

8.) *Iets over Oud-Nijmegen, vóór de verpanding aan Gelderland, benevens eene Chronologische lijst der Burggraven en Richters.* Te Nijmegen, bij C. A. Vieweg, 1840. Gr. Oct. 58 Bladz.

Wat de Schrijver door *Oud-Nijmegen* wil verstaan hebben, wordt verklaard door de woorden *vóór de verpanding aan Gelderland.* Op zich zelve zijn deze woorden niet zeer duidelijk: de geleerde G. VAN HASSELT, heeft, in zijn laatste geschrift, gevoegd achter het niet algemeen verkrijgbaar gesteld en daardoor zeldzaam werkje, *het Hertogrijk van den Hertog van Gelre, en zijn troon, schepter en kroon* (Arnhem, 1821), aangetoond, dat de naam van *Gelderland* althans niet vroeger dan het jaar 1545 tot aanduiding van het *hertogdom Gelre en graafschap Zutphen* gebezigd werd. Voor de woorden *aan Gelderland* zal men dus moeten lezen: *aan den Graaf van Gelre.* Immers met hetgeen op den tijtel bloot *verpanding* genoemd wordt, wordt bedoeld die overdragt onder voorbehoud van inlossing, van den burg en het rijk van Nijmegen (*castrum Novimagum cum omni dominio*), welke gedaan werd den 15 Junij 1248 door den Roomsch Koning Willem, ten behoeve van Graaf Otto. De oorkonde hiervan is uitgegeven door BUCHELIUS, door VAN MIERIS, door IN DE BETOUW, maar het laatst en het naauwkeurigst in BONDAMS *Charterboek*, afd. III. No. 55, waar men ook, in de aanteekeningen op bl. 467 en nader op bl. 475 en 476, met de gewone scherpzinnigheid van dien geleerden Schrijver, uit een gezet vindt den aard van deze pandverschrijving en wat tot dezelve aanleiding gegeven heeft. *Oud Nijmegen* beteekent dus hier: »Nijmegen vóór 1248."

Het *Iets*, dat wij hier ontvangen, heeft drie afdeelingen: 1.) *Nijmegen onder de Romeinen;* 2.) *Nijmegen onder de Karolingen en later, tot aan het midden der dertiende eeuw;* 3.) *over den oorsprong der stedelijke regten van Nijmegen.* — De slotsom der onderzoekingen, in de beide eerste afdeelingen bevat, wordt door den Schrijver zelven, aan het einde daarvan, aldus kortelijk opgegeven: »Wij vonden »den eersten oorsprong van Nijmegen bij de oudste bewo- »ners des lands, de Galliërs; vervolgens beschouwden wij »haar als hoofdstad der Batavieren en hoofdvesting der Ro- »meinen, onder wier beheer zij groot en bloeijend werd, »met eenen burg, tempels, een badhuis en munt werd »voorzien, aanzienlijk door handel en nijverheid; bij het »verval des Romeinschen Rijks tot op Karel den Groote, »zeer geteisterd en half verwoest, ofschoon nog altijd in »stand gebleven [,]en reeds zeer vroeg van eene Christelijke »kerk voorzien. Sedert Karel den Groote tot aan de 13e »eeuw gestadig aanwassend, ondanks de herhaalde invallen »der Noormannen en andere volken. Van eenige kloos- »ters, deels binnen, deels buiten de stad, voorzien, de »burg tot een keizerlijk paleis verheven en met groote »pracht opgebouwd, een rijkstol, eene munt gesticht, mu- »ren en poorten gebouwd, behalve de oude parochiekerk, »twee burg-kapellen gesticht, het bestuur in handen des »Keizers en zijner Graven, maar de inwoners volgens eige- »ne wetten beheerscht en door dit alles Nijmegen tot eene »der voornaamste en bloeijendste steden diens tijds verhe- »ven." — De derde afdeeling (bl. 46—53) strekt voorname- lijk, om te betoogen, dat Nijmegen vóór 1248, ja ook vóór 1230, stedelijke regten en vrijheden bezat, zoodanig, dat, bij den brief van den 31 Augustus des laatstgenoemden jaars (uitgegeven in de *Handvesten van Nijmegen*, bl. 1, en later in BONDAMS *Charterboek*, afd. III. No. 1), die reg- ten en vrijheden door Henrik VII. alleen uitgebreid zijn geworden. De zaak is volkomen duidelijk, ook schoon men niet mede als bewijsgrond late gelden twee tot hiertoe onbekende giftbrieven, die in 1023 door keizer Henrik II. zouden uitgevaardigd zijn en van wier vroeger aanwezen de Schrijver in eene aanteekening op een inventaris der Nij-

meegsche Archieven, in het begin der vorige eeuw opgemaakt, de sporen heeft ontdekt.

Uit hetgeen (bl. 37) aangaande die brieven van 1023 gezegd wordt, zien wij met bevreemding, dat de Schrijver geenen toegang gehad heeft tot de stedelijke Archieven. Heeft hij dien niet gevraagd, of heeft men hem dien geweigerd? Het eerste kan men niet vooronderstellen van zijne uit andere plaatsen van dit geschrift blijkbare naauwgezetheid in het opsporen der voorhandene bronnen; het tweede zou lijnregt in strijd zijn met het besluit van den Minister van Binnenl. Zaken van den 4 Augustus 1829, waarbij het gebruik van Rijks en plaatselijke Archieven, onder zekere bepalingen, aan allen, die zulks tot uitbreiding van geschied- en oudheidkunde verlangen, gereedelijk wordt toegestaan.

Het boekje wordt besloten met eene lijst der (liever *van*) Burggraven en Richters (waarom niet *Rigters*, of anders *Borchgraven ende Richters*?) beginnende met het jaar 1145 en eindigende met 1787. Zij is niet volkomen naauwkeurig: want op 1429 staat *Theodorus van de Wall* in plaats van *Thomas Collart;* op 1427 staat *Johan Verboet*, die in officiële stukken als Burggraaf niet voorkomt; op 1560 staat *Joost Baart*, die de bediening slechts voor korten tijd waarnam, toen de Burggraaf *Frans van Galen* in 1558 was vermoord geworden. Deze lijst strekt niet tot weêrlegging, maar veeleer tot bevestiging der opmerking van VAN SPAEN (*Inleid. tot de Hist. van Gelderland*, deel IV. bl. 13), dat de titel van *Borchgraaf* onmiddellijk na de verpanding in 1248 ten eenemale verdwenen is en niet vóór het begin der 14e eeuw weder te voorschijn treedt.

Uit de letters *F. D. B.*, aan het slot van het werkje geplaatst, meenen wij te mogen opmaken, dat het uit de pen gevloeid is van denzelfden geleerde, die zich door verschillende geschriften zeer verdienstelijk heeft gemaakt aan onze letterkunde en door wiens ijverige nasporingen wij nadere kennis hebben verkregen aan hetgeen de Archieven te Rijssel en elders in Frankrijk tot verrijking onzer vaderlandsche geschiedkunde kunnen opleveren: mogten de hinderpalen (welke dan ook), die hem verhinderden het stedelijk

Archief zijner tegenwoordige woonplaats te onderzoeken, nu opgeheven zijn of eerlang opgeheven worden, en hij zich alzoo in staat bevinden, om de geschiedenis der stad, die, eerwaardig door hare oudheid, meer dan eenige andere in ons Vaderland, de getuigen van groote gebeurtenissen, in lang verloopene eeuwen op haren grond en in haren omtrek voorgevallen, kan aanwijzen, in helderder licht te stellen.

I. A. N.

9.) *Geschied-, letter- en oudheidkundige Uitspanningen, door* G. D. J. SCHOTEL (s. s. t. t.) *Met eene afbeelding van het slot Develstein.* Utrecht, bij L. E. Bosch en Zoon, 1840. Gr. Oct. VI en 219 Bladz.

Na eene lezenswaardige opdragt aan den heer Baron COLLOT D'ESCURY, welke opdragt tevens tot Voorberigt dient, ontvangt het Publiek hier twee grootere, en verschillende kleinere opstellen.

I. *Herinneringen aan* (liever *aangaande*) *het Hof van Floris I, Graaf van Culenborg, te Brussel*, bl. 1—30, en *Aanteekeningen* daarop, bl. 31—52. Zoo eenig gebouw als getuige van merkwaardige gebeurtenissen bij het nageslacht in aandenken behoort te blijven, het is voorzeker het hof van Culenburg te Brussel, waar de eerste grondslagen onzer godsdienstige en staatkundige vrijheid zijn gelegd; in welks groote zaal den 30 November 1565 het verbond der Edelen werd gesloten; waar, in April des volgenden jaars, die bijeenkomsten der eedgenooten plaats hadden, welke het ontwerp tot weêrstand aan het Spaansch geweld deden rijpen; waar, weinig maanden later, Alva zijnen intrek nam, en de maatregelen werden beraamd om den landzaat nog knellender juk, dan te voren, om den hals te werpen; waar Egmond en Hoorne verraderlijk werden gevangen genomen, en op welks puin Alva zich een zegeteeken stichtte, dat, na den Gendschen vrede, door het gemeen tot gruis werd vernield. Deze gebeurtenissen, en wat daarmede in verband staat, worden door den S. in

het tweede gedeelte dezer verhandeling op nieuw verhaald en in het licht gesteld. — Floris van Palland kocht het bedoelde gebouw in 1556 en hield er van dien tijd af, met weinig uitzondering, voortdurend zijn verblijf, tot den aanvang van 1564. Zijne hofhouding was vorstelijk, gelijk doorgaans die der Brabandsche Grooten: vijftig dienaren wachtten op zijne bevelen, en meer dan honderd paarden waren in zijne stallen. De S. neemt hieruit aanleiding, om, in het eerste gedeelte der verhandeling, over de afkomst, de eerste levensjaren en de inborst van Graaf Floris te spreken; voorts wordt een oude inventaris van het huisraad, in December 1557 op het huis van Culenburg te Brussel voorhanden, in eene Bijlage medegedeeld, en door zaakrijke aanteekeningen opgehelderd, en deze, nevens verschillende berigten, uit oude *koockboeken* en *rekeningen* opgezameld, dienstbaar gemaakt aan eene voorstelling van de levenswijs van eenen Edelman uit de 16e eeuw, inzonderheid van de wijs, waarop hij, bij plegtige gelegenheden, zijne vrienden rondom zich vereenigde en zijne gasten onthaalde (*).

II. *Het slot Develstein*, bl. 53—98, en *Aanteekeningen* daarop, bl. 99—128. Develstein was eene adellijke hofstede, in de Zwijndrechtsche waard, tegen over Dordrecht, in 1332 door Willem van Duvenvoorde gesticht, in 1572 door de Spanjaarden verbrand, maar nog vóór het einde der 16e eeuw door den toenmaligen eigenaar Willem van Beveren herbouwd, en in 1823 en 1824 gesloopt. Sedert het midden der 17e eeuw werd in een der vertrekken van het kasteel een hoogst belangrijk familie-archief bewaard, grootendeels bijeengebragt door Cornelis van Beveren, zoon van Willem, die verschillende gezantschappen en andere gewigtige bedieningen bekleedde, met de groote vernuften

(*) Wanneer hierbij in eene aanteekening gezegd wordt, dat, voor zoo ver bekend is, nog geen oudheidkundige opzettelijk over de spijzen onzer vaderen geschreven heeft; dan denkt de geleerde S. zeker niet aan de belangrijke *Bijdragen voor de oude Geldersche maaltijden*, *door* Mr. G. VAN HASSELT, Arnh. 1805.

van zijnen tijd gemeenzaam verkeerde en met de voortreffelijkste staatslieden van die eeuw briefwisseling onderhield. Daardoor bevatte dat archief, nevens een aantal testamenten, processtukken, overeenkomsten, genealogiën betrekkelijk de Van Beverens en aanverwante geslachten, eene kostbare verzameling van letter-, oudheid- en staatkundige brieven, en andere opstellen; gedrukte en geschreven gedichten, ook van onbekende dichters; schilderstukken en andere zeldzaamheden. Toen de laatste bezitter van Develstein vertrok, werd die schat daar, weinig bewaakt, achtergelaten, door verschillende bezoekers geplunderd, tot dat het overschot, ten deele voor scheurpapier verkocht, ten deele, vooral de perkamenten, tot het vervaardigen van mouwen en doosjes gebruikt werd. Het mogt den heer s. gelukken, enkele dier stukken aan het verderf te ontrukken; deze wekten hem op tot de zamenstelling dezer verhandeling, en verschaften hem de elders vergeefs gezochte ophelderingen, welke hem in staat stelden, om, met behulp van andere bouwstoffen, deels uit onuitgegevene, deels uit zeldzaam voorkomende gedrukte werken, opgezameld, in een eerste tafereel, *de Heeren en Vrouwen van Develstein*, in een tweede *Develstein in welstand*, in een derde *Develstein in verval* voor te stellen. In het *eerste* leeren wij, nevens de reeds genoemde Willem en Cornelis van Beveren, meer andere eigenaren van dit slot kennen, die als staatsmannen en geleerden hebben uitgemunt en wier verdiensten tot hier toe niet genoegzaam vermeld werden; in het *tweede* vindt men eene beschrijving van het kasteel, zoo als het zich vertoonde in het midden der 17e eeuw; van het huisraad, minder prachtig dan deftig, meer tot gemak, dan tot sieraad geschikt; van de kleederdragt der mannelijke en vrouwelijke bewoners, en van sommige hunner gebruiken, alles te zamen eene voorstelling van het huisselijk leven, van de zeden en gewoonten van deftige burgers uit de 17e eeuw. Het *laatste* doet ons den vervallen staat van het slot in de 19e eeuw en deszelfs eindelijken ondergang kennen.

Nu volgt: III. *Beleg van het slot Pouderoijen* (liever

Poederooi) in 1507 en 1508, met de *Aanteek.*, bl. 129—142, waartoe, nevens de werken van OUDENHOVEN, de Tresoriers Rekeningen van Dordrecht de voornaamste bouwstoffen geleverd hebben: eene belangrijke bijdrage tot de krijgsgeschiedenis van dien tijd. IV. *Het kasteel Woodstock*, overgenomen uit een ongedrukt Reisjournaal van 1651—1653. V. *St. Nicolaas-feest.* VI. *De Pinksterbloemen.* VII. *Die Legende van S. Vitus ende Modestus Martelaren*, uit een Nederl. Handschrift der 13e eeuw. VIII. *Volksgebruiken op Drie-Koningen dag.* IX. Bijzonderheden nopens het verblijf van den *Graaf van Leicester te Dordrecht*, bepaaldelijk aangaande de wijze, waarop hij dáár werd ontvangen en onthaald, meest getrokken uit de Tres. Reken. van 1586 en 1587. X. Een belangrijke brief van J. D. de Hochepied, Consul te Smyrna, van den 20 October 1699, en onder anderen het verhaal inhoudende van eene uiterst zeldzame ontmoeting tusschen zijne Echtgenoote en de Sultane weduwe van Mahomed IV. XI. *Bijzonderheden aangaande het Gezantschap van de Heeren Cats, Schaap en Van der Perre naar Engeland*, in 1651 en 1652, medegedeeld naar een handschrift van G. de Meij, die tot het gevolg van dat gezantschap behoorde.

Wij achten het genoegzaam, deze stukken opgenoemd te hebben, om er de aandacht op te vestigen, vooral van hen, die in de kennis van oud-vaderlandsche zeden en gebruiken belang stellen, en betuigen gaarne, dat de heer S. zich in dit werk, niet alleen op nieuw als een geleerd navorscher en grondig beoefenaar der geschiedenis heeft leeren kennen, maar ook eene schoone proef heeft geleverd van fraaije schrijfwijs en behagelijke voorstelling. Daardoor beveelt zich ook de lezing dezer *Uitspanningen*, bij meer afgetrokken studiën, als eene werkelijke uitspanning aan.

I. A. N.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

10.) *Nederland en Zweden in staatkundige betrekking. — Van Gustaaf Wasa tot Gustaaf Adolf.* (1523—1611.) — *Door Mr.* G. W. VREEDE. *Eerste Aflevering.* Utrecht, N. van der Monde. 1841. Gr. Oct. X en 120 Bladz.

Het is inderdaad een verblijdend verschijnsel aan onzen letterkundigen hemel — de sinds eenige jaren toegenomen lust tot beoefening der Vaderlandsche Geschiedenis. Terwijl onze BOSSCHA de Nederlandsche heldendaden te land in het licht plaatst; onze DE JONGE met onverpoosden vlijt de bronnen voor de geschiedenis van ons Zeewezen opspoort en die geschiedenis zelve te boek stelt; GROEN VAN PRINSTERER de onwraakbaarste getuigen voor de kennis en regte waardering van een der belangrijkste tijdvakken onzer historie opzamelt, rangschikt, toelicht; anderen de lotgevallen van bijzondere gewesten, of van enkele steden, uit deels vergetene en tot hiertoe ongenaakbare berigten bekend maken; — treedt de heer VREEDE op als Geschiedschrijver onzer diplomatische betrekkingen. Zóó worden de grondslagen gelegd, waarop eenmaal eene volledige Geschiedenis van Nederland zal kunnen opgebouwd worden.

De heer VREEDE, thans Hoogleeraar te Utrecht, en vroeger bekend onder anderen door zijn vertoog over de *verdiensten onzer voorouders in de Diplomatie* (Gorinchem, 1835), maakt, in de nadere beschouwing van het staatkundig verkeer der Nederlandsche Republiek met vreemde Mogendheden, eenen aanvang met Zweden. In het voorberigt geeft de S. de redenen op, die hem hiertoe bewogen: het was, om de banden, die Nederland van ouds met Zweden vereenigden; om de punten van overeenkomst

tusschen de geschiedenis van Zweden en die der Nederlandsche Republiek; om de gelegenheid, welke een gelukkig toeval hem aanbood, om de Zweedsche zaken nader in 't licht te stellen, en omdat in Zweden zelf de gunstige invloed van Holland op de beschaving, den handel en de nijverheid van dat Rijk dankbaar erkend wordt.

Maar in de vóór ons liggende bladen wordt slechts een klein gedeelte afgehandeld van de taak, welke de S. zich ten doel stelde. Wij vinden hier, namelijk (bladz. 1—56), de betrekkingen tusschen Nederland en Zweden, *van Gustaaf Wasa tot Gustaaf Adolf* (1523—1513), en (bl. 57—91) *Bijlagen en aanvullingen;* voorts (bl. 92—102) die betrekkingen *van de aanvaarding der regering door Gustaaf Adolf, tot den val van Oldenbarneveld.* (1611 —1618.)

Verschillende aanzoeken van de zijde van Karel IX, in den aanvang zijner regering gedaan, om onderstand in geld of manschappen uit de Nederlanden te bekomen, bleven zonder belangrijk gevolg: men vreesde, zich met zijne zaken in te laten, eer hij volkomen op den troon bevestigd was. Eerst in 1610, ter gelegenheid van de belegering van Riga door den Koning, had eene gebeurtenis plaats, welke aanleiding gaf, dat Cornelis Haga met eene bijzondere zending naar Zweden werd belast. Uit het onuitgegeven dagverhaal van dien staatsman deelt de S. menige belangrijke bijzonderheden mede, aangaande den toenmaligen toestand van Zweden en van het Zweedsche Hof. — Kort daarop verscheen een Zweedsch gezantschap in Holland, en alzoo werd de staatkundige tusschenspraak der Nederlandsche Republiek in het Noorden voorbereid. — Het gezantschap, dat, bestaande uit Jakob Heer van Obdam, Rombout Hoogerbeets en Dirk Bas, in 1611 naar Stokholm ging, met het dubbel doel om de verzoening der kroonen van Zweden en Denemarken en om de verlaging der Sondsche tollen te bewerken, liep wel vruchteloos af, maar legde den grond voor het bondgenootschap, dat onder Gustaaf Adolf de vrijheid van Europa en van het Protestantisme moest handhaven, een verbond, door Oldenbarneveld,

die de noodzakelijkheid er van vooruit berekend had, aangeraden en ontworpen.

Onder de *bijlagen* vindt men onder anderen een *Staet van defroyementen ende vereeringen bij de H. M. H. Staeten-Generael gedaen aen verscheyden Ambassadeurs ende Gesanten van Koningen, Prinsen ende Republicquen, etc.* 1609—1629; — de *aanvullingen* (bl. 62—91) zijn ontleend, deels uit zeldzame gedrukte werken, deels uit de belangrijke briefwisselingen van De Buzanval en d' Espesses, Fransche Ambassadeurs te 's Gravenhage, in ons Rijks Archief voorhanden.

Mogt de nieuwe loopbaan, den heer VREEDE aan de Utrechtsche Hoogeschool geopend, hem niet weêrhouden, bij voortduring ook aan de bevordering der vaderlandsche geschiedkunde tijd en krachten te wijden, en in zijne schriften het tegenwoordig geslacht ook op groote voorgangers in het vak der diplomatie te wijzen!

11.) *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen, door Mr.* J. C. DE JONGE, *Archivarius van het Rijk. Vierde deel, eerste stuk. — Tweede oorlog met Frankrijk.*

Hetzelfde werk. *Vierde deel, tweede stuk. — Van het jaar* 1695 *tot aan den Utrechtschen vrede A°.* 1713.

In 's Gravenhage en te Amsterdam, bij de Gebr. van Cleef, 1839 en 1841. Gr. Oct. 570 en 582 Bladz.

In dit deel wordt het *vierde tijdperk* der Geschiedenis van het Nederl. Zeewezen voortgezet en voltooid: wij merkten vroeger (*) op, welke bijzondere karaktertrekken door den geleerden S. aan dit tijdperk toegeschreven worden: ons Zeewezen verkreeg gedurende hetzelve de grootste stoffelijke kracht, maar werd minder geacht en verzwakte allengs door inwendige gebreken. »Het is een volksdenkbeeld geworden, dat het Nederl. Zeewezen ten tijde van

(*) Deel II. *Aank.*, bl. 23.

Prins Willem III. in verval is geraakt, en dat de schuld daarvan op zijne rekening moet gezet worden, omdat hij het Zeewezen zou verwaarloosd hebben, en alleen de landmagt van den Staat begunstigde, uitbreidde en, ten koste der zeemagt, tot eene ongekende sterkte bragt." Deze beschuldiging wordt door den S., bij den aanvang des vóór ons liggenden deels, getoetst en weêrlegd. Wij zullen hem, in den gang zijner redenering (bl. 1—112), kortelijk trachten te volgen. — Reeds vóór zijnen togt naar Engeland nam de Stadhouder de groote aangelegenheden van het Zeewezen met den meesten ijver ter harte. Door zijn beleid werd het als een beginsel aangenomen, dat 's lands vloot voortaan uit niet minder dan 96 schepen van linie bestaan zou; door zijn toedoen werd het dok te Hellevoetsluis verbeterd, en een nieuw, groot dok te Vlissingen aangelegd en voltooid; hij beijverde zich, een vast corps zeesoldaten te doen aanwerven, en de vermeerdering der zeemagt door den aanbouw van nieuwe schepen werd krachtig door hem bevorderd. — Door welke inzigten werd hij daarbij gedreven? Geenszins door bekrompen eigenbelang: zijne maatregelen tot verbetering van het Zeewezen mogen in verband staan met die zelfde staatkunde, welke hem tot de onderneming tegen zijnen schoonvader Jacob II. aanspoorde, maar dan waren zij ook gegrond op de overtuiging, dat de magt van Lodewijk XIV. moest gefnuikt worden, zoo het niet met den Staat der Vereenigde Nederlanden en tegelijk met de Hervormde Godsdienst gedaan zou zijn, dan werd hij door zucht voor het waarachtig belang des Vaderlands gedreven. — In zeezaken bediende zich de Prins slechts van den raad en den bijstand van weinige vertrouwde raadslieden: de Raadpensionaris Fagel, naderhand Antoni Heinsius, diens opvolger, Hiob de Wildt, Secretaris der Admiraliteit van Amsterdam, Willem van Nassau heer van Odijk, zijn bloedverwant, en de Luit.-Admiraal Schepers: eene handelwijs, wel niet regelmatig en strikt overeenkomstig de wetten van den Staat, maar ligt te regtvaardigen, om de omslagtige inrigtingen van het voormalig gemeenebest, om den onwil en de verdeeldheid

der gewesten, om den tragen gang van zaken en om de onmogelijkheid om zelfs de gewigtigste aangelegenheden geheim te houden. — Na zijne troonsbeklimming ging Willem III. voort, de belangen van het Zeewezen ijverig te behártigen. In de achttien jaren van 1682 tot 1700, werden hier niet minder dan 93 schepen gebouwd, waarvan 89 alleen in Holland en Zeeland en ten koste van die provinciën, en waaronder 15 driedekkers van 90 tot 96 stukken geschut; daarenboven nog, door de Hollandsche en Zeeuwsche Admiraliteiten, 65 fregatten uit eigen middelen. Deze werden daarbij geholpen, niet altijd door de onderstandsgelden der provinciën, als welke vaak tragelijk werden uitbetaald, maar ook door de ruime inkomsten der Konvooijen en Licenten, en door den verkoop van prijzen, door de Zeeuwsche Commissievaarders op den vijand veroverd. — Het getal der schepen, jaarlijks uitgerust, was in dezen tijd niet veel grooter, dan in den tijd der Engelsche oorlogen, maar de schepen waren grooter, voerden meer geschut en waren meer bemand: van 1693 tot 1697 werden hier te lande jaarlijks in werkelijke dienst gesteld 110 tot 115 schepen van oorlog, gezamenlijk gewapend met 4000 tot 5000 stukken geschut en bemand met 20 tot ruim 24,000 zeelieden. — Voegt men hierbij, dat, ten tijde van het stadhouderschap van Willem III, velerlei misbruiken ten aanzien van het Zeewezen geweerd, doelmatige verordeningen gemaakt, nuttige uitvindingen (het zoeken der lengte op zee, de scheepskameelen) aangemoedigd en beloond werden; dan mag men zich billijk verwonderen, dat ooit het denkbeeld heeft kunnen stand grijpen, dat het Zeewezen in zijnen tijd zou verwaarloosd zijn, en dat de schuld daarvan op rekening van den Prins zelven gesteld heeft kunnen worden. De S. verklaart deze dwaling: 1.) uit het gebrek aan goede, gelijktijdige Schrijvers in dit tijdperk, hetwelk niet, gelijk een vroeger, eenen Gerard Brandt opleverde; 2.) uit vooroordeel tegen Willem III, hetwelk gaarne aan hem toeschreef, wat aan achteloosheid en naijver der provinciën, aan bekrompene staatkunde en angstige berekeningen der aristocratie, te wijten was; 3.) uit

gebrek aan onderzoek, waardoor het eenmaal vermelde voor waarheid aangenomen bleef, en door den eenen Schrijver na den anderen herhaald werd. — Maar wat heeft dan toch aanleiding tot het meer genoemde wanbegrip kunnen geven? Het volgende: 1.) volgens de overeenkomsten, in den aanvang des oorlogs tusschen Nederland en Groot-Brittanië gesloten, waren de Nederl. Zeevoogden niet meer opperbevelhebbers der vereenigde vloten en eskaders, en bekleedde een Britsch Admiraal het voorzitterschap in den vereenigden krijgsraad. De onzen traden alzoo niet op in den eersten, maar in den tweeden of derden rang; zij werden overstemd; bij overwinningen ontging hun de eer, en bij nederlagen werd hun vaak de schuld daarvan aangewreven. 2.) In de twee eenige groote zeeslagen, in dit tijdvak geleverd, waren de Nederlanders òf niet gelukkig, òf moesten, door een' zamenloop van omstandigheden, schier werkeloos blijven; meestal waren het alleen min belangrijke ondernemingen, waarmede de Bondgenooten zich konden bezig houden: de vergelijking met het vorige uitnemend schitterend tijdvak moest alzoo ten nadeele van het tegenwoordige uitvallen. 3.) Later, na den dood van Willem III, nam de Britsche zeemagt aanmerkelijk toe, terwijl onze zaken vervielen: men gaf de schuld aan den Vorst, en men zag voorbij den noodzakelijken invloed, door omstandigheden en gebeurtenissen uitgeoefend.

Alvorens nu den draad der geschiedenis te hervatten, treedt de S. nog (bl. 113—161) in eene beschouwing van de inrigtingen en de gesteldheid der zeemagt ten tijde van Willem III. — Wij vinden hier, onder anderen, waar over de voeding der zeelieden gesproken wordt, dat de naam van *jenever* het eerst in 1692 voorkomt, en, twee jaren later, het vroegste bewijs, dat die drank op 's lands schepen gebruikt werd. (In eene noot leert de S. ons de opkomst der korenbrandewijn-stokerijen in ons land kennen als een gevolg van den inval der Franschen in 1672, haren sterken voortgang als gevolg van het uitbreken des oorlogs in 1689.) De scheepsbouw liet hier in dien tijd veel te wenschen over: onze scheepsbouwmeesters

maakten geenerlei werk van de theorie hunner kunst; de Engelschen en Franschen, bij welke dit geheel anders was, waren de onzen daardoor veel vooruit gekomen; hier bleef men bij het oude; steunende alleen op de ondervinding, ging men niet naar vaste regelen te werk: zóó hing het van toeval af, dat de bouw van een schip goed of kwalijk slaagde, en stilstand bleek ook ten deze achteruitgang te zijn. — De verdeeling der oorlogschepen in *charters* was eene belangrijke verbetering. Voor het eerst werden in dezen tijd hier *driedekkers* gebouwd, en *bombardeerschepen*, ook *palanders* genaamd, oorspronkelijk eene Fransche uitvinding, hier in gebruik gebragt.

Het overige gedeeelte van het eerste stuk (bl. 162—537) is gewijd aan de beschrijving der krijgsbedrijven ter zee, van het jaar 1689 tot 1694. — Van grooten invloed was hierop het verbond, dat al aanstonds in 1689 tusschen Groot-Brittanië en Nederland, betrekkelijk het gemeenschappelijk voeren van den oorlog ter zee, gesloten werd. Daarbij werd onder anderen vastgesteld, dat het aantal oorlogschepen, door Groot-Brittanië te leveren, tot datgene, hetwelk door Nederland in zee gebragt zou worden, staan zou als 5 tot 3; dat Britsche opperhoofden het bevel over de gemeenschappelijke vloten, eskaders en smaldeelen zouden voeren en met het voorzitterschap in de krijgsraden bekleed zijn. Nadat in 1689 weinig van belang uitgerigt was, ging onze vloot in Junij 1690 onder zeil, onder opperbevel van den Luit.-Adm. Corn. Evertsen. In den aanvang van Julij was de Britsche en Nederlandsche magt, 57 schepen van oorlog en 11 branders, vereenigd onder het opperbevel van den Graaf van Torrington. Op de hoogte van Kaap Bevezier gekomen, ontving deze bevel van de Koningin van Groot-Brittanië (die, gedurende 's Konings verblijf in Ierland, het bewind voerde), om stand te houden, en, zoo mogelijk, den vijand uit het Kanaal te verdrijven. De Fransche magt bestond uit 78 of 82 schepen van oorlog en 18 of 22 branders, aangevoerd door den Graaf De Tourville, een' der grootste zeehelden uit dit tijdperk. De onzen, die de voorhoede hadden,

deden den eersten aanval en hadden eenen zwaren strijd te verduren. Maar Torrington, in plaats van zich nu, met zijne aanzienlijke magt, aan die voorhoede aan te sluiten en dezelve te ondersteunen, hield te veel zuidelijk, waardoor tusschen de voorhoede en den middeltogt eene opening ontstond, van welke de Franschen gebruik maakten, om door te breken en onder het laatste smaldeel of de achterhoede der onzen eene schrikkelijke verwoesting aan te rigten. Die vijandelijke bodems, welke bij den aanvang van het gevecht door de onzen op de vlugt gedreven waren, keeren nu terug, en zóó ziet de vloot van den Staat, door de Bondgenooten verlaten, zich met reeds reddelooze schepen aan alle zijden aan het vuur van den oppermagtigen vijand blootgesteld, daarbij door de sterke ebbe naar den vijand weggesleept, onder wien zij weldra geheel moet vervallen. Toen beval Evertsen, *dat de vloot met staande zeilen* zou *ankeren*, eene krijgslist, door welke de vijandelijke schepen, met de ebbe voortgesleept blijvende, van de onzen verwijderd worden en de Nederl. vloot behouden blijft. Maar zij was jammerlijk gehavend; meerdere schepen moesten verbrand worden, opdat zij niet, bij den langzamen aftogt, in 's vijands handen mogten vallen, en het mannelijk gedrag van den Kapitein Snellen, wiens tot hiertoe onbekend gebleven kloek beleid door den S. in het licht gesteld wordt, werd vereischt, om zijnen zwaar geteisterden bodem in het Vaderland terug te brengen. Aan Evertsen viel de eenparige toejuiching van vijanden, bond- en landgenooten ten deel. Tegen Torrington ging een kreet van verontwaardiging op; hij werd in hechtenis genomen, voor eenen krijgsraad gevoerd, maar met in het oog vallende eenzijdigheid vrijgesproken. Niet aan lafhartigheid of aan verraad, maar aan beleedigd eergevoel, wordt door den S. zijn laakbaar gedrag toegeschreven. — Een Nederl. smaldeel, onder den Vice-Adm. Almonde in dit jaar naar Spanje onder zeil gegaan, had, op de heen- en terugreis, door verschillende omstandigheden vertraging ondervonden, en was daardoor ook buiten staat geweest, de groote vloot der Bondgenooten te versterken; ja zelfs was, door het toe-

vallig lang wegblijven dezer schepen, het vroeger vermelde bevel van Koningin Maria uitgelokt geworden: allen min gewigtige gebeurtenissen, die het groot ontwerp deden falen, den ongelukkigen uitslag van den strijd bij Bevezier ten gevolg hadden.

Voor het volgende jaar (1691) werd het gebied onzer vloot door Koning Willem niet weder aan den Zeeuwschen Lt.-Adm. Corn. Evertsen opgedragen; maar — gelijk de S. doet opmerken — voornamelijk om te gemoet te komen aan den naijver tusschen de Hollandsche en de Zeeuwsche staatslieden en vlag-officieren — aan den Hollandschen Lt.-Adm. Cornelis Tromp, die, sinds eenige jaren met Prins, nu Koning Willem III. in onmin, thans met hem verzoend was. Tromp overleed echter, eer hij zijne taak kon aanvaarden. De S. wijdt eenige bladzijden aan de beoordeeling van het karakter diens zeehelds, ontzenuwt de beschuldigingen, welke ter zake van zijn gedrag bij den moord van de Gebroeders De Witt veelal tegen hem zijn ingebragt, en geeft de door sierlijke afbeeldingen opgehelderde beschrijving van een tot dus ver hier onbekend gedenkstuk, denkelijk door den Koning van Denemarken aan Tromp vereerd, ten blijke zijner erkentelijkheid voor de uitstekende diensten, door hem in 1676 aan dien Vorst bewezen. — Door de groote vereenigde vloot werd in dit jaar weinig belangrijks verrigt; alleen eene overrijke koopvaardijvloot uit Smirna behouden binnen gebragt; maar in verschillende bijzondere gevechten blonk, gelijk vroeger, de moed der Nederlanders uit. Inzonderheid onderscheidden zich op nieuw de Zeeuwsche Commissie-vaarders, van welke er niet minder dan 36, gewapend met 1206 stukken geschut en bemand met 8520 koppen, voor rekening voeren van de Gebroeders Sautijn te Middelburg, en die in dezen tijd den vijand aanmerkelijke afbreuk deden, aan het Vaderland belangrijke diensten bewezen.

Voor het jaar 1692 werd Almonde, met den titel van Lt.-Admiraal, tot opperbevelhebber van 's lands vloot aangesteld. Onder meer andere benoemingen, die tegelijk plaats hadden, maakt de S. bijzonder melding van die van Gillis

Schey tot Vice-Admiraal, en deelt bij deze gelegenheid zeer aanmerkelijke en tot dus verre geheel onbekende bijzonderheden betrekkelijk dien zeeheld en zijn geslacht mede. — Groot-Brittanië bevond zich in dien tijd in moeijelijke omstandigheden: Engeland was vervuld met te leur gestelden, met ontevredenen over het nieuwe bestuur; verraad schuilde onder 's Konings meest vertrouwde raadslieden; zelfs Marlborough stond in verstandhouding met den verdreven Jacob II. Lodewijk XIV. kreeg hieruit aanleiding om eene landing te ontwerpen, die, terwijl hij zelf met een geducht leger in Vlaanderen stond, voor Engeland en voor de Vereen. Nederlanden beiden, de bedenkelijkste gevolgen moest hebben. Maar zijne uitrusting werd door verschillende, schijnbaar toevallige, omstandigheden in de haven van Brest terug gehouden en wachtte nog op versterking, toen de vloot der Bondgenooten, in magt bijna het dubbel van die der Fransche, zich reeds vereenigd had. Lodewijk had dit niet gewacht, en, rekenende daarbij op den afval van een groot deel der Britsche vloot, zijnen Admiraal Tourville gelast, deze aan te tasten, al ware het ook dat de vijand hem in magt overtrof. De aanwezigheid der Nederlanders en een kloeke maatregel der Koningin van Groot-Brittanië weêrhielden de ontrouw, zich te openbaren, en Tourville, gegriefd door het verwijt over vroeger verzuim en door zijn hierin beleedigd eergevoel gedreven, volgde, ook onder die veranderde omstandigheden, den last zijns Konings naar de letter op. Het gevolg was de zeeslag bij La Hogue en Barfleur, waarin de Fransche vloot, deels onder het oog van Koning Jacob zelven, ten eenemale vernield, aan Frankrijk zelf het gebied der zee ontwrongen en Engeland tegen vreemden inval volkomen beveiligd werd. De S. doet opmerken, dat, schoon de Nederlanders in dezen strijd, buiten hunne schuld en tegen hunnen wil, weinig aandeel hadden, de uitslag nogtans grootendeels aan hunne tegenwoordigheid en aan de opvolging van eenen verstandigen raad van Almonde te danken was. — Elders onderscheidden zich in dit jaar onze zeebevelhebbers Taelman en Van der Zaen, ook Breeder en Bonte-

mantel, aan wier dapperheid en zelfopofferiug het behoud van belangrijke koopvaardijvloten te danken was.

Eene onderneming van het jaar 1693 mislukte ten eenemale. Een gedeelte van de scheepsmagt der Bondgenooten, jammerlijk misleid en wanende dat de Fransche vloot nog te Brest wierd opgehouden, ontmoette deze onverwacht op de Portugesche kust bij Lagos en werd door dezelve met zeer groote meerderheid aangevallen; er ontstond een hardnekkige strijd, waarin twee der onzen, de kapiteins Schrijver en Van Poel, door wanhopige verdediging en edele zelfopoffering, het behoud van het eskader en van een deel der koopvaardijvloot, aan hun geleide toevertrouwd, te weeg bragten. De ongunstige uitslag der krijgsverrigtingen ter zee gedurende dit jaar was, gelijk de S. overtuigend aantoont, geenszins aan de Nederl. zeemagt, maar aan onkunde en achteloosheid, zoo niet aan verraad, der Engelsche staatsdienaren en vlootvoogden toe te schrijven.

Met het verhaal der krijgsbedrijven gedurende het jaar 1694 wordt dit *eerste stuk* des derden deels besloten. De vereenigde Britsche en Nederlandsche vloot, sterker dan voorheen, bestond uit niet minder dan 120 zeilen. Een aanval op Brest mislukte, doordien Koning Lodewijk van het voornemen daartoe tijdig uit Engeland (ook door Marlborough) kennis had bekomen; Dieppe werd door de onzen in brand geschoten, Havre-de-Grâce geteisterd en de gansche westkust van Frankrijk in onrust gehouden. Maar het belangrijkste, wat dit jaar voorviel, was het hevig gevecht bij de Breeveertien, tusschen den beruchten Duinkerker Jean Bart en onzen Schout-bij-Nacht Hiddes de Vries, een gevecht, merkwaardig om de hardnekkigheid, waarmede De Vries zijnen bodem voet vóor voet aan den vijand betwistte, maar ook, om de lafhartigheid, waarmede vijf scheepskapiteinen den ouden roem der Nederlandsche dapperheid bezoedelden, en bovenal, om het belangrijk gevolg, dat de uitslag van het gevecht, waardoor voor Frankrijk eene aanzienlijke korenvloot uit Noorwegen behouden bleef, op den toestand van dat land uitoefende.

Met moeite weêrhouden wij ons, van den inhoud van

het *tweede stuk* even uitvoerig verslag te geven; de beschikbare ruimte dezer bladen laat ons slechts toe, daaruit enkele bijzonderheden mede te deelen.

In de beide eerste afdeelingen worden de gebeurtenissen behandeld der drie laatste jaren, welke den vrede van Rijswijk vooraf gingen. Geene groote zeeslagen hadden daarin plaats, maar een aantal bijzondere gevechten, onder welke vooral datgene, in hetwelk vier oorlogschepen en verscheiden koopvaarders der onzen door Jean Bart genomen of verbrand werden, het overige der vloot door het beleid van den kap. Arnold Manart behouden bleef, en een ander, waarin de Baron van Wassenaer, toen kapitein, zich door de hardnekkige verdediging van zijnen bodem tegen den Franschen kaper Duguaytrouïn onderscheidde, meer bijzonder in 't licht gesteld worden.

De S. staat vervolgens stil bij het verband tusschen de komst van Peter den Groote in ons Vaderland en den toestand van het Nederl. Zeewezen, en doet daarbij opmerken, dat de roem, welken zich het laatste door zijnen beslissenden invloed op de zeemagt van andere Staten, bepaaldelijk op die van Rusland, verwierf, duur door ons werd gekocht, daar het verlies van ervarene bevelhebbers, geoefende scheepsbouwmeesters, bevaren zeelieden, die zich in dienst van anderen begaven, en het verkoopen van oorlogschepen, weldra eenen schadelijken invloed ontwikkelden en het verval onzer eigene zeemagt bevorderden, terwijl daarenboven het verwerven eener vloot, door Mogendheden, welke die tot hiertoe niet bezaten, telkens tot oorlogen aanleiding gaf, in welke wij onzes ondanks gemengd raakten.

Op eene andere wijs werkte, weinig jaren later, de dood van Willem III. tot onherstelbaar nadeel van het Nederl. Zeewezen. Met zijn overlijden hield die vermogende invloed op, met welken hij bij al de gewesten de belangstelling voor het Zeewezen wist gaande te houden en nog na den Rijswijkschen vrede aanleiding had gegeven tot verbetering van den verwarden toestand der geldmiddelen van de Admiraliteiten, en, tegen de Admiraliteit en de regering der stad Amsterdam, de oprigting van drie re-

gimenten mariniers had doorgedreven. Maar — wat meer zegt — met zijnen dood verslapte de band, die ons tot hiertoe met Engeland vereenigde, en verkoelde de eenstemmigheid, die onder zijne regering tusschen de beide Staten had plaats gegrepen: Brittanië begon zich boven ons een gezag aan te matigen en over de zeezaken naar eigen welgevallen te beschikken; hierdoor verflaauwde de ijver onzer bevelhebbers, en de zedelijke kracht van ons scheepsvolk ging verloren. Nederland hield op, tot de grootste Zeemogendheden te behooren.

In den nu uitgebarsten successie-oorlog volgde men het stelsel, reeds door Willem III. aanbevolen, om den vijand in de Middellandsche zee te beoorlogen, ten einde eene vereeniging tusschen zijne te Toulon uitgeruste vloot en die van Brest te beletten. De overwinning in de baai van Vigos, waarvan onze Lt.-Adm. Almonde vooraf de mogelijkheid had betoogd, was daarvan het eerste luisterrijk gevolg. Met blijkbaar welgevallen verwijlt de S. bij het zeer merkwaardig gevecht, dat het volgende jaar (1703) plaats had op de Portugesche kust, en waarin onze Kapitein Roemer Vlacq zich, met vijf oorlogschepen, tegen eene belangrijke overmagt verdedigde, in den schrikkelijksten toestand doodelijk gewond bedaard het bevel bleef voeren en daardoor aan eene vloot van 100 koopvaarders den veiligen aftogt verzekerde.

Niet meer dan één groote zeeslag werd gedurende dezen oorlog geleverd: het was die bij Malaga in 1704. Het verhaal daarvan geeft den S. aanleiding tot wederlegging van de snoeverijen der Franschen, die, zich de overwinning toeschrijvende, verzekeren, dat de Bondgenooten het eerst uit het gevecht weken en gedurende twee dagen weigerden, den strijd te hervatten; maar tevens tot gisping van de partijdigheid der Britten, die, zonder eenige hulde toe te brengen aan de verdiensten der Nederlanders, zich zelven alleen de zege toekenden. — In hetzelfde jaar hadden wij de Engelschen Gibraltar helpen innemen en werkten de onzen tot tweemaal toe krachtig mede, om die vesting te ontzetten. Zij was door de Bondgenooten in bezit geno-

men, in naam van Koning Karel III: de S. toont, op onwederlegbare gronden, hoe Groot-Brittanië, met schending van verdrag en goede trouw, en gebruik makende van zijne overmagt, maar daarbij begunstigd door eenen misslag van onze staatslieden, die belangrijke plaats, even als het, later, ook met Nederlandsche hulp, veroverde Port-Mahon, ook bij den Utrechtschen vrede, in bezit bleef houden.

Hoogst belangrijk is hetgeen de S. aangaande de gebeurtenissen der laatste jaren van dezen oorlog vermeldt, als daar is de inneming en het ontzet van Barcelona, de onderwerping der provincie Katalonië en van een groot deel van Valencia, de bestorming van Alicante, de verovering van Majorca, Sardinië en Minorca, omdat het belangrijk aandeel der Nederlanders in die groote wapenfeiten tot hiertoe, òf door de geschiedschrijvers ten eenemale onvermeld gelaten is, òf naauwelijks eenige bekendheid bekomen had, terwijl nogtans, bij al die gelegenheden, de Nederlandsche zeelieden hunne voorgangers in moed en beleid evenaarden, hunnen roem en den roem des Vaderlands verhoogden. — Het was er ver af, dat deze hulp door de Engelschen op den regten prijs werd geschat. Telkens vindt de S. aanleiding, om de aandacht te vestigen op de sluwheid, waarmede het bewind van Groot-Brittanië het Nederl. Zeewezen in kleinachting zocht te brengen, ten gevolge waarvan, gedurende dezen ganschen oorlog, geen Lt.-Admiraal, maar alleen een Vice-Admiraal of Schout-bij-Nacht, aan het hoofd onzer vloten of eskaders werd gesteld, opdat steeds de vlag der Staten door de Britsche overschaduwd zou worden. De Vice-Admiraal J. G. van Wassenaer, van welken tot dus ver weinig bekenden vlootvoogd hier eene meer uitvoerige levensschets gevonden wordt, weigerde met edele fierheid onder eenen Britschen Schout-bij-Nacht te dienen en droeg het bevel over het hem toevertrouwde smaldeel in de Middell. zee aan eenen kapitein op.

In de laatste afdeeling handelt de S. onder anderen over de bijna ongeloofelijke krachtsontwikkeling, welke de Commissievaart in dezen tijd vertoonde: alleen uit Middelburg en Vlissingen waren, voor rekening van dáár wonen-

de reeders, niet minder dan 74 Commissievaarders in zee gebragt, voerende gezamenlijk ruim 1722 stukken en 11,747 manschappen: »eene krachtsontwikkeling, waartoe menig Rijk in onzen tijd buiten staat zou zijn, en die op nieuw aantoont, hoe veel de ondernemingsgeest der ingezetenen, door het openbaar Bestuur wèl geleid en behoorlijk aangevuurd, in tijden van oorlog tot welzijn van het Vaderland en tot afbreuk des vijands kan bewerken." Trouwens: de handel en zeevaart werden er door beveiligd; duizende zee- en handwerkslieden vonden daarin een ruim middel van bestaan; de verkoop der veroverde schepen en koopwaren bragt jaarlijks tonnen schats aan; de commissievaart werd voor Zeeland, bepaaldelijk voor de genoemde steden, eene zeldzame bron van overvloed en rijkdom.

Als Bijlagen vinden wij weder, achter elk dezer boekdeelen, Staten van de sterkte der Nederl. zeemagt en vloten in verschillende jaren, en voorts de *fac-similés* van zes-en twintig der uitmuntendste Nederl. Zee-officieren uit het vierde tijdperk, de eerste getrokken uit officieele berigten, de laatste vergezeld van meer en minder uitvoerige levensschetsen.

Zoo wij geslaagd zijn in de volvoering van ons oogmerk, dan hebben wij in dit verslag die punten bij voorkeur aangeroerd, over welke de S. bovenal een licht verspreidt, dat tot nog toe daaraan ontbrak, hetzij dezelve, namelijk, tot op onzen tijd geheel onbekend bleven, of min naauwkeurig bekend waren en min juist beoordeeld werden. De groote verdienste, welke de heer DE JONGE zich hierdoor op nieuw heeft verworven, valt te meer in het oog, wanneer men de bronnen in aanmerking neemt, waaruit hij zijn geschiedverhaal geput heeft, en op welke wijs hij zich van dezelve heeft bediend. Die bronnen, gelijk in de voorgaande deelen, in aanteekeningen aan den voet der bladzijden aangewezen, zijn deels wel de weinige gelijktijdige Schrijvers uit dit tijdperk (de *Hollandsche* en de *Europesche Mercurius*, de werken van SYLVIUS en enkele andere), maar voornamelijk de Resolutiën van H. H. Mog., die der Staten van Holland, de Notulen der verschillende

Admiraliteiten, de Scheeps-journalen en berigten der vlootvoogden en mindere bevelhebbers, en vele oorspronkelijke brieven en andere papieren, deels in het bezit van bijzondere personen, deels in het Archief des Rijks of in 's Konings Huis-Archief voorhanden, bronnen, die tot hiertoe doorgaans ontoegankelijk waren, althans ongebruikt bleven. Hoe de S. zich van deze hulpmiddelen heeft bediend, zal wel niet noodig zijn te herhalen: men weet, hoe hij gewoon is, die aan een oordeelkundig onderzoek te onderwerpen, de slotsom zijner nasporingen met zorg en bedachtzaamheid op te maken, zaken te vermelden zonder onnoodig omhaal van woorden; men kent zijne duidelijkheid in het beschrijven van de gesteldheid en de plaatsing der vloten, zijnen levendigen kernachtigen stijl in het verhaal der zeeslagen en gevechten, zijnen wijsgeerigen blik in het beschouwen der aanleidingen tot het wèl en kwalijk gelukken der ontwerpen en aanslagen, in het beoordeelen van bedrijven, in het wegen van de oorzaken en gevolgen der gebeurtenissen. — Dat lust en krachten den waardigen Schrijver gespaard mogen blijven, om de geschiedenis van Nederlands Zeewezen te voltooijen en ook daarin den roem des Vaderlands te verhoogen, is een wensch, die bij de lezing dezer boekdeelen opwelt uit het diepst van het hart.

N.

12.) *Dissertatio historico-politica, de triplici foedere anno* 1668 *inter Regem Angliae, Regem Sueciae et Ordines Generales Foederati Belgii icto, quam...... publico ac solemni examini submittit* A. MACKAY. Trajecti ad Rhenum, 1829.

De in onze geschiedenis zoo vermaarde Triple-Alliantie, benevens de onderhandelingen en verdragen, die er het gevolg van waren, door WAGENAAR, gedeeltelijk uit onuitgegevene, echte bescheiden, naauwkeuriger dan vroeger in het licht gesteld, is in deze *dissertatie* op nieuw behandeld. De Schrijver, wien de toegang tot het Rijks-Archief

open stond, heeft zich daarbenevens ook van ongedrukte stukken bediend, met name van het verbaal der heeren Meerman en Boreel, Extraord. Ambassadeurs aan het Hof van Groot-Brittanje, en van de resolutiën, brieven, memoriën en andere stukken, rakende de zaken van Engeland en Frankrijk, zoo geheime als openbare, gedurende de jaren 1667 en 1668 ter vergadering der Algemeene Staten en van Holland genomen, ingekomen, uitgevaardigd en gepresenteerd.

In de *Inleiding*, bl. 1—26, wordt de toestand geschetst van Europa ten tijde van de sluiting des verbonds. Na, in het algemeen, de ontwikkeling der Europesche Staten na de Hervorming, zoo wel met opzigt tot het inwendige, als tot de onderlinge betrekkingen en de verbonden, waardoor zij de gemeene vrijheid, door eenen overmagtigen staat bedreigd, zochten te beschermen, beschouwd te hebben, schetst de Schrijver in het bijzonder den toestand van die staten, welke bij de Triple-alliantie of hare gevolgen belang hadden. — Frankrijk had, door eenen gelukkigen zamenloop van omstandigheden, eenen hoogen bloei bereikt. Lodewijk XIV, door Louvois en Colbert aangezet en ondersteund, rigtte zijne veroveringsplannen vooral tegen de Spaansche Nederlanden, en allerlei verbindtenissen en kunstgrepen werden, ter begunstiging daarvan, door hem aangegaan of in het werk gesteld, ook met en in onze Republiek. — In Engeland ontbrak het aan eendragt tusschen den Koning en het volk. Dit was een gevolg van de niet nationale gezindheid van Karel II, die, terwijl hij zich een onbeperkt gezag wilde verwerven, de Roomsch-Katholijke godsdienst in zijn Rijk zocht in te voeren, van Frankrijk geld trok, en onze Republiek beoorloogde. Zoo was Engeland niet, wat het had kunnen en moeten zijn: de mededinger en het tegenwigt van Frankrijk. — Onze Republiek, van binnen tweedragtig, maar door hare zeemagt en haren handel bloeijende, en om dien bloei benijd, bezat groot aanzien buitenslands en mengde zich in alle staatkundige zaken van Europa. Haar toestand was evenwel hoogst moeijelijk, en vereischte de uiterste waakzaamheid en voorzigtigheid. — Spanje, onder eenen min-

derjarigen Koning en een slecht bestuur zwak en traag, behield echter zijnen trots, en kan vergeleken worden bij eenen zieke, die zijne ziekte niet wil erkennen, en op krachten steunt, welke hij niet meer bezit. — Ook in Zweden was de Koning minderjarig en het bestuur krachteloos; niemand hield de waardigheid op van den staat, op welken de meestbiedende den meesten invloed had. — Zwak was ook het Duitsche Rijk: Keizer Leopold I, geheel van de Jezuïten afhankelijk, had de handen vol met de onlusten in Hongarije en den oorlog tegen de Turken (*). — De door hem benijde Keurvorst van Brandenburg, Frederik Willem, begunstigde onze Republiek, niet uit genegenheid jegens de toen in dezelve heerschende partij (hij was de oom van den Prins van Oranje), maar uit wèl begrepene staatkunde. — De Bisschop van Munster, ons vijandig, nam elke gelegenheid waar, om ons te benadeelen.

Het *eerste hoofddeel*, bl. 26—54, verhaalt het ontstaan der Triple-alliantie. De Staten, door Lodewijks inval in de Spaansche Nederlanden, Mei 1667, tegen de hun gedane beloften ondernomen, grootelijks verontrust, trachtten hem door Van Beuningen te bewegen, om de vijandelijkheden te staken, en zich met den afstand van Cambray, St. Omer en Aire, benevens Franche-Comté (dat hier verkeerdelijk het *hertogdom* Bourgondië wordt genoemd, een reeds door WAGENAAR, XIII. bl. 304, in AITZEMA en DUMONT aangewezen misslag), tevreden te houden. Tegelijk besloten zij, zich te wapenen, zoo om de toerustingen van den Bisschop van Munster, waartoe men oordeelde, dat hij door Fransch geld werd in staat gesteld, als om de verontrustende berigten, door Van Beuningen uit Frankrijk gezonden. De onaannemelijke voorslagen, door Lodewijk in Julij aan De Witt gedaan, werden ten gevolge der onderhandelingen later wel eenigzins verbeterd; maar inmiddels zetteden de Franschen hunne veroveringen voort. De Witt, schoon door de Spanjaarden om hulp aangezocht, zag

(*) In 1664 was een twintigjarige wapenstilstand met de Turken gesloten.

al spoedig, dat er van hen niets wezenlijks te wachten was, en besloot, zich tot andere staten te wenden, om gezamenlijk Lodewijks ontwerpen tegen te gaan. Schoon hij dus geenszins voornemens was, zich met Frankrijk te verbinden, evenwel handelde hij met den Franschen Ambassadeur d'Estrades, als met eenen vriend, en sprak vooral veel over het dwingen van Spanje tot het aannemen der gedane voorslagen, hetgeen den Franschen ten uiterste aangenaam was. Intusschen was, volgens de inzigten van De Witt, reeds op het einde van Julij een verbond met Zweden tot stand gekomen, waardoor, hoezeer zulks, vooral wegens handelszaken, veel moeite had gekost, de verkoeling tusschen dien staat en onze Republiek was weggenomen. Van veel meer belang evenwel was de onderhandeling met Engeland. Meerman en Boreel werden als buitengewone Ambassadeurs derwaarts gezonden, ten einde den Koning te bewegen, zijne goede diensten met de Staten aan te wenden tot het »assopieren van den tusschen Vranckrijck ende Spaignen uitgeborsten oorlog, waardoor de ingezetenen van Engelandt ende van desen Staet in haren handel mercklijck staen te werden benadeelt.'' Bovendien mogten zij, volgens eene geheime instructie, met den Koning en zijne Ministers »concerteren over alle soodanige efficacieuse middelen ende remedien, als tot bereykinge van het voorschreve salutair oogmerk de alder-dienstigste ende nutste sullen bevonden werden te wesen.'' Door deze gezanten wilde De Witt het verbond, dat hem voor den geest zweefde, zoeken voor te bereiden, maar nog niet tot stand brengen; opzettelijk gaf men hun daarom geen' zoo duidelijken en stelligen last, als zij wel wenschten. Karel II. en zijne Ministers waren in het eerst weinig genegen, om met de Staten gemeene zaak te maken; zij zochten niet zoo zeer de bevordering van het belang huns lands, als wel van eigen voordeel en eigen' wil. Doch op het einde des jaars oordeelden zij, van maatregelen te moeten veranderen, hetgeen de Schrijver minder wil verklaren uit de vrees, dat de Staten zich met Frankrijk zouden verbinden, dan uit de zucht, om de natie, die zij van zich afkeerig hadden

gemaakt, daardoor weder te winnen. Hoe dit zij, Temple, de Engelsche Resident te Brussel, door den Koning gelast zich naar den Haag te begeven, bezocht den Raadpensionaris den 30 Dec. 1667, verlangde duidelijkere opening van de meening der Staten, dan de gezanten te Londen konden geven, en sloeg een aanvallend verbond voor tegen Frankrijk, en een verdedigend tegen iedereen, in het bijzonder ter bescherming der Spaansche Nederlanden. De Witt toonde zich tot het laatste genegen; doch het eerste streed tegen vroeger aangegane verbindtenissen. Nadat beide staatsmannen ook den volgenden dag met elkander hadden gesproken, vertrok Temple naar Londen. Reeds den 18 Jan. 1668 kwam hij als buitengewoon Gezant terug, voorzien van volkomenen last, om met de Staten en andere belanghebbende mogendheden, volgens de bekende voorslagen, te sluiten. Na in zijne gesprekken met De Witt sterk op een verbond tusschen de Republiek en Engeland te hebben aangedrongen, begaf hij zich naar den Zweedschen gezant; deze, hoezeer niet gelast, beloofde echter zijne toetreding. Nu drong Temple bij De Witt aan, om *spoedig* te sluiten, wijl het geringste uitstel verderfelijk kon zijn; hij ruimde alle, door de onzen gemaakte, zwarigheden uit den weg, en reeds den 23 Januarij werd het tractaat geteekend, *zonder dat er, volgens de gewone orde der regering, de bijzondere gewesten in gekend waren.* Er werden drie stukken vervaardigd. Het eerste bevatte de voorwaarden van een verdedigend verbond tusschen Engeland en de Staten; het tweede die van de bemiddeling tusschen Frankrijk en Spanje; het derde de geheime artikelen omtrent het dwingen van Lodewijk, indien hij den vrede op de aangebodene voorwaarden weigerde. In een afzonderlijk stuk beloofden de Zweedsche gezanten de toetreding huns Konings, mits de bondgenooten hunne goede diensten aanwendden, ter beslechting der geschillen met Spanje over de door dit Rijk te betalen onderstandgelden.

In het *tweede hoofddeel*, bl. 55—91, worden het tweede en derde der genoemde stukken medegedeeld en door eenige aanmerkingen opgehelderd. Vervolgens wordt

het verbond naauwkeuriger beschouwd, en ten eerste onderzoek gedaan naar de regtsgronden, waarop het berustte. Dit regt steunde op het stelsel van staatkundig evenwigt, hetwelk de Schrijver, met KLUIT, oordeelt te bestaan, »*in prudenti moderamine virium gentium vicinarum, et tempestiva plurium populorum inter se conjunctione ad temperandam alterius gentis potentiam, vel hujus potentiae abusum.*" Hieruit betoogt hij, dat de Verbondenen volkomen regt hadden, om zich tegen Lodewijk, die zijne magt misbruikte, te verzetten. Maar met welk regt noodzaakten zij Spanje tot het afstaan van een deel van deszelfs grondgebied? Met hetzelfde regt, waarmede een brandend huis, door de buren, ter afwending van het hun dreigende gevaar, wordt omvergehaald. De Spanjaarden hadden zich buitendien in deze gansche zaak zoodanig gedragen, dat zij geene reden hadden, om te klagen over hunne behandeling door de bondgenooten. — Ten tweede wordt het beleid aangewezen, waarmede het Verbond, onder zeer hagchelijke omstandigheden, werd gesloten, blijkbaar eensdeels in de groote geheimhouding, waarmede het werd tot stand gebragt, andersdeels in deszelfs bepalingen. — Ten derde beschouwt de Schrijver de bedoeling der Alliantie, bestaande in de handhaving van den vrede en het staatkundig evenwigt, en het behoud der Spaansche Nederlanden als een voormuur, niet alleen voor de Republiek, maar voor geheel Europa. — Eindelijk wordt de voortreffelijkheid aangetoond, zoo van het verbond, als van hen, die het bewerkten, Temple en J. de Witt. Beider karakter wordt geschilderd, en in het bijzonder de staatkunde van De Witt gekenschetst. Hij handelde, tot zijnen dood toe, standvastig naar de eenmaal aangenomene beginselen. Volgens dezelve moest het huis van Oranje van alle gezag verstoken, en de magt der Staten vermeerderd worden. Alleen den hem behagenden staat der regering hield hij voor vrijheid, en zonder deze vrijheid bestond er voor hem geen vaderland. Onwrikbaar aan zijne beginselen vasthoudende, was hij door zijn uitstekend verstand bijzonder geschikt tot het volvoeren zijner groote ontwerpen. Mee-

terlijk verstond hij de kunst, om van de vriendschap der naburen partij te trekken, of zich van hunnen onderlingen naijver ten nutte der Republiek te bedienen. Maar een al te groot vertrouwen op zijne beginselen bragt hem tot verderfelijke dwalingen, daar hij, te zeer aan dezelve gehecht, te weinig op de omstandigheden acht sloeg. Ook hield hij de krachten der Republiek voor grooter, dan zij werkelijk waren, en vertrouwde te veel op hare scheepsmagt, haren roem en hare verbindtenissen met andere staten. Wat zijne gezindheid jegens Frankrijk aangaat, het is zeker, dat hij zich nimmer aan de Franschen heeft overgegeven. Hij vertrouwde hen weinig, vermeed hunne nabuurschap, en zocht echter hunne vriendschap, onder anderen ook daarom, wijl een oorlog met hen de verheffing van den Prins van Oranje onvermijdelijk zou maken. — Temple en De Witt handelden eerlijk bij het sluiten der Triplealliantie; ten onregte hebben sommigen haar schandelijk genoemd. Zij handelden daarbij opregt; niet alleen Temple, waaromtrent men niet twijfelt, maar ook De Witt; want zij kwam overeen met zijne beginselen; zoodra Frankrijk de Spaansche Nederlanden bedreigde, verlangde hij opregtelijk eene verbindtenis met Engeland; van hier dan ook, dat Lodewijk hem naderhand te vergeefs van de alliantie zocht af te trekken. Eindelijk, zij handelden moedig. Hagchelijk waren de omstandigheden, en de moeijelijkheid en stoutheid van het geslotene verbond viel hun zelven in het oog. De Witt waagde daarenboven zijn hoofd, daar de verdragen, met afwijking van de bestendige gewoonte, zonder ruggespraak met de bijzondere gewesten werden geteekend. Ook Temple waagde veel, toen hij, zonder daartoe gelast te zijn, aan de onzen beloofde, dat de beraamde punten over de zeevaart in afzonderlijke artikelen er zouden bijgevoegd worden. Geen wonder, dat zij, toen het verbond geteekend was, zelve over het wèl gelukken hunner pogingen als verstomd stonden!

Het *derde hoofddeel* (*), bl. 92—148, handelt over de

(*) In dit hoofddeel komt het een en ander voor, dat uit ongedrukte bescheiden is ontleend.

gevolgen en den invloed van het verbond. Niet alleen werd het door de bijzondere gewesten goedgekeurd, maar alle belanghebbende staten verheugden zich over hetzelve, alleen Frankrijk en eene magtige partij in Spanje uitgezonderd. De Fransche gezanten echter verdedigden het, waarschijnlijk opdat de Koning niet ontevreden zou zijn, dat zij niets van deszelfs sluiting hadden geweten, en het dus niet hadden belet. En de Koningin van Spanje, na de kennisgeving van de Staten ontvangen te hebben, betuigde hare dankbaarheid. — Te Londen moest men niet alleen lang met Zweden onderhandelen over de onderstandgelden, door Engeland en de Republiek te verleenen, maar ook de pogingen tegengaan van Isola en Molina, de gezanten des Keizers en van Spanje, die hun best deden om oorlog tusschen de verbondenen en Frankrijk te verwekken. Isola beweerde, dat de Staten veel meer hun belang, dan dat van anderen hadden behartigd; waarop Meerman kort antwoordde, dat zij gehandeld hadden zoo als goede Regenten betaamde. Ook zocht Ruvigny, de Ambassadeur van Frankrijk, de alliantie te ontbinden. Hij verklaarde, dat niet zoo zeer de alliantie, als wel de vorm, zijnen Koning mishaagde; deze zoude hem verpligten, eershalve oorlog te voeren. De onzen antwoordden hem, dat de Koning niets eervoller kon doen, dan zijne gematigdheid niet met woorden te betuigen, maar met daden te bewijzen. — In 's Hage toonde d'Estrades zich, nadat de geheime artikelen aan de Franschen (men weet niet hoe, maar zeker niet door De Witt) waren bekend geworden, zeer tégen de alliantie. Hij zocht De Witt van haar af te trekken, en tot eene naauwe vereeniging met Frankrijk te brengen. Maar deze wist hem kunstig te misleiden, en trachtte hem te overtuigen, dat de Staten jegens den Koning van Frankrijk welgezind waren, en dat de alliantie dezen niet zou benadeelen. — Ook maakten de Staten bepalingen, om Spanje tot de aanneming te dwingen, doch in het vertrouwen, dat de zaak niet tot dat uiterste zou komen. — Te Parijs handelden Van Beuningen en Trevor, gezanten van de Republiek en van Engeland, over den vrede. De Franschen

zochten dien op allerlei wijzen te beletten, en daarbij de schuld op Spanje te werpen. Daar zij zich sterk ten oorlog rustten, vermaande Van Beuningen de Staten, om ook hunne krijgsmagt te versterken, wier treurige toestand oorzaak was, dat onze Staat door de Franschen minder geacht werd. De volhardende ijver en de moedige taal van Van Beuningen, die aan Lionne verklaarde, dat het aan den Koning van Frankrijk te wijten zou zijn, indien men tot het uiterste middel moest komen, en hem raadde, „zich wel te bedenken, eer hij over den Rubico trok," bewerkten eindelijk, dat den 25 April een verbond tusschen Frankrijk en de geallieerden over den vrede met Spanje tot stand kwam. De Franschen sloten het niet den ongaarne, en Van Beuningen bleef de Staten aanzetten, om zich tot den oorlog te bereiden. Lodewijk oordeelde het evenwel niet raadzaam, thans den oorlog door te zetten. Hij wilde vooreerst liever toegeven, en daardoor de staten van Europa gerust stellen, om later ongehinderd en met meer nadruk de wapenen te gebruiken. Op onze Republiek was hij intusschen zeer gebeten, en haar handel met Frankrijk werd op allerlei wijze belemmerd. — Ook Spanje werd, na lang tegenstribbelen, nadat de Franschen, in Februarij 1668, in Franche-Comté waren gevallen, en de Staten de 6000 man hulptroepen, welke zij „bij maniere van sauvegarde tegens alle surprise" naar Lillo hadden gezonden, terug hadden geroepen, tot het aannemen der voorwaarden gedrongen (*). Zoo werd, den 2 Mei, te Aken de vrede tusschen Frankrijk en Spanje gesloten, nadat Van Beverningh den vorigen dag had gedreigd, te zullen vertrekken, indien de Spaansche gezant den volgenden dag niet teekende.

Nu moest de vrede worden gegarandeerd. Na lang onderhandelen over de onderstandgelden aan Zweden, beloofde Spanje bij het tractaat van 's Hage, den 6 Mei 1669, die

(*) Over de handelingen met de Spanjaarden zijn wij opzettelijk korter, wijl WAGENAAR, deel XIII. bl. 313—330, die zeer uitvoerig uit handschriften heeft medegedeeld.

te zullen betalen, mits de verbondenen de garantie van al deszelfs bezittingen op zich namen. Ook met andere mogendheden werd, ter versterking der Triple-alliantie, gehandeld. Men slaagde bij eenige Zwitsersche kantons, bij den Keurvorst van Brandenburg en de Vorsten van Brunswijk-Lunenburg. De Franschen werkten intusschen ijverig, om de alliantie te verbreken. Eerst zochten zij de Republiek tot hunne zijde over te halen; maar De Witt bleef onwrikbaar. Zweden en Munster werden ligtelijk voor hen gewonnen. Even zoo de Koning van Engeland. Temple, vooral door Arlington bedrogen, werd, als voor eene korte poos, naar Londen teruggeroepen. Door de ministers niet vriendelijk ontvangen, begaf hij zich naar zijn landgoed, en de hier te lande algemeen gehate Downing kwam in zijne plaats herwaarts. Na langdurige geheime onderhandelingen kwam, in Junij 1670, het verbond tusschen Engeland en Frankrijk tegen onze Republiek tot stand, en werd, in Januarij 1671, nog nader bevestigd. Zoo was de Triple-alliantie ontbonden, die, indien Engeland slechts standvastig was gebleven, kracht genoeg zou behouden hebben om haar doel te bereiken.

Doch ook de Staten hebben niet genoeg gedaan om haar in stand te houden. Tegen den raad van Van Beuningen, De Groot en den Keurvorst van Brandenburg, verwaarloosden zij hunne krijgsmagt en hunne vestingen. Vergeefs schreef Temple, dat men in vrede zich ten oorlog moet toerusten, even als men schepen niet gedurende den storm, maar bij stilte, moet herstellen. Zij dachten niet aan hetgeen in *Le testament politique de Colbert* ten opzigte van de Republiek gezegd wordt: »s'ils vous voyent si foibles, qu'ils croyent vous pouvoir attaquer impunément, c'est envain que vous vous reposez sur la bonne foi et sur celle des traités. Il faut pour entretenir l'un et l'autre être en état de donner du respect." Ook verzuimden zij, door eene tijdige verheffing van den Prins van Oranje tot Kapitein Generaal met genoegzame magt, de eendragt binnen 's lands te bewaren. Bovendien waren zij nalatig in het versterken der alliantie door nieuwe verbonden. In plaats van Frank-

rijk, dat niet dan ongaarne den vrede van Aken had gesloten, te vertrouwen, hadden zij eene naauwe verbinding met Engeland, die hun onmisbaar was, moeten zoeken, en daartoe alle handelsgeschillen zoo veel mogelijk vermijden. Zweden en de Duitsche Staten hadden zij door onderstandgelden moeten winnen. De Witt zag dit wel, maar echter gebeurde het niet.

Al dit verzuim wordt, in overeenstemming met Temple, aan de volgende oorzaken toegeschreven. 1.) De Staten vertrouwden te veel op het drievoudige verbond. Dit deed ook De Witt, schoon de onstandvastigheid en de haat des Konings van Engeland en de nijd der Zweden hem zeer goed bekend was. 2.) Zij oordeelden, dat, noch Spanje, noch de Keizer of eenig Duitsch Vorst, aan de Franschen den doortogt zou verleenen om de Republiek aan te tasten. Zij hoopten dus, dat het oorlogstooneel buiten hun land zou zijn, in welk geval zij dapper zouden hebben medegestreden. — Maar die staten, welke den doortogt hadden moeten beletten, waren òf te zwak, òf der Republiek vijandig. 3.) Zij geloofden niet, dat Engeland eene voor hetzelve hoogst nadeelige verbindtenis met Frankrijk ter vernietiging der Republiek zou aangaan, noch dat de overige staten van Europa zouden dulden, dat de Republiek door Frankrijk wierd overheerd. — Maar hier vertrouwde De Witt te veel op zijne beginselen, en zag over het hoofd, dat de Koning van Engeland reeds meermalen tegen het belang van zijnen staat had gehandeld. 4.) De Witt verlangde geene naauwe verbindtenis met de Engelschen, die, volgens zijn schrijven, »soo onlijdelijcke indigniteyten den Staet" aandeden, dat, »als sij van die cours niet sullen willen desisteren, wij noodsaeckelijck ons daer tegens met de maght van het landt ende met het appuy van vrienden ende insonderheydt mede van Vranckrijck sullen moeten voorsien." Bovendien vreesde hij, dat eene verbindtenis met Engeland de verheffing van Oranje ten gevolge zoude hebben.

Zoo kon dan het drievoudig verbond, ook door de Staten niet genoegzaam in stand gehouden, door Frankrijk worden verbroken. Zoo werden de gebeurtenissen van

1672 mogelijk. Belangrijk was evenwel de invloed van dit verbond, daar het, de regten en de vrijheid der staten van Europa bewarende, het stelsel van staatkundig evenwigt bevestigde. Het vermeerderde den roem van onze Republiek, door wier toedoen Frankrijk werd bedwongen, op een tijdstip, waarin velen haar geheel van die mogendheid afhankelijk waanden. Bovenal, het beginsel van dit verbond, niet toe te laten dat Frankrijk in het bezit kwam der Zuidelijke Nederlanden, is tot op onze tijden bewaard gebleven.

13.) *Beatrijs, eene sproke uit de XIII. eeuw.* Onder dezen tijtel heeft de heer W. J. A. JONCKBLOET, onlangs mede bekend geworden als uitgever van VAN WIJNS Aanteekeningen op de *Rijmkronijk* van JAN VAN HEELU, in het licht gegeven ('sGravenhage, bij A. D. Schinkel, 1841.) een gedicht, ter eere der H. Maagd, geschreven denkelijk in het laatst der 13e eeuw en behelzende het verhaal van een mirakel, aan eene non, Beatrijs geheeten, gedaan. De Schrijver der sproke is niet bekend; evenmin de plaats, waar het gedicht vervaardigd is. De taal is het gewone Nederduitsch van dien tijd en vrij zuiver. Het handschrift, dat tot de uitgave gediend heeft, is in een perkamenten Codex in-folio in de koninklijke boekerij te 's Hage, en beslaat daar 14 bladzijden in twee kolommen, iedere kolom van 37 regels. — In zijne voorrede geeft de Heer J. te kennen, dat de *Sproke van Beatrijs* zich niet alleen als bijdrage tot de Nederduitsche letterkunde, maar inzonderheid ook om de oudheidkundige bijzonderheden, die er uit op te maken zijn, tot de uitgaaf aanbeval. Van deze aanleiding heeft hij uitmuntend partij getrokken, want, terwijl in dit boekje het gedicht zelf de 33 eerste bladzijden beslaat, volgen daarop, op een gelijk getal bladzijden, enkele kritische, maar daarenboven uitgebreide en belangrijke geschied- en oudheidkundige Aanteekeningen. Wij vinden hier eene uitvoerige beschrijving van de middeleeuwsche kleederdragten, van de zeden en gewoonten, de bezigheden, uitspanningen en maaltijden der ridders. De

S. geeft die deels in zijne eigene woorden, maar meestal in aanhalingen uit de *Sproke* zelve, en uit andere Oud-Nederduitsche dichters, als MAERLANT, VAN VELTHEM, de Schrijvers van *Ferguut*, *Floris en Blanchefl.* enz. Het een en ander kan dienen tot aanvulling van hetgeen de geleerde VAN WIJN, in zijne voortreffelijke *Historische en Letterkundige Avondstonden*, omtrent de genoemde onderwerpen verzameld heeft, maar zou op zijne beurt voor belangrijke vermeerdering en aanvulling vatbaar zijn uit de schriften van G. VAN HASSELT, inzonderheid uit diens *Bijdragen voor de oude Geldersche maaltijden*, waar schier alles te zamen gebragt is, wat de *Coockboeken* en andere rekeningen en verdere bescheiden, tot in den aanvang der 16e eeuw, betrekkelijk dat onderwerp aan de hand geven (*). — Eene verklarende woordenlijst, de laatste acht bladzijden van het werkje beslaande, is voor taalbeoefenaren een hoogst welkom geschenk.

(*) Te weinig bekend is ook het werkje: *Oorsprong van het Hof van Gelderland*, van denzelfden G. VAN HASSELT. Het bevat gewigtige bijdragen voor de geschiedenis der regtspleging, en ook der zeden, inzonderheid onder de Bourgondische en Oostenrijksche regering.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

14.) *Geschiedkundig Overzigt van de Besturen, die, vóór de herstelling van Nederland in* 1814, *elkander in Drenthe zijn opgevolgd. Door* J. S. MAGNIN, *Archivist bij het Gouvernement van Drenthe. Eerste stuk, loopende van den vroegsten tijd tot het jaar* 1046. Te Groningen, bij J. Oomkens, 1838. Gr. Oct. X en 160 Bladz.
Hetzelfde werk. *Tweede stuk, eerste gedeelte, loopende van het jaar* 1046 *tot het jaar* 1395. Ald. 1839. Gr. Oct. XVI en 185 Bladz.

Onder dezen bescheiden titel, is door den Heer MAGNIN een belangrijk werk uitgegeven; hij had het gerust eene Geschiedenis van Drenthe kunnen noemen. Zijne betrekking bij het Provinciaal Gouvernement stelde hem in staat, om gebruik van een aantal stukken te maken, voor anderen niet zoo toegankelijk, en van den Schrijver der geschiedkundige beschouwing van de voormalige kloosters in Drenthe kon men niet anders dan een goed opstel verwachten. — De Inleiding maakt opmerkzaam op het belang der naauwkeurige kennis van den ouden toestand en de geschiedenis van dat Gewest. Het heeft zich, sedert eeuwen, door eigenaardige instellingen en door eenen bijzonderen regeringsvorm onderscheiden; daar hebben de zeden en gewoonten der oude Germanen, in sommige opzigten, tot het begin dezer eeuw voortgeduurd; daar is de burgerlijke vrijheid onder alle omwentelingen dezelfde gebleven. Ook bestuur, wetgeving en zeden bleven Germaansch, berustende bij het volk, dat is, bij den stand der eigenerfden; noch edelen, noch geestelijken waren boven hen bevoorregt. Dit wordt ontwikkeld en bewezen, met invlechting van belangrijke historische bijzonderheden. Aan het slot der Inleiding wordt het noodige omtrent het wapen, den naamsoorsprong, den

tegenwoordigen toestand en den vooruitgang der provincie in de laatste tijden medegedeeld.

Het eerste tijdvak der Geschiedenis loopt tot het jaar 1046. Bij gemis van berigten is hier veel duister, dat door gissingen en gevolgtrekkingen wordt aangevuld. De Schrijver houdt de oude Drenthenaren voor Vriezen, die zich met hunne stamgenooten tegen de Romeinen verzetteden en zich vrij maakten. Hetgeen TACITUS van de Germanen in het algemeen meldt, zal ook op hen moeten toegepast worden. Aan Willehad, later Bisschop van Bremen, komt de eer toe, van het meest te hebben toegebragt tot verbreiding van het Christendom. Karel de Groote voltooide het begonnen werk. Wat het burgerlijk bestuur betreft: de Heer M. meent, dat Drenthe reeds omtrent 753 een gedeelte uitmaakte van het gebied van den Frankischen Hertog Wijdenking; dat het door Karel den Groote onderscheidene voorregten en vrijheden zal verkregen hebben, overeenkomende met die van Vriesland tusschen het Vlie en de Eems; dat Drenthe eens een gedeelte van het vierde der zoogenoemde Vriesche Zeelanden heeft uitgemaakt, eene betrekking, die later veranderd is, — en tracht deze en dergelijke gissingen te bewijzen. Bondig, naar ons oordeel, beredeneert hij, dat de geheele noordhoek van het tegenwoordige Overijssel eens tot Drenthe behoord heeft, en haalt daartoe het bewijs uit de bekende charters van 943, 944, 994 en 1006, omtrent het regt van jagt in het bosch Fulnaho en de Woudstreek. — De Bisschoppen van Utrecht hadden eerst alleen het geestelijk gebied over Drenthe, maar trachtten vervolgens ook naar wereldlijke regten. Het regt van hooge jagt in bovengemeld bosch en de Woudstreek was een' tijdlang het eenige. Bisschop Adelbold wist Keizer Henrik II. in 1024 te bewegen, om den *pagus* Drenthe, tot dus ver slechts een gedeelte van een graafschap, tot een afzonderlijk graafschap te verheffen, en het bisdom daarmede voor de toekomst te beschenken. Henrik III. begiftigde in het jaar 1040 het bisdom met uitgestrekte goederen in dit graafschap, ook met het *praedium in villa Cruoninga in comitatu Trente.* Over dit laatste, zoo zeer betwiste en verschillend verklaarde

stuk, deelt de Schrijver zijne gedachten mede, en meent, dat Groningen, toen nog eene plaats van weinig beduidenis, mede in de schenking begrepen is geweest, terwijl zij zich later, in aanzien toenemende, aan de bisschoppelijke magt heeft weten te onttrekken. De belofte, dat het graafschap aan de Utrechtsche Kerk zoude komen, werd in 1046 volbragt, toen Henrik III. de bediening van Graaf van Drenthe aan de Utrechtsche Bisschoppen erfelijk opdroeg, en hen met al de opkomsten en voordeelen begiftigde, welke de Duitsche Keizers tot dus ver uit Drenthe hadden genoten. Hiermede begint een nieuw tijdvak.

Het tweede stuk, eerste gedeelte, loopt van 1046 tot 1395. In het voorberigt deelt de Heer M. de gedachte mede, dat, daar de Drenthsche vrouwen het gebruik van het oorijzer gemeen hebben met de Vriesche, Groningsche en Noord-Hollandsche, men daaruit welligt tot de Vriesche afkomst zou mogen besluiten, naardien het opmerkelijk is, dat dit gebruik daar ophoudt, waar men de grenzen van het oude Vriesland stelt. Eene gedachte, nadere beproeving waardig. — Het valt onmogelijk, den inhoud van een werk, waarin zoo veel belangrijks gevonden wordt, in eenige weinige bladzijden op te geven: wij vergenoegen ons dus, ook van dit tweede stuk eenige voorname punten te noemen, die met kennis van zaken behandeld, en door charters en andere bewijsstukken ondersteund en toegelicht worden. Men vindt hier dan berigten omtrent de anti-bisschoppelijke partij te Groningen, die der Gelkingen en het Kasteleinschap te Koevorden, omtrent de geschillen in het laatst der 12e en het begin der 13e eeuw, die tot den ongelukkigen veldtogt van Bisschop Otto van der Lippe tegen Rudolf van Koevorden leidden, welke nederlaag door Bisschop Willebrand van Oldenburg gewroken werd. Omtrent de aanstelling van eenen Scholte van Drenthe en deze betrekking worden de voorhandene bescheiden medegedeeld. Niet het minst belangrijk is het derde hoofdstuk, waarin het aandeel, dat het volk, d. i. de eigenerfden, in het bestuur hadden, wordt voorgesteld. Geen andere titel tot het medebeheer van de zaken des lands gold, dan grondeigendom; buiten de algemeene vergadering, werd het volk vertegen-

woordigd door de Etten of Gezworenen. Het volk bezat belangrijke voorregten en vrijheden, waaromtrent de bewijzen worden geleverd. — Eene heerlijkheid, t. w. die van Ruinen, schoon door Drentsch grondgebied ingesloten, stond geheel op zich zelve, had een afzonderlijk landregt en bestuur, en was een leengoed van de Utrechtsche Kerk. Dit wordt breedvoeriger ontwikkeld. Het stuk eindigt met de geschiedenis der oneenigheden tusschen Reinold van Koevorden en de Drenthenaren, die hem eenen oorlog op den hals haalden, waarbij hij door Bisschop Frederik van Blankenheim van alle regtsgebied in Drenthe ontzet werd, eene gebeurtenis, wier gevolgen voor het bestuur van het Landschap later zullen gemeld worden. Wij wenschen den Heer M. genoegzame aanmoediging toe, om op den ingeslagen weg voort te gaan. De voltooijing van dit werk zal eene verrijking onzer vaderlandsche Geschiedenis zijn. Men moge niet overal in de gevolgtrekkingen van den Schrijver instemmen: hem komt de lof toe, dat hij een aantal tot hiertoe onbekende oorkonden, die tot juiste beoordeeling der vroegere betrekkingen van Drenthe dienen kunnen, met naauwkeurigheid bekend gemaakt en er belangrijke resultaten uit afgeleid heeft.

M.

15.) *Geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland. Eene, door de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut van Letterkunde, Schoone Kunsten en Wetenschappen, bekroonde Prijsverhandeling, van HERM. JOH. ROYAARDS, Doctor en Hoogleeraar der Godgeleerdheid te Utrecht, Lid van de Derde Klasse van het Kon. Nederl. Instituut.* Te Utrecht, bij Rob. Natan, Akademie-Boekhandelaar. 1842. Gr. Oct. VIII en 372 Bladz.

Niet zonder reden werd de Prijsvraag, door de Tweede Klasse van het Kon. Nederl. Instituut in hare openbare zitting van den 17 December 1838 uitgeschreven, door ve-

len met belangstelling vernomen. Trouwens, onder al de omkeeringen in de geschiedenis der menschheid is er geene geweest, bestendiger van duur en gewigtiger in hare gevolgen, dan de zegepraal, welke het Christendom over het Heidendom behaalde. Gewigtig is in die mate het onderzoek naar de geschiedenis van den gang dier zegepraal, van de invoering des Christendoms onder de verschillende volken; gewigtig inzonderheid ten aanzien van ons Vaderland, welks geschiedenis uit dit oogpunt, tot hiertoe te zeer verwaarloosd, slechts aangeroerd, geenszins naar waarde behandeld werd. Deze redenen worden door den Hoogl. ROYAARDS in de inleiding tot zijne verhandeling eenigzins ontwikkeld. Zij zijn dezelfde, die later met belangstelling het berigt deden ontvangen, dat de Klasse in hare pogingen was geslaagd, dat een man van veelzijdige kennis, naauwkeurigheid en onbevangen oordeel de moeijelijke taak had op zich genomen en volbragt, en den gouden eerprijs verworven. Zij zijn dezelfde, die het ons ten pligt maken, het Publiek zoodra mogelijk met de gewigtige resultaten der onderzoekingen, in het vóór ons liggende geschrift vervat, eenigzins bekend te maken.

Vooraf geeft de S. berigt van de beginselen, door welke hij zich bij zijnen arbeid heeft laten leiden, en van de bronnen, die hij daarbij heeft gebruikt. Die bronnen zijn de *Vitae* en *Acta Sanctorum*, de *Acta Conciliorum*, verschillende *Annales* door PAGI, D'ACHERY, CANISIUS, BOUSQUET, PISTORIUS en PERTZ uitgegeven, de *Epistolae Bonifacii*, voorts Vaderlandsche Kronijken en Geschiedschrijvers. Hij stelde zich voor, uit die bronnen, na kritisch onderzoek, de geschiedenis van de invoering des Christendoms als in een groot geheel vereenigd te beschrijven, dit te beschouwen in het licht der tijden, waarin de gebeurtenissen voorvielen, en daarbij al datgene af te snijden, wat niet tot zijn eigenlijk onderwerp behoorde, en daaronder ook de vermelding van die tallooze wonderverhalen, sprookjes en legenden, waarmede de middeleeuwsche kronijken vervuld zijn, en in welke, als uit bijgeloof voortgekomen, in onzen tijd onmogelijk de zuivere historische waarheid terug te vinden is.

In drie tijdperken wordt de hier behandelde geschiedenis onderscheiden, van welke het eerste loopt tot omstreeks het einde der 7e eeuw. — Om zijne lezers op het regte standpunt te plaatsen, toont de S. aan, hoe het Christendom, in de oude, d. i. de Romeinsche, wereld, zegepraalde over het Heidendom, na hevige worsteling tegen eene sedert eeuwen gevestigde Godsdienst, die door de staatkunde eener wereldmonarchie werd gehandhaafd, en na die zegepraal optrad als Godsdienst van Staat, maar tevens als die der wijsheid en wetenschap, en hoe vervolgens die oudere wereld het Christendom aan de nieuwere wereld mededeelde, namelijk, hetzij meer gemakkelijk aan de *nomadische* volken, Gothen, Franken e. a., wier omzwervingen zelve den ijver voor de voorvaderlijke Godsdienst, voor eigen Heidendom, schijnen te hebben doen verloren gaan, hetzij, na langduriger en moeijelijker strijd, aan die meer *gezeten* Germaansche, Scandinavische en Slavonische volken, onder welke het Heidendom meer geworteld en als in den volksgeest ingeweven was. En welke stammen vond nu het indringend Christendom op onzen grond, die brug als het ware tusschen zuidelijk Europa, waar het in Italië, in Spanje, in het Frankische Rijk gevestigd was, en het noorden van ons werelddeel, tusschen Brittanië, reeds vroeg voor het Christendom gewonnen, en de heidensche Saksen? Het waren de Friezen en de Batavieren, stammen van Germaanschen oorsprong, van welke de laatste echter weldra uit de geschiedenis verdwijnen, de eerste, die meer eigenlijk als onze voorvaderen beschouwd kunnen worden, zich aansloten aan het Saksische verbond. Hun godsdienst was, gelijk die van het overige Europesche Heidendom, natuurdienst (*feticisme*), waaruit zich allengs een veelgodendom had ontwikkeld, naar den aard der stammen verschillend gewijzigd. Wodan was hier de Odin van het Noorden; nevens hem werd Thor gediend, en Foste, zijne vrouw. Lang bleven wel sporen van het *fetisch* beginsel aanwezig, zigtbaar in het geloof aan spoken en geestverschijningen, aan Alven, Witte-wijven, Aardmannetjes en diergelijke, maar de oude wijze van eerdienst, vooral op

groote volksfeesten in heilige wouden uitgeoefend, had in de 6e en 7e eeuw ten deele althans plaats gemaakt voor tempeldienst, met vereering van beelden, met offeranden, priesters en priesteressen. Met den eerbied voor de Goden paarde zich nog, gelijk in den tijd van Tacitus, de beoefening van echt Germaansche deugden; in de hand der priesters bleef de Godsdienstleer een breidel der volkeren; maar een breidel, die niet krachtig genoeg werkte.

De eerste vestiging van het Christendom in Nederland was als de vermoedelijke schemering, als de naauwelijks kenbare flikkering van een' aanbrekenden dag. Wat de Legenden verhalen van Aegistus, van Maternus en anderen, die door de Apostelen zelve als eerste geloofspredikers naar Friesland zouden afgezonden zijn, is zonder historischen grond. Wel werd, in de 5e eeuw en vroeger, in de Romeinsche legerplaatsen hier te lande, de Christelijke eerdienst geoefend; wel is het waarschijnlijk, dat Friesche en Bataafsche krijgslieden, die in de Romeinsche legers dienden, Christelijke denkbeelden opdeden; maar het laat zich niet bewijzen, naauwelijks vermoeden, dat dit op de bewoners des lands, die de veroveringszucht der Romeinen, gelijk den uitheemschen invloed hunner uitgewekene stamgenooten, vreesden, invloed zal gehad hebben.

Eerst de 7e eeuw vertoonde meer zekere sporen van Christendom hier te lande. Toen ontwaakte een algemeene zendelings-ijver; de kloosters, vooral die in Ierland, zonden koloniën uit, van monniken, ja, maar ook van aanzienlijken, Abten en Bisschoppen, die, met opregten godsdienstzin in het hart, gewapend, minder nog met den Bijbel, dan met kerkleer en legenden, verwijderde landen bezochten, om däár het Heidendom te bestrijden. Vaak bediende zich van hen de heerschzucht der Vorsten, en zóó traden godsdienstzin en staatkunde in verbond, om het Christendom te planten onder de Germaansche volken, in de eerste plaats onder de Friezen, die, nog, als afzonderlijke stam, aan het volken-verbond der Saksen aangesloten, tegen de Christelijke Franken vijandig over stonden. Te Utrecht, het middelpunt van dien strijd en bij

afwisseling het verblijf van Friesche en Frankische Koningen, was misschien in de 6e eeuw eene Christelijke kerk gebouwd. Maar weinige jaren later, toen de Friezen zich van de plaats meester hadden gemaakt, verdwenen daarvan alle sporen. Dagobert I. heroverde Wiltenburg in 630 en bouwde daar, een jaar later, eene Christen kapel, ter plaatse, waar naderhand de Dom werd gesticht. Dit was meer het werk van staatkundigen invloed. Meer regtstreeksche zendelingsijver voerde omstreeks denzelfden tijd Amand, Bavo en Livinus naar Vlaanderen en Braband; terwijl Eligius of Eloy, goudsmid en muntmeester van Dagobert, met den titel van Bisschop van Noyon, de taak bekwam, om in de aangrenzende landen der Heidenen het Evangelie te prediken. Hij deed het in Vlaanderen en Antwerpen, ook onder *Sueven*, *Friezen* en verder verwijderde *Barbaren*, waaronder Staats-Vlaanderen, de Zeeuwsche eilanden en in het algemeen de zuidelijke en westelijke zeekusten van ons Vaderland te verstaan zijn.

Van meer belang was de Evangelie-prediking, die op het einde dier zelfde eeuw uitging uit Brittanië, waar de Angelsaksen allengs het Christendom hadden aangenomen en zich nu beijverden, om de weldaad, hun hiermede ten deel gevallen, aan hunne Germaansche stamgenooten mede te deelen. Om dit in het juiste licht te stellen, vestigt de S. bepaaldelijk de aandacht op het toen bestaande verschil tusschen de Angelsaksische en de Britsch-Schotsche leer- en kerkgebruiken, en den daaruit ontstanen strijd. De eersten, namelijk, hadden het *Romeinsche* Christendom aangenomen, de laatsten het vroegere, uit den tijd toen de pauselijke Hierarchie zich nog niet ontwikkeld had. Wilfrid, Bisschop van York onder Koning Alfred, was een ijverig voorstander der eerstgenoemde partij en werd daarom onder Alfreds opvolger ontzet. Hij trok naar Rome, om zich op den Paus te beroepen — het eerste voorbeeld van dien aard — maar een storm uit het westen dreef hem op de kusten van Friesland, en zóó werd hij daar de eerste geloofsprediker, en wel, nu buiten Frankischen invloed, niet door berekeningen van buitenlandsche staat-

kunde ondersteund, maar door den Frieschen koning Adgild zelven begunstigd. Het goede zaad, dat hij strooide, beloofde aanvankelijk de beste vruchten; maar zijn verblijf was kortstondig, en na zijn vertrek en na Adgilds dood, verkwijnde het. Het was een *sporadisch* Christendom, hier en daar gestrooid, maar dat nog geen' duurzamen zetel had.

Met bl. 130 vangt het tweede tijdperk aan, loopende van het jaar 690 tot 800. Wij vinden hier dus in de eerste plaats de geschiedenis van den hevigen worstelstrijd tusschen het Christendom en het Friesche Heidendom: Pipijn van Herstal tegen over Radbod. De oorzaken van den tegenstand, aan welken het Christendom in Friesland ten doel bleef, vindt de S. grootendeels in den maatschappelijken en godsdienstigen toestand der Friezen, in hunnen minder *nomadischen*, meer *gevestigden* toestand. Bij hen waren niet, gelijk bij de Gothen, de Bourgondiërs, de Franken, met het telkens verwisselen van woonstede, de plaatsen der openlijke godsvereering onverschillig, de voorvaderlijke godsdienst ontzenuwd, derzelver zedelijke werking verminderd geworden. Integendeel, zij waren sinds eeuwen gezetene volken op eigen bodem, waar zich de voor eeuwen ontwikkelde godsdienst met dien bodem vereenzelvigd had, waar deze hare gewijde bosschen en bergen, rivieren en beken had, en van de vaderen op de kinderen overgeërfd was. Daarbij kwam het Christendom hun voor, niet zoo zeer als eene nieuwe Godsdienst, maar als die der vijanden, der Franken, dezelfden, tegen welke zij besloten hadden hunne vrijheid te verdedigen. Hun tegenstand, aan het Christendom geboden, kwam alzoo voort uit vaderlands- en vrijheidsliefde.

Radbod dan, van den verwarden toestand van zaken in Frankrijk partij trekkende, breidde op nieuw Frieslands grenzen uit, nam Utrecht in, en vernielde de kapel van Dagobert. Zoo keerde alles, wat noordwaarts van den middelsten Rijnmond gelegen was, tot het Heidendom terug. Maar toen werd ook op nieuw in Brittanië de ijver opgewekt, om in Friesland het Evangelie te verkondigen. Ierland vooral leverde zendelingen op aan Germanië en een

aantal monniken, veelal Germanen van oorsprong, gingen van daar uit, om hier het Christendom te planten. Na de mislukte pogingen van Egbert en Wigbert, kwam Willebrord, door den eerstgenoemden aan het hoofd eener kolonie van twaalf zendelingen afgezonden, herwaarts over, landde aan den Rijn en vertrok omstreeks het jaar 690 naar Utrecht. Willebrord was een man, uitstekende door vroomheid en volhardenden ijver. Volgens de opgaaf van sommigen, zou hij, dadelijk na zijne landing, op Walcheren een Wodans-beeld verbroken hebben. Meer zéker is het, dat hij nog in hetzelfde jaar naar Rome reisde, om van Paus Sergius den Apostolischen zegen en reliquiën van heiligen en martelaren te ontvangen, en, met dit kerkelijk gezag gesterkt, in het volgende jaar met gunstig gevolg onder de Friezen het Evangelie predikte. Pipijn intusschen in Frankrijk al de magt in handen bekomen hebbende, behaalde (692) bij Duurstede eene groote overwinning op Radbod en stelde daarmede voor Willebrord de deur open, om eenige jaren ongehinderd in Friesland met vrucht te prediken. Zoo werd de veroveringszucht van het Frankische Rijk hulpmiddel voor de kerkelijke en godsdienstige opleiding der Germaansche stammen en moest de ondergang der Friesche vrijheid strekken, om de Friezen zelve in den zegen des Christendoms te doen deelen.

Onder Willebrord (696) werd ook het *bisdom te Utrecht* gevestigd. Zeer belangrijk is, wat de S. hier vermeldt aangaande het oogpunt, waaruit de Evangelie-predikers in dien tijd hunne werkzaamheid beschouwden. Zij verlangden geen bisdom, door bepaalde grenzen besloten, maar werden bestuurd door eigenlijken *zendelings-ijver*, die hen dreef, om hun geheel leven aan de heidensche stammen te wijden en hier en ginds, waar de behoefte het vorderde en hun hart het verlangde, het Christendom te brengen. Daarom was het niet, dan ongaarne en na wederstand, dat Willebrord, toegevende aan het verlangen van Pipijn, naar Rome ging, om zich door den Paus tot *Aartsbisschop onder de Friezen* te laten wijden. Als bepaalde bisschops-zetel werd hem door Pipijn Utrecht aangewezen.

De S. wederlegt het gevoelen, dat *Utrecht* zelf hiermede tot een *aartsbisdom* zou verheven zijn. Volgens hem werd Willebrord tot Aartsbisschop geordend, om *in Noord-Germanië*, en wel in de eerste plaats *in Friesland*, kerkelijke instellingen te vestigen, ook, waar het noodig was, bisdommen te stichten. De Paus wees hem geenen zetel aan; dit was niet noodig, zelfs niet raadzaam of mogelijk; de staatkunde deed dit, aanvankelijk welligt slechts voorloopig. Zóó werd te Utrecht het oudste bisdom, het eerste vaste punt van het Christendom in Noord-Duitschland gevestigd; tevens de Friesche Kerk geregeld, en, van hare wording af, in de R. Katholijke Kerk ingelijfd.

Weinig naauwkeurig zijn de berigten omtrent hetgeen Willebrord in de volgende jaren tot uitbreiding des Christendoms ondernam. Men weet alleen, dat, door hem en zijne medgezellen, zoo in het Triersche, als in Noord- en Zuid-Holland en op de Zeeuwsche eilanden, geleerd en gepredikt is en verschillende kerken gesticht zijn. Hij begaf zich ook, met hetzelfde oogmerk, onder de woeste Denen en kwam op de terugreis op het heidensche Fositenland (waarschijnlijk het tegenwoordig Helgoland), waar Radbod toen vertoefde en waar hij ter naauwernood den marteldood ontging. Trouwens, daar Radbod op nieuw het hoofd had opgestoken, bleef Friesland, zoo ver deszelfs gebied zich uitstrekte, op nieuw voor hem gesloten, tot dat Pipijn en Karel Martel in herhaalde veldslagen (697 en 716) de zege behaald hadden en Radbod zich gedwongen zag, het Christendom te bevorderen. Toen werkte Willebrord weer aan zijne zendelingstaak, tot aan zijnen dood in 739.

Onder de medgezellen van Willebrord, die met hem uit Engeland waren overgekomen, worden Adelbert, Suitbert, Engelmund, de beide Ewalden en anderen genoemd. Hunne geschiedenis is deels in het duister, deels versierd en met fabelen opgevuld tot ons gekomen. Zéker is het, dat zij te Utrecht en in de omgelegen streken, aan den Rijn, het Vlie, de Lek en de Waal, het Evangelie predikten, en leven en krachten besteedden, om, geholpen door pauselijk gezag en Frankische bescherming, het Christendom voort te planten.

Omstreeks dien tijd kwam, met hetzelfde doel, van eene andere zijde Vulfran, een Frankisch edelman, herwaarts over. Het was waarschijnlijk in die dagen, toen Radbod, door Pipijn overwonnen, gunstiger voor het Christendom gestemd was, dat hij, met het meerder gezag, hetwelk hem zijne waardigheid als Frankisch Bisschop gaf, dien verdediger des Heidendoms voor de nieuwe Godsdienst zocht te winnen. Vooral over het Vlie, in Noord-Holland en in de noordelijke deelen van Friesland, schijnt hij gepredikt te hebben, en hij deed het met zoo gunstig gevolg, dat zelfs Radbods zoon tot het Christendom werd overgebragt, en dat hij den Koning zelven zou gedoopt hebben, zoo niet diens vaderlandsch en nationaal gevoel, bij het intreden der *vonte*, daartegen met hevigheid was opgekomen. Trouwens, deze gebeurtenis, de voorgenomen doop van Radbod, door KLUIT, zoo als men weet, betwijfeld, wordt, met anderen, door onzen S. als op genoegzamen historischen grond berustende aangemerkt. Met Radbods terugtreding werden de schoone uitzigten wel verijdeld; maar hij stierf niet lang daarna en daarmede de krachtige voorvechter des Heidendoms.

Nog bij het leven van Willebrord, was Bonifacius als Apostel der Duitschers opgetreden. Hij kwam, volgens onzen S., als zendeling, niet alleen van het *Christendom*, maar ook van *Rome* en de *Hierarchie*, om Duitschland aan Rome te verbinden en de *organisatie* der Germaansche Kerk tot stand te brengen. Ook bij hem lag daartoe Friesland het eerst op zijnen weg. Zijne eerste proef, ondernomen in 716, eer nog Radbod bedwongen was, mislukte. Drie jaren later, gesterkt met lastbrieven van Rome en gerugsteund door de medewerking van Karel Martel, hervat hij zijne taak, werkt, aan de zijde van Willebrord, ijverig, aan de bekeering der Heidenen, en weigert, geheel vervuld met het denkbeeld van den ruimen omvang zijner zendelings-roeping, van dezen, nu hoog bejaard, het Utrechtsche bisdom over te nemen. Eenige jaren daarna, naar Rome ontboden, werd hij door Gregorius II. tot Bisschop geordend, later, door diens opvolger Gregorius III, tot Aartsbisschop van Mentz verheven,

en werkte hij, dertig jaren lang, door geheel Duitschland, met moed en kracht, tot vernietiging van het Heidendom, tot uitbreiding van het Christendom, tot vestiging der pauselijke heerschappij over den Staat. In 70 jarigen ouderdom trekt hij op nieuw naar Friesland, waar nu Radbod II. de dienst van Fosite weêr ingevoerd had en de Christenen bloedig vervolgde. Duizenden worden op zijne prediking gedoopt en vele kerken gesticht. Maar plotseling, aan de Borne tusschen Oostergo en Westergo, door de vijandige Friezen overvallen, wordt hij, met vijftig zijner medgezellen, vermoord (755). Hij was een groot man, geheel bezield met het denkbeeld van werktuig te zijn in Gods hand ter bekeering der Heidenen. Heerschzucht was zijne zwakke zijde: de geest zijner eeuw kende geen Christendom zonder Hierarchie, en dien geest vertegenwoordigde, in dien geest werkte hij. Maar die Hierarchie was niet zijn *doel;* het was bij hem *noodzakelijk middel*, om zedelijk godsdienstig leven onder de heidensche volken op te wekken: daarom ijverde hij tegen alle ongeregeldheid, bevorderde tucht en goede zeden, en werd ook hierdoor een hervormer der Kerk, een weldaad voor de volken. Zoo was hij voor de Duitsche Kerk, wat Willebrord geweest was voor de Friesche; zette hier met kracht voort, wat deze had begonnen, en werd, terwijl hij oorspronkelijk Apostel der Heidensche Germanen geweest was, tevens het Hoofd der Frankisch-Christelijke Kerk. — Bonifacius was, niettegenstaande latere Schrijvers hem als zoodanig vermelden, geen Bisschop van Utrecht. De S. ontzenuwt de bewijzen, welke voor deze meening bijgebragt worden, en ontwikkelt de redenen, om welke, na Willebrords dood, het bezetten van het bisdom door een' anderen Bisschop onnoodig, onraadzaam, welligt onmogelijk was. Na het overlijden van Willebrord, kon Bonifacius, *als Apostolisch Legaat*, de Friesche Kerk als behoorende onder zijn Primaat beschouwen, en zóó werd zij van de door hem gestichte Duitsche Kerk en alzoo onmiddellijk van den Paus, geenszins van het aartsbisdom Mentz, afhankelijk.

Maar de laatste strijd moest nog gestreden worden. De

eeuw van Karel den Groote was aangebroken; de Friezen schaarden zich onder zijne banier. Heidensche Friezen waren nu niet meer de vijanden; maar de strijd kwam van buiten. De Friezen, afgescheiden van de Saksen, werden, na de eerste overwinningen van Karel, als Christen volk erkend, maar het duurde nog tot den aanvang der 9e eeuw, eer ook de Saksen, bij een plegtig verdrag, beloofden, het Christendom te omhelzen. Inmiddels was Gregorius, leerling van Bonifacius, stichter geworden der Utrechtsche School, die naar alle zijden hare kweekelingen als zendelingen uitzond: Lebuïnus naar Overijssel, Marcellinus naar Twenthe, Willehad naar eigenlijk Friesland, Groningen en Drenthe, Ludger onder de Saksen. De laatste overblijfselen van het Heidendom werden door hen uitgeroeid; aan alle oorden werden kapellen en kerken gebouwd of de heidensche tempelen daarin hervormd; in 776 kreeg, voor het eerst na den dood van Willebrord, Utrecht weêr een' vasten Bisschop en werd als *dioecese* onder het aartsbisdom van Keulen getrokken. Het Christendom, nu als Godsdienst des volks opgetreden, werd bevestigd door kerkelijke instellingen, kloosters, kapittelen, en niet minder door de Vorsten, die, in goederen en vrijheden, de grondslagen legden voor het wereldlijk gezag der Bisschoppen.

Het derde tijdvak (bl. 339—372) behelst de geschiedenis van de zegepraal des Christendoms over de aanvallen der Noormannen, en loopt alzoo over de jaren 800 tot 1010.— Door geheel Noord-Nederland waren nu wel de afgodsbeelden verbroken; maar moeijelijker was het, het Heidendom geheel uit te roeijen uit de denkbeelden, zeden en gewoonten der bewoners: het bleef nog lang *inwendig* kampen met de nieuwe Godsdienst. — Maar zwaarderen strijd had deze te verduren tegen vijanden *van buiten.* Als zoodanigen, namelijk, vertoonden zich de Noormannen, die, bij hunne verwoestende togten, vooral op kerken en kloosters aanvielen, bisschoppen, geestelijken en monniken verdreven. Van waar dat verschijnsel, niet genoegzaam te verklaren uit rijkdommen en schatten, in die godshuizen opgestapeld, uit de roofzucht dier zwervers? De S. vindt

